

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

→ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला १३६

१३६

—

(व्याकरणविभागे (१७) सप्तदशं पुष्पम्)

म. म. श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीवासुदेवदीक्षितकृत-

‘वालमनोरमा’ व्याख्यासहिता

व्याकरणाचार्य-सदाशिवशास्त्रिभिः

सम्पादिता ।

[तृतीयो भागः]

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याचिन्तास प्रेस, यनारस सिटी ।

[द्वितीयं संस्करणम्]

मूल्य ३)

[सन् १९४६]

[सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः]

भवाद्यादिचुराद्यन्तर्गतप्रकरणानुक्रमणिका

क्रमाङ्कः			पृष्ठानि
१	भवादिप्रकरणम्	...	३
२	अदादिप्रकरणम्	....	१६९
३	जुहोत्यादिप्रकरणम्	....	२०७
४	दिवादिप्रकरणम्	....	२१८
५	स्वादिप्रकरणम्	....	२६३
६	तुदादिप्रकरणम्	....	२३९
७	रुधादिप्रकरणम्	....	२५०
८	तनादिप्रकरणम्	....	२५४
९	क्वादिप्रकरणम्	....	२५८
१०	चुरादिप्रकरणम्	....	२६४

प्राप्तिस्थानम्—^२

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस सिटी

अथ भ्वादिप्रकरणम् ।

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्शयन्ते—लट् । लिट् । लृट् । लृट् । लोट् । लोट् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । २१५१ वर्तमाने लट् ३।२।१२३॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्घातोर्लट् स्यात् । अट्।वितौ । २१५२ लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः ३।४ ६५॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च । २१५३ लस्य ३।४।७७॥ अधिकारोऽ-

तार्तोवीककृत्तियप्रत्ययोपग्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । अथेति । अनुयंनमाध्या-
यवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । तृती-
याध्यायस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् ।
कृत्सु 'णचः खियाम'नित्यादितद्वित्यनुत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः । तत्रेति । नि-
र्धारणसप्तम्यन्तात्प्रबु । तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थः । दधेति । अनुयन्धमेद-
शकारभेद इति भावः । षण्ण इति । लेदित्यर्थः । छ-दोमात्रेति । लिङ्घे लेदित्यत्र 'छ-
न्दसि लुङ्लृङ्लिट्' इति पूर्वसूत्रात् छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः । एतेन लेट् लृपाणि इह
कुतो न प्रदर्शयन्त इति शङ्का निरस्ता । वर्तमाने लट् । घातोरिति सूत्रमातृतीयाध्याय-
समाप्तेरधिकृतम् । 'वर्तमाने' इति तत्रान्वेति । वर्तमानेऽर्थं विद्यमानाद्घातोः लटिति
लभ्यते । फलितमाह—वर्तमानक्रियावृत्तेरिति । धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वे तु वर्तमान-
कालवृत्तित्वम् । कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानागतभिन्नकालत्वम् । 'भूतमवि-
द्यतोः प्रतिहन्दी वर्तमानः काल' इति भाष्यम् । वर्तमानत्वं च न प्रत्ययार्थभूतक-
र्तादिविशेषणम् । अतीतपाकादिक्रिये कर्तरि वर्तमाने, पचति इत्यापापत्तेः, किंतु धा-
त्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम् । लट् तु तस्य द्योतक एव । अट्।वित्।विति । न च लकार
लकाराद्यर्थ एवासिन्निति वाच्यम् । लिङ्गादिवेलेक्षणया तस्यावश्यकत्वात् । तथाच
तस्य इत्संज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावात् इत्संज्ञैवादर्तयेति भावः । लः कर्मणि च ।
वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'लः कर्मणि चे'ति प्रथमं वाक्यम् । ल इति प्रथमावहुवचनान्तम् ।
'चकारेण 'कर्तरि कृ'दित्यतः कर्तारोऽप्यनुकृष्यते । घातोरित्यधिकृतम् । लकाराः कर्मणि
कर्तरि च घातोः स्युरिति लभ्यते । 'सकर्मकधातुविषयमेवेदम् । सकर्मकेषु कर्मणोऽप्यस्य
बाधितत्वात् । तदाह—नकाराः सकर्मकेभ्यो (धातुभ्यः) कर्मणि कर्तरि च स्युरिति । एवं च
सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति । सकर्मकेभ्योऽपि भावलकारप्रवृत्तौ तु 'देवदत्तेन
घटं क्रियत' इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यादिति भावः ।
'भावे चाकर्मकेभ्य' इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रापि चकारेण कर्तृवानुकृष्यते । न तु
कर्म, असम्मवात् । तदाह—सकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेति । अत्राऽकर्मकप्रहणेन अवि-
चित्कर्मका अपि गृह्यन्ते । तेन 'देवदत्तेन भुज्यते' इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अ-
विवर्षायां भावे लकारोऽस्त्येवेत्यत्र विस्तरः । तस्य । 'घातो' रित्यधिकृतम् ।

यम् । २१५४ तिस्रिभ्कसिस्थस्यमिप्स्मस्ताताभ्यासायांश्चमिड्वहि-
 महिष् ३।४।७॥ एतेऽष्टादश लादेशा स्यु । २१५५ ल परस्मैपदम् १।
 ४।१६॥ लादेशा परस्मैपदसङ्गाः स्यु । २१५६ तडानावात्मनेपदम् १।४।
 ६००॥ तड प्रत्याहार । (तादिनवके) शानञ्कानचौ चैतत्सज्ञानि स्यु । पूर्वस
 ङारवाद । २१५७ अनुदात्तडित आत्मनेपदम् १।२।१२॥ अनुदात्त उ
 पदेशे यो हित् तदन्ताच्च घातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपद स्यात् । २१५८ स्वरि

अकारो न विवक्षित । तेन लिङादीनामपि सङ्ग्रहः । 'चूडाल' इत्यादी च नातिप्रसङ्गः ।
 तिस्रः । तिप्, तस्र, सि, सिप्, यस्, थ, मिप्, वस्, ऋस्, ऌस्, ऒ, आताम्, इ, यास्,
 व्यापाम्, एम्, इट्, षट्, महिष् । एषा समाहारद्वन्द्वत् प्रथमैकवचनम् । लस्येति
 स्थानपद्यन्तमधिकृतम् । तेन आदेश इति लभ्यते । फलितमाह-एत इति । तसादौ
 क्त्वाऽभावः आर्षं । तिसादौ पकारानुबन्धयोजनं तु द्वेषोऽप्यादौ सावंध्यातुकमपिद्विति
 हित्वेवनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु स्पष्टीभवित्यति । ल पर । ल इति स्थानपद्यो ।
 आदेश इत्यप्याहार्यम् । तदाह-आदेश इति । तडानो । तड् च खानश्चेति द्वन्द्वः ।
 प्रत्याहार इति । 'त आतामिति तशब्दमारभ्य महिहित्ति हकारेणे ति शेषः । तदाह-
 तादिनवकमिति । इह पूर्वसुत्राच्च इत्यनुवर्तते । तत्रञ्च आनग्रहणेन शानञ्कानचावेद
 गृह्येते । न तु 'ताच्छ्रीष्पवशोवचनशक्तिषु चानशित्ति विहितश्चानशपि । तस्य लोदे-
 शावाऽभावात् । तेन परस्मैपदिस्योऽपि चानश्च सिच्यति, निष्णाना इत्यादौ । तदाह-
 शानञ्कानचौ चेति । एतत्सज्ञानीति । आत्मनेपदसज्ञानीत्यर्थः । पूर्वसञ्ज्ञिति । परस्मै
 पदसञ्ज्ञापवाद् इत्यर्थः । एव च तिसादिनवके परस्मैपदसज्ञा पर्यवश्यति । अय कर्मा-
 दातो परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षायामाह-अनुदात्तविन । अनुदा-

अनुदात्तडितः ।
 इत्यनेन स
 ङ्गच्छते । नानुदात्तेन इत्यनेन । उपदेशात् यत्र अनुदात्तस्यसञ्ज्ञया अप्रसक्तत्वेना-
 ऽप्यभिप्रायात् । 'भूवादयो चातत्र' इत्यस्मान्मण्डूकण्टिकाया घातव इत्यनुवृत्त पञ्चम्या
 विपरिणतम् अनुदात्तता हिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तद्वये सङ्गन्तविधेः प्रयोजना
 ऽभावात् द्विदशे तदन्तविधि । तदाह-अनुदात्तेन शयादिना । लस्य स्थान इति । आ
 त्मनेपदमहण्यलभ्यमिदम् । तिङ्गां लादेशावनिवृत्त्यात् । उपदेशे किम् । सुकृतिषति ।
 अत्र 'गाङ्कुटादिभ्य' इति सन् व्यातिदेशिकमेव हित्वम्, नलोपदेशिकम् । घातोः
 किम् ? अनुवृत्त । अत्र 'जिधीति' चङन्तादात्मनेपदम् । छि चे तदन्तविष्यमात्रं तु
 योभ्यत् इत्यादौ 'सनाद्यन्ता' इति धातुसङ्गकात् चङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । हित्
 इत्येवोक्तौ घटो हित्वेऽपि तदन्तस्य घातोऽपिवाभावादात्मनेपदं न स्यात् । स्वरि-

तजितः कर्ममिप्राये क्रियाफले १।३।७२॥ स्वरितेनो जितश्च घातोरात्मनेपदं
 स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । २।५६ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७३॥
 आत्मनेपदानिमिच्छीनादातोः कर्तरि परस्मैपद स्यात् । २।६० तिङ्श्रीणि त्री-
 णि प्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१॥ तिङ् उभयो पदयोर्ब्रह्मिणा क्रमादेत-
 त्तशाः स्युः । २।६१ तान्ये क्वचनद्वित्रचनयद्वित्रचनान्येकशः १।४।१०२॥
 लन्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्श्रीणि त्रीणि घनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।
 २।६२ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १।४।१०४॥

तजित । स्वरितश्च अ च स्वरितयो, तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छब्दः
 प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह—स्वरितेनो जितश्चेति । घातोरात्मनेपदं 'लस्य स्थाने' इति
 शेषः । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्ममिप्रायम् । कर्मण्यण । तदाह—कर्तृगामिनीति ।
 एवं च 'होता याज्याया यजनी त्यादी यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृ
 गामित्वाऽभावात् आत्मनेपदम् । तथा 'वेतनेन यज्ञरत्नमृतो देवश्च पवतीत्यत्रापि
 पाकफलस्य भोजनस्य पशुगामिवाऽभावात् आत्मनेपदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फ-
 लम् । लोकतो वेदतो वा बहुदेशेन क्रियाप्रवृत्ति तस्यैवात्र क्रियाफलशब्देन विवक्षित-
 स्वात् । कर्तृगामिफलक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं तु घातत्रयफलस्य कर्तृगा-
 मिच शोतपतीत्यलम् । शेषात्कर्तरि । 'अनुदात्तङित' इति 'स्वरितमित्' इति चोक्ता-
 दारमनेपदविधयादन्यः शेषः । तदाह—आत्मनेपदानिमिच्छीनादिनि । अनेन मूघातो कर्तरि
 लस्य परस्मैपदं सिद्धम् । तत्र तिवादिनक्के युगपत् पर्यायेण एकद्विप्रादिक्रियापरूपेण
 वा प्राप्ते 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' 'अस्मद्युत्तमः' 'शेषे प्रथमः'
 इति व्यवस्थां कथ्यन् प्रथमादिसंज्ञां चावदाह—तिङ्श्रीणि त्रीणि । तिङ् पट् प्रिक्राग,
 संज्ञास्तु तिङ् इति यथासङ्घातसम्भवादेकैकस्य प्रिक्रम्य तिर्य्यु संज्ञास्तु प्राशास्वाह-
 तिङ् उभयो पदयोरिति । 'लः परस्मैपद' मित्यत परस्मैपदमिति, 'तदनावात्मनेपद-
 मित्यत आत्मनेपदमिति चानुवृत्त पठ्यन्ततया विपरिचयमते । ततश्च परस्मैपदात्मने-
 पदयोर्द्वयोरपि प्रत्येकं प्रथमद्विक्राः सन्तीति यथासङ्घात प्रथमोत्तम इति
 भावः । प्रथमादिषु पुरुषसंज्ञा तु प्राचीनाचार्यशास्त्रसिद्धेति बोध्यम् । अथ प्रथमादि
 पुरुषेषु एकैकस्मिन् पुरुषे प्रथमद्विक्रात्मके युगपत् पर्यायेण वा एकैकप्रथमे प्राप्ते
 'द्वयेकपोर्द्विवचने क्वचने' 'बहुषु बहुवचन'मिति व्यवहारार्थमेकवचनादिसंज्ञासाह—
 ता येक । तच्छब्देन पूर्वमूषोपात्तानि प्रथममध्यमोत्तमाद्यवानि तिङ्श्रीणि त्रीणि प-
 रामूरयन्ते । तदाह—लन्धप्रथमादिसंज्ञानिति । 'एकशः' इत्यस्य विवरणं प्रत्येकमिति ।
 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्तायाः' मिति शसिति भावः । युष्मदि । उपोहारितं पदमुप-
 दम् । युष्मदि समीपोधारिते सतीत्यर्थः । समानमेकमधिकरणं चाव्यं वस्येति वि-
 भाह । सामानाधिकरण्यं च युष्मदस्तिङ् स्थानोभूतलकारेण विवक्षितम् । 'लः पर-

तिष्ठवाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यम स्यात् ।
२१६३ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च १।४।१०६॥ मन्य
घातुरूपपद यस्य घातोस्तस्मिन्-प्रकृतिभूते उति मध्यम स्यात्परिहासे मध्यमाने ।
मन्यतेरुत्तम स्यात्स वैकार्यस्य वाचकः स्यात् । २१६४ अस्मद्युत्तम १।४।
३०७॥ तथाभतेऽस्मद्युत्तम स्यात् । २१६५ शेषे प्रथमः १।४।१०८॥ मध्य
मोत्तमयोरविषये प्रथम स्यात् । १ भू सत्तायाम् । कर्तृविषयार्था भू ति इति स्थि-

कर्मपदमित्यतस्तदनुवृत्तेः । तथा च फलितमाह—तिष्ठवाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति ।
स्थानं प्रसज्जोऽभ्यासीति स्थानी तस्मिन्, प्रसजे सतीत्यर्थः । प्रसज्जश्च तदर्थोव
गती सत्यां वचना अप्रयोग एव भवति । तथा च स्थानिनीत्यनेन उपपदभूत युष्मदि
प्रयोग विना स्वार्थ बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति । तदाह—अप्रयुज्यमान इति ।
स्थानिनीत्यनुक्तौ युष्मद्युत्तमपदे प्रयुज्यमान एव मध्यम स्यात् । ततश्च राम पाही
स्यादौ लज्याति स्यात् । अपिना लक्षणाह—प्रयुज्यमानेऽप्यति । 'युष्मद्युत्तमपदे स्या
निनीत्येवोक्तौ राम त्वं पाहीत्यादौ युष्मत्प्रयोगे मध्यमो न स्यात् । अतोऽपि मह
णमिति भावः । अर्थं एव सम्पद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः, तत्र युष्मत्पदस्य गौण
त्वात् । 'मदानामच्छ्रुतीत्यादौ मन्वच्छ्रुत्ययोगे तु न मध्यमपुरुषः, युष्मत्पदस्य ल
म्बोऽप्येकविषयत्वात् भवच्छ्रुत्यस्य तु स्वभावेन सम्बोधाऽसम्बोध्यसाधारणत्वादि
त्यलम् । प्रहासे च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति प्रथम वाक्यम् ।
मध्यम इत्यनुवर्तते । मनवान् इत्यन्विकरणे उपपद यस्येति बहुव्रीहिः । मध्यपदश्च-
वज्रमहादाताविति विशेष्य लभ्यते । तदाह—मनवान् इत्यन्विना । तस्मिन् प्रकृति
भूते स्वीति । तस्मादातोर्लक्ष्य स्थाने इत्यर्थः । सूच्यम स्थानिति । 'अस्मद्युत्तमपदे
इति शेषः । अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः । एव च उत्तमपुरुषापवादोऽर्थः मध्य
मविधिः । 'मन्यतेरुत्तम एकवच्चेति द्वितीयं वाक्यम् । तदुपाचष्टे—मन्यतेरुत्तम
स्यादिति । 'युष्मद्युत्तमपदे' इति शेषः पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तः । त चेति । सः मन्यतेरुत्तमपु
रुषः, द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं समत इत्यर्थः । मध्यमोत्तमयोर्व्यासार्थमिदम् ।
पुत्रसर्वमनुपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविस्यति । अस्मद्युत्तम । तथाभूत इति । तिष्ठवाच्य
कारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । शेषः । उक्तौ-मध्यमोत्तमविषया
दन्त्यः शेषः । तदाह—मध्यमोत्तमयोर्विषय इति । 'त्वमहं च पश्चात्' इत्यत्र तु परत्वा
दुत्तमपुरुष एव । न तु मध्यमः । 'देवदत्तस्य च पचथ' इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः ।
युष्मदस्सत्त्वेन शेषत्वाऽमावाहित्यलम् । भू सत्तायामिति । वर्तत इति शेषः । श्वादि-
दिगणे प्रथमो घातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे पाठः । अर्थनिर्देशस्वाधुनिक इति
वच्यते । यद्यपि सत्ता जाति, न स्थिया, तथापि आत्मधारण्य सत्तेत्युच्यते । स्वरूप
स्याऽवस्थानमिति वाच्यम् । कर्तृविषयायामिति । वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूवातोः कर्तरि छटि

ते । २१६६ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३।४।११३॥ तिङ्. शितश्च धात्वधिकारो
 रोक्षा एत्सज्ञा स्यु । २१६७ कर्तरि शप् ३।१।६८॥ कर्त्रर्थं सार्वधातुके परे
 धातो शप् स्यात् । शपात्रितो । २१६८ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ५।३।
 ८५॥ अन्तस्यो पर्योरिगन्तस्याप्तस्य गुण्य स्यात् । अवादेशः । भवति । भवत ।
 २१६९ भ्रोऽन्तः ५।१।३५ प्रत्ययावयवस्य भ्रस्यान्तादेश स्यात् । 'अतो गुणे'
 (स १९१) । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ । २१७० अतो दीर्घो यञि

आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मपदे तिङ्गादिभक्ते तत्रापि युष्मदस्मात्सामानाधिकर
 ण्याऽभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तुरेभ्यविषयाया त्रिपि सति, भूति इति
 स्थिते प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थं । तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसज्ञमाह—
 तिङ्शित् । धातोरित्यधिकृतम् । तदाह—धात्वधिकारोक्षा इति । तेन हरीनिरपत्र शसः
 सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा 'तिङ्शित्सार्वधातुकमिति शस सार्वधातुकर्वाप्
 सार्वधातुकमपिदिति द्विरथे 'पेडितीति गुण्य स्यात् । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके
 पणित्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । 'धातोरेकाधो हलादेरित्यस्माद्धातोरि
 ति । तदाह—कर्त्रर्थं इत्यादिना । तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शबादीनां
 विहरणसज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । शपात्रितविति । शकारपकारौ 'लशङ्कद्विते' इति
 'इहलन्त्य'मिति घेसज्ञकावित्यर्थः । ततश्च शपि शकारपकारयो लोपे अकारमात्रं शि-
 ष्यत इत्यर्थः भू अ ति इति स्थिते—सार्वधातुकार्द्धं । 'इको गुण्युद्धो' इति परिभाषया
 इह इत्युपस्थितेन अङ्गस्येत्यधिकृत्य विशेष्यते । तदन्तविधि । 'मिदेगुं' इत्यस्मात्
 गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—अन्यारित्यादिना । तथा च ऊकारस्य गुण ओकार । अ
 वादेश इति । ओकारस्येति शेष । तथा च परिनिष्ठित रूपाह—भवतीति । भवत इति ।
 कर्तृद्विरविवक्षायां भूधातोर्लट् तसादेशे शपि गुणे अवादेशे लकारस्य श्चवदिसर्गापि
 ति भाव । कर्तृबहुविवक्षायां भूधातोर्लट् द्वि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते-
 शोऽन्तः । अ अन्त इति छेद् । अ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे लकारात् अकार उच्चा-
 रणार्थं । 'आपनेयी' इति सूत्रात् प्रत्ययप्रद्वयमनुवर्तते । न एवादिप्रद्वयमपि, अस्वरि-
 तात्वात् । अनुवृत्त च प्रत्ययप्रद्वयमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह—प्रत्ययावयवस्येति ।
 शस्य । शकारस्येत्यर्थः । अन्तादेश स्यादिनि । अन्त् इत्ययमादेश स्यादित्यर्थं ।
 प्रत्ययावयवस्येति त्रिम् । उज्जिता । अत्र आत्ववयवस्य शकारस्य न भवति । आ
 दिप्रद्वयानुवृत्तौ तु 'जयाःतै' इति न सिध्यति । अन्तादेशात्प्रागोचान्तरङ्गस्याल्लेटोऽडा-
 टावित्यादि कृते अकारस्य प्रत्ययादिवाऽभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भव सि
 इत्यत्र शकारस्य अन्त् इत्यादेशो, भव अन्ति इति स्थिते, 'अतो गुण्य' इति द्वयोरकार
 योः सवर्णदीर्घादेशे पररूपे कृते, भवन्तीति रूपमित्यर्थं । अन्तादेशे प्रथमाऽकारोच्चा-
 रण तु लुग्विक्राने द्विपन्तीत्यादौ अकारश्चवणार्थम् । भवतीति । मध्यमपुरुषैकवचने

७।३।१०२॥ अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घं स्याद्यजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भ-
वावः । भवाम । स भवति । तौ भवत । ते भवन्ति । स्व भवति । युवां भवथ ।
यूय भवथ । अह भवामि । आवां भवाव । वय भवाम । एहि, 'मन्ये ओदन
भोक्ष्यसे' इति मुक्त सोऽतिथिभि । एतमेत वा 'मन्ये ओदन भोक्ष्यसे' । भोक्ष्यसे
इत्यादि । भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । म्र यसे । मन्येये । मन्येष्वे इत्यादिर-
र्थ । 'युभक्षुपपदे' (सू २।१६२) इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओ
दन भोक्ष्ये इति मुक्त सोऽतिथिभि । प्रहासे किम् । ययार्थकथने मा मूत् । एहि
मन्यसे ओदन भोक्ष्य इति, मुक्त सोऽतिथिभि । २१७१ परोक्षे लिट् ३।२।
११५॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्वातोर्लिट् स्मात् । लस्य तिधादय । २१७२ लिट्

सिपि षापि गुणे अवादेशे रूपम् । भवथ इति । मध्यमपुरुषद्विवचने यस्ति षापि गुणे अवा-
देशे रूपविसर्गणोष् रूपम् । 'न विभक्तौ तुहता' इति सस्य नेरवम् । भवथेति । म
ध्यमपुरुषवद्बुवचने यादेशे षापि गुणे अवादेशे रूपम् । उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि षापि गुणे
अवादेशे भव मि इति स्थिते-पतो दीर्घो यञि । 'अङ्गस्येभ्यधिकृतम् अता विरोध्यते ।
तदन्तविधिः । तुह-तुशाम्यम्' इत्यत सार्वधातुक इरणुवृत्तं यजा विरोध्यते । तदा
दिबिधि । तदाह—अत्र उत्येत्यादिना । भवामीनि । न च भूधातोर्विहितवादेशं प्रति
भूधातुरेवाङ्गम् न तु भवेति विकरणात्प्रमिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिरुदा
दि प्रत्ययेऽङ्ग मित्यत्र तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गवात् । भवाव' भवाम
इति । लस्य षसि मसि च षापि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे हाव विसर्गे च रूपे । 'न वि-
भक्ता विति सस्य नेरवम् । अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाथवस्थामुक्तां रभारवितुमाह-
स भवतीत्यादि । 'अथ प्रहासे चे'ति सूत्रस्योदाहरति-रहीनि । सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमा-
गत जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । भो जामात ,एहि आगच्छ ओदनं
भोक्ष्ये इति स्व मन्यसे, नैतद्युक्तमित्यर्थं । कुत इत्यत आह-मुक्त सोऽतिथिमिति ।
स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थं । अत्र भुजेरुत्तमपुरुष प्राप्ते मध्यम पुरुष ।
मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तम पुरुष । एतम् एत वेति । हे जामातरौ आगच्छतम्
'ओदन भोक्ष्यावहे' इति मन्येये इति भो जामातर ओदन भोक्ष्यामहे' इति मन्येष्वे
इति चार्थं । अथोभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यम । मन्यतेस्तु मध्यम प्राप्ते उत्त
म । द्विरवहुरवयोरैकवचनं च । इत्यागेति । एहि एतम् एत वा मन्ये जलं यास्यसि
यास्यथ यास्यथ इत्यादिसहस्रह । मन्य इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तं व्याचष्टे—न एत
इत्यादिना । अनुवर्तत इति । 'प्रहासे चति सूत्रे' इति शेषः । यत् भवामिनि । युभमन्नवताः
पर्यायत्वाऽभावस्यानुपपत्तमेवोक्तवादिति भाव । इति अट् प्रक्रिया । परोक्षे लिट् । 'अ-
नघतने लृत्स्यस्मादनघतन इरणुवर्तते । मूत्' इत्यधिकृतम् । परोक्षस्व धात्वर्थवि
शेषणम् । तदाह—भूगनपठनेत्यादिना । अतीतप्रेरन्त्ययामेन आगामितप्रेताद्ययामेन

च ३।४।११५॥ लिट्वादेशस्तिवादात्तुक्कसक ए३ स्यात् द्व सार्वधातुकसंज्ञः । ते-
न शब्दादयो न । २१७३ परस्मैपदानां शततुसुस्थलधुसल्लवमाः ३।४।
५२॥ लिट्वादिवादीनां नवानां यत्नादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते २१७४
भुवो युग्लुड्लिटोः ६।४।५२॥ भुवो वगणमः स्यात् लुड्लिटोरचि । नित्य-
त्वात् वृग्गुणहृदी वाचते । २१७५ एकाचो द्व प्रथमस्य ६।१।१॥ २१७६
अजादेद्वितीयस्य ६।१।२॥ इत्यधिकृत्य । २१७७ लिटि घातोऽनभ्यास-

सहितो द्विषतः भषत इति सुड्सूपभाष्ये कैवटे स्थितम् । परोक्षत्वं द्व वर्षशतवृत्त-
समित्येके । वर्षसहस्रवृत्तवमित्यपरे । द्वयद्ववृत्तत्वं त्रयहृत्तत्वं चेत्यप्ये । कृत्पकटा-
द्यन्तरितवमितीतरे । पृथे पक्षा भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयाक्तुरिन्द्रियागोचरत्वं परो-
क्षत्वमित्येव सर्वमन्वसमित्यलम् । लक्ष्य तिवाद्य इति । तिवादिनवकमित्यर्थः । लिट्-
च । लिट्तिष्ठि सुप्तस्यामपष्टयन्तम् । 'तिट्शितसार्वधातुक'मित्यस्मात् तिलियनुव-
संते । 'सार्वधातुकं शेष' इत्यस्मादादेर्धातुकमिति । तदाह—लिट्वादेशस्तिविति ॥
एकसञ्ज्ञाविष्कारपरिभूतत्वात् सार्वधातुकसञ्ज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह—सार्ध-
धातुकसञ्ज्ञ परेति । 'लट्प्रकाकटायनस्यैवेति सूत्रादेवकारानुपेक्षेरिति भावः । तेनेति ।
सार्वधातुकत्वाऽभावेन तद्धिमिताः शप्परयनादयो न भवन्तीत्यर्थः । परस्मैपदानाम् ।
लिट्वादेशयोस्त्वस्मात् लिट् हायनुवृत्तिममिप्रत्याह—लिट्वादिवादीनामिति । यनादय
इति । यल्, अतस्, तस्, यल्, अयुम्, अ, यल्, व, म, इत्येते नव ययासङ्घर्ष-
स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल्, सर्वादेशः । न च णकारञकारयोः 'बुद्ध' इति 'हृल-
न्य'मिति च ह्रस्वञ्जकत्वाद्योपे कथमनेकालत्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्राक्
णञः प्रपयत्वाऽभावेन 'बुद्ध' इत्यस्याप्रपृत्तेः । मित्व तु बुद्धवेत्यादौ घृदयर्थम् ।
लिट्च तु लिट्स्वरार्थम् । ननु मध्यमपुरुषबहुवचनस्य विधीयमानः अकारः 'अलो-
ऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य स्यात् । अकारस्य अकारविधित्तु यथासङ्घशापादानार्थं इति
चेत्, सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निर्देशादनेकालत्वात् सर्वादेशत्व-
मिति भाष्ये रूपदम् । न च अतुसादीनामादेशत्वात् पूर्वविभक्तिन्वाऽभावेन 'न विभ-
क्ता'विति निषेधाऽभावात् सकारस्येत्वं दुर्वाशमिति वाच्यम् । सकारानुपदि सकारान्त-
रस्य संयोगान्तकोपेन लुप्ततया धूपमाणसकारस्योपदेशेऽन्यथाभावादिष्यञ्चम् । ननो
उक् । मचीति । 'अधि शनुधावित्यतस्तदनुपेक्षेरिति भावः । अचीति किम् । अ-
भूत् । ननु यलि परत्वात् बुक्कं वाधित्वा 'अचो जिष्णी'ति वृद्धिः स्यात् । यम्वि-
धेयप्रत्तु 'सार्वधातुकादेर्धातुकयो'रिति गुणः स्याद्विरपत् आह—नित्यत्वादिति । कृ-
तयोरपि गुणघृदयोरेकदेशवित्त्वन्त्यायात् बुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च
'हृत्ताऽकृतप्रसङ्गो यो विधिः स निर्या' इति न्यायेन बुक् नित्यः सन्, गुणवृद्धौ वाधत
इत्यर्थः । बुक्ति ककार इव, उकार वच्चारणार्थः । कित्तादन्तावयवाः । भूत् अ

स्य ङ।१।२॥ लिटि परेऽनभ्यासघात्वव्यवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूता-

इति स्थितम् । एकाच । अजादे । इत्यधिकृत्येति । पष्ठाध्यायारम्भे द्वे इमे सूत्रे । ते च न विधायके, अतिप्रसङ्गात् । किन्तु 'प्यङ् सप्रसारणमित्यतः प्राक् अनुवर्तते एवेति भागः । लिटि घातो' । 'एकाचो द्व प्रथमस्ये'त्यधिकृतम् । घातोऽरित्यव्यवस्यै । उदाह—घात्वव्यवस्येति । 'एकाच' इति 'प्रथमस्ये'ति च घात्वव्यवस्यै विशेषणम् । एव अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथा च लिटि परे अनभ्यासनिष्कर्षेकाऽऽकस्य प्रथमस्य घात्वव्यवस्यै द्वे ङकारणे स्त इत्यर्थः । एकाच इत्यत्र कर्मधारयाश्रये तु पपाचत्वादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम् । 'अजादेद्वितीयस्ये'त्यप्यधिकृतम् । तथाऽऽच्चासावादिश्च अजादि सस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमो । उदाह—भादिभूतादचः परायण इति लोपश्चेति । एकाच इति शेषः । अजादिघात्वव्यवस्यै एकाचश्चेत् द्वित्वम्, तदि द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । ननु प्रथमस्येति यावत् । अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाच प्रथमस्येति कृत्तोरुपगणवर्णौ चाश्रित्य द्विः प्रयोग एवात्र दिघोषते । न स्यात्पक्षीमाश्रित्यादशपञ्च इति प्रवृत्तसूत्रभाष्ये प्रवक्षितम् । 'आदेशप्रत्यययो'रिति सूत्रभाष्येऽपि द्विःप्रयोगश्च एवोक्तः । तदिह विस्तरमथाह लिखितम् । पपाच इत्यादत्वाद्दौ प्रथमस्यैकाचकारत्वं च व्यपदेशित्वत्वं न बोध्यम् । अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु, इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रिदीयिषतीत्यादौ 'न इन्द्रा संभोगाद्य' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात् । उत्राऽजादेरित्युच्यते । घातोऽरिति किम् । तदभावे हि लिटि परे य प्रथमा एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थं स्यात् । एव सति पपाचेत्यादादेव स्यात् । न तु अजागारेत्यादादिति भाष्यं स्पष्टम् । न च पपाचत्वाद्दौ लिटि घातो-रिति द्वित्वे कृते 'लक्ष्ये लक्ष्यस्येति' न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याऽप्रसक्तेरनभ्यासप्रवृत्त्यर्थं च यथैमिति वाच्यम् । यङ्तात् 'सन्वङ्गो'रिति यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टत्वात् सति स चिमित्तकद्वित्वनिवृत्तौ सङ्गतात् 'सन्वङ्गो'रिति कृतद्वित्वागिण्चि लुटि चलि कृते 'चट्' इति द्वित्वनिवृत्तये चाऽनभ्यासप्रवृत्त्यवधारणकारणात् । भाष्ये तु 'कृत्तोरनोनाव पृथमो यदीदृशमित्यादौ मुष्वादायङ्तात् 'सन्वङ्गो'रिति कृतद्वित्वात् नोन्व इत्यस्मात् लिटि 'काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटो'रिति मन्त्रपर्युदासादामभाष्ये 'यप इत्' इति यकारलोपे अतो लोप तिपो णलि बृद्धावावादेश नोनावत्यत्र 'लिटि घातो'रिति द्वित्वनिवृत्तये अनभ्यासप्रवृत्तमित्युक्त्वा, अनभ्यासप्रवृत्तमन्त्रकम् अन्वसि वा प्रचना'दित्युक्तम् । यङ्तात् सति, सङ्गतागिण्चि चलि च प्रयोगो लोके नास्त्विति उदाशय इति शङ्कन्तुशेषे स्पष्टम् । प्रकृते च भूव अ इत्यत्र चरत्वार एवैव । उत्र भू इति प्रथमः, ऊच् इति द्वितीय, ऊ इति व्यपदेशिवद्भावेन तृतीय एकाच्, भूच् इति समुदायरस्तु चतुर्थं । उत्र समुदाये द्विशेषमाने सर्वे अव्यवसायः द्विशेष'त इति भूच् इति समुदायरथैव द्विशेषनमिति भाष्ये स्पष्टम् । त-

दचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ, इति स्थिते । २१७८ पूर्वोऽभ्यासः
 ६।१।४। अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यासश्च स्यात् । २१७९ हलादिः
 शेषः ७।४।६०॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्वे हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ।
 २१८० ह्रस्वः ७।४।५६॥ अभ्यासस्याऽथो ह्रस्वः स्यात् । २१८१ भवतेरः
 ७।४।७३॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि । २१८२ अभ्यासे चर्चं ८।
 ४।५४॥ अभ्यासे भला चरः स्युर्जंशश्च । भ्रशा जशः । खया चरः । तत्रापि प्रक-

दाह—भूव् भूव् अ इति स्थित इति । अत्र भूव् ह्रस्वस्य एकावः घात्ववयवत्व प्रथमत्वं
 च व्यपदेशिवत्त्वाद्बोध्यम् । पूर्वः । भवेति । 'एकावो द्वे प्रथमस्ये'ति षाष्टद्वित्वप्रक-
 रण इत्यर्थः । तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न सम्प्रदाः । 'कस्य पूर्व इ-
 त्याकाङ्क्षायां द्वे इत्यनुवृत्तं पठया विपरिणत वक्ष्यते । तदाह—ये द्वे विहिते तया-
 रिति । इत्यादिः शेषः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्ये'त्यनुवर्तते । शिष्यत
 इति शेषः, कर्मणि घञ् । शिष्यधातुरितरनिष्ठसिपूर्वकावस्थितौ । तदाह—भ्यास-
 स्येत्यादिना । इति वलोप इति । भूव् भूव् इत्यत्र अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः । भू
 भूव् अ इति स्थिते—ह्रस्वः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतः अभ्यासस्ये'त्यनुवर्तते ।
 ह्रस्वव्यवणाद्दृश्यते परिभाषया अच इत्युपरिधानम् । तदाह—भ्यासस्याऽच इति । भू
 भूव् अ इति स्थितम् । यद्यपि 'भवतेर' इति वक्ष्यमाणाऽकारविधिर्नैव सिद्धमिदम् ।
 तथापि लुलावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम् अत्रैव न्याय्यत्वाद्बुपन्यस्तम् । भवतेरः । भ-
 वतेः अः इति छेदः । भवतेरिति शितरा निर्देशः । भूधातोरित्यर्थः । 'इक्'रितपौ चा-
 तुनिर्देशे' इत्युक्तेः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्ये'त्यनुवर्तते । 'भयो लिटि'
 इत्यस्मात् लिटौति । भूधातोरभ्यासस्य भवद्वकारः 'अलोऽन्वये'त्यन्वयस्योकारस्य
 भवति । तदाह—भ्यासोकारस्ये'त । 'नानपकेऽलोन्वयविधिरिति तु नेह प्रवर्तते ।
 'अनभ्यासविकारे' इत्युक्तेः । स भूव् अ इति स्थिते—भ्यासे चर्चं । 'झळां जश
 शशी'त्यस्मात् झळामित्यनुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चयीयते । तदाह—भ्यासे
 ऋनामित्यादिना । झलश्चतुर्विधति । तत्र शपसाः शरः । तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते
 'शर्पूर्वाः खया इति । इकारस्य स्वभ्यासे कुक्षोरुरिति श्रुत्व वक्ष्यते । एव च झल्यु
 शयो विनातिरिहाऽभ्यासगताः स्यान्नितो लभ्यन्ते । तेषां मध्ये कस्य चरः, कस्य जशः
 इत्याकाङ्क्षायामाह—भ्रशा जश इति । घर्गाणां तृतीयचतुर्थां जशः । तेषां जशः जव-
 गढदा इत्यर्थः । यद्यद्गर्गाः स्यान्नितः तत्तद्गर्गा आदेशा इत्याप बोध्यम् । खया चर
 इति । घर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तेषां चरः चटतकया इत्यर्थः । अत्रापि यद्यद्गर्गाः
 स्यान्नितः तत्तद्गर्गा आदेशा इत्यपि बोध्यम् । तत्रापीति । तेष्वपि घर्गेषु प्रकृत्या
 स्वभावेन जशमेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन जश एव सन्तः तद्यद्गर्गा आदेशाः स्युः ।
 एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्तः तद्यद्गर्गा आदे-

त्रिजशां प्रकृतजशाः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति द्विवेकः, आन्तरतन्मात् । २१५३
 अस्मिद्धवदत्रामात् ६।४ २२॥ इति ऊर्ध्वमाणादपरिममाप्तेराभीषम् । समानाभये
 तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति सुकोऽसिद्धरत्नादुवक्तिं प्राप्ते । पुंसुद्युवत्पुंसोः

पाः स्युसिष्यः । एतन्व्यवहृत्प्रकृत्येति भाषः । कुत इयं इत्यर्थोऽयत् आह—
 आन्तरतन्मादिति । जशां जशां च घोषसंभारनादप्रयत्नसाम्यम् । जशां चरां च काष्ठा-
 ऽघोषविचारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्गुणयोः तत्तद्गुणयोः आदेशा इत्यत्र तु स्थानसाम्यं
 निषामकं घोषम् । तथा च प्रकृतेः अन्वयसमकारस्य चकारे सति षभू अ इति
 स्थिते 'अचिरनुधाति'त्युवक्तिदेशमाहाद्विमुमाह—कसिद्धरत्ना । यद्यप्यनुयुपादे इदं
 सूत्रम् । 'रनाच्छलोप' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आ मादित्यभिविधावाह । मत्प्ये-
 त्यधिकारमभिविधाप्येत्यर्थः । आधिकारस्य आ पादपरिममाप्तेरिति सिद्धान्तः । तथा
 च आरादपरिममाप्तेरिति लभ्यते । 'विहितं कार्य'मिति शेषः । किमारम्भेत्याभि-
 रुक्षापामुपसिष्यत्वाद्देशमादेव सूत्रादूर्ध्वमिति लभ्यते । तत्र 'रनाच्छलोप' इत्यारम्भा-
 पादममान्तेः विहितं यद्भीष्यं कार्यं तदसिद्धवदप्रति । प्रकृतमप्यप्रकृतवत् भवती-
 त्यर्थः । अधिकारसूत्रमिदमुच्यते 'रनाच्छलोप' इत्यादौ प्रतिसूत्रमुरतिष्ठते । तथा च
 यथासूत्रे इदमनुवर्तते तत्तदाभीषकायं कर्तव्येऽसिद्धमिति लभ्यते । एव 'रनाच्छलोप'
 इत्यादि तत्तदाभीष्यं कार्यं 'रनाच्छलोप' इत्यपामोये कार्यं कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः प-
 र्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तमसम्पत्तेन त्वसिद्धीमवतः कार्यस्य यद्विमित्तं तद्विमि-
 त्तके कार्यं कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् 'समानाभये कार्यं कर्तव्ये सतीति' लभ्यते । पुंस-
 त्वस्य भाष्ये स्थितम् । तदाह—त उर्ध्वमिष्यादिना । गस्मिन्नि । आभीषे कर्तव्ये स-
 त्त्वर्थः । एधि शाधीयुदाहरणम् । अत्र 'व्यसरेदावन्म्यासलोपरवेत्यरेतेत्वरेव
 आहा'विति शास्तेः आमावस्य आभीषत्वेनाऽसिद्धावाद् 'इसदम्भो हेर्धिरिति हेर्धि-
 त्वमाभीषं प्रवर्तते । तथा 'जङ्घहीरिषाघ्नुदाहरणम् । हनघातोर्ध्वं ह्युपगतात् षो-
 षमध्यमपुसपैकवचने सिषो द्विभावे 'अनुशासोपदेशेति' मजोपस्याभीषस्यासिद्धत्वा-
 दतो देरित्वाभीषो सुल न भवति । समानाभय इति किम् । पपुच इत्यत्र पाघातो-
 र्हितः कसो 'किटि चातो'रिति शिवे अम्यासहस्ये ऊर्ध्वगतात् द्वितीयाद्युवचने प्रसि-
 धतोः समप्रयाण्य आभीषम् 'आतो षोऽप इति चेश्यासोपे आभीषे कर्तव्ये असिद्धं
 च भवति । आलोः कसो, संप्रयाण्य तु षतीति निश्चयप्रत्वात् । आभीषे कर्तव्ये
 इति किम् । 'अमाजि राम इत्यत्र मज्जेभिनि, रजेर्ध्वजि च कृते, 'मज्जेभ विनि',
 'धनि च भावकारयो'रिति मलोपस्याभीषस्याऽभीषापामुपसिद्धौ कर्तव्यायां आ-
 सिद्धत्वम् । आमादित्यभिविधिः किम् । आधिकारात् प्राणायुक्ते भूयानित्यत्र 'दहो-
 लोयो भू च दहो रिति दहोर्भूभावस्य ओगुणे कर्तव्ये अपिद्वयं न स्यात्, मत्प्येति-
 सूत्रादूर्ध्वमावित्वादिन्यलम् । इति बुधेऽसिद्धादिति । एक आभीषस्य अवि रनुधा-
 त्वप्युवक्ति आभीषे कर्तव्ये असिद्धतया उद्धारस्योवक्ति ऊर्ध्वपगुणे षतीति प्राप्ते

सिद्धो वक्तव्यो । बभूव । बभूवत्तुः बभूवुः । २१८५ आर्द्धघातुकस्येड्बलादेः
 ७।=१३५॥ बलादेराधघातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविय । बभूवयुः । बभूव । बभूव ।
 बभूविव । बभूविम । २१८६ अनद्यतने लुट् ३।३।१५॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्धे घा-
 तोर्नुट् स्यात् । २१८६ स्यतासो लृलुटोः ३।१।३३॥ लृ इति लृबलृटोर्मेहणम् ।
 पातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शवाद्यपवादः । २१८७ आर्द्ध-
 घातुकं शेषः ३।४।११४॥ तिङ्शित्स्वाभावान्यो घातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्सङ्घः
 स्यात् । इट् । २१८८ लुटः प्रथमस्य द्वारोरसः २।४।=५॥ डा, रौ, रहु एते

सतीत्यर्थः । पुर्वविस्तु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरिताप इति भावः । तुगुगुवङ्गयो
 रिति । यथासदृश्यमन्वयः । बभूवेति । णलो णित्त्वं तु जगादेश्यादौ बृहत्त्वार्थम् । बभूवत्
 रिति । तस्य अतुसादेशे तुगादि पूर्ववत् । सकारस्य क वविसर्गो । बभूवुरिति । श्लेषा-
 देशे तुगादि पूर्ववत् । सिपः यलि बभू ध इति स्थिते—आर्द्धघातुकस्येड् । 'नेड्वशिष्टी'
 र्यरमादनुवृत्त्यैव सिद्धेतिहेड्प्रद्वय न कार्यमिति 'नेड्वशी'ति । सूत्रभाष्ये प्रत्याख्या-
 तम् । आर्द्धघातुकस्येति किम् । लुगुप्सति । अत्र 'गुप्तिज्किङ्ग' इति सनो
 घातोरित्यधिष्ठय विहितस्वाभावाद्आर्द्धघातुकत्वम् । बभूवियेति । सिप' यलि
 तस्य इडागमे तुगादि पूर्ववत् । बभूवुरिति । यसः अथुसादेशे तुगादि पूर्ववत् । स-
 कारस्य कवविसर्गो । बभूवेति । मध्यमपुरुषबहुवचनस्य अकारः सर्वादेश इति 'पर
 स्मैपदानां णलुल्लिप्थन्तोक्तम् । तुगादि पूर्ववत् । बभूवेति । निवो णलि तुगादि
 पूर्ववत् । बभूविवेति । वसो घादेशे बलादिस्वादिडागमे तुगादि पूर्ववत् । नचात्र
 'अथकः कित्ती'तीडागमनिषेधः शङ्क्यः 'ऋषुन्बृषुन्द्रुषुन्मुवो लिथी'ति क्कादिनियमा
 दिट्सिद्धेः । बभूविवेति । असो मादेशे इडागमे तुगादि पूर्ववत् । इति लिट्प्रक्रिया ।
 अनद्यतने लुट् । घातोरित्यधिष्ठितम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतः भविष्यतीत्यनु-
 यतते भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह—भविष्यत्यनद्यतन
 इति । अनद्यतनशब्देस्तु परोक्षे लिटिरप्यथ व्याख्यातः । उटावितौ । लृलुस्ति
 वादयः । भू ति इति स्थिते 'कर्त्तरि शबिति शधि प्राप्ते—स्यतामी लृ । स्यञ्च ता-
 सिरचेति द्वन्द्वात् पयमाद्विवचनम् । तातेरिकार उच्चारणार्थं । लृ लुट् अनयोर्द्व-
 न्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । ग्रहणमिति । लृस्वरूपस्योभयत्राऽविशिष्टत्वादिति भावः ।
 घातोरित्यधिकृतम् । तदाह—घातोरिति । भू तास् ति इति स्थिते—आर्द्धघातुकं शेषः ।
 'तिङ्शित्स्वाभावान्यो घातुक'मिति पूर्वसूत्रोपात्तविहितेऽन्यः शेषः तदाह—तिङ्शित्स्वाभावान्यो
 इति । विहित इति । घातोरित्यधिष्ठित विहितविशेषणमाश्रोमत्र इति भावः । एव च
 'लुगुप्सते' इत्यादौ 'गुप्तिज्किङ्ग' इत्यादिविहितसनादीनां घातोरित्युच्चार्यं विहित-
 त्वाऽभावेन आर्द्धघातुकत्वाभावादिडागमो न भवति । एतत्सङ्घः स्यादिति । आर्द्धघातु-
 कसंज्ञक इत्यर्थः । इति । तास्प्रत्ययस्योक्तसूत्रेणार्द्धघातुकत्वात् स्वतो बलादिस्वा च

अमात्सुः । द्वित्वसामर्थ्यादमस्यापि टेर्नोः । २१८६ पुगन्तलघूपधस्य च
 ७।३।८६॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाऽङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुसार्वधातुकयोः ।
 येन नाव्यवधानेन तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तोत्पादावनेक्यव
 हितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको गुणे प्राप्ते । २१९० दौधीवेवीटाम्

‘आर्धधातुकरदेवलादृगिरीदागम इत्यर्थं । भू इ तात् इति स्थिते, उदात्त
 गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते—उट प्रथमस्य । दा रौ रस् एषां द्वन्द्वत्वात्
 प्रथमावहुवचनम् । उट इति स्थानपक्षी, लुटादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्वर्थं । ङ-
 मादिति । यथासङ्ख्यलभ्यम् । ननु पररनेपइत्यत्र प्रथमा, आत्मनेपदस्य च प्रथ-
 मप्रथमा इति स्थानिन पट्, आदेशस्तु त्रष इति कथं ययामङ्गमिति चेत् ।
 दाश्च रौश्च रस चेति कृतद्वन्द्वानां दा रौरसश्च दा रौरसरवेति एकशेषमाश्लेष भाष्ये
 समाहितत्वात् । दाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाऽभावेन ‘उट्’ इत्यस्याऽभ्रवृ-
 त्त्वात् सवर्देशस्यम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुट् इति टच्परस्येति श्लोके भाष्ये
 २१९२म् । एव च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—‘द्विसामर्थ्यादिति । दा-
 भावस्य कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वनन्तमूर्तावेन तस्मिन् परे भावाऽभावेऽपि द्विवस्य-
 न्मर्त्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थं । तथाच भवित् आ इति स्थिते—पुगन्तलघू । ‘मिदे-
 गुण’ इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येवधिः कृतमवयववद्गुणन्तमाधीयते । पुगन्तल-
 घूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम् । लज्जी उपधा यस्य तत्ल-
 घूपधम् । पुगन्त च लघूपधं चेति समाहारद्वन्द्वत्वात् पक्षी । ‘इको गुणघृणो’ इति परिभा-
 षया इक इत्युपरिष्ठात् स्थानपक्षव-तमाधीयते । उदाह—पुगन्तस्येत्वादिना । अङ्गस्येक
 इति । अङ्गावयवस्येत्यर्थः । द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् । अङ्गत्राऽङ्गवियवस्येकं तद्
 परित्तनहृत्वाऽभवधानात् सार्वधातुकरत्वाऽभावात् कयमिह इको गुण इत्यत आह—येन
 नत्रि । येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य, नाश्रयवचन व्यवधाननवर्जवैधिमिति यावत् ।
 तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थं । कृत इत्यत आह—वचनप्रामा-
 ण्यादिति । तथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्यं प्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाश्लेषादित्यर्थः ।
 लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते । उपधात्व चाऽन्यादला पूर्वस्यैव भवति । तत्-
 र्चके उपर्यन्तस्य वर्णस्याऽभावे इक उपधात्वाभावात् लघूपधस्याङ्गस्य गुणविधान
 निर्विषयमेव स्यात् । अतस्तद्भवधानं सोऽङ्गमिति भावः । ननु व्यवहितस्यापीको
 गुणप्रवृत्तस्युपगम भिनत्ति द्विनत्तोत्पादादौ इकारस्यापि गुण स्यादित्यत्र आह—उने-
 ति । अत्रर्जनीयव्यवधानस्यैवार्थयनेनेत्यर्थं । उपधात्वस्यैव वर्णमुपरित्तवमाहाय
 समवादानेकवर्णव्यवधानं नादत्तव्यमिति भावः । गुणे प्राप्ते इति । भवित् आ इति स्थिते
 दाभावस्यङ्गस्याऽऽकारस्य स्थानित्वत्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्य-
 ङ्गावयवस्योपनामृतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं

१।१।६॥ दीधीवे०योरिटश्च गुणवृद्धौ न स्त्र । भविता । २।१६१ तासस्योर्लो-
प ७।१।५०॥ तासेरस्त्रेश्च लोप स्यात्सादौ प्रत्यये परे । २।१६२ रि च ७।१।
५२॥ रादौ प्रत्यये प्राग्बत् । भवितारौ । भवितार । भवितारि । भवितास्व । भवितास्या
भवितास्मि । भवितास्व । भवितास्म । २।१६३ लृट् शेषे च ३।३।१३॥ भविष्म-
दर्याद्घातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थाया क्रियायामसत्या सत्या च । स्य इट् । भविष्पति । भवि-

प्रति भूवात्तुरवाऽङ्गम् , न तु भवित् इति विहरण वशिष्टमिति धार्यम् । अङ्गमन्त्रा
सूत्रे तदादिप्रहणेन विकरणविशिष्टस्याऽप्यङ्गवात् । दीधीवेवी । 'दीधीञ् दीष्टिदेवनयो'
'ववीञ् वेतिना मुहय' । दीधीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वत् पठ्ये । 'इको गुणवृद्धौ' इत्य
सो गृह्यवृद्धौ इति , 'न घातुलोप' इत्यसौ नेति चानुवर्तते । तदाह—दीधीवे०योरित्या
दिना । अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शवपवादेतासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवा-
देशे तपो रीमावे भवितास रो इ ट स्थिते' रि चे ति सकारस्य लोप वक्ष्यन् तत्रानु-
वृत्तिप्रतिपत्तये तरावसूत्रमुप पश्यति नानस्यो तास् च्चाऽस्तिरवेति द्व-द्वत् पठ्ये) सः
स्वार्थघातुक् इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्य-तेनाऽधिकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषगात्
तदादिविधि । तदाह—तासेरित्यादि । अस्तेरिति द्वितया निर्देश । अच्घातोर्रिपर्यं ।
अलोऽन्त्यस्येत्पनपस्य लोप । भवितासीत्यनुपदमेवोदाहरण वक्ष्यते । रि च । 'ता
मसस्योर्लोप' इति सूत्रे अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यननाऽङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषगात्
श्चदिविधि । तदाह—रिपविधि । प्राग्बदिनि । तासेर्लोप इत्यर्थं । अस्तिरस्तु नानु-
वर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्याऽसम्भवात् । आर्धघातुके तस्य भूमावविधानात् । एव च
भवितास रावियत्र सलोप सति रूपमाह—भवितारारिनि । भवितार रति । शौ तासि
इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे शे रस् इत्यादेशे तास सकारस्य लोपे रसः सका
रस्य श्वविपर्याविति भाव । भवितासीति । सिपि तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अ-
वादेशे 'तामसयो'रिति सकारस्य लोप इति भावः । भवितास्व इति । यसि तासि इ
डागमे गुणे अवादेशे यस सस्य श्वविपर्याविति भावः । भवितास्येति । षड्वचने थे
तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्मोति । सिपि तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्व इति ।
यसि तासि इ ट गुणे अवादेशे रत्रविसर्गा । एवं मसि भवितास्म इति रूपम् ।
इति सुट् प्रक्रिया । लृट् शेषे च । घातोर्लृत्वधिकृतम् । भविष्पति गम्यादयो' इत्यतो
भविष्पतीत्यनुवृत्त घात्पर्यं वेति । तदाह—भविष्पदर्याद्घातो लृट् स्यादिति । 'तुमुन्
ण्युञ्जी क्रियार्था क्रियार्थाणामिति पूर्वसूत्रे क्रियार्थाया क्रियायामिष्पर्थनिर्देश स्थित ।
ततोऽप्य शेष । क्रियार्थाया क्रियायामसत्याणामिति लम्बने । चकारात् 'क्रियार्थाया
क्रियार्था सत्याणामित्यपि लम्ब्यते । तदाह—क्रियार्थाया क्रियायामसत्यां सत्यां वेति । ननु
खट् इत्येव सूत्रमस्तु । शेषे चेति मास्तु । भविष्पदर्याद्घातो खट् इत्येतावत्तैव क्रि-
यार्थाया क्रियायामसत्यां सत्यां च खटो लाम इति चेत् मैवम् । 'भविष्पत । इति

भ्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यति । भविष्यथ । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्याव ।
 भविष्यामः । २१६४ लोट् च ३।३।१६२॥ विष्यादिभ्यर्षेषु घातोर्लोट् स्यात् ।
 २१६५ आशिषि लिङ्लोटौ ३।३।१७३॥ २१६६ एव ३।३।१७४ लोट् इ-
 कारस्य उः स्यात् । भवतु । २१६७ तुह्योस्तातड्डाशिष्यन्यतरस्याम् ७।
 १। ३५॥ आशिषि तुह्योस्तातड्डा स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'द्विष'
 (सू ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थद्वित्वेभ्यनडादिषु चरितार्थं इति गुणवृ-
 त्तिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया सम्भवप्रयोजनकारे तातड्डिमन्थर प्रवृत्त परेष

स्यीयत' इत्यादौ भावकर्त्रोः तुमुत्पूर्वुल्भ्यां लुटौ वाघाऽभावार्यत्वात् । नच वासक्य
 विधिना तस्मिन्नि शङ्कया । 'चक्षुदत्तुमुत्पूर्वुल्भ्यां वासक्यविधिर्नस्तीति' तद्विधेवा-
 द्दिपास्तौ तावत् । एव इति । लुट्स्त्विति 'स्वतासी लुटुत्' इति स्वप्रत्ययः । तस्य
 घलाघादंभातुकारत्वात् इहागम इत्यर्थः । भविष्यतीति । एवप्रत्ययस्य इति उकारस्य
 गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य पर्ये भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तसादौ
 भविष्यत इत्याद्यन्वेवं योजयम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो द्वौवो यत्री ति दीर्घः । इति
 लुट्प्रक्रिया । लोट् च । विभिनिमन्प्रणामप्रणाम्योष्टमप्रहनप्रार्थनेषु' इत्यनुवर्तते ।
 तदाह—विष्यादिभिति । विष्यादिनाम् । अनुपदमेव लिङ्स्त्वौ इयाक्यास्यन्ते । आ-
 शिषि लिङ् । आशिष्यपोषर्षः । आशामनमराशोः इष्टमासीच्छा । लो'स्त्विति विशेष
 माह—एव । एः उ इति चोदः । परिति षष्ठ्यन्तम् । इत्यर्थेति लभ्यते । 'लोटो
 लृटव' इत्यतो लोट् इत्यनुवर्तते । तदाह—नोट इति । भवत्विति । त्विति वापि गुणे अ-
 वादेशे त्विप इकारस्य षकारः । अयाऽऽशिषि लोटौ विशेषमाह—तुह्योस्तातड्ड । तुह्य
 तुह्यो, तयोरिति विग्रहः । तातड्डि टकार इव । अकार उच्चारणार्थं ॥ तादित्यदेशः
 शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्वात्सर्वादेशता, उत द्वित्वादेशतेश्च आह—
 अनकाल्वात् सर्वा' इति । ननु 'द्विष्ये'त्यस्य सर्वादेशापवादतया अनकाल्वात्सर्वा-
 द्योऽप्यनन्यदेशत्वमेवोचितमित्याशङ्कते—यद्यपि द्विष्येत्ययमपवाद इति । परिहरति—
 तथापीति । परेष नाभ्यन् इति । तातड्डादेशे 'द्विष्ये'त्यर्थं विधि 'अनेकाल्वात्सर्वादेशे'
 ति परेष वाच्यत इत्यर्थः । ननु 'परानियन्तरहापवादानामुत्तरोत्तरं षष्ठ्य' इति
 परापेक्षया अपवादस्य प्रवृत्तत्वात् द्विष्येत्यन्तदेशत्वमेव तातड्डि युक्तमित्यत आह—
 तातड्डि मन्थर प्रवृत्त इति । 'द्विष्ये'ति विधिरिति शेषः । तातड्डविषये द्विष्येति विधि-
 संघर प्रवृत्त इति हेतोः परेष सर्वादेशविधिना वाच्यत इत्यर्थः । कुतो मन्थरप्रवृत्ति-
 त्वमित्यत आह—अनन्यार्थेत्यादिना । अन्तादेशत्वादन्योऽप्यो यस्य द्वित्वस्य न वि-
 घ्नते तदनन्यार्थम् । अथाविध द्वित्वे येषां तेषु अनडादिषु द्विष्येति विधि' चरितार्थः
 लभ्यप्रयोजनक इति कृतः सं-द प्रवृत्त इत्यर्थः । तातड्डो द्वित्वं तु अन्तादेशत्वापे-
 क्षया अनन्यार्थं नेत्याह—सम्भवप्रयोजनकारे इति । सम्भवन्ति प्रयोजनानि अग्यानि

वाच्यते । इहोत्सर्गावदादयोरपि सम्बन्धः वा । भवतात् । २१६८ लोटो लङ्-
चत् ३।४।८५॥ लोटो लृट् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा-
हि । २१६९ तस्यस्थमिपां तांततामः ३।४।१०२॥ क्तिश्चत्तुर्णमिपां तामाद-
यः क्रमात्स्यः ॥२२०० नित्यं क्ति ३।४।१६५॥ सकारान्तस्य क्तिदुत्तमस्य

यस्य स सम्बन्धः प्रयोजनः । स्याद्विधेः ककारस्य तथाविधे तातहीत्यर्थः । कथं
सम्बन्धप्रयोजनकत्वमित्यत आह—वृत्तवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थयेति । द्विष्टादित्या-
दौ लघुपञ्चादिगुणनिषेधः । स्तुतात् यृतादि-यादा'पुतो वृद्धिलुंकि इलो'ति विद्विताया
वृद्धेनिषेधः । 'वना कांतौ उष्टादिभ्यश्च 'महिज्यावयी'ति सम्प्रसारणम् । अदिना मृः
ना'श्वश्च 'मृश्च ई'दि-नीटोऽभावस्य सङ्घट्ट' । ननु क्तिद्वयविधेः क्तिञ्चेति विधिर्मन्द्
प्रवर्तताम् । अथापि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं यलीय' इति न्यायेन पर-
स्यापि सर्वदेशविधेरपवादभूतेन क्तिञ्चेत्यनेन बाध एवोचिन इत्यत आह—तेनेति ।
इह तातकविधये अनेकालनित्यसंस्थेति सामान्यशास्त्रस्य, क्तिञ्चेति विशेषशास्त्रस्य
च सम्बन्धत्वात् सामान्यशास्त्रे विशेषशास्त्रेण न बाधश्च इत्यर्थः । अयं भाव—अपवा-
दान्तरस्य परनित्यान्तरङ्गापेक्षया प्राथम्ये निरवकाशत्वमेव धीनम् । प्रकृते च क्तिञ्चेति
विधिः अनद्यादित्त्वम-तादेशावैकप्रयोजनक प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वात् श-
टिति पण्डितान् कृतार्थताममुभवन्, तातहो क्तिञ्च प्रयोजनान्तरमत्त्वेन सावकाशत्वा-
दुपेक्षत इति । तदुक्तं भाष्ये—'क्तिञ्चस्य सावकाशत्वाद्द्विप्रतिषेधात्तातङ् सर्वदेशः'
इति । अधिकाश्च विस्तरमिपां विवक्ष्यते । यवनादिति । आद्यिपि लोटस्तिपि सपि
गुणे अवादेशे उकारे लोस्तावत् सर्वदेशः । उकार इव । द्वितीयतकारादकार उच्चा-
रणार्थं । लोटो लङ् इव । लङ् इव लृट् इव । 'तत्र तस्येवे'ति पठ्यन्ताइति । तदा
ह—लोटे लृट् इवेति । ननु तदिह 'लृङ् लृट् लृट् लृट् लृट्' इत्यप्यगमोऽपि । स्वादिरप्यत
आह—तेनेति । लृङ् इति स्थानपठ्यन्तात् धतिप्र यथाश्रयणेनेत्यर्थः । अडागमस्तु न
लृटो विधीयते । किन्तु लृटि अङ्गरेवेति भावः । केन तामादयः, केन वा सलोप
इत्यत आह—नवा धीनि । तामादयः सलोपश्च यथा ज्ञाय ते तथा स्पष्टमुच्यन्त
इत्यर्थः । तस्यस्थमिपाम् । तस् यस् य मिप् पूर्वा इन्द्रात् पृथीपदुवचनम् । तान्
तम् त अम् एषां इन्द्रात् प्रथमाऽदुवचनम् । 'नित्यं क्ति' इत्यस्मात् क्ति इत्यनु-
वर्तते । तदाह—क्तिश्चत्तुर्णमिति । क्तिनो लकारस्य आदेशभूत ना'श्वस्यार्थः । क्ति-
रिति । ययानङ् लृट् लृट् लृट् लृट् लृट् । नित्यं क्ति । उत्तमपुरुष एवास्त्वस्य प्रयो-
जनम् । प्रसङ्गादिशेष-यस्तम् । 'स उत्तमस्ये'ति सूत्रमनुवर्तते । तत्र स इति प-
ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विरोध्यते । तद्व्यविधिः । 'इत्यश्च लोप' इत्यतो लोप इ-
त्यनुवर्तते । तदाह—सकारान्तस्य क्तिदुत्तमस्येति । क्तिनो लकारस्य य आदेशः उत्तम-
पुरुषः तस्येत्यर्थः । 'क्तिञ्चस्ये'त्यस्मादाप्रहणानुपृत्तिनिवृत्तये नित्यपठ्यम् ।

निरय लोप स्यात् । 'अनोऽत्पत्स्य' (सू ४२) इति सस्य लोपः । भवताम् । भव
 न् । २२०१ सेहंपिच्च ३।४।८७। लोट सेहिं स्यात्सोऽपिच्च । २२०२ अ
 तो हेः ३।४।१०५। अत परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ।
 २२०३ भेनिः ३।४।८६। लोटो भेनिं स्यात् । २२०४ आहुत्तमस्य पिच्च
 ३।४।६२। लोटुत्तमस्याडागम स्यात्स पिच्च । हिन्योऽत् न । इकारोऽन्वारणसा-
 मर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम् । २२०५ अनद्यतने लङ् ३।२।१११।

अलोऽन्त्यस्येयम्यलोप । भवतामिति । लोटस्येत् । सस्य तामादेश । शप् । गुणा-
 उवादेशो । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वात् 'अ विभक्तौ तुस्मा' इति निषेधाऽभावात् मकारस्येत्पञ्चा शङ्क्या । ययोगात्तलोपेन मकारान्तरपरस्ते-
 पेण उपदेशेऽन्यत्वात्तत्त्वात् । भवन्ति । लोटो हे अन्त्यादेशे शपि गुणे अवादेशे
 ह्योरकारयो पररूपे एकरितिकारस्य षकारे भवन्तिवति रूपम् । अथ लोटः सपि
 शपि गुणाऽन्त्यादेशोः भव सि इति स्थिते । नैषपिच्च । हि इति लुप्तप्रथमकम् ।
 'लोटो लङ्' दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोट सेरिति । स्नुहीत्यादीं सिप्-
 स्यानिकस्य हेः पित्वात्सर्वधानुकमपिदिति छिद्रत्वात्तत्त्वात् गुणे प्राप्ते अपिच्च
 नम् । एव च छिद्रत्वात् 'छिद्रति चेति गुणो न । सेहिं छिद्रयेव तु न सृष्टितम् ।
 पित्तमिसर अनुशक्तस्य स्थाने हेरस्यनुदात्तावापचेः । भव हि इति स्थिते । अतो
 हे । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी । 'विषो तु गि'यतो लुगिच्यनुवर्तते । तदा-
 ह—अत परस्येति । भवेति । द्विविधानं तु स्नुहीत्याद्यर्थमिति भाव । भवतामिति ।
 आशिचि लोटः सपि तस्य 'सेहंपिच्चे'ति द्विभावे शपि गुणावादेशयोः 'अतो हे रि-
 ति लुक्' परावात् याधित्वा 'तुस्यो रिति पठे तात्तदिति भावः । भवन्ति । यस्मि
 शपि गुणे अवादेशे च भव शप् इति स्थिते 'लोटो लङ्'दिति लङ्त्वत्वात्परस्यमि-
 पामिति यत्तः तमादेशे रूपम् । एव भवतेति । यस्य आदेश इति विशेषः । लोटो
 मिवि शपि गुणे अवादेशे मिया तस्यस्यमिपामित्यमादेशे प्राप्ते—भेनिः । 'लोटो लङ्'
 दित्यत लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोटो भेरिति । भव नि इति स्थिते । आहु-
 त्तमस्य । 'लोटो लङ्' दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोटुत्तमस्येति । स्त्वानि
 एतन्वायेत्यादीं सर्वधानुकमपिदिति छिद्रत्वनिवृत्त्यर्थे पिच्चनम् । यद्यपि निष्पत्त्या-
 निवृत्त्यर्थेः पित्वात्तदागमस्यपि सिद्ध पित्त्वं, तथापि यत्तत्सोरडागमत्वाऽदित्वा-
 र्थं पिदिति षचनम् । ननु स्नुहि भवानीत्यत्र 'एकरित्युत् कुतो न स्यादित्यत
 आह—हिन्योऽत् न । सामर्थ्यादिति । अन्यथा हुन् इत्येव विद्वत्त्वादिति भाव ।
 भवानीति । आडागमे सर्वार्थदीर्घे । नचात्र लङ्त्वत्त्वादादितरघोत लोपः शङ्क्यः ।
 इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा 'मो म' इत्येव विद्व्यात् । एवं हेरपि शोष्यम् ।
 यद्यपि भवानीत्यादावतो दीर्घो मञि इत्येव दीर्घसिक्केराडागमविधि षर्थः । तथापि

अनघतनभूनार्यं वृत्तर्थातो लंछं स्यात् । २२०६ लुङ् लृङ् लृङ् वृद्धुदात्त ६।४।७१ ॥
 एषु परेष्वङ्गस्याडागम स्यात्, स चोदात्त । २२०७ इतश्च ३।४।१०० ॥ चित्तो
 लस्य परस्मैरदमिकारान्त यत्तरत्तस्य लीय स्यात् । अमवत् । अमवताम् । अम-
 वन् । अमव । अमवतम् । अमवत । अमवम् । अमवार । अमवाम् । २२०८ वि-
 धिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।३।१६२ ॥ एष्वर्षेषु यो-
 त्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधि प्ररणम्, मृ यादेनिकृष्टस्य प्रवर्तनम् । नि

स्तवानीपाद्यर्थावावरयकमिहापि न्याय्यरशादुपगम्यस्तम् । भवावेति । छोटो वस् गु-
 ष्यावादेशौ । आडागम । सवर्णदीर्घं । लृङ् वृद्धात् 'निरय ङित्' इति सकारलोप ।
 एव मसि भवामेति रूपम् । इति लोटप्रक्रिया । अनघतने लृङ् धातोरिति, भूत इति
 चाधिकृतम् । भूत इति धारयं भवेति । तदाह—अनघतनभूत'भृत्तरिति । लृङ्
 नङ्लृङ् । अङ्गस्यैरधिकृतम् । तदाह—एषु परेषु अङ्गस्येति । अन्तरङ्गत्वात् नित्य-
 श्वारपरत्वाच्च यथायथ तपि शपि विकरणे गुणे अवादेशे विकरणविभिन्नशङ्कस्य
 अडागम । 'छावस्यायामवाऽडागम' इति तु पक्षान्तर भाष्ये स्थितम् । इत्यथ । लृ-
 ष्येत्यधिकृतम् । 'इतश्च लोर परस्मैपदेऽन्विरयम्मात् लोर इति, परस्मैरदेभिवृत्ति-
 चानुवर्षेते । परस्मैरदेऽन्विरयेतत् पठ्या विररिगम्यते । तदाह—छित्तो लस्यैरधादिना ।
 अलोऽत्यस्यत्यनयस्य लोप । तदाह—अमव'इति । अमवतामिति । लृङ् एव सस्ता-
 मादश, शप । गुष्यावादेशौ । अट । अमव'इति । शेरन्तादेश । शप गुष्यावादेशो अट
 'इतरच ति इकारलोपः । तकारस्य सयोगान्तलोपः । अमव इति । सिपि शपि गुणे
 अवादेश अटि इकारलोप रत्त्वविसर्गौ । अमव'इति । यस्तनमादेशः । शप् गुष्या-
 वादेशौ अट । अमव'इति । यस्य तादेशे शपि गुणे अवादेशे अटि । अमव'इति ।
 मिय अमादेशे शपि गुणे अवादेशे पूर्व'रूपम् । अमवावेति । यसि शपि गुणावादेशौ
 अट । 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घं । 'निरय ङित्' इति सकारलोपः । एव मसि अम-
 वामेति रूपम् । इति लृङ् प्रक्रिया । विधिनिमन्त्रणा । ननु विध्यादयो हि न लिङ्गा
 वाच्या । लृ कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण कर्त्तृकर्मभावाना लृकारवाच्यत्वबोधनात् ।
 गद्य लृ कर्मणि चेति शास्त्र लिङ्ग्यतिरिक्तलृकारविषयकमेवास्ति चेति वाच्यम् ।
 तथा सति यजेतेत्यादौ कर्त्तृवाचकरवाऽभावेन शवाधनापत्तोरित्यत आह—य त्योऽङ्गान् ।
 'लृ कर्मणि चाति सूत्र सामान्यविषय चेदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण न
 बाध्यते, अविरोधात् । तथाच विध्यादिविशिष्टकर्त्तृविषु लिङ्गात् फलतीति मत्वाह
 वाच्येषु वेति । पञ्चद्वयमेतद् भाष्ये स्थितम् । विधि प्रेरणमिति भाष्यम् अर्थात्स-
 ङ्गुद्वाति—विधि प्रेरणमिति । ननु निमन्त्रगादीनामपि प्रत्यान्तर्भावात्पौनरुह्यमि-
 त्यतो ष्याचष्टे—मृयादेनिकृष्टस्य प्रवर्तनमिति । तद्यथा मृय स्वामी वदति—भवान्
 वदस्व चाख्येदिति । आमन्त्रणात् भेदं दर्शयितुं निमन्त्रणशब्द ष्याचष्टे—निमन्त्रण

मन्त्रण नियोगकरणम्, आवश्यके भाद्रभोजनादौ दौहित्रादे प्रवर्तनम् । ग्रामत्रण कामचागनुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'प्रवर्तनाया लिट्' इत्येव मुवचम् । चतुर्थी पृथगुपादान प्रपञ्चार्थम् । २२०६ यासुट् परस्मैपदेपृदात्तो ङिच्च । ४।१०३॥ लिट् परस्मैपदानां यासुडागम रयात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्वोक्ते र्थायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिघाविति प्रतिषेध इति । १ न शानचः टित्त्वम

नियोगकरणमिति । नियोगशब्दस्य प्राणशब्दपर्यायशब्दम वाचयति—आवश्यके अद् भोजनादौ दौहित्रादे प्रवर्तनमिति । 'श्रीणि धाद् पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिल' । इत्यादिवचनादिति भावः । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति हृद् धादे भवान् भुञ्जीतेति । ग्रामत्रण कामचरनुज्ञा । पपेच्छ मिथतामित्यर्थपनुज्ञानमित्यर्थः । अधीष्ट सत्कारपूर्वको व्यापार इति । आप्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य प्रवर्तनमि यर्थं । लिट्पूर्वकस्येपघातोमात्रे क्तान्तस्थोपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाद्रप्रयोगादधीष्टशब्दस्य पुस्तवम् । अधीष्टमित्येव क्वचित्पा' । 'मायवक भवानभ्यापयदित्युदाहरणम् । इदं कार्यं न वति विधाय निर्धारणम् सम्प्रत्येन । यथा—किं मो व्याकरणं भवानधीयीतेति । प्रार्थनं याञ्चा । यथा 'भवानग्ने मे दद्यादिति । मुवचमिति । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार प्रवर्तना । तत्र प्रवृत्ति सिध्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मक प्रवर्तनितृगुर्वादिनिष्ठः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । चतुर्णामिति । विधिनिम-प्रणाम-प्रणार्थं शानामित्यर्थः । अथ लिङ्भित्तिपि इतरश्चेतीकारलोपे शपि गुणे भवादेश मव त् इति स्थिते—यासुट् पर । 'लिङ्गः सीपु' इत्यत लिङ्ग इत्यनुवर्तत । पृष्ठार्थे सप्तमी । तदाह—लिङ्गः परस्मैपदानामिति । यासुटोऽपवादः । यासुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वात् त्रिधातीनामाद्यवयव । अवयवे टित्त्व च भानर्धङ्गात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टविबाहौ विश्रायति । 'भागमा अनुदात्ता' इति यासुट् अनुदात्तात् प्राप्ते उदात्तवचनम् । इदमेव वचनमागमा अनुदात्ता इत्यत्र ज्ञापकमिति भाष्यम् । स्तुयात् स्तुयातामियादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो टित्त्ववचनम् अनुदात्तागमा इति न्यायेन यासुडागमो लिङ्ग देशपरस्मैपदावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनेव टित्त्वलिङ्गे यासुटो टित्त्वविधिव्यर्थः । नच स्थानिभूतलिङ्गे लकारस्याल्ल इत्यन गुणनिषेधविधावाप्ययथादनल्लिघाविति निषेधः शङ्क्यः । 'पुमास्था-गापाञ्जहातिसो ह्योति किञ्चित् विहितस्य ईवस्य 'न ह्यपीर्त निषेधेन लिङ्गेनानुबन्धकार्ये' अत लिघाविति निषेधाऽभावज्ञापनादित्यत आह—किञ्चोक्तेरिति । क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अत लिघाविति निषेध इति । यासुटो टित्त्वन ज्ञायत इत्यन्वयः । तथा च एतज्ज्ञापनाथमेव यासुटो टित्त्वमिति भावः । ज्ञापनफलसु घस्यसाधेत्यत्र लोबभावः । अथथा लृडादेशस्य शानच स्थानिघावेन टित्वात् ङीप् स्यात् । ननु 'क-

पीड लिङ्गम् । २२१० सुट्तिथो ३।४।१०५॥ लिङ्गस्कारयकारयोः सुट् स्यात् ।
 सुट् याधट् न वाच्यते । लिङ्गो यासुट् तकारयकारयोः सुट्तिथि विषयभेदात् ।
 ~२२११ लिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्य ७।२।७६॥ सार्वधातुकलिङ्गोऽनन्त्यस्य चस्य
 लोः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुट्ः भवणं स्वाशीर्निङ् । स्फुटतरं
 तु तत्राप्यात्मनेपदे । २२१२ अतो येयः ७।२।८०॥ अतः परस्य सार्वधातु-
 कावयवस्य या इत्यस्य इप् स्यात् । गुणः । यनोपः । भवेत् । सार्वधातुके

विदनुसन्धकार्येऽप्यनन्विधाविति निषेधात् इत्यत्र यासुटो लिङ्गवचन न ज्ञापकम् ।
 अनुबन्धकार्ये सर्वात्र अनन्विधाविति निषेधाऽभावे स यदि यासुटो लिङ्गस्य तिप्सि-
 पमिषागमयासुटो क्तिवार्थमावरणकत्वात् । नहि जिहारेदेशेऽपि तिप्सिप्सिपिं
 हित्य स्यान्निवृत्तवलयम् । 'इलरनरस नञ्ज्ञाविति सुप्रभाष्ये 'लिङ्गं विन्न पिच्च
 लिङ्गेति' प्रपञ्चित्वादिप्रवरसादाह—रन ज्ञानवा शिरनरेव निङ्गिति । इह अ-
 नुबन्धकार्येऽपि क्वचिन्नन्विधाविति निषेधोऽस्तारयस्मिन्नर्थे इतः—रनाप्रायस्य, यः
 ज्ञानतादा इल रनरज्ञानञ्ज्ञाविति विहित, तस्य शिल्पमपि लिङ्गं—ज्ञापकमित्य-
 र्थः । अन्वया स्थानिवत्त्वेनेव तस्य शिल्पसिद्धेस्तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः । अत्र
 च यदुक्तं तत् सार्वधातुप्रकरणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा च प्रकृते मव या-
 स् त इति स्थिते—सुट्तिथो , लिङ्गस्योपुडित्यत् लिङ्ग इत्यनुवर्तते । तिष्ठ य् चेति
 द्वन्द्वत्वात् पञ्चोऽप्यनन्त्यम् । इकार उच्चारणार्थः । तदाह—निङ्गस्तकारेति । सुटि टकार
 दत्, उच्चार उच्चारणार्थः । अत्र यास् त इति स्थितम् । नन्विद परेण सुटा या-
 सुट् कथं न याध' । अत्रपुनरित्यादौ पररमैरप्येपु यासुड्निवेः चरितार्थत्वादिष्यागच्छय
 निराहोति—पुनर यासुट् न वध्यत इति । तत्र कुत्र इत्यत्र आह—निङ्गो यासुड्ति ।
 लिङ्गं सोपुट् यासुडागमश्च । लिङ्गोऽप्युच्चारणस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदा-
 दित्यर्थः । तथा च योगपद्याऽक्रमवाऽभावात् विप्रतिषेधाऽभावात् परेषापि सुट्
 यासुटो बाध इति भावः । निङ् म। सेति उत्तरश्लोके पदम् । 'रुदादिभ्य सार्वधातुके'
 इत्यत्र सार्वधातुक इत्यनुवृत्तपद्यं विपरिणामते । तदाह—नारवपुत्र निङ् इति ।
 नकारदत्तस्यापि । अविशेषात् सकारद्वयस्यापि सुट्प्रकारे प्रवर्तते । 'लिङ्गे लृप्'स्य
 सङ्घेव प्रवृत्ति रिति तु पर्यायेण पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरिति भावः । यद्यपि अत्र यास् त
 त इत्यत्र स्कारित्येव सिध्यति । तथापि मरेपुनरित्याद्यर्थं सूत्रम् । ननु सुटो लोपे किम-
 र्थस्सुट्त्वितिरेत्यत्र आह—सुट् अत्रय स्वाशीर्निङ् । नृदात्ताभिर्यादौ लिङ्गाशिपी-
 त्यादंवातुकावेन तत्र सकारलोपस्याऽप्रसङ्गेति भावः । 'अनुनारस्यैकस्याऽनेकस्य
 लोचकारणे विशेषाऽभाव' इति भाष्यादाह—स्फुटतर इति । तथापि जाशिपि लिङ्गापि,
 एभिधीषेयादावात्मनेपदे स्फुटतर सकारद्वयस्य भवणमित्यर्थः । तत्र यासुटो अमा-
 नेन सलोपोऽभावेन च सुट् एव सकारस्य एवम् एतदं अगमवन्मवादिति भावः ।

किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव भाष्येत । भवे
दित्यादौ तु परस्वादीषं स्यात् । भवेताम् । २२१३ ऋजुस ३।४।१०८० निघो

तथा च भव यात् इति स्थिते । अतो येव । 'या' इति सुप्तवर्णोऽप्यपदम् । अत इति
पञ्चमी । परस्यस्यध्याहार्यम् । इय इत्यत्राऽकार उच्चारणार्थं । 'रुदाश्मिन्' इत्यस्मात्
'सार्वधातुक' इत्यनुवृत्तम् अवयववधया विपरिणम्यते । उदाह—अत परस्येत्वादिना ।
अथ इयत् इति स्थितम् । गुण इति । 'आद्गुण्य' इत्यनेनेति शेष । भवेयत् इति
स्थितम् । यलोप इति । 'लोपो ष्योरित्यनेनेति शेष' । भवेदिनि । यलोपात् प्राक् इ
कह्यादिलोप सयोगान्तलोपश्च न द्राह्य, अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्ते, सयो
गान्तलोपस्य प्रैपादिकरवेनाऽसिद्धत्वाच्चेति भावः । सार्वधातुके द्विमिति । 'रुदाश्मिन्'
इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवत्वेति । किमर्थमित्यर्थं ।
भूधादिस्याद्वायाशीर्लिङि सार्वधातुके अत परत्वाऽभावादेश इयादेशाऽभावसिद्ध सार्व
धातुकप्रहणानुवृत्तिर्भ्यर्थेत्याशयः । चिकीर्ष्यादिति । कृष्धातो सङ्गन्तात् आशीर्लिङि
तिवाद्वा चिकीर्षं यादिति स्थिते अतो लोप इत्यकारलोप चिकीर्ष्यादिति रूपम् । तत्र
'अतो येव' इति अत्र सार्वधातुकप्रहणानुवृत्तौ चिकीर्षं यादिति स्थिते अतो येव इति
इयादेशे आद्गुणे यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात् । सार्वधातुकप्रहणानुवृत्तौ तु न शेषः,
आशीर्लिङादेशस्य सिद्धः लिङाशिधीत्याङ्गधातुकताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।
ननु आशिर्षि लिङि चिकीर्षं यादिति स्थित नित्यत्वात् अतो लोप इति अकारलोप
सति अत परत्वाऽभावादेश 'अतो येव' इत्यस्याऽप्रवृत्ते तत्र सार्वधातुकप्रहणानुवृत्ति
र्भ्यर्थेवात्यत आह—मध्येऽपवादन्यायेन अतो लोप एव भाष्येति । पद्यस्य अतुयराद् अतो
लोप इति सूत्रम् सप्तमस्य द्वितीयपादे अतो येव इति सूत्रम्, सप्तमस्य अतुयपादे
तु 'अतो दीर्घो यञीति सूत्रमिति स्थितिः । सत्र आशीर्लिङि सार्वधातुके चिकीर्षं
यादित्यत्रालोपप्राप्तया विधिलिङि तु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इया-
शस्य निरवकाशत्वेन बाध्यतामाप्यभिव्यक्त्यामाश्रयापवादतया तत्र अन्यतरस्मिन्
भाष्ये सति 'मध्येऽपवादा पूर्वान् विधीन् बाधते'नेत्यादि निति-यायेनातो लोप एव
बाधमर्हति । न तु अतो दीर्घ इत्यर्थः । एवं सार्वधातुक चिकीर्षं यादिति स्थिते अतः
परत्वादिप्रादेश प्रसज्येतेत्यतिश्यासि' स्यादिति स्थितम् । एव चाश्यासिरपीत्याह—
भवेदित्यादौ विधिः । अत परस्य इयादेशविधौ सार्वधातुकप्रहणानुवृत्तौ विधिलिङ्गसि
पि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते इयादेश परत्वाद्वाचित्वा 'अतो दीर्घो यञीति
यञादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो दीर्घः स्यात् । एतच्च अत परत्वाऽभावा
दिप्रादेशो न स्यादित्यस्यासि स्यादित्यर्थः । नच इयादेशस्य निरवकाशत्वात् दीर्घ
बाधकस्य द्राह्यम् । चिकीर्ष्यादित्यार्वधातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्य इयादेशस्य सावकाश
त्वादिति भावः । भवेतामिति । तस्य तामादेशे शपि गुणे अवादेशे वासुदागमे सुटि
रुकाराद् यलोप या इत्यस्य इयादेशे आद्गुणे यलोप । अथ विद्यो शेषो न्त इति प्राप्ते-

भेजुंश्च स्यात् । ज इत् । २२२४ उरूपदान्तात् ६।१।६६॥ अपदान्तादवर्णा
 दुसि परे पररूपमेकादेश स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वात्तित्यत्वाच्च 'अतो येय'
 (सू २२१२) इति प्राञ्च । यद्यप्यन्तरत्वात्पररूप न्याय्यम्, तथापि 'यास'
 इत्येतस्य इयइति व्याख्येयम् । एव च सज्जीरस्यापवाद इय । 'अतो येय' (सू
 २२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयु । भवे । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव ।

भेजुंश्च । लिट्प्रसङ्गोऽपि लिङ् इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङो भेरिति । अनेकाल्त्वस्य
 चादेशः । ज इति । जुस स्थानिवत्त्वेन प्रथमत्वात् जुट् इति जकार इत्यस्यैक इत्यर्थः ।
 उसि शपि गुणे अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या असिति स्थिते इयादेशे चाधित्वा
 पररूपप्रवृत्ति शङ्कितुमाह—उत्पत् । एक पूर्वपरपोरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यस्माद्
 दियनुवर्तते । 'एङि पररूपमित्यस्मात्पररूपमिति । तदाह—अपदान्तादिति । उसीति ।
 उसि य अच उकार तस्मिन् परत्वं इत्यर्थः । 'ह्रकोऽप्यचीत्यतः अचीत्यनुवृत्तेः । य
 चापि अस कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशेऽपि रूपं तुल्यम् । तथापि 'अरु सवण
 दीर्घ' इत्यादात्तस्य आशीत्यावश्यकमनाप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । भिन्धरित्याद्याहर-
 णम् । इति प्राप्त इति । भव या असित्यत्राकारस्योकारस्य चाद्गुण्यं चाधित्वा एकस्मि
 न्नुकारे पररूपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे वा इत्यस्याऽभावात् इय न स्या
 दिति मन्वते—परत्वादिति । पररूपापेक्षया इयादेश पर नित्यश्च, अकृते कृते च प्र
 वृत्ते । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविभक्त्यायेन एकादेशस्य पूर्वा तवत्त्वेन वा इया
 देशस्य निर्वाचत्वात् । ततश्च पररूप चाधित्वा इयादेशे भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना
 मन्वन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गाधिकारस्यत्राऽभावात् अङ्गान्तेष्वत्वात् अन्तरङ्गम्,
 इयादेशस्तु आहत्वात् प्रवृत्तिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वात् चाहरङ्ग । ततश्च पराधित्वाद्-
 पोवादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति दाहते—यद्य
 पीति । परिहरति—तथापीति । अत यास इय इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तपृष्ठीक
 पदम् । ततश्च अत परस्य यामित्येतस्य इय स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । ननु 'लिट्
 सलोपोऽनन्यस्ये'ति सकारस्य लोपः इयादेशे चाधित्वा नित्यत्वात् प्राप्नोतीति,
 ततश्च यास इत्यस्य इय इति कर्थात्त्यत आह—एव चेति । यासिति सकारान्तस्य
 इयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं चाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इया
 देशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायां अवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्ति
 रिति भावः । ननु यदि 'यास इय' इतिच्छेदः, तदा सकारस्य रक्षे, भोगो इति स्ये,
 'लोपे शाब्दस्ये'ति तस्य लोप अतो वा इय इति स्यात् । आद्गुणेऽतस्ये यलो
 पस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—सन्धिरार्थः इति । 'आने सु गिति सूत्रे भाष्ये तु अतो वा
 इय इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । भवेरिति । सिपि, शपि, गुण्य । अवादेशः । इतरचेति इ-
 कारलोप । यासुदागम । सकारस्य लोप । इयादेशः । आद्गुण्ये यलोप । इत्यभि

भवेत् २२१५ लिङ्गशिपि ३।४।११६॥ आशिपि लिङ्गस्तिहादंघातुवसंतः
 स्यात् । २२१६ किदाशिपि ३।४।१०४॥ आशिपि लिङ्गो यासुट् कित्स्यात् ।
 'स्को' (६ ३८०) इति सलोपः । २२१७ चिञ्छति च १।१।१० गिरिकिञ्छि-

सर्गा । एव यत्तः तमादेशे यस्य तादेशे च, भवेत् २१५ । भवेत् इति च रूपम् । भवेत् इति ।
 मिति भमादेशः । षप् । गुणः । अवादेशः यासुट् । सलोपः । इयादेशः । आद्गुणः ।
 भवेदिति । षप् । शप् । गुणावादेशौ । 'निर्यं छित' इति सकारलोपः । यासुट् । सलोपः ।
 इयादेशः । आद्गुणः । यलोपः । एवं मसि भवेमेति रूपम् । इति विधिच्छिष्टप्रक्रिया ।
 अथाशीलिङि विशेषमाह—निहाशिपि । लिङ्गिति लुप्तपठोकं पदम् । 'तिङ्शिसावं-
 धातुक'मिष्यत्सितदित्यनुवर्तते । तदाह—आशिपि लिङ्गस्तिहादि । सावंधातुकसज्ञाप-
 वादोऽयम् । ततश्च सावंधातुकसज्ञाकार्यं षावादि न भवति । किदाशिपि । लिङ्गस्तीपु-
 दित्यतः छिञ्छ इत्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेष्वित्यतः यासुडिति च । तदाह—आशिपि
 लिङ्गरिति । 'यासुट् परस्मैपदेष्विति छित्त्वव्यापवादः । यद्यपि छित्त्वेनैव गुणनिषेधः
 सिध्यति । तथापि 'हज्यादिस्वादी' 'वाचस्वपियञादीनां क्ति'ति सम्प्रसारणाद्यर्थं
 कित्त्वमावश्यकम्, इह न्याय्यात्वादुपपन्नम् । अथ आशिपि लिङ्गस्तिपि सावंधातु-
 कस्यैव अभावे 'इत्तरेष्वेकीकारलोपे आसुट्प्रसंगे अतः परस्मैपदेष्वेव सावंधातुकत्वा-
 भावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् सू च इति स्थिते प्रक्रियामाह—स्कोरिति सलोप
 इति । 'लिङ्गस्सलोप' इत्यस्य सावंधातुकविषयत्वात् स्कोरिति सुटः पदानसंयोगादि-
 स्वालोपः । ततः यासुटः सस्यापि पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । न तु श्वपर
 संयोगादिरेव यासुट् सस्य लोपे सुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वालोप इति पुक्तम् ।
 तथा सति श्वपरसंयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वेन संयोगात्तलोपापत्तः । अष्ट इयादौ
 सावकाशश्च श्वपरसंयोगादिलोपस्य संयोगात्तलोपाऽवाधकरादिति श्वद्वरत्ने वि-
 स्तरः । एवं च भूयास् सू च इति स्थिते सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम् । तत्र
 'सावंधातुकार्द्धधातुकयो रिति गुणे प्राप्ते । लिङ्गिति च । गृह्ण् पूर्वा, समाहारद्वन्द्वः,
 कापूर्वं गकारस्य चत्वेन निर्देशात् क्वृह् च इत् यस्येति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते अयमत्र
 इच्छब्दः प्रायेकमन्वेति । तथा च गिति किति छिति चेति लभ्यते । निमित्तससु-
 र्देषा । 'इको गुणवृद्धौ' इत्यनुवर्तते । अकार इत्यर्थः । इह इत्पुच्छार्थं विहिते इति
 लभ्यते । 'न घातुलोप सावंधातुके' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह—गिरिकिञ्छिप्रविष्टे
 शत्यादिना । गितीत्यनुक्तौ तु 'ग्लानिस्वश्च रश्नु'रिति रश्नुप्रत्यये 'जिष्णु'रित्यत्र गुण-
 निषेधो न स्यात् । 'न च रश्नुप्रत्ययः किदेव क्रियतामिति वाच्यम् । तथा सति 'गुमा-
 स्वे'ति किति विहितस्य ईत्त्वस्य प्रसङ्गात् । यदि तु गिति किति छिति परतो गुणवृद्धौ
 न स्त इति श्याख्यायैत, तदा छिन्नं भिन्नमित्यत्र कप्रत्यये परे लृप्पधगुणनिषेधो न
 स्यात् । स्थानिभूतस्यैकः हला इत्यवधानात् । नच येन नाश्वघानन्त्यायः शङ्क्यः ।

मित्ते इत्यवयवे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयास्तुः । भूयाः । भूयास्तम्
 भूयास्त । भूयास्तम् । भूयास्तम् । भूयास्तम् । २२१८ लुङ् ३।२।११०॥ मृतायं वृत्तेर्घा-
 नाङ्गिष् स्यात् । २२१८ माङि लुङ् ३।३।१७५॥ सर्वलकारापवादः । २२२०
 स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६॥ स्मोत्तरे माङि लक् स्यात् लुङ् च । २२२१ चित्
 लुङि ३।१।३३॥ शवाशवाद् । २२२२ चले. सिच् ३।१।४४॥ इवाविति
 २२२३ गानिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु २।४।७७॥ एभ्य सिचो

चित् स्तुतमित्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च 'इको न गुणवृद्धी' इत्येव व्या-
 स्यायेत न त्विवाङ्गणे इति, तदा जिगोरपत्यं खैगवायनः, नडादित्वात् फक्, इह
 आदिघृद्वेरागुणस्य च वस्तुगाराया इहस्थानिक्त्वात् निषेध स्यादित्यलम् । भूयादिति ।
 इहाद्वैधाः फक्त्वाङ्गिष् सलोप इत्यस्याऽप्रवृत्तेः स्कोरिति सलोप इत्युक्तं न विस्मर्त-
 व्यम् । न चैवमपि संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वाद्बद्ध्यादिलोपः स्यादिति वाच्यम् ।
 सुटि यामुटि च सति ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनाऽपृत्वत्त्वाभावादित्यलम् । भूया
 स्तामिति । आशिपि लिट्स्तसस्तामादेशे आद्वैधातुकरत्वात् शशभावे यामुडागमे अतः
 परत्वाऽभावादियादेशाऽभावे सुटि इत्परसयोगादित्येव यामुट्. सकारस्य लोप गुण
 निषेधश्च । भूयास्तुदिति । श्लेर्जुसि यामुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति । आशीर्ङिङः
 सिपि इतरचेठीकारलोपः । यामुटः स्कोरिति सलोपः, गुणनिषेधः, रुत्रविभर्त्ता ।
 भूयास्तमिति । यस्तसमादेशे यामुटि गुणनिषेधः । एवं यस्य तादेशोऽपि भूयास्तेति
 रूपम् । भूयामिति । मिर अमादेशे यामुटि गुणनिषेधः । भूयास्तेति । लिङो वत् ।
 'नित्यं लिङ' इति सकारलोपः । यामुट् । गुणनिषेधः । एवं ममि भूयास्तेति रूपम् ।
 इयाशीर्ङिङप्रक्रिया । लुक् । धातोरिति भूत् इति बाधकृतम् । तदाह—मृतायं वृत्त-
 रिति । माङि लुक् । माङि प्रयुज्यमाने धातोर्लुङ् स्यादित्यर्थः । ननु लुङ् इत्युदाह-
 तसूत्रेणैव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—सर्वलकारापवाद इति । मासिस्त्रायादौ तु
 मा इत्यभ्ययान्तरं प्रतिषेधार्थं मियाहुः । 'आहमाहोश्चेति सूत्रमाभ्ये तु द्वितो
 माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाह्वन्द इत्यत्र लुक् न भवतीत्युक्तम् । माशब्दस्याऽभ्ययान्त-
 रस्य सत्त्वे तु तद्वेदादित्येव । मासिस्त्रस्य तु अशित्यति विभक्तिप्रतिरूपकमभ्ययमि-
 त्यन्ये । स्मोत्तरे लङ् च । चकारात् माङि लुटिस्त्वुत्पद्यते । स्म इत्यभ्ययं उत्तरं
 यस्मादिति विग्रहः । तदाह—स्मोत्तरे माङीति । अयमपि सर्वलकारापवादः । चित्
 लुङ् । चित् इति लुप्तप्रथमाकम् । लुङि परे धातोः क्लिप्तप्रथमः स्यादित्यर्थः ।
 शवाशवाद् इति । आदिना श्यनादिविकरणसङ्ग्रहः । चलेः सिच । इवाविति । सि
 ररवारश्चित्त्वस्य प्रयोजनम् । इदित्त्वस्य तु अर्मस्तेत्यत्र 'धनिदित्तां हल उपधाया'
 इत्युपधातोपस्याऽप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । गानिस्थात् । गानिस्था घु पा भू एषां इत्यात्
 पञ्चमीषट्त्वचनम् । परस्येति शेषः । सिच इति षष्ठी । गान्तीति रिक्तपा निर्देशात्

लुक्स्यात् । गापाविहेणादेशविधौ पद्येते । २२२४ भूसुबोस्तिङ् ७।३।२२२
 मू स एतयो सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । २२२५ अस्तिसिचोऽपृ
 षते ७।३।२२३। सिच अष् चेति समाहारद्वन्द्व । सिचद्वन्द्वस्य सौत्र मत्वम् ।
 अस्तीत्यवयवेन कर्मधारय । तत पञ्चम्या सौत्रो लुक् । विद्यमानास्तिचोऽस्तेष्व
 परस्याऽपृच्छस्य इल ईडागम स्यात् । इति ईट् नेह, सिचो लुकात्प्राप्तत्वात् । अमूत् ।

गाघातोर्षद्वयम् । सु इत्यनेन 'हाघात्तरावि ति घुसञ्जकयो दाघातोर्धाघातोश्च प्रह
 णम् । 'ण्यञत्रियार्थजितो यूनि लुगणिभो रित्यस्माद्द्वयवहितादपि लुगिण्यनुवर्तते ।
 'लुङोत्यादिभ्य रलु'रित्यव्यवहितमपि रलुप्रद्वय मानुवर्तते । इत्यलपानात् । तदाह-
 प्यथ सिच इत्यादिना । गापाविहेनि । इह गातिस्थेति, सूत्रे गातीत्यनेन पाप्रहणेन च
 इयो गा लुङीति लुगिभ्रकरणेणो गादेशः, अविभक्तस्य विदादेशयोग्य पाघातुश्च
 गृह्यते इत्यर्थः । 'गापोर्षद्वये इण्विचरयोर्षद्वयमिति माप्यादिति भावः । तदा च
 लुङ्स्थितपादेशे इतरचेति इकारलोपे षाषपवादे च्छिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि
 अडागमे अमूत् इति स्थिते विरवात् डित्वाऽभाव 'सार्वधातुकाद्घातुक्रयोरिति गुणे
 प्राप्तौ—भूसुबोस्तिङ् । 'मिदेषुण्य' इत्यतो गुण इति, 'नाभ्यस्तस्याधि वितीरथतो नेति
 सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह—एयोरिति । भू स इत्यनयोरित्यर्थः । इह
 'पृष्ठ प्राणिगर्भविभोचन' इति लुग्विचरणस्यैव ग्रहणम् । न तु सुवतिसूदयो दाविक
 रणप्रविचरणयोरेव । तत्र तिङो विचरणेन व्यवधानात् । अथ अमूत् इत्यत्र तका
 रस्येडागममाशङ्कितुमाह—अस्तिसिचोऽपृष्णे । अस्तिसिच सिचचेति समाहारद्वन्द्वे
 पञ्चमी । 'भूव ईडित्यत्र ईडित्यनुवर्तते । 'तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया 'अस्ति
 सिच' इति पञ्चमी अपृच्छस्येति षष्ठी प्रकल्पयति । ततश्च अस्ते सिचश्च परस्या
 पृच्छस्य ईडागम स्यादिति प्राचीना व्याचक्षते । तथा सति लुङि अस्तेभूभाव अमू
 दिति न स्यात् । भूभाषस्य स्थानिवत्त्वन अस्तितया तत्रापृच्छस्य इल ईडागमस्य
 दुर्वात्त्वात् । तथा अगात्, अस्यात्, अपादित्याहावपि 'गातिस्थेति सिचो लुक्परि
 स्थानिवत्त्वन सिच परत्वादीडागम' इत्यात् । अतः प्रकारात्तरेण व्याचक्षे—सिच
 अस्त चेत्यादिना । ननु सिचसङ्घादे सिचद्वन्द्वस्य पूर्वसङ्घस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पद
 र्थावयोः कुरिति कुरवप्रसङ्ग इत्यत्र आह—सिचद्वन्द्वस्य सौत्र मत्वमिति । तथा च न
 स्तेन पदत्वस्य षाघात् कुरवमिति भावः । ननु सिचसङ्घादे अस् इत्यनेनेवास्तेर्हा
 भात् अस्तिसङ्घस्य किमर्थमिपत्त आह—अस्तीत्यवयवेन कर्मधारय इति । अस्तीति वि-
 अस्तिप्रतिरूपकमवयवं लुप्तमुक्तिवमष्टिकं विद्यमानार्थकम् । तेन सिचसङ्घस्य कर्म
 धारय इत्यर्थः । तथा च अस्तिसिचस्य इत्येकं पदमिति स्थितम् । ततः पञ्चम्या सौ
 त्रो लुगिति । 'सुपां सुत्प्रातिघनेने'ति षोष' । तथा च अस्तिसिच इति पदत्वं षाघातं
 माह—विद्यमानास्तिचोऽस्तेष्व परस्येति । इल इति । 'ततो वृद्धिसुंकि ह्यधीत्यतोऽपृष्-

हलः किम् । ऐधिपि । अपृक्तस्य इति किम् । ऐधिष्ट । अमृतम् । २२२६ सिज्ज-
 म्यस्तविदिम्यञ्च ३।४।१०६॥ सिचोऽम्यस्तादिदेश परस्य छिस्संबन्धिनो
 केर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते । २२२७ आतः ३।४।११०॥ सिज्जुक्त्यादन्तादेव के-
 र्जुस् स्यात् । अमूवन् । अमूः । अमृतम् । अमृत् । अमूवम् । अमूव । अमूम । २२२८
 न माडयोगे ६।४।७४॥ अडाटो न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । भू-
 द्वा । २२२९ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३६॥ हेतुहेतुमद्भावा-
 दादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिश्चयौ गम्यमानायाम् ।

स्य इलौत्यस्य षष्ठा विपरिणाम इति भावः । शतोत् नेहेनि । अनेन सूत्रेण अमूष्
 इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थं । कृत इत्यत आह—सिचो लुक् लुप्तत्वादिनि । विद्यमानार्थ-
 विशेषणेन लुप्तात्सिचः परस्य नेति भावः । एवं च अगादित्यादावपि लुप्तात्सिचं
 परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूमावात्परस्य च नेत्युक्तप्रायम् । ऐधिषीति । एषधातोर्लुङि
 उक्तमपुरुषैकवचनम् इट् । अत्र इकारस्य सिचः परस्वेऽपि ह्रस्वाऽभावात् ईडागमो
 नेति भावः । ऐधिषेति । एषधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त इत्यस्य सिचः
 परस्वेऽपि एकादशस्यत्वाऽभावेनाऽपृक्तत्वाऽभावात् ईडागमो नेति भावः । अमृज्-
 मिति । लृङ्स्त्वसि सस्य तामादेशः । छिः । सिच् । अट् । गुणनिषेधः । सिचोऽम्यस्तादि-
 शेर्जुंसिति सूत्रमनुवर्तते । 'नित्यं हित' इत्यतः हित इति च । तदाह—सिचोऽम्यस्तादि-
 रथादिना । इति प्राप्य इति । 'लिङो शेर्जुंसी'ति शेषः । आतः । 'शेर्जुं'सिति सूत्रमनुवर्तते ।
 'आतः सिज्जुगन्तादिति वक्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये पठितम् । तत्र सिज्जुकि पदा-
 कारान्तं तस्मात्परस्य शेर्जुंसिति लभ्यते । सिज्जम्यस्तेति पूर्वसूत्रेण सिचुषे नियमा-
 र्थमिदम् । तदाह—सिज्जुक्त्यादन्तादेवेति । अमूवन्निति । छिः । सिच् । लृक् । अट् ,
 शोऽन्तः । इतरचेति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । 'भुवो बुग्नुङ्लिटोरिति
 बुक् । सिज्जुकि आतः परस्यैवेति नियमात् सिज्जम्यस्तेति न जुसिति भावः । अमू-
 रिति । सिच् छिः सिच् लृक् अट् इकारलोपः । स्वविशेषणौ । अमूवन्निति । यसस्तम्
 छिः सिच् लृक् अट् । गुणनिषेधः । एवं यस्य तादेशे अमूवेति रूपम् । अमूवन्निति ।
 सिच् अम् । छिः सिच् । लृक् अट् बुक् । अमूवेति । वसुन्धिः सिच् लृक् अट् । निर्यं
 हित इति सकारलोपः गुणनिषेधः । एवं मसि अमूवेति रूपम् । अथ माङि लुङि वियो-
 पमाह—न माङयोगे । शेषपूर्णेन सूत्रे षष्ठाच्छे-मदाटो न स्त इति । 'लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ्-
 दात्त'इत्यतः 'आडजात्रीना'मित्यतश्च, तदनुवृत्तेरिति भावः । मा भवान् भूदिति । मा
 भूदित्यत्र अडागमे सति अस्त्विति च विशेषाऽभावात् अयःपदस्य मध्ये प्रयोगः । अथ
 'स्मोत्तरे लृङ् चेष्यस्य उदाहरति—म स्म भवद्भूदेति । एवं षट्पञ्चने मा स्म भवन्
 मा स्म भूवन्निति चोदाहरणं द्योष्यम् । इति लृङ्प्रक्रिया । लिङ्निमित्ते । हेतुहेतुम-
 द्भावादीति । हेतुहेतुमदौलिङ्, 'इच्छार्थेषु लिङ् लोटा'विरथादि लिङ्निमित्तं लृङ्-

अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्य । अभविष्यतम् । अभविष्यत ।
 अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । २२३ । ते प्राग्घातो १।४।८०॥ ते
 गरपुपसगसज्ञा घातो प्राग्वै प्रथोक्तव्या । २२३१ आनि लोट् ८।४।२६॥ उ
 पसगस्थानिमित्तात्परस्य लोडादेशस्थानीत्यस्य नस्य य स्यात् । प्रभवानि । 'दुर
 पसगत्वबोध्यतर्गत्वप्रतिषेधो बळ्थ्य ' । दु स्थिति । दुर्भवानि । 'अ-त सन्स्था-
 ऽङ्किविधियत्वेदूरधर्मत्व बोध्यम् । अन्तर्था । अन्तधि । अन्तर्भवानि । २२३२
 शेषे विभाषा ऽकलादावघान्त उपदेशो ८।१२॥ उपदेशे काश्चिदादिपान्तव
 जे गटनदादेर यस्मि घातो परे उपसगस्थानिमित्तात्परस्य नेर्नेस्य णत्व वा स्यात् ।

साधुप्रक्रियायां स्थोभविष्यत् । भविष्यत्पर्यं इति । 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्यतः
 इत्यनुत्तरिति भावः । क्रियाविपरिपदं इयावष्टे — क्रियायां भविष्यत्ताविति । 'सुष्ठु-
 शि' चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत् इत्युदाहरणं बोध्यम् । अभविष्यत् इति । लृट्
 विपरिपदं इतरवेत्तीकारलोपः । 'स्थितासी लृट्' इति शक्यपवादं न्यस्येयम् । अट् । वळ-
 ङ्किभ्रमणौ इट् गुणावादेशौ । पत्वम् । अभविष्यत्ताविति । तस्यनामादेशः । स्यात् । अट् ।
 इट् । गुणावादेशौ । पत्वम् । अभविष्यत्ताविति । अि, स्य अट्, इट् गुणावादेशौ 'श्लोऽन्त'
 इति श्लोन्तात्पर्य इतरवेत्तीकारलोपः । तकारस्य सयोगात्तलोपः । परत्रम् । अभविष्य
 इति सिप् । स्य अट् इट् । गुणः । अवादेशः । इतरवेत्तीकारलोपः । परत्रम् । रश्चवि
 सर्गा । अभविष्यत्ताविति । धस तमादेशः । स्य, अट्, इट्, गुणावौ, परत्रम् । पूर्वधस्य
 तादेनादि पूर्ववत् । अभविष्यत्ताविति । मिय अम्, स्य अट्, इट्, गुणावौ पूर्वस्वरम् ।
 परत्रम् । अभविष्यत्ताविति । इय अट् इट् 'निय ङित' इति सकारलोपः । अतो
 दीर्घः । परत्रम् । एव मसि । अभविष्यत्ताविति रूपम् । इति लृङ्प्रक्रिया । अथ प्रसज्ञादाह-
 ने प्राग्घातो । त इत्यस्य विपरिपदं परत्रम्-परपुपसगसज्ञा इति । उपसर्गा क्रियायोगः 'गति
 न्यति प्रकृतत्वादिति भावः । प्र गैवेति । न परस नापि षष्वाहिता हायर्थः । इह
 घातो प्राग्वै प्रयुज्यमानायासु उपसर्गा इत्युचितं सन्तानियमपचोऽपि भाष्ये स्थितः ।
 आनि लोटः । लोटिति आनीति च लुप्तपथीकं परम् । 'स्याम्या नो य' इत्यनुवर्तते ।
 'उपसर्गादसमासेऽपीत्यनुवर्तमानोऽपि नति च । तदाह — उपसगस्थानिमित्ताविति नैकपदा
 उपसर्गादसमासेऽपीत्यनुवर्तमानोऽपि नति च । तदाह — उपसगस्थानिमित्ताविति नैकपदा
 उपसर्गादसमासेऽपीत्यनुवर्तमानोऽपि नति च । तदाह — उपसगस्थानिमित्ताविति नैकपदा
 उपसर्गादसमासेऽपीत्यनुवर्तमानोऽपि नति च । तदाह — उपसगस्थानिमित्ताविति नैकपदा

प्रथिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तश्वेऽरि सहिता नित्या । तदुक्तम्—
 'सहितैकपदे नित्या नित्या धातुरसर्गयो
 नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' इति ।

सत्ताद्यर्थनिर्देशशोषलभ्यम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात्
 उपसर्गोऽस्यर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । सभवति । अनुभवति ।
 अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थवचने । उक्तं च—

'उपसर्गोऽयं धात्वर्थो बन्नादन्यत्र नीयते । प्रहाहारसहारविहारपरिहारवत् ॥' इति ।
 एष २ वृद्धौ । कर्मता पठन्निशदनुदात्तेतः । २२७० न्ति आत्मनेपदानां

विति ष्टेव । नेऽदनदेशेति पूर्वसूत्रोक्तधातुभ्योऽन्य शेषः । तदाह—नन्दादेर-
 न्तिर्मन्त्रित । ननु णत्वप्रकरणे सहिताधिकारस्यम् । सतश्चाऽविवक्षितायां सहितायात्
 उपसर्गात्परशऽभावात् णत्वभावः । विवक्षितायात् णत्वमिति विवक्ष्यमिदं किमिह
 विभाषाप्रदोनेत्यत आह—।होपसर्गाणामिति । उक्तमिति । हरिणेति शेष । अत्र
 'एकपदे इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम् । 'नित्या समासे' इति लिङ्गात् । अखण्डत्व
 च पदमिच्छोत्तरखण्डत्वम् । अन्यथा 'राजीवतीत्यादौ अतो गुणे' इति शेषा परस्परम्
 एकादेशः पक्षे न स्यात् । अर्थनिर्देशश्चेति । धातुपाठे 'भू सत्तायामित्याद्यर्थनिर्देश
 इत्यर्थः । उपलब्धमिति । प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्था-तरपरिसरुपा कुतो न स्या
 दित्यत आह—वागादिति । नच 'वागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ उपसर्गादौ खण्ड्या कुतो
 न स्यादिति वाच्यम् । प्रयोगप्रानुयसत्त्वात् । पाणिनिर्हि धातुपाठे धातुं काश्चि
 दर्थसहितान् काश्चिदर्थरहितान् पठतीति 'लुट्' इति सूत्रमाध्ये स्थितम् । न चाति
 प्रसङ्गः शाब्द । 'अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति' भाष्ये अविशब्देन प्रयोगानुमा
 रित्वावगते । सर्वेषु धातुस्वर्थनिर्देशास्त्वाद्युक्तिक । एव च 'सेषतेर्गता'विति सूत्रे न
 ताविर्युपादानात् विषय गायामित्यर्थनिर्देश अपाखिनोय एवेति दिक् । ननु भूपातो
 केवलस्योत्तराद्यर्थवचने उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा इयथा इत्यत आह—उपसर्गास्त्विति ।
 उपसर्गो विनापि भूभातोत्तराद्यर्थप्रतीते । 'उद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमाना अप्युपसर्गा
 द्योतका एव न तु वाचका इति भावः । द्योतकत्व वा तेषां किमर्थं स्वीकार्यमित्यत आ
 ह—प्रभवतीत्यादिति । प्रभव प्रकाशः उत्पत्ति शक्तिर्वा । पराभव पराजय । सम्भवः—
 समावना । अनुभवः उपभोग । अभिभव हिंसा । उद्भव उत्पत्ति । परिभव
 तिरस्कार । लन चेति । हरिणेति शेष । प्रहार कटाघातात् । आहारो भक्षणम् ।
 सहार यथाः विहार ऋषिडा । परिहारः परित्याग । इति भूधातुप्रक्रिया । एव वृद्धा
 विति । जायते, अस्ति, विपरिणामते, वर्धते, अपचीयते, विनश्यतीति पठ् भावविका
 रा । तत्र चतुर्धावस्था वृद्धि उपचय । कर्मता इति । करण श्लाघायामित्यन्ता इत्य-
 र्थः । अनुराप्ते इति । तत्तत्र एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः । तत्र एध् इत्यस्मात्

टेरे ३।४।७६॥ टितो लस्यात्मनेपदाना टेरेत्व स्यात् । एषते । २२३३ सा
 र्वधातुकमपित् १।२।४॥ अपित्सार्वधातुक विश्रस्यत् । २२३५ आतो इटि
 ७।२।८२॥ अत परस्य चितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एवन्ते । २२३६ घा
 स से ३।४।८०॥ टितो लस्य घासः से स्यात् । एघसे । एधेये । एघध्वे । 'अतो
 गुणे' (वृ १९१) । एधे । एघावहे । एघामहे । २२३७ इजादेश्च गुहमतोऽनृ
 षड्यः २।१।२६॥ इजादियों धातुगुंइमानृच्छ्रययस्तत आम् स्यात्छिटि । 'भामो
 मकारस्य नेत्वेम' । आस्कासोराभिवधानाङ्कारकात् । "२२२८ आमः २।४।८२॥

वर्तरेरिति तस्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेश शपि एधत इति स्थिते—टित आ
 त् । टो ए इति षष्ठेः । लस्येत्त्वचिह्नकृतम् । तदाह—टितो लस्येति । 'आदेशानामि
 ति शेष । अत्रात्मनेपदशब्दज्ञाने तद्धेव गृह्यते नखानोऽपि । तेन पचमानो यजमान
 हारपादावेत्व नेति भाष्ये स्पष्टम् । एषत इति । अत्र सकारादकारस्य व्यपदेशिव
 ज्ञावन्तान्शब्देष्वेन टित्वादेशत्वम् । अथ छट प्रथमपुरुषद्विवचने आतामित्यादेशे
 'टित आत्मनेपदाना मिति आम एवे शपि एघ आते इति स्थिते छिटकार्यं बध्नन् छि
 त्वमाह—सार्वधातुकमपित् । 'गाङ्कृगदिभ्य' इत्यतो छिदित्यनुवर्तते । अदितो छित्त्व
 वास्तर्ध न सम्भवतीति हिद्दिदिति लभ्यते । तदाह—छिट्तिनि । आतो छित । छित
 इत्यवयवपद्यी । 'अतो येव' इत्यस्मात् अल इति पञ्चम्यात्, इय इति प्रथमान्त चा
 नुवर्तते । यकारादकार षकारणार्थं । तदाह—अत परस्येति । टितामित्यनन्तर अ
 चमवस्येति शेष । एधेते इति । एघ आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, 'आद्गुण्य',
 'लोपो ष्योर्बलो'ति यकारलोप इति भाष्यः एष त इति । छटः प्रथमपुरुषबहुवचने आ-
 देशे परे शपि अकारस्य अन्तादेशे पारूप्य टेरेत्वमिति भाव । अथ छटो मध्यमपुरुषै
 कवचने घासादेशे कृते टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । यास से । से इति छुप्त
 प्रथमाकम् । एषस इति । यासि शपि यास सेमात्र । एधेये इति । छटो मध्यमपुरुषद्वि-
 वचन भाष्यामादेश शपि आम् एवे आकारस्य इयादेशे गुणे यञोप इति भावः । ए
 घध्व इति । छटो मध्यमपुरुषबहुवचने स्वमादेशे शपि टेरेत्वे रूपम् । छट उत्तमपुरु-
 षैकवचने इजादेशे एय शपि एघ ए इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति—अतो गुणे एति ।
 'अतो गुण' इति पररूप वृद्धयवादे कृते सति 'एधे इति रूपमित्यर्थ' । एघावहे इति ।
 छट उत्तमपुरुषबहुवचने महि इत्यादेश टेरेत्वे शपि अतो दीर्घ । एघ मह इति । छट उ-
 त्तमपुरुषबहुवचने महि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घ । महिदिति अकारस्वरूप
 स्याद्वारणं । इति छटप्रक्रिया । एत्र देशे नत्र ऋच्छ इत्यनेन समासे अन्वच्छ
 इत्यस्मात् पञ्चमी । घातोरेकाव' इत्यतो घातोऽित्यनुवर्तते । कास्प्रत्यया दिश्यतः
 आमिति छिटीति चानुवर्तते । तदाह—इजा रित्पादिना । आस्कासोरिति । 'कासप्रत्य-
 याहाममन्त्रे छिटी ति, 'दयामासरेति च, कासघातो मास्घातोश्च छिटि आम् दि-

आम. परस्य लुक्स्यात् । २२३६ छञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४०॥ आ-
मन्तालिङ्गट परा. कृन्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आमप्रययवकृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू
२२४०) इति सूत्रे कृन्वस्तयोऽनुप्रयोगोऽनुप्रयोगीति ज्ञायते । तेन 'कृन्व-
स्तियोगे—' (सू २२१५) इत्यत्र 'कृञो द्वितीय—' (सू २१२६) इति ज-
कारेण प्रत्याहाराप्रयणात्कृन्वस्तिनामः । तेषां क्रियाधामान्यत्वात्तदात्मकतानां

हित । तत्र मकारस्य ह्रस्वकारत्वे 'मिदञ्चोऽन्त्यात् परा' इति आकाराद्वाकारान्तर्ह
स्यात् । तत्र च मवर्णदीर्घकृते कात् आत् इत्येव भवतीति आन्विषितार्थकं स्यात् ।
अत आम्भो मकारस्य तेषाञ्चेति विज्ञायत इत्यर्थः । तथान् एत् आम्भ छ इति ल्यप्ते-
नाम् । 'मन्त्रे घमद्वारे त्यतः खेरिति 'अथश्चित्रिवाचंभित' इत्यत्र लुमिति चानुवर्तते । त-
दाह—अन परस्य लरिति । अनेदमवयेयम् । 'कृन्वञ्जन्त' इत्यत्र कृपो मान्तस्तदन्तम-
व्यमिति श्याक्याने एधामित्यादि वाऽऽप्यर्थः, लिः एव कृत्वात्, तस्य च मान्तस्त-
मावात् । तथाच प्रत्ययलक्षणैः कृन्वन्तावात् प्रातिपदिकरूपे स्वाप्प्रत्ययौ 'आम्' इति
लुक् । खेरिति तु नानुवर्तते । मान्तं कृन्वन्तमव्ययमिति व्याख्यानैः तु प्रात्ययलक्षणेन
कृन्वन्तावात् एधामिति मान्तमव्ययम् । ततः सुपुष्पौ अव्ययादाप्सुप इति लुक् ।
'आम्' इत्यनेन तु विशेषाल्लेखेव लुक्सिद्धेर्लरिति नानुवर्तनीयम् । 'आम् परस्य खे-
रिति विशरणवाक्ये तु खेरिति स्पष्टार्थमेव । एव च एधामित्यव्ययं न येष पचङ्गयम्'
उभयथापि सुवन्तपदमिति भाष्ये स्पष्टम् । इत्याह । कात्प्रत्ययादामित्यतः आम्
त्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिवाच्यते । प्रत्ययपहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । लिटि परं यः
कृन् स अनुप्रयुज्यत इत्यवयवः । क्लितमाह—आम-गालिङ्गपर इति । लिट्शिरस्का
इत्यर्थः । कृन्वस्तय इति । कृन्वित्यनेन कृन्वस्तीनां प्रहणमिति भावः । अनुप्रयुज्य-
न् इति । प्रहणदादनुप्रहणवाचाभ्यवहित्वा पञ्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । 'विपर्ययसिद्ध
एवार्थं व्यवहितनिपूरणार्थं चेति वातिकत्वात् भाष्याच्च । एव च 'सं पातर्षां प्रथममास
गपाठ परवात् 'प्रहणर्षां यो बहुप लकार' इत्यादिप्रयोगा प्रामादिका एव । घा-
सोशाम् स्यात्, कृन्वानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । ननु कृञ एवाऽनुप्रयोग
श्रवणात् कर्षं स्वस्वोरपीत्यनुप्रयोग इत्यत आह—आमप्रययवदित्यादिना । 'कृञ्चानुप्रयु-
ज्यत' इत्यत्र कृञ एव स्वस्वैवानुप्रयोगविधौ सति 'आमप्रययव' इति सूत्रे अनुप्रयु-
ज्यमानस्वोरस्य कृञ इति विशेषार्थं व्यर्थं स्यात् । घात्वन्तरस्यानुप्रयोगाऽप्रसक्तते ।
तदर्थं कृञ इति विशेषगादभ्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । ननु कृन्वाऽभ्य-
स्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायतः, स्वस्वोरपीत्येव कुत आयातमित्यत आह
कृन्वहणैरेवार्थः । प्रत्याहाराप्रयणादिनि । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।
मानानां कृन्वस्तीनां आम्प्रकृतिभूतानां च कथमव्यय इत्यत आह
भेदेनान्य इत्यनेन । सामान्यविशेषवोरभेदादभ्यव्यय न्याप्यत्वादिति

विशेषवाचित्वात्तदर्थयोभेदेनान्वय । सम्पदित् प्रत्याहारेऽतर्भतोऽप्यनन्वितार्थ-
त्वात् प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिति परमैपदे प्राप्ते । २२४० आ-
म्प्रत्ययवत्प्रोऽनुप्रयोगस्य १।३।६३॥ आम्प्रत्ययो बहमादिमतदगुणसवि-
ज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यननेपद स्यात् । ६६

इय श्वस्त्वोराव क्रियासामान्यवाचित्वात् धातुनामनेकार्थत्वादिति शेषम् । ननु 'कृ-
श्वस्त्वयोग' इत्यस्य कृञो द्वितीय एव च सूत्रस्य मध्ये 'अनिविकी सम्पदा च'
इति पठितम् । एवं च कृञ्प्रत्याहारे सम्पदोऽपि कुतो न महणमित्यत आह—सम्प-
दित्विति । अनन्वितार्थत्वादिति । सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्ति सम्पदेरर्थः । एधा-
दिधातोःश्वाम्प्रकृतिभूतस्य बृहदादिरर्थः । तयोश्चयोरपि विनापरस्वनेन सामान्य
विशेषभावाऽभावन अभेदाववाऽसम्भवादित्यर्थः । अत एव कृश्वस्तीनां महणमिति
माध्यं सद्बद्ध इति भावः । ननु आम्प्रत्ययवदिति कृञ् आत्मनेपदविधायकसूत्र
वक्ष्यमाण इत्यर्थम् । 'स्वरितजित' इत्येव तत्सिद्धेतित्याह—कृञ्स्त्विति । आम्प्र-
त्ययवत्कृञ् । अनुदाचित इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । सप्रत्ययवत्स्यात्मानेप-
दाऽभावादाह—आम्प्रत्ययो परमादित्येवदगुणसविज्ञानो बहुव्रीहिति । तस्य धन्यपदा-
योस्य गुणा विशेषगानि वतिपदार्थरूपाणि, तेषां सविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न
विद्यते यस्य बहुप्रादे सः अतद्गुणसंविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेति । अत्र हि पुरु-
षस्येवान्यपदार्थस्य क्रियावयः । न तु चित्राया गयामपि । तथा च प्रकृते आम्प्र-
त्ययविकिर्तुं आम्प्रत्ययवत्कृतिभूत एधादिधातुरेव आम्प्रत्ययवशाभेदेन लभ्यत इति
भावः । 'आम्प्रत्ययवत्'इति तृतीयोऽतादृति । अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि
इत् । पञ्चम्ये पठा । तदाह—आम्प्रकृत्यादिना । आम्प्रकृतेर्भवेत्तु योग्य यदा-
रभनेपद तत् अनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि स्यादिति भावत् । अत्र न प्रत्याहारमह-
णम् । 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्महणादिह न प्रत्याहारमहण'मिति भावम् । प-
रतादित्यपि क्रियाफले कृञ्धातोरात्मनेपदार्थाऽयमारम्भः । इन्दाहकारेत्यादौ तु पर-
गामिति क्रियाफले नाऽनेनारभनेपदम् । आम्प्रकृतेः इदि परमैरथर्थे' इति धातोरात्म-
नेपदाऽभावात् तस्य परमैपदिवात् । एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्युपाचम् । नन्वि-
न्दाहकारेत्यादौ मोक्षवनेन सूत्रेण परगामिति क्रियाफल आत्मनेपदम् । आत्मगा-
मिति तु क्रियाफल 'स्वरितजित' इत्यारभनेपद दूर्भारम् । अस्य सूत्रस्य एधाह्वत्
इत्यादौ परगामिति क्रियाफले आत्मनेपदस्याऽनाह्वस्य विधान एव समर्थतया आ-
त्मगामिति क्रियाफल 'स्वरितजित' इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभा-
वादिष्यत आह—इति । इह आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे 'पूर्वत-
न' इति पूर्वसूत्रात् एवंदित्यनुवर्तय 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येत्येकं शक्य-
'पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति अन्वयव्यतिरिक्तं, वाक्यद्वय सम्पाद्यम् । अत्र पूर्ववदिति

पूर्ववत् इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्भव्यते । पूर्ववदेवारमनेपद न तु तद्विपरीतमिति ।
तेन कर्तृगोऽपि फले इन्दाञ्चकारेत्यादौ न तत् । २२४१ लिटस्तभयोरेशिरेच्
३।४।८१॥ लिडादेशयोस्तभयोः एश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं शापकं 'त-
दादेशानां टेरेत्वं न' इति । तेन चारौरसां न । कृ ए इति स्थिते । २२४२ असं-
योगालिलट्कित् १।२।५॥ असंयोगात्परोऽपिल्लिट् किरत्यात् । 'क्विति च'
(सू २२१७) इति निषेधात् 'सार्धधातुस्यर्धधातुकयोः' (सू २१६८) इति गुणो
न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते । २२४३ द्विवचनेऽनि १।७ ५६॥ द्वित्वनिमित्तेऽ-

तृतीयान्ताद्धितिः पूर्वेण-पूर्वप्रयुक्तेन पृष्ठादिधातुना तुल्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यद्वयस्य
समानार्थत्वे वैषम्यात् द्वितीय वाक्य नियमार्थं सम्भव्यते । पूर्ववदेव आत्मनेपदं न तु
तद्विपरीतमिति । एवं च पूर्ववाक्येन पृष्ठाञ्चकारे इत्यादौ कृष्णः परमात्मिन्यपि क्रिया-
फले आत्मनेपदविधिः, द्वितीयवाक्येन तु इन्दाञ्चकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले
'स्वरितजित' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिः फलति । तदाह—नेनेति । द्वितीयवाक्येने
त्यर्थं । न तदिति । न आत्मनेपदमित्यर्थः । एव धानुप्रयुज्यमानाःकृष्णः लिटस्तद्धि
प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे पृष्ठां कृ त इति स्थिते । लिटस्तयोरेशि । मनु लिटस्तज्ञ-
योरिशिरिञ्जयेवास्तु । आदेशयोरेकारोच्चारण इत्यर्थम् । द्वित् आत्मनेपदानामित्येत्वं-
नैव सिद्धेरित्यत आह—एकारोच्चारणमिति । शापनस्य फलमाह—तेन चारौरसां नेति ।
दा रौ रस् एषां लुडादेशभूतारमनेपदादेशानां टेरेत्वं नेत्यर्थम् । वस्तुतस्तु परत्वादेशे
कृते पुनः प्रसङ्गविशानेन तादिसु कृतेषु कृष्वे लक्षणइयेति न्यायात् एत्वं नेति लुटः प्र-
थमस्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कृ ए इति रिक्त इति । तकाराकारसङ्घातस्य एकारः सि-
त्वात् सवदिश इति भावः । असंयोगालिट् । अपिदिति । सार्धधातुस्यपिदित्यतस्तदनु-
वृत्तेरिति भावः । सार्धधातुस्यपिदिति द्वित्वं तु नात्र प्रवर्तते । लिडादेशानामार्ध-
धातुकत्वादिति बोध्यम् । किरत्यस्य फलमाह—क्विति चेति । द्वित्वादिति । कृ ए इति
स्थिते लिटि घातोर्द्वि द्वित्वात् परत्वात् इको यणचोति ऋकारस्य यणादेशे रेके
प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि एकाश्चवाभावात् लिटि घातोर्द्वि द्वित्वं न स्यादिति
भावः । द्विवचनेऽपि । द्विरुच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विवचनं द्वित्वनिमित्तमिति या-
वत् । अर्धोऽस्य विशेषणमिदम् । 'अथः परस्मि'च्छरतः क्व इति 'स्यानिवदादेशा'
इत्यतः आदेश इति न पदान्तेऽप्यतः नेति धानुवर्तते । द्विवचन इत्यावर्तते । एवं च
द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्यपि कर्मते । तदाह—द्वित्वनिमित्ते अर्धोऽस्यादिना । द्वित्वे कर्तव्ये-
सतीत्युक्तेः कृते द्वित्वे चक्रे इत्यादौ यणादयो भवन्ति । अभ्यधा तु न स्युः । द्वित्व
निमित्तस्य अथः सत्वात् । द्वित्वनिमित्त इति किम् । दुष्प्रवृत्ति । द्विष् घातोः सनि
द्वित्वात्परत्वात् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राप्यत् भवायेव । तथा च घृ इत्यस्य द्वित्वे दुष्प्र-
वृत्ति सिध्यति । द्वित्वे कर्तव्ये यणो निषेधे तु द्विष्प्रतीत्यभ्यासे इकार एव श्येत् ।

वि परे अथ आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये । २२४४ उरत् ७।४।६६। अम्या-
सक्तवर्णस्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'इलादिः शेषः' (सू २१७६) । प्रत्यये
किम् । वमथ । २२४४ कुहोऽयुः ७।४।६२। अम्यासक्तवर्णोऽकारयोश्चवर्णोऽयः

न लृकारः । द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राक् धनो न निषेधः । ऊठो
द्वित्वनिमित्तस्याभावात् । अथीति किम् । जेप्रीपते । अत्र प्राचातोर्पठि द्वित्वात्
प्राक् 'ई प्राचो' इति ईवारादेशो न निष्पद्यते । ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयद्विनिमित्त-
कत्वेऽपि द्वित्वनिमित्तान्निमित्तकत्वाभावात् । अचः किम् । असुपुपत् । इह स्वापे-
स्वदि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेस्वडो'ति वट्प्रत्यय सम्प्रसारणं न निषिध्यते । तस्याजादे-
शत्वाभावात् । ततश्च कृते सम्प्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अम्यासे ङकारस्य अत्रयं
सम्भवति । सम्प्रसारणे निषिद्धे तु स्वप् इत्यस्य द्वित्वे अम्यासे ङकारो न ध्येन ।
एवं च प्रकृते यणादेशात् प्राक् ऊठि धातोर्इति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते—उरत् ।
उः मत् इति षोड् । कृ इत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम् । 'अथ ङोवोऽम्यासस्येऽय-
स्मादम्यासस्येऽयनुवर्तते । अङ्गस्येऽयधिकृतम् । तद्वशात् प्राये परत्, एव अङ्गसंज्ञा-
विधानात् । तदाह—अम्यासक्तवर्णस्येऽप्यदिना । रपरत्वमिति । अम्यासक्तवर्णोऽकारयो-
कारस्योरण्पर इति रपरत्वमित्यर्थः । तथा च कृ कृ ए इति स्थिते । इलादिः शेषः
इति । रेकस्य निवृत्तिरिति भावः । प्राये किमिति । अङ्गेनैव प्रत्ययस्याक्षिसृत्वात्
प्रत्यये परत् इति किमर्थमित्यर्थः । वमरवेति : 'ओ मञ्चु' टेरने, ऊठि णञ् द्वित्वं
ऊठिअम्यासस्ये'ति अम्यासरेपरस्य सम्प्रसारणं अकारः । उरत् । रपरत्वम् । इलादिः
शेषः । वमरवेति क्वम् । अत्र अम्यासक्तवर्णस्येति रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य यः
उरत्स्वसम्पन्नः अकारः तस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया त-
स्मिन् परे षकारस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति निषेधाच्च सम्प्रसारणमिति स्थि-
तिः । उरद्विषय 'प्राये परत्' इत्यनुक्तौ तु सम्प्रसारणभूतः ङकारस्थानिकस्य अकार-
स्य परस्मिन्नकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः सम्प्रसारणस्याभावात्तस्मिन् परतो
'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति निषेधो न स्यादिति भावः । एवं च कृ कृ ए इति
स्थिते—कुहोऽयु । कु इत्यनयोद्-द्वात् यहीद्विवचनम् । 'अथ ङोवोऽम्यासस्येऽय-
स्यः अम्यासस्येऽयनुवर्तते । तदाह—अम्यासेति । यद्यपि स्थानिनां कवर्णोऽयानां इका-
रस्य च वट्त्वात् चवर्णोऽयानां पञ्चराश्रं यथासत्कथम्, नापि स्थानत आन्तर्यम्,
कण्ठतालुस्थानभेदात् । आभ्यन्तरप्रदानसाभ्य तु कवर्णचवर्णोऽयानिनिष्ठम् । इकार-
चवर्णयोस्तु नाहायेव तत् । अतो याद्यप्रदानत एवान्तर्यमिदं अथस्यापकमाभ्यवर्ण-
यम् । तत्र प्रथमस्य कवर्णोऽयस्य प्रथम एव चवर्णो भवति, अथोपरवासविचारक-
प्राणप्रदानसाभ्यत् । ननु द्वितीयः, सहाप्रदात्वात् । नापि तृतीयपञ्चमी, धोवसंवा-
नादुपयान्तरत्वात् । नापि चतुर्थः, धोवसंवात्नादुपयान्तरत्वात् । तथा द्वितीयस्य

स्यात् । एषाञ्चक्रे । एषाञ्चक्राते । एषाञ्चक्रिरे । २२४६ एषाञ्च उपदेशेऽनुदा-
त्तात् ७।२।१०॥ उपदेशे यो घातुरेकाजनुदात्तरच ततः परस्य वनादेशवर्धघातुक-
स्टेत् न स्यात् । उपदेशे इत्युभया वयि । एषाञ्च इति किम् । यरूढाभ्यावृत्तिर्यथा
स्यत् । स्मरन्ति हि—

कवर्गोवस्य द्वितीय एव चवर्गोपो भवति, अघोपरवासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् ।
ननु प्रथम, अल्पप्राणत्वात् । नापि तृतीयवर्द्धमौ, घोषसवारनादात्त्वप्राणप्रयत्नत्वात् ।
नापि चतुर्थं, घोषसवारनादप्रयत्नत्वात् । तथा तृतीयस्य कवर्गोवस्य तृतीय एव
चवर्गोपो भवति । घोषसवारनादात्त्वप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथम, अघोपरवासवि-
वारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च । नापि चतुर्थं, महा-
प्राणत्वात् । नापि पञ्चम, घोषसवारनादात्त्वप्राणप्रयत्नत्वाच्च । अनुनासिकत्वभावेदात् ।
तथा चतुर्थस्य कवर्गोवस्य चतुर्थं एव चवर्गोपो भवति, घोषसवारनादमहाप्राणप्रयत्न-
त्वात् । न तु प्रथम, अघोपरवासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीय, अघोप-
विवारवसासप्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयवर्द्धमौ, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कव-
र्गोवस्य अनुनासिकत्वात् अकार एव । इकारस्य तु घोषसवारनादमहाप्राणवत्ता सा-
दृश्ये वर्धघातुर्थं एव अकार इति विवेकः । प्रहते तु क कृ ए इति रिपते अस्यासकृत्कार-
स्य वकारे अकारस्य यमि रेफः । तदाह—एषाञ्चक इति । एककृत्का भूतानद्यतनप-
रोक्षा वृद्धिरुदा क्रिपेरथर्धं । एषाञ्चकते इति । कृयो द्विट आतामि टेरत्वम् । 'द्विषं
घनेऽची'ति ययि निषिद्धे 'कृ' इत्यस्य द्विरे उरदत्वम् । इच्छादिः शेषः । चर्धम् ।
यत् । न च आतामित्यस्य द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभा-
वात् कथमिह 'द्विषंघनेऽची'ति यण्निषेध इति वाच्यम् । साचाहा समुदायवद्वक्तया
या द्वित्वप्रयोगकस्यैव द्वित्वनिमित्ततात्वेन विवक्षितत्वादिति भावः । एषाञ्चक्रिरे इति ।
अस्य हरेत् । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् । अथ किटि यास सेमावे कृ इत्यस्य द्वि-
त्वाद्दो पधां चह से इति आर्द्धघानुकल्पेद्वचार्धे'रिति इदोयमे प्राप्ते—एषाञ्च उपदेशे
ऽनुदात्तात् । 'ऋन् इदातो'रित्यतो घातो'रित्यनुवर्तते । 'नेद्वचि'हृती'त्यतः नेति च ।
तदाह—उपदेशे यो घातुरेकाजिति । एह अथ यस्येति बहुव्रीहिः । भाषंघातुहस्येति ।
यद्यशीद न युक्तम् । नान्यनुवृत्तिजन्यम् । तयाऽप्यार्थिकमिदम् । आर्द्धघानुकल्पेदेव
प्राप्तेः । वृत्तिप्रत्यये तु आर्द्धघानुकल्पेति बोधोक्तम् । नग्येकाञ्च उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र
यदि उपदेशे ह्येतदेकाञ्च ह्यमन्वावेति तदा कर्तुमिरयन्न इग्निपेधो न स्यात् । ह्यमन्वा-
तोऽनुवर्तते'रित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वधप्राणत्वेऽपि तुमुन्वयस्ये ह्ये 'अित्या-
दिनित्यभित्याद्युदात्तत्वात् । यदि तु उपदेशे इत्येतत् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति तदा
यद्यपि नायं दोषः । कृने तुमुन्वयस्ये उदात्तत्वेऽपि घातुपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र
इग्निपेधस्य निर्वाहत्वात् । तथापि एषाञ्चकृपे इत्यादौ इग्निपेधो न स्यात् । द्विरे

‘द्विषा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्ट यद्गणेन च ।

यत्रैकाग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यच्छुक्ति ॥’ इति ।

एतच्चेहैवैकाग्रहणेन ज्ञाप्यते । अथ इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च
 छिद्रे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाङ्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन षष्ठेर्हन्मुपदेशे एकाचोऽ
 पि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाङ्कत्वात् । अनुदात्ताश्चानुबन्धमेव सङ्ग्रहीष्यन्ते ।
 एषाञ्चकृपे । एषाचकृपे । २२४७ इणः षोष्चलुङ्लितां चोऽङ्गात् ८।३।७८॥

कृते अनेकाङ्कत्वादिपक्ष आह—उपदेश इत्येवत् ‘पृक्तानि-
 यत्रानुदात्तादित्यत्र चान्वेति । मध्यमणिन्यायादिति भावः । ननु ऊर्ध्वत्वेरित्वा-
 दिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशोपदेशात्तानामेकाङ्कत्वाद्यपि चारादेकाङ्कग्रहणमास्तु । उ-
 पदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावत्तैव कर्तुं षष्ठ्य इत्यादावि निषेधमिद्वेरेरिति पृच्छति-
 एकाच किमिति । यच्छुक्त्यावृत्तिरिति । यच्छुक्ति चकंरित्तेत्यादौ हृणितपेधव्याकृतये एका-
 चग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽप्येकाग्रहणे कथं यच्छुक्त्यावृत्तिः । कृते द्वित्वे अनेकाङ्के
 ऽपि घातूपदेशे एकाङ्कत्वादिपक्ष आह—स्मरति इति । प्राचीनाचार्या निवचनन्तीत्यर्थः ।
 रितरा शपःपदेशेऽहर्हणानि बह्वलुङ्गिरूपणे हृष्टीमदिसरन्ति । नन्विह एकाग्रहणा-
 यच्छुक्ति हृणितपेधस्य व्यावृत्तावपि रितवादिनिर्दिष्टानां यच्छुक्ति व्यावृत्ति प्राचीनाचा-
 र्यसम्प्रदायैऽपि पाणिनेरसम्प्रदायेत्यत आह—एतच्चेति । एतच्च द्विषा शपेति श्लोकमिदं सर्व-
 मपि, इह सूत्रे एकाग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु ‘इनो यथलिङ्गि ‘लु-
 ङि चोति इह घातोपदेशे कृते अवघोदित्यत्र इहागमो न स्यात् । यथाऽप्ये कृते अने-
 काङ्कत्वेऽपि घातूपदेशे हन्तेरकाङ्कत्वादिपक्ष आह—अथ इत्येवैकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत इत्यन्तम् ।
 ‘एकाचउपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच्च ह्युक्तेऽपि एकाचदिति उ-
 च्यते । एकवचनोपाचस्यैकत्वस्याप्ये प्रमाणाभावात् । न चैव सति एकत्वविक्षिप्तादच-
 परस्येत्यवच्छेद्यत । नत्वेकाङ्कादिति बहुव्रीहयं इति वाच्यम् । अनुदात्तोपदेशपरिग-
 णने शक्यपक्षिमुच्यदीनां परिगणनमामर्थ्यं ‘अच’ इत्यस्य भावयलक्षणाभावात्
 एकाङ्कत्वात् प्रहणसम्भवात् । तद्वैमथ्य इत्यनेनैव एकाङ्कादिति सिद्धे यदेकग्रहणं करो-
 ति तस्यामर्थ्याहुपदेशे सर्वत्र एकाङ्के न तु कस्मिंश्चिदुपदेशे अनेकाङ्कित्यर्थेऽकृत-
 नया कदाचिदनेकाङ्केऽपि शपात्तुभ्यां वार्थत इत्यर्थः । तेनेति । उपदेशे सर्वत्र एकाङ्के-
 त्यर्थेऽप्येन, इहऽप्युपदेशे हनिति स्याम्युपदेशे एकाचोऽपि सतो हनिति घातोपदेशस्य
 कपेः परस्य ह्युक्तिपेधो नेत्यर्थः । इति इत्यत आह—आदेशोपदेश इति । ‘अवघी’ द्वि-
 त्यत्र ‘अतो ह्येदेर्लंघो’ रिति वृद्धिनिघृत्तय इनो यथादेशस्य अन्वताया भाष्ये उक्त-
 त्वादिति भावः । ननु के ते अनुदात्ता घातव इत्यत आह—अनुदात्तात्तनुपदेशेति । पद-
 स्य पञ्चानुपदेशम्, पदमात्रे अतीति सतीत्यर्थः । अन्वतामेवेति यावत् । एषाञ्चकृपे इति ।

इत्यतान्द्वाररेयाधीर्बलुञ्जिता घस्य मूर्धन्यं स्यात् । एवाश्रकृद्वे । एवाश्रक्रे ।
 एवाश्रकृवदे । एवाश्रकृमहे । एवाश्रकृभूव । अनुप्रयोगधामर्थादस्तेर्भूमावी न ।
 श्रान्वया हि 'श्रवानुप्रयुज्यते' इति 'कृमु'-इति वा श्रयात् । २२५८ अत आदेः
 ३।४।७॥ श्रम्यासस्यादेरतो दीर्घं स्यात् । पररुमाऽवाद् । एवामास । एवामा-
 सतुस्तिमादि । एधिता । एधितारी । एधितारः । एधितासे । एधितासाये । २२४५

इत्यात्रे प्रत्ययादयवात् यत्वम् । एवाश्रकाये इति । लिटः आयात्मादेः । टेरत्वम् ।
 द्विवादि पूर्ववत् । लिटो ष्वभन्टेरेवे द्विवादी एवाश्रकृ ष्वे इति स्थिते—एष
 षीष्वनुकृतिताम् । षीष्व लुङ् लिट् पर्यां इन्द्र । 'घ' इति षष्ठोऽकवचनम् । 'इण' इत्य
 द्वविशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यं' इत्यधित्वम् । तदाह—एष्यन्ता-
 ित्पदिना । घकारस्य ढकारो मूर्धन्य । घोषस्वारताश्महाप्राग्व्ययसन्निधात् ।
 तदाह—एवाश्रकृदव इति । तत्तमगुरुपैकवचने इति परे पूर्ववत् द्विवादी कृते रूपमाह-
 एवाश्रकृ इति । एवाश्रकृवद इति । लिटो घदिभावे परे द्विवादि पूर्ववत् । एवं लिटो
 महिभावे द्विवादि पूर्ववत् । सर्वत्रासयोगात्सिद्धिक्रिदिति क्तिवाद्गुणभाव । अथ
 भूषातोः लिङ्गन्तरानुप्रयोगो ऽदाहरति—एवाश्रकृदिति । एवाश्रकृ इत्यनेन समावाचं-
 कम् । अनुप्रयुज्यमानस्य भूषातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वन्तेरनुर्योगे लिङ्गा-
 देशस्याघञ्घातुच्वात् अस्तेर्भूरित्याघञ्घातुके विहितो भूभावः कुत्रो न स्यादित्यत
 आह—अनुप्रयोगेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यत' इत्यत्र परवाहारमाधिर्य कृञ्चस्तीनामनुप्र-
 योगविधिसामर्थ्यादसंघातोर्भूमावो नैस्यर्थः । तदेवीपपादयति—अ वधेति । अनुप्रयु-
 ज्यमानस्यस्तेर्भूमाधाम्नुपगमे कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगविधौ 'कृञ्चानुप्रयुज्यत'
 इति वा 'कृञ्चानुप्रयुज्यत' इति वा श्रयात् । वाक्यता एवाश्रकृवदेति सिद्धेरित्यर्थः ।
 यद्यपि कृञ्चानुप्रयुज्यते लघ्वमस्ति । तथापि एकस्यैव भवतेरधिकस्य लामात्र कृञ्चिति
 प्रत्याहारकेशो न कर्तव्य इति भावः । अत एवाह अस्मावघातुक् इति सूत्रभाष्ये-
 ननुप्रयोगे भूभावेन अस्तेरवाचनमिति भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र अन्तुप्रयुज्यमानाद्स्-
 घातोर्लिङ्गि भूभावनिसृष्टौ षाङ्गि एवाश्र अस् अ इति स्थिते द्विरे इलादिशेषे अ अस्
 इति स्थिते सवर्षदीर्घे वाधित्वा अतो गुण इति पररूपे प्राप्ते—अत एवे । 'अत्र लोप'
 इत्यस्मादस्मासस्येत्यनुवर्तते । 'दीर्घं इण' इत्यती दीर्घं इति च । तदाह—एवाश्र-
 स्येति । अत्र षष्ठ्यस्य तथामघातुप्रक्रियायां 'अ इवाचरति सत्रोत्थादिप्रत्ययस्य ष्या-
 स्यभगवचने षद्व्यते । एवामासि । न एवाञ्चानुप्रयुज्यमानाश्चामस्तिभूम्यामाश्चामस्यच
 शिवात्तमनेपद् वाङ्मयम् । तत्र कृञ्चानुप्रयुज्यतेन प्रत्याहारप्रहणामावस्य भाष्ये उत्तरवात् ।
 एवामासतुस्तिमादि । एवामासुः । एवामासिप । एवामासथु । एवामास । एवा-
 मास । एवामासिप । एवामासिम । इति लिट्प्रक्रिया । एधितेति । लुङ् । तादेशे एघ्
 इति स्थिते श्रववाद्दस्तास् इद् । लुङ् । प्रथमस्येति वा टिक्रिये । एधितेति रूपम् ।

धि च ङादि-५॥ घादौ प्रत्यये परे षलोप स्यात् । पधिताष्वे । २२५० इ पति
 ७।४।५२१ तासस्यो सस्य इ स्यादेति परे । पधिताहे । पधितास्वहे । पधितास्म
 हे । पधिय्यते । पधिय्येते । पधिय्यते । पधिय्येते । पधिय्येते । पधिय्येते । प-
 धिय्ये । पधिय्यावहे । पधिय्यामहे । २२५१ आमेत-३।४।६०॥ लोट एकारस्या
 म्भात् । पधिताम् । पधिताम् । पधिताम् । २२५२ सजाभ्या घामो ३।४।६१॥

‘दीर्घवेदीटा’मिति लघुपधगुणो न । पधिताविति । लुट आताम् ताम् इट आतामिप
 स्य रौमावः । ‘रि घ’ति सलोप । पधिता इति । सस्य रस् तास इट रि घति सलोप
 स्यविसर्गः । पधिताम इति । यास से । तास् इट । तासस्योरिति सलोप । पधिता
 साये इति । आताम् टेरेश्व ताम् इट् । अय इवमि टेरेश्व तासि इटि पधिताम् ।
 ५३ इति स्थिते—धि च । ‘म स्याद्घानुकै’ इत्यत स इत्यनुवर्तते । तासस्यो
 स्थितो लोप इति । अङ्गाक्षिप्रस्ययो धीत्यनेन वियेप्यते । तदादिविधि ।
 तदाह—घाताविति । तासः सलोप ‘पधिताश्च इति रूपम् । अथ लुट् । इटादेश
 पूर्व तासि इटि पधितास ए इति स्थिते—इ पनि । इ इति प्रथमान्तम् । अकार
 उच्चारणार्थः । स स्याद्घानुक इत्यतः स इति तासस्योर्लोप इत्यत तासस्य
 इति घानुवर्तते । तदाह—तासस्योरिति । तासः सस्य हकार ‘पधिताहे’ इति
 रूपम् । पधितावहे इति । लुटो बहिर्मावः टेरेश्वम् ताम् इट् । एवम् ‘पधितास्महे’
 इति । तत्र महिर्मावो विद्यते । इति लुटपक्षिणः । पधिय्यते इति । लुटः तादेशे
 टेरेश्वम् । ‘स्यतामी’ इति द्रावणवाद्ः स्य इट प्रत्ययावयवत्वात् परत्वम् । पधि वेन
 इति । आताम् । टेरेश्वम् । स्य । इट् । ‘आतो छित इत्याकारस्य ह्य । ‘लोपो ष्यो’
 इति सलोप । आनुगुण्य परत्वम् । पधिय्यते इति । सस्य टेरेश्वम् सकारस्य अन्तादेश-
 स्यः इट् पररूप परत्वम् । घातादावपि लटीव मुयोजमिति मत्वा रुगाव्य न प्रसि
 तानि । तत्र ‘घाम से’ । स्यः । इट् । परत्वम् । पधिय्यते इति रूपम् । पधिय्यते
 इतिवदायामि पधिय्यधे इति रूपम् । एवम् एव । इट् । परत्वम् । पधिय्यते
 इति रूपम् । इट् । एव । स्य । इटागम् । परत्वम् । अतो गुण्य इति पररूपम् । पधिय्य
 इति रूपम् । बहिर्महोत्प्रेरेवम् । स्य । इट् । अतो दाघ । पधिय्यावहे । पधिय्यामहे
 इति रूपम् । इति ऋटपक्षिणः । आमेत । आम् एतः इति ऋट् । ‘लोपो लटव द्विपतो लोट
 इत्यनुवर्तते तदाह—नोट एव रस्येति । लोटादेशावयवस्य एकारस्यत्वार्थः । एवतामिति ।
 लोट् । तादेशे टे । परव अमादेशे दावि रूपम् । ष्येतामिति । आताम् । टेरेश्व दाप् ।
 ‘मार्वघानुकमपि इति । छत्वादातो छित इत्याकारस्य ह्य । गुण्यः । अकारलोप । ‘आ
 मेत’ इत्यकारस्य आम् । एव ता’मिति । सस्य टेरेश्व दावि सकारस्य अन्तादेशे एका
 रस्य आम् । अथ लोपः यास रौमावे दावि पधते इति स्थिते । नवाभ्याम् । सञ्च पञ्च
 सवोः ताभ्यामिति विग्रहः । अकारानुच्चारणार्थः । अथ अमुच वाञ्छी । ‘लोपो

घकारवकारभ्यां प्रस्य लोडितः क्रमात् य भम् एतो रत । एष्यत् । एधेयाम् । एष
ध्वम् । २२५३ एत पे ३।४।६३॥ लोडुत्तमस्य एत पे स्यात् । आमोपवादः । एधे ।
एषावहे । एषामहे । २२५४ आहजादीनाम् ३।४।७२॥ अजादीनामाट् स्यात्सु-
कादिषु । अटोऽपवादः । 'आटश्च' (सू २६९) । ऐषत् । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐ
घया । ऐधेयाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐषावहि । ऐषामहि । २२५५ लिट् सीयुट्
३।४।१०२॥ (लिङात्मनपदस्य सीयुडागम स्यात्) सञ्जोप- । ऐधेत् । ऐधेयाताम् ।
२२५६ भस्य रन् ३।४।१०५॥ लिङा भस्य रन्स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेया । ऐधे

लङ्वादिभ्यस्मात् छोट इति 'आमेत्' इत्यरमादत् इति आनुवर्तते । सदाह—सरा
रेति । 'आमेत्' इत्यभ्यापवादः । ष्वत्वेति । 'ए' इत्यत्र एकारस्य च इति घकारा
कारमद्वात् भादेशः । ऐधेयामिति । आषाम् । ऐरत्वम् । ङप् । 'आतो ङित' इत्या
कारस्य इय् । गुणः । यज्ञोपः । 'आमेत्' इत्याम् । ष्वत्त्वमिति । ष्वमि ङप्, ऐरेत्वे
कृते सवाभ्यामिति वकारात् परवादेकारस्य भम् । उत्तमपुटपैक्यघने इति ऐरेत्य ङापि
'आमेत्' इत्यकारस्य आमि प्राप्ते । एत पे । 'ए' इति तुत्तप्रथमाकम् । 'छोगे लङ्वा'
दित्यस्मात्छोट इति 'आडुत्तमस्य पिच्छेयस्यस्माडुत्तमस्येति आनुवर्तते । सदाह—
लोडुत्तमस्येति । री इति । ष्व ए इति स्थिते एकारस्य एत्वे आडुत्तमस्येत्वादागम,
आटश्चेति घृद्धौ, घृद्धिरेचीति घृद्धिः । एषावहे एषामहे इति । ष्वहिमद्योऽेरेत्वे ङापि
एकारस्य ऐधे आटि सवर्णदीर्घं । इति लाट्प्रक्रिया । अथ एधभातोर्लङि लुङ् लुङ्
लुङ्स्वदुर्गात् इत्यङ्गागमे घृद्धिः आचिख्या परत्वादतो गुण्य इति परक्ये प्राप्ते । आ-
जादीनाम् । लुङादिभ्यिति । 'लुङ् लुङ् लुङ्' इत्यनुवृत्तरिति भावः । मनेऽपवाद इति ।
अटि सति परक्ये स्यादिति भावः । आङ्घोरवन्तरं घृद्धिरिति शेषः । यद्यपि घृद्धि-
रेचीति ण्येवतीति वा घृद्धौ इदन्तिष्यति । तथापि ऐधतेऽभाष्यं सूत्रमिहापि
न्याय्यत्वात्पुन्यस्तम् । ऐधनेति । लङ्स्नादरा शपि आडागमे आटश्चेति घृद्धिः ।
लङ्गादेशानां ङिदादेशावाभावात् एत्वम् न भवति । आहजादीनामिति सूत्रं भाष्ये
प्रयास्यताम् । ऐधेयामिति । आषामि ङापि आटि घृद्धिः । 'आतो ङित' इत्याकारस्य
इय् आङ्गुणः सञ्जोप । ऐधन्तेति । ऐरन्तादेशः । ङप् आट् घृद्धिः । ऐधया इति । याम्,
ङप्, आट, घृद्धि । ऐधवामिति । आषाम् शप् आट् घृद्धिः । इय् । आङ्गुण्य । य-
छोप । ऐधमिति । ष्वम्, ङप्, आट्, घृद्धिः । ऐध इति । इट् शप् आङ्गुण्यः । आगे
घृद्धिः । ऐषावहि ऐषामहि इति । ष्वहिमद्योः ङप्, आट्, घृद्धि, अतो दीर्घं । इति
लङ्प्रक्रिया । लिङ् सीयुट् । स्पष्टम् । परस्मैरदानां लिङादेशानां चासुडागमविधाना
त्प्राप्तनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । टकार टकारार्थः । सञ्जोप इति । 'लिङाः
सञ्जोप' इत्यनेनेति शेषः । ऐधनेति । लिङ्स्त्वादेशः । सीयुट् । ङप् । सञ्जोपः । आ-
ङ्गुण्यः । यछोपः । ऐधेयातामिति । आषामि सीयुट् ङप् सञ्जोपः आङ्गुण्यः । इत्य रन् ।

यायाम् । एषेष्वम् । २२५७ इटोऽत् ३।४।१०६॥ लिङादेशस्येटोऽस्त्वात् । एषेष ।
 एषेषहि । एषेमहि । आशीर्लिङि आधवातुक्त्वालिङः षलोपो न । सीयुट्मुटो प्र
 त्पयावयवत्वात्परत्वम् । एषिपीष्ट । एषिपीयास्ताम् । एषिपीरन् । एषिपीष्ठा । एषि
 पीयास्ताम् । एषिपीष्वम् । एषिपीय । एषिपीवहि । एषिपीमहि । ऐषिष्ट । ऐषिया

लिङ् सीयुडिष्यतो लिङ् इत्पनुवत्त । तदाह—लिङो ह्रस्वेति । लिङादेशस्य ह्रस्वे
 स्थयं । अनेकार्थशरत्वादेश । एषेरिति । ह्रस्व रन् । षप् । सीयुट् । सलोपः ।
 आतुगुण । यलोप । एषेषा इति । याम् सीयुट् षप् । सीयुट्स्त्वस्य लोपः । आतुगुण ।
 यलोपः । यासस्त्वस्य शत्रुविसर्गा । एषेभामिति । आपाम् । सीयुट् । सलोप । षप् ।
 आतुगुण । एषेष्वमिति । एव सीयुट् । षप् । सलोप । आतुगुणः । यलोपः ।
 १०७ । इट् अत् इति षट् । लिङ्सीयुडिष्यतो लिङ् इत्पनुवत्त । तदाह—
 लिङादेशस्येटि । 'अथ ये हिर्यत्र आदेशे तकार उच्यतेत्यर्थे च नस्त्वित्त्वात्
 इति आदेशेन्दुश्लेषे दिक् औदिस्यत्र प्रपञ्चितम् । इत्सञ्ज्ञक प्रवेशस्ये । न विमथा
 वि ति निषेधस्तु न । आदेशवात् प्राक् विभक्तिश्चाभावात् । अथ र शिष्यत्र तु
 लक्ष्यानुवापेन सयोनात्तलोपमाश्रित्य नकारान्तरपरलोपादुपदेशे अन्यत्वाऽभावात्
 कारस्य नैसञ्ज्ञेयत्वम् । एषेवति । इट् । तस्य अकारादेशः । सीयुट् । षप् । सलोपः ।
 आतुगुण । एषेवति एषेमहीति । षट्महोः सीयुट् । सलोप । षप् । आतुगुण यलो
 पः । इति विधिविभक्तिः । अथवातुक्त्वाश्रित्य । 'लिङाशिषीष्वनेनेति भाव । स
 लोपो नेति । सर्ववातुक्त्वात्स्य 'लिङः सलोप' इत्यत्रानुपचरिति भावः । सीयुट् ह
 योति । लक्ष्यभद्राद्युनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोमयो धावमिष्यन्ते । एषिषी
 ष्टि । आशिषि लिङ् ताराशः आर्द्धधातुचरत्वात् न षप् सीयुट् तकारस्य सुट् सी
 युट्सकारात् प्रागिदमम । यलोप । सीयुः सूटश्च सकारस्य परत्वं, तकारस्य च्छुरेण
 टकारः । एषिषीयास्तामिति । आताम् सीयुट् । आकारादुपरि तकाराप्राक् सुट् । सी
 युटः प्रागिद । तत् षचरस्य सकारस्य परत्वम् । एषिकारिति । ह्रस्व रन् सीयुट् ।
 इडागम । यकारलोप । परत्वम् । एषिषीष्ठा इति । याम् सीयुट्, यकारस्य सुट् । सी
 युट् प्रागिद । सकारादुपरि परत्वम् । यकारस्य च्छुरेण टकार । इ विसर्गा । एषिषी
 यास्तामिति । आपाम् । सीयुट् । आकारादुपरि यकारात् प्राक् सुट् सीयुट् प्रागिद
 तत् षचरस्य सकारस्य परत्वम् । एषिषीमिति । एवम् सीयुट् यलोपः सीयुः प्रागिद
 परत्वम् । इषः परत्वेऽपि इण्गन्ताद्वात्परत्वं नास्ति । इत् परत्वमप्यभावात् । तत्रश्च
 'इण् षोष्वा'मिति ह्यत्र न भवति । एषिषीवेति । इट् अत् । सीयुट् । इट् । परत्वम् ।
 एषिषीवति एषिषीमहीति । षट्महोः सीयुट् । इट् परत्वम् । श्याशीर्लिङ्प्रक्रिया । ऐषि
 ष्टे । इट् आदेश । लिङ् । सिच् । इट् । धातोराट् । वृद्धि । एष्वम् । च्छुरत्वम् ।
 एषियागमिति । आताम् । लिङ् । सिच् । इट् । आट् । वृद्धि । एष्वम् । अथ ह्रस्व

ताम् । २२५= आत्मनेपदध्वनत ७।१।५॥ अकारापरस्यात्मनेपदेषु ऋस्य
 'अत्' इत्यादेश स्यात् । ऐविषत् । ऐविष्ठा । ऐविषायाम् । 'इण षीञ्चल्लुलिटां
 षोऽङ्गात्' (सू ३२४७) । ऐधिह्वम् । इह्भिन्नएव इणिह् 'गृधत्' इति मते तु
 ऐधिष्वम् । ढघयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविच्छन्पाठोऽयं रूपाणि । ऐधिधि । ऐधिष्वहि ।
 ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथा । ऐधिष्येयाम् । ऐधिष्य-

कार्ष्णकारस्य झोऽन्त इत्युत्तादेशे प्राप्ते—आत्मनेपदेषु । 'शोऽभ्त' इत्यत इह इति
 पठन्तमनुवर्तत । 'आत्मनपदेध्विति पठन्त्ये सप्तमी । आत्मनपदावयवस्य शकार
 स्यति छन्द्यते । 'अदभ्यन्ता'दित्यत अदिभ्यनुवर्तत । न अत् अनत् । तस्मादिति
 विप्रद । तदाह—प्रनकारान्तिस्वान्तिः । ऐविषोति ज्ञावयवज्ञकारस्य अत् इत्यादेशः ।
 च्छि । सिच् । इट् । आट् । वृद्धि । पारम् । ऐषठा इति । यास च्छि । सिच् इ ।
 आट् । वृद्धि । पार यकारस्य ष्टुत्वेन ठकार । इषदिसर्गा । ऐविषायामिति । आ
 याम् । च्छि । सिच् । इट् । आट् । वृद्धि । पारम् । अय ष्वमो घस्य ढत्व स्मा
 रयति—इण वाधमिति । ऐधिह्वमिति । ष्वम् । च्छि । सिच् । इट् । आट् । वृद्धि ।
 'धि च ति सस्य षोप । 'इण षीञ्च मिति षकारस्य ढवम् । इट्ः लुप्तसिञ्मकत
 या सिजन्ताङ्गान्तमूतत्वेन इह ढस्य इण्य ताङ्गत्वादिति भाव । इह्मिन्न भवेति ।
 उच्चासुत्र 'विभाषण' इत्यत्र इह्मप्रदणात् पूर्वसूत्रे 'इण षीञ्च मित्यत्र इह्मिन्न पूर्व
 इय् गृह्यत इति कविदाह । तन्मतं तु प्रकृत इह परावत् घकारस्य ढत्वामात्रे ऐधि
 ष्वमित्येव रूपमित्यर्थः । इदं तु मतान्तरं भाष्याऽनारुडमिति सूचयितुं तुल्यम् ।
 ढघयोरेति । मतभन्माधिरयद्म् । तत्र ढत्वामावपले घकारस्य मतवि चेति द्वित्ववि-
 कल्पात् द्विचमकश्मिति रूपद्वयम् । एव ढत्वे द्विढम्, एकढमिति रूपद्वयम् । रूपच
 दृष्टयपि 'यजो मयो इ वाच्ये' इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाधिरय घकारस्य द्वित्ववि
 कल्पादेककाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि मवन्ति । तेषां च
 अष्टौ रूपाणि सम्प्रदानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पाद्दत्ता-यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि
 द्विमकाराणि चेति षोडश रूपाणि सम्प्रदानीरपथ । ऐविषोति । लुङ् इहादश । च्छि ।
 सिच् । इडागमः । आट् । वृद्धि । षडिमशोन्तु ष्लेः सिचि इडागमे आटि वृद्धौ, ऐ
 धिष्वहि, ऐविष्महीति रूपः । इति लुङप्रक्रया । ऐविष्येतेति । षट् तादेशः । स्य ।
 इट् । आट् । वृद्धिः । पारम् । ऐविष्मितामिति । आता स्य । इट् । आकारस्य इय् ।
 आद्गुण । यष्टोप । आट् । वृद्धि । पारम् । ऐविष्यन्तेति ज्ञावयवज्ञकारस्यात्तादेशः ।
 स्य । इट् । आट् । वृद्धि । पारम् । ऐविष्यथा इति । यास् । स्य । इट् । आट् । वृद्धि ।
 रारविषर्गा । ऐविष्येयामिति । आयाम् । स्यः । इट् । आकारस्य इय । आद्गुण ।
 यष्टोर । आट् । वृद्धि । पारम् । ऐविष्यथामिति । ष्वम् । स्य । इट् । आट् । वृद्धि ।

तुपहृषी लो वारयित्त्व रचना निर्देश आहतः ।

किं च- 'त्रिषधपद्यो सिष्यबुध्यो मन्यपुष्परिनव रचना ॥

वसि' श्वा लुक्का यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

शिविर्निजिर्जकलु इति सानुबन्धा श्रमी तथा ॥

विन्दतिश्चान्द्रदीर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभृत्प्रादयस्त्वेन नेह पेटुरिति स्थितम् ॥

रञ्जिमहजी अदिपदी वृद् (जुद्) लुष् शुषिपुषी शिवि ॥

भाषानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभृत्प्रादिषम्मते ॥

३ स्वर्धं स्वर्धे । सत्रयः पराभिभवत्त्वा । घात्वर्थेनोत्सप्रहादकर्मकः । स्वर्धते ।

सो अनुदास्येभ्यो वारयित्त्व रचना निर्देशः अन्वयगत इत्यर्थः । अत एव 'शे मुधादी
भ्य' मिति सूत्रभाष्ये वृषितो दवित् इत्युदाहृतं सङ्गच्छत इति भावः ।

किं चेति । अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । अन्वयित्त्व इति । विकरणान्तरनिवृत्तव
इत्यर्थः । तच्चाग्रे तदाहंघानुक्निरूपणे स्पष्टीभवित्प्रति । अमी तयेति । उक्तानुबन्ध-
रहिताना व्याघ्रभृत्प्रादयः । एतदपि तत्तदाहंघानुक्निरूपणे स्पष्टीभवित्प्रति । वि-
न्दतिरिति । विदुल्ल लामे' इति सौदाहिकः । चान्द्रदीर्गादिष्व्याकरणसम्मते । भाष्येऽपि
दृश्यत इति । विन्दतिविभक्तिविद्यतीति तत्र पाठ इति भावः । एनमिति । विन्दतिमि-
त्यर्थः । नेह पेटुरिति । तथापि भाष्यप्रामाण्यवाद्भ्यानिट्कृतमिति भावः । 'रञ्जिमहो'
इत्येक पदम् । जुद् लुष् इति श्यकृते पदे । 'शुषिपुषी' इत्येकं पदम् । शिविरित्यन्तरम्
इत्येते इति शेषः । नवेहेति । नव घात्व भाष्यानुक्ता अपि इहानुदास्यु परिगणित्वा
इत्यर्थः । कुत्र दृश्यत आह—व्याघ्रभृत्प्रादिषम्मतेरिति । भाष्ये स्वेभ्यो नवभ्योऽन्वेषा-
परिगणन नवानामभ्येषानुपलम्ब्यमिति भावः । तेन रक्तं रागात्, 'तदन्वित्प्रहं प्रा-
येण' 'क्षोऽकृष्टमित्यतिपन्ना' 'शुष्कवृष्टी' 'वृत्तेन नञ्चिश्चिष्ने' 'पादिसौप्रप्रयोगा ।
मुन्ना, मग्न, पुष्ट, मङ्गला, मङ्गल्यमिषादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिट्
कारिका । स्वर्धं स्वर्धे एतः । 'वर्धते' इति शेषः । पराभिभवेति । परत्याभिभव पराज-
य । तद्विषयदेष्टेत्यर्थः । नन्वत्रेच्छायां पराभिभवस्य कर्मत्वात् स्वर्धंवातो सकर्मक
त्वात्, 'देवदत्तः यज्ञदत्त स्वर्धंपती'त्यादौ 'यतिवृद्धिपरवत्तानार्थशब्दकर्मकाका-
मित्यकर्मककर्म कथमित्यन आह—घात्वर्थेनोत्सप्रहादकर्मक इति । 'घात्वर्थंश्चिभूतक-
मेकत्वमेव सकर्मकरत्वमिति 'सुप अग्रमनः कथयति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति
भावः । नचर्व मति पदस्यवत्यायां 'स्वर्धावामाह' इत्यत्र 'कृ' यत्राण्युत्पाद्यते' स्वर्धत्
इत्यर्थः इति मूलप्रत्ययविरोध इति वाच्यम् । तत्र स्वर्धाभिभवर्यकत्वात्ने वृत्तेरित्य-
त्यम् । स्वर्धत इति । 'वर्धन्ताः पद्विनादनुदास्यु' इत्युक्तेरामनेरदम् । पधघानुवत्

२२५६ शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१॥ अम्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते ।
 'ह्लादि' शेषः' (सू० ११७६) इत्यस्याऽपवादः । परस्पर्धे । शर्धिता । स्पर्धि-
 व्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत् । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिम्यत ।
 ४ नाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । नाधते । अगाधे । ५ नाधृ लोडने । लोडन प्रति-
 घातः । याधते । ६ नाधृ ७ नाधृ याञ्जोरतापैश्वर्याशीःषु । 'आशिवि नाभ इति
 वाच्यम्' । अस्याशिष्येर्वात्मनेपद स्यात् । नाधते । अन्यत्र नायति । नाधते ।

छटि रूपाणीति भावः । घातोऽरिजादिरवामावादिजादेश्येति छिवांम् न । अत एव
 नानुप्रयोगोऽपि । किन्तु छिटरतादेशे 'छिस्तदायो'रिति तस्यैति 'छिटि घातो'रिति
 द्विषे 'ह्लादिः शेष' इत्यस्यासे प्रथमदृश्यतिरिच्छित्तौ निवृत्तौ मस्पर्धे इति प्राप्ते ।
 शर्पूर्वा खयः । अम्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'श
 र्पूर्वाः' इत्यत्र शर् एव वेम्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न शिष्यते ।
 शिष्यन्त इति । 'ह्लादिः शेष' इत्यतः शेषः इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञस्य वदुवचनान्ततया
 विपरिणम्यत इति भावः । तथा च प्रकृते अम्यासे एषु प्रकारः शिष्यते । 'न भ्रा-
 संयोगादय' इति रेफस्य द्विरवनिषेधो न शक्यः । द्वितीयैकाग्रयवस्यैव तद्विषेधात् ।
 तदाह—परस्पर्धे इति । न च वमश्चेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम् । ह्ला-
 दिः शेष इत्यतो हि आदिरित्यप्यनुवर्तते । यद्यतिरित्यवनिषेधया धारयादिभूता
 इत्यर्थः । परस्पर्धते । परस्पर्धेत् । परस्पर्धिषे । परस्पर्धिषे । परस्पर्धिष्ये । परस्पर्धि-
 ष्ये । परस्पर्धिम्ये, इति छिटि रूपाणि सुगमानी । स्पर्धितेति । छुटि पृथधानुवत् रूपाणि
 सुगमानीति भावः । स्पर्धिम्यत इति । छुटि पृथधानुवत् रूपाणीति भावः । स्पर्धतामिति ।
 छोटि पृथिवद्रूपाणीति भावः । अस्पर्धतेति । छटि पृथिवद्रूपाणीति भावः । ह्लादि
 रवादेव न ल्यादिति विशेषः । स्पर्धेतेति । विधिच्छिटि पृथिवद्रूपाणि । स्पर्धिष्येति । आ-
 शिवि छिटि पृथिवद्रूपाणि । अस्पर्धिष्येति । छुटि पृथिवद्रूपाणि । अष्टागमा, न रवाद् इति
 विधीयः । अस्पर्धिम्येति । छुटि पृथिवद्रूपाणि । अष्टागमो विशेषः । न रवाद् । नाधृ प्रति-
 ष्ठेति । अनुयाग्यो घातुः । अकारो 'नामलोपिशास्त्रदितामि ति विषेधार्थः । अजगा-
 धत् । प्रतिष्ठा आभारे रिधतिः । ग्रन्थः ग्रन्थम रचनम् । जगाधे इति । छिटि छिस्तादि ।
 अम्यासस्य इत्यतः । इत्यम् । नाधृ इति । प्रतिघातः पीडनम् । नाधृ नाधृ इति । द्विती
 यचतुर्थागतौ घातुः । उपतापः उवरप्रयुक्तः पीडा । आशीः आशासनम् । द्वितीया
 ष्टस्य नाधृघातोर्विधेयमाह—आशिवि नाय इति । अत्र 'नाय' इति षष्ठौ । 'अनुदा-
 त्तहित' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । अनुदात्तेवादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्ति-
 कम् । तदाह—अस्याशिष्येति । आशासनार्थं नृशोव नायघातोऽत्मनेपदम् । वाच्य-
 र्थं नृशोव 'शेषात् कर्तरी ति परस्पर्धेपदमेत्यर्थः । नाधत इति । आशास्ये इत्यर्थः ।
 अन्येति । वाचनाद्यर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थात्तस्य नाभघातोऽदाहरति—नाधते

८ दध धारणे । दधते । २२६० अत एकहलमध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।२०॥
 लिङ्गिमित्तादेशादिर्षं न भवति यदङ्ग उदवयवस्यासंपुक्कहलमभ्यस्यस्याकारस्यैकारः
 स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । २२६१ शलि च सेटि ६।४।२२॥ प्रागुक्तं
 स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाभ्येते । एतिसिद्धयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् ।
 तेन प्रकृतिञ्चरा तेषु सत्स्वपि एत्वाम्यासलोपौ स्व एव । देधे । देधाते । देधिरे ।
 अतः किम् । दिदिवत्तुः । तररः किम् । ररासे । एक—इत्यादि किम् । तररत्तुः ।

रदि । दधते इति । अनुपांतोऽप्यम् । तस्य लटि पृथिवदूराणि सिद्धवत्कृष्य लिटिना-
 देशे तस्यैशि द्वित्वे दध् दध् ए इति स्थिते । अत एकहलमध्ये । आदेशः आदेशस्येति
 बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् अन्यस्यार्थः । द्वितीति निमित्तमसुप्तो अनादेशादेरि-
 त्यस्यैकदेशे आदेशेऽन्वेति । द्विदि परे निमित्ते य आदेशः सः आदिष्यस्य न भवति
 तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येभ्यवयवशब्दौ । तथाच तथाविधाद्वावयवस्यात्
 इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । 'एके मुखबान्यकेवला' इत्यमरः । एको
 असंपुक्तौ हलौ एकहलौ तयोर्मध्यः, एकहलमप्य तत्रेति विग्रहः । 'अत्र' इत्यस्यैव
 विशेषणमिदम् । 'ध्वनोरेद्वा'वित्यत्र. एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । 'गमइने'-
 त्यतः क्तिर्यनुवर्तते, ननु द्वितीति लिङ्गादेशानां नित्वाभ्यस्यत्वात् । लिटोत्प्रेरकविधौ
 पानिमित्तं च । आवृत्त्या ठमथार्थज्ञाम । तदाह—'त्रिगुणित्तेत्यादिना । मलि च । प्रा-
 गुक्तमिति । एकहलमभ्य इति यत् प्रागुक्तं एवादि तत् सेटि धलि च स्यादियर्थः ।
 यज्ञः द्विन्वाऽभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देवे पेततुतिपादौ 'अभ्यासे-
 चर्च'ति जशां चरां च जशि चरि च लिङ्गिमित्तादेशादिवात् कथमेवाभ्यासलोपा-
 वित्यत्र आह—'नादेशश्चेति । इह 'अत एकहलमभ्य' इति सूत्रे, आदेशसम्पादेन स्यात्स्येच-
 या विरूप एवादेशो विवक्षितः । तथा च तथाविधादेशादेरेव एत्वाम्यासलोपौ न भवतः
 स्यान्निमरुतादेशस्तु न पयुंदास इत्यर्थः । अक्षिरपेरिति । 'न शसद्दवादिगुणानाम्'
 इति शासिदघोरेत्वाम्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । यदीह यथाकथञ्चिद्देशादेः, पयुं-
 दासः स्यात्, तर्हि शासिदघोरश्चासे शकारदकारयोश्चरजघो शकारदकारादेरे सति
 आदेशादिवादेव एत्वाम्यासलोपयोः अभावसिद्धौ 'न शपद्दवेति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः
 स्यात् । अतः वैरूप्यसम्पादकदेशादेरेव पयुंदासो विज्ञापत इत्यर्थः । तेनेति । स्यान्नि-
 सरूपादेशादेः पयुंदासाऽभावात्त्यनेनेत्यर्थः । सत्त्वोप । देधे पेततुः इत्यस्यैव दकारा-
 दादेशेषु सत्स्वपार्षण्यः । देधे इति । दध् दध् ए इति स्थिते दकारादकारस्य एवैऽ-
 म्यासलोपे च रूपम् । 'असयोगाद्वृद्धकिद्' इति कित्त्वमिह बोध्यम् । देधिर इति ।
 देधिव । देधापे । देधिप्ते । देध । देधिबद्धे । देधिमद्धे । इति रुराणि सत्स्ववन्तीति भावः ।
 दिदिवत्तुति । दिवधातीरतुसि द्वित्वे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेशाम्यासलोपौ नेति
 भावः । वयः किति । 'अत' इति उपरकथार्थकिमर्थनियर्थः । एते इति । 'राष्ट्र शा' ।

अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिष । सेहे ॥
 ६ स्फुदि आप्रवर्णे । आप्रवर्णमुत्प्लवनमुदरार्थं च । २२६२ इदितो लुभ्यातोः ।
 ७।१।१५॥ स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । १० शिवादि श्वैरथे । अकर्मकः । शिवन्दते । शि-
 श्वन्दे । ११ वदि अभिवादनस्तुरयोः । वन्दते । १२ भदि कल्याणे सुखे च । भ-
 न्दते । वमन्दे । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । १४ स्पदि

भ्यादिरात्मनेपदी । अत्र ह्रस्वस्यरथावर्णस्य ह्रस्वत्वाभावादेश्वाभ्यासलोपी नेति
 भावः । पदेत्यादि क्रिमिति । एकह्रस्वमध्यस्थस्येति किमर्थमिच्छयः । तस्मत्तुरिति । 'एत-
 चठप्रगतौ' । लिटोऽनुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नाऽसंयुक्तह्रस्वमध्यस्थमिति भा-
 वः । चकणतुरिति । 'कण शब्दे' । लिटोऽनुसि द्वित्वे कुहोरचुः इति ककारस्य चान्वेन
 चकारः । तथाच वैरूप्यसमादकादेशादित्वादेश्वाभ्यासलोपी नेति भावः । अथ 'लि-
 षिनमित्तादेशादिः'मित्यत्र लिङ्गिनमित्तेत्यस्य प्रयोजनमाह—लिङ्गिति । नेमिषेति । णसु
 प्रह्रस्वे शब्दे च । 'यो नः' इति नत्वम् । यलि इति द्वित्वे नत्समासकारादेशादि-
 श्वेऽपि भावस्य लिङ्गिनमित्तादेश्वाभावाद्लिङ्गिनमित्तादेशादित्वाभावादेश्वाभ्यासलोपी
 निर्वाधाविति भावः । सेहे इति । 'बह मर्षणे' चावादेः यः सः' इति सत्वे लिटि । द्वित्वे
 सत्वसम्पन्नकारादेशादिवेऽपि सत्वस्य लिङ्गिनमित्तादेश्वाभावात् लिङ्गिनमित्तादेशा-
 दित्वाविरहादेश्वाभ्यासलोपी निर्वाधाविति भावः । दधिता । दधिष्यते । दधताम् ।
 अदधत् । दधेत् । दधिषीष्ट । अदधिष्यत् ।

स्फुदीति । उल्लङ्घनमुत्प्लुत्य गमनम् । इदिः । इत् इत्य हुकारः, इत् इत्संज्ञकः
 पस्य सः इदिः, तस्येति विषयः । हासंज्ञकेऽन्तधातोःिच्छयः । तेन च्छिडादौ त
 दोषः । भुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः मित्वाद्गत्याच्चः परः । स्कुन्दत इति ।
 'नशापदान्तरय—' इत्यनुरवारः परसव्योः । चुस्कुन्द इति । लिटि द्वित्वे 'शर्षवोः स्यः'
 इत्यभ्यासे ककारः शिष्यते । 'कुहोरचुः' इति तस्य कृत्वेन चकारः । विवदिति । श्वै-
 रथं—श्वैरथकरणम् । अकर्मक इति । श्वैरथस्य धात्वर्थेनोपसंहरादिति भावः । ततश्च
 'शिवन्दति देवदत्तं यज्ञं इत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्यवसान' इत्यादिना अकर्मककार्यं
 द्वितीया भवति । श्वेतीभवर्त्त वा श्वैरथम् । शिव-इत् इति । श्वेतीभवतीत्यर्थः । इदि-
 त्वाऽनुम् । अनुस्वारपरसव्योः । शिविन्द इति । भुमि कृते सुवमत्वेऽपि ह्यादित्वाभा-
 वात् इति भावः । वदीति । अमिवदनम् आशीर्वादं, तत्कारणभूतो भ्यापारः, प्रणा-
 मादिरमिषादनम् । वन्दत इति । इदित्वाऽनुम् । वदीति । कर्त्तव्यं भुमकिया । सुखं
 सुखीभावः । मन्दत इति । इदित्वाऽनुम् । वमन्द इति । अभ्यासे मकारस्य ञश्चावेन
 चकारः । मदीति । मोदः सव्योः । मद्ः गर्भः । मन्दत इति । इदित्वाऽनुम् । ममन्द
 इति । भुमि सति संयुक्तह्रस्वमध्यस्थरथादेश्वाभ्यासलोपी नेति भावः । इदीति । अकर्मकः ।

किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । १५ क्लिदि परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः ।
 श्रुदते चैत्रम् । चित्रन्दे । १६ मुद इषे । मोदते । मुमुदे । १७ दद दाने । ददते ।
 २२६३ न शसदद्वादिगुणानाम् द्वा।।१२६॥ शषेर्देवकारादीनां गुणश
 ०देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपी न । दददे । दददाते । दददिरे ।
 १८ ष्वद १९ स्वर्द आस्वादाने । अयमनुभवे सकर्मकः, इचावकर्मकः । २२६४
 धात्वादेः प स द्वा।।१२६॥ घ तोरादे पस्य न स्यात् । 'गारादाद्यो' (सू०

स्पन्दत इति इति-त्वाभ्यासम् । पस्पन्द इति । 'शपूर्वा स्वय' इत्यभ्यासः पकारः
 शिष्यते । द्वितीति । परिदेवनशब्दं व्याचष्टे—शोक इति । स्मृत्वा क्लेश शोकः ।
 तदाह—सकर्मक इति । किन् अत्र चैत्रमिति । अक्षीत चैत्र स्मृत्वा क्लेशनातीत्यर्थः । इति
 स्वाभ्यासम् । चित्रन्द इति । अभ्यासे ककारस्य सुभेन चकार इति भावः । मुदेति ।
 इषेः श्रुति । मोदत इति । शपि लघूपधगुणः । मुमुद इति । 'असमागच्छित्किप्' इति
 कित्वाच्च गुणः ।

अत्रेति । न ममति स्वागो दानम्, न तु ददप्रयागः । तथा सति धारणार्थोपरसम्प्रा
 दकर्मेश्वापत्ते । न शसत् । शस दद वादि गुण पूर्वा द्वन्द्वः । अवयवपटी । गुणश
 ०देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन विवक्षितः । अथवा रासिद्विप्रत्ययवैषम्यात् ।
 'अत्र एकद्वन्द्वस्य' इत्यत्रमात् अत्र इति, 'ध्वसारौ—' इत्यत्र एदिति, अम्भास
 शोप इति आनुवर्तते । तदाह—अमेति याति ना । गुणशब्देनिति किम् । पत्ते । अत्र पत्ते
 रकारस्य गुणशब्देऽपि गुणशब्देन विहितत्वात्मावाद्याय निषेधः । 'पृवातो' परपरुहिति
 तु गुणशब्दोदाहरणम्, गुणशब्देन विहितं चः अत्र तदवयवत्वादकारभ्येति लोच्यम् ।
 २२७ इति । इदेल्लिङ्गत्वाद्देशस्य एति द्विषे अत्र एकद्वन्द्वस्य इति प्रासाधनत्वात्
 सलोपी न भवत । 'ष्वद स्वर्दिति । आस्वादनं अनुभव । प्रीतिविषयीमावात्मिका
 शक्तिर्वा । तदाह—मदमिति । प्रत्ययान्निर्वायमेकवचनम् । आत्वादे । 'व' इति पठ्य
 न्तम् । तदाह—रातोरे ष्वद स स्यादिति । पकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुप्रत्यय
 किम् । षट् । अत्र धात्वादिष्वानावादान्न सकारः । आदिपहर्णं किम् । लपति । न च
 धमनि पकारीयतोऽथादौ मुकृतावादेऽपि परप सकारः स्यादिति वाच्यम्, 'आदेश
 उपदेशेऽशिति' इत्यत्र उपदेश इत्यनुवृत्तः । एवं च परिधादावनि उपदेशप्रहणानु
 वृत्त्यैव व्याचष्टिमिद्वर्णात्प्रत्ययौ माप्ये प्रत्याह्वयताम् ।

ननु धातुपाठे स्वद स्वदत्तेष्वं सकार एव उपदिश्यताम् । एवं च 'आत्वादे' प
 स' इत्यपि भास्तु इति धर्मैकम्—अपरात् लुकि असिष्वद्विभ्यश्च सकारप्रत्ययार्थं
 कृत्वात् धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशे तु असिष्वद्विभ्यश्च सकारस्य आदेशसकारत्वा
 ०भावेन अत्वाऽसम्भवात् । अत्रेव सति अनुस्वरुत् इत्यत्रादेशसकारत्वात् पत्वापत्ति

२१२३) इति पत्वनिषेध । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । २० उर्दं माने क्रीडाया च । २२६५ उपधाया च ङा२।७८३ घातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयो परत इको दीर्घं स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाघक्रे । २१ कुर्दं २२ खुर्दं २३ गुर्दं २४ गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दं । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । २५ पूद चरणे । सूदते । सुपूदे ।

सेस्सुप्यस्त्वुजस्तस्यान्ये दन्त्याजन्तसादय ।

एकाच पोपदेशा षष्क्स्विदस्वदस्वज्जस्वपस्मिञ् ष

रित्यत आह—सात्पदाचोरिति । सस्वद इति । लिटि द्वित्वे सयुक्तद्वल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपी नेति भावः । उर्दंति । चकारादास्वादान्तेऽपीति केचित् । उपधाया च सिपिघातोरिति, 'वोरुपधाया' इत्यतः वोरिक इति, 'हलि च' इत्यत हलीति चानुवर्तते । 'उपधयो'रित्यर्थं उपधावामित्यर्थम् । तदाह—धागेरित्यादि । ऊर्दत इति । अत्र घातो रेफवास्तत्त्वाभावात् 'वोरुपधायाः' इत्यस्य 'इलि चे'त्यस्य चाप्राप्तौ 'उपधाया' चेत्त्वारम्भ । घातोरित्यभावे पदाधिकारस्यत्वात् पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थं स्यात् । तस्य क्विबन्ते उर्दं इत्यत्रैव स्यात्, ऊर्दत इत्यादौ न स्यात् । रेफवकारयो किम् ? पुण्यति । हल्परयोः किम् ? चिरियोति । इक किम् ? नर्दति । ऊर्दन्विक्र इति । इजादिस्वादात् । 'इञ्जानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोग । कूर्दति । गुदेत्यपि पूयघात् । 'क्रीडायामेवे'त्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इतोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् ज्ञापयति—कूर्दत इति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । चुकूर्द इति । 'कुहोरुचु' इति चुत्वम् । खूर्दत इति । 'उपधाया च' इति दीर्घं । एव गूर्दत इति । गोदत इति । शपि कधूपवागुणः । जुगुद इति । 'असयोगात्' इति कित्वाच्च गुण । पूदेति । चरणं प्रस्रवणम् । सूत इति । प्रस्रवतीत्यर्थं । 'धात्वादे' इति षस्य स । अलधूपधत्वाच्च गुण । सुपू इति । धात्वादे रिति परस्य सत्वे लिटि द्वित्वाद्दौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् पत्वम् । यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठ, तर्हि इहादेशसकारत्वात्साभावात् परस्य न स्यात् । पोपदेशे तु परस्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् धात्वस्य सूरपादमिति भावः । ननु धातुपाठे के घातव्यादयः पठिता, के वा सादय ? पाणिनिवृत्तपोपदेशपाठस्य इदानीं परिभ्रष्टत्वादित्याह इत्यपि पाणिनीयपरम्परासिद्धान्तान् पोपदेशान् पठति—सेगिति श्लोकेन । दन्त्याजन्तसादय एकाच पोपदेशा स्युरित्यन्वयः । दन्त्यत्र अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अन्वयद्वितपरी यस्य स दन्त्याजन्त, तथाविधः षः पकार आदियेषां ते दन्त्याजन्तसादयः । इत्यपरक अक्षरकस्य षकारः तदादय एकाचो धातव इदानीं कृतसत्त्वाः सकारादित्येन परिहरयमाना अपि पकारादित्येन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्ययत्वा इत्यर्थं । 'सादय' इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम् । 'अज्द-त्यपरा' यादय पोपदेशाः इतिभाष्यम् । पू चरणे इत्यादयः अक्षरकपोपदेशा । 'घा रतिनिवृत्ता'वित्यादय-

दन्त्यः केवलदन्त्योः न तु दन्तोऽष्टत्रयोऽपि ॥ श्वादीनां पृथग्प्रहणाच्चार-
कात् । २६ हाद अन्त्ये शब्दे । हादते । जहादे । २७ हादी मुखे च । चादन्त्ये
शब्दे ॥ छादते । २८ स्वाद आस्वादने । स्वादते । २९ पर्द कुरिषते शब्दे ।
पर्दते । ३० यती प्रयत्ने । यतते । येते । ३१ युव ३२ जुव भासने । योतते ।
युयुते । जोतते । जुजुते । ३३ विष्ट ३४ वेष्ट याचने । विविष्टे । विवेष्टे ।

स्तु दन्त्यपरकपोपदेशाः । दन्त्याज्जतेति किम् । इकुदि भाप्रवणे । लुइकुन्दे । अत्र
स्कारो न दन्त्यपरकः नाप्यपरकः । एकाचः किम् । सोसृज्यते । 'सृज वेष्टने' लुतादि
इजन्तः अनेकाच । यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते, तथापि यच्चिधौ सोसृज्यत इति
भाष्यं तत्र मानमिति शक्यम् । एवं च 'साध संसिद्धौ' इत्यादौ सकारपाठस्यैव इत्य-
मानस्येऽपि योपदेशत्वमेव । ननु 'सेष्ट गतौ', 'सृष्ट गतौ' सृ गतौ 'सृज विसर्गो' एते
श्वाचारः अक्षरकसादृशः । सृञ् आश्वादाने, ऋदन्तः अनुविकरणः । 'स्तृञ् आश्वादाने'
दन्तः इनाविकरणः, 'स्यै' शब्दसङ्घातयोः । एते त्रयो दन्त्यपरकसादयः । एतेषां
सप्तानामपि योपदेशार्थं स्यादित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य तद्विधौ विशेषणमाह—सक सृप्
सृ इत् सृञ् स्तृ स्वान्ते इति । स्यैशातोः कृताश्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः ।
स्यै इत्येकारान्तस्य निर्देशे 'स्यायन्त्य' इत्येकस्याक्षरस्याभिप्रायः । अन्वेषमापि
'स्वप् गतौ' 'जिष्विदा गात्रप्रसवणे' 'ष्वद आस्वादाने' 'ष्वज परिस्वङ्गे'
'जिष्वप् शब्दे' 'जिष् इषदसने' इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरकत्वाभावात् अक्षरक-
त्वाभावाच्च योपदेशेऽप्यसंग्रहः स्यादित्यभ्यासिमाशङ्क्य तातपि संशुद्धाति—'स्वप्
स्विद् स्वद् स्वञ् स्विञ् इति । 'अपीति' शेषः । ननु 'सृष्ट शब्देपतापयोश्चिन्त्यादो-
नामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् योपदेशार्थं स्यादित्यत आह—दन्त्यः केवलदन्त्य इति ।
कुत इत्यत आह—'श्वादीनामिति । अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव सिद्धे श्वादिप्रद्वयं
व्यर्थं स्यादिति भावः । यद्यपि श्वादिप्रद्वयं भाष्ये न दृश्यते, तथापि सुष्मात्तुष्टिष्व-
श्चतीनां सत्वप्रतिषेधः इति धातिकात्तल्लान इति भावः । हादेति । रेफवानवम् ।
सव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक्यं । जहाद इति । अस्यांसस्य इत्यः । लुक्त्वम् । हादीति । ल-
कारवानवम् । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इतिनिषेधार्थमीदृशम् । स्वादेति । केवलम्-
दन्त्यपरकत्वाभावाच्चार्थं योपदेशः असिस्वदत् । ष्देति । गुदरथ इत्यर्थः । यतीति । ई-
रथमिनिनिषेधार्थम् । येते इति । 'अत एकद्वयस्यै' इत्येकस्यास्यस्योः । युव जुव इति ।
ऋदित्वम् 'नागलोपिशासृदिताम्' इत्याद्यर्थम् । योतत इति । शपि लघुप्रसवगुणः ।
युयु इति । 'असंयोगादिति किराञ् गुणः । विष्ट वेष्ट इति । द्वितीयात्ताविमौ । ननु
'विष्ट' इत्येवास्तु, लघुप्रसवगुणे सति वेद्यत इत्यस्याऽविशिष्टत्वादिपत्त आह—विविष्टे
विवेष्टे इति । वेष्टशातोर्विष्टे इति कुरम् । विष्टशातोस्तु असंयोगादिति किराञ्

३५ अथि शैथिल्ये । अथते । ३६ अथि कौटिल्ये । अथते । ३७ कल्प श्लाघायाम् । कल्पते । एधादमोऽनुदात्तो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्सर्गापान्ताः परस्मैपदिनः । ३८ अत आतरपगमने । अतति । 'अत आदे.' (ए० २२४८) आत, आतद्, आतुः । छुडि आतिसृ ई त् इति स्थिते । २२६६ इट ईटि ७।२।२३॥ इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । 'सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' । आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः । २२६७ चदध्रजहलन्तस्याचः ७।२।३॥ वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । २२६८ नैटि ७।२।४॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं च

गुणामावे विविध इति रूपमिति भावः । अथेति । द्वितीयान्तः । वेधित्वम् । सप्तमम् । अन्वये इति । इदित्त्वान्नुम् । प्रथेति । द्वितीयान्तः । कौटिल्यं । वक्त्रीभवनम् । अन्वय इति । इदित्त्वान्नुम् । कथेति । अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा । अथाष्टात्रिंशदिति । अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्वः । अष्टाधिकं त्रिंशदिति वा । 'द्वयपठनः संख्याया' मित्याद्यम् । 'अष्टत्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति गुणकपदम् । परस्मैपदिन इति । अनुदात्तस्वरितकृत्स्विनामावात् 'येषाप् कर्त्तरि' इति परस्मैपदिन एवेति भावः । अनेति । आतरपगमनं सम्प्रतगमनम् । लिटि षडि द्विगे इडादिशेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह—अत् अदिति । 'इति दीर्घ' इति शेषः । तथा च अम्यासाऽकारस्य दीर्घं सति सवर्णदीर्घः । तदाह—अनेति । अकारस्य ह्रस्वस्यत्वाभावादेत्वाभ्यासस्यो न । अनेति । अतघातोऽनुदात्तपि इतरचेति इकारलोपे अजेः सिचि तस्य इडागमे 'अस्ति-सिचोऽपृक्त' इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिसृ ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः । इट ईटि । 'इट' इति पञ्चमो । रासस्येत्यतः सस्येति, संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति चानुवर्तते । तदाह—एत् परस्येति । एवं च श्वाति सृ ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे श्वाति ई त् इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपं वक्ष्यति । तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घं ह्रास्यत आह—सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो बलव्य इति । आतिष्ठामिति । सुष्ठस्तस् । तस्य ताम् । अलेः सिच् । तस्य इटि आटि वृद्धौ परत्वम् । अपृक्तत्वाभावेन ईडनावात् सलोपो न । आतिषुरिति । सुष्ठो ज्ञिः । अलेः सिच् । जुस् इट् आट् वृद्धिः । परत्वं रूपविवर्णौ । आतीः । आतिष्ठम् । आतिष्ठ । आतिषम् । आतिषत् । आतिष्म । अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह—वदत्र । वद व्रज हलन्त एषां समाहारद्वन्द्वत् पृष्ठेक्यवनम् । अङ्गस्येत्यधिहृतम् । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते । तदाह—वदेतित्यादिना । हलन्तरादेशे सिद्धे वदमजप्रहर्षं तु अयादीदमाजीदित्यत्र 'अतो हला-देर्लघोः' इति वृद्धिविकल्पवाचनार्थम् । नेटि । प्रागुक्तं नेति । 'वदमजहलन्तस्याच' इत्युक्तं नेत्यर्थः । तत्र वदमजयोर्विशिष्य विधानात् हलन्तलक्षणया एव वृद्धौ लघोऽप्यम् ।

स्यात् । मा मवानतीत् । प्रतिष्ठाम् । अतिपुः । ३९ चित्ती चक्षाने । चेतति । चिचे-
 त । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेनिपुः । ४० द्युतिर् आसेचने । सेचनमार्द्रोरुपम् ।
 आलीपदर्थेऽभिध्यात्तौ च । 'इर इरंशा वाच्या' । द्योतति । चुच्योत् । २२६६
 इरितो वा ३।१।५७। इरितो धातोश्चलेरच् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अन्पुनत् ।
 अच्योतीत् । ४१ इन्पुतिर् क्तयोः । इच्योतति । चुच्योत् । अश्नुतत् । अश्न्योती-
 त् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्योतति । ४२ मन्थ विलोचने । विलोचनं प्रतिघातः ।
 मन्थति । मन्थ्य । यामुटः 'किदाशिपि' (सू० २३१६) इति क्त्वात् 'अनिदि-
 ताम्' (सू० ४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । ४३ कृषि ४४ पुषि ४५ लुषि ४६
 मषि द्विसासकलेषणयोः । इदित्वाद्यजोषो न । कृष्यात् । पुष्यात् । लुष्यात् ।

इत्यन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अथाशीदित्यादावभिधाद्वा सिद्धि चरिनाया । मन्वातीदित्यादी
 अकारस्य वृद्धौ सत्यामसत्यां च धाटा एकादेशे सति रूपे विशेषामावात् किं तद्विषयेने-
 स्यात्तद्वाह-मा मवानतीदिति । माह्योगे आहमावे सति वृद्धिनिषेधः सफल इति भावः ।
 चित्तीति । ईदित्त्वम् 'श्चोदितो निष्ठापाम्' इति इग्निपेधार्थम् । वेदतीति । श्वि अच्यु-
 त्पुणः । चिचेतेति । तिच्चादेशणलः पित्वेन अक्षयोमादिति किरवस्थाऽप्रचुत्तेन गुण-
 निषेधः । चिचित्तुरित्यादौ तु किरवाद्य गुणः । अचेतीदिति । 'इट ईदो'ति सञ्ज्ञोपः ।
 अचेतिष्ठामिति । अपृक्त्वाऽभावादीन्मावाद्य सिञ्ज्ञोपः । नेदीति निषेधाच्च इत्यन्तल-
 क्षणा वृद्धिः । अच्युतिरिति । अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमित्सञ्ज्ञायामिदित्त्वान्नुमि
 प्राप्ते आह—एर एरन्त्येति । तथाच इर् इति समुदायस्य इत्सञ्ज्ञायादिदित्त्वाऽमा-
 वाद्य नुमिति भावः । श्योततीति । अच्युत्पुणः । चुच्योतेति । णटः पिन्वेन किरवमा-
 वाद्य गुणनिषेध इति भावः । चुच्युत्तुरित्यादौ तु किरवाद्य गुणः । लुञ्जि च्लेः सिद्धि
 प्राप्ते । इरितो वा । 'धातोरेकाच्च' इत्यतो धातोरेति 'च्लेः सिञ्ज्ञायनः च्लेरेति 'अ-
 र्थात्तवक्त्वात्तन्व्य' इत्यतः आहोति 'पुषादिघुतादीभ्यस्तः परस्मैपदेत्विचि चानुव-
 त्तैः । तदाह—इरितो धातोरेत्यादिना । अच्युतादिति । अञ्जि सति क्त्वाद्य गुणः । अच्यु-
 त्ताम् । अच्युत्तम् । अच्युतः । अच्युतम् । अच्युतम् । अच्युतम् । अच्युतात् ।
 अच्युतात् । अच्युतात् । अच्युतात् । अच्युतात् । अच्युतात् । अच्युतात् । अच्युतात् ।
 'इट ईदो'ति सिञ्ज्ञोपः । अच्योतिष्ठा-
 मित्यादि । अच्युतिरिति । अच्युत्तवृषाणि । चुच्योतेति । 'अपृक्त्वा' इति चकारः किरव-
 ते । यकाररहितोऽपीति । 'अच्युत्तवृषाणि' इत्यतः सुपुत्त' मित्यादौ तथा दृशांदादिति भावः ।
 अचेति । विलोचनमारुफालक्षम् । मन्थीत्यदि । सुगमम् । आशीदिति विशेषमाऽ-
 काट्ट इति । कुर्वन्ति । चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । इदित्त्वान्नुमि कुण्यतीत्यादि सुग-
 मम् । आशीदिति यामुटः क्त्वाद्येऽपि इदित्त्वेन अनिदितामिति पयुंदात्ताच्च अलोने
 नेत्याह—इदित्वादि । इन्पुष्यादि । पुष्यात् । लुष्यात् । मथ्यात् । एतदर्थमेव

मन्थ्यात् । ४७ विघ गत्याम् । सेषति । सिषेव । सेषिता । असेषीत् । 'घा-
 लदाद्यो' (सू० २१२३) इति पावनिषेधे प्राप्ते । २२७० उपसर्गात्सुनोतिमुब-
 तिस्यतिस्तौतिस्तोमतिस्थासेनयसेवसिचसञ्जस्वञ्जाम् ८।३।६५॥
 उपसर्गात्स्यारिमितादेयासस्य प स्यात् । २२७१ सद्दिरप्रतेः ८।३।६६॥ प्रतिभि
 प्रादुपसर्गात्सदे सस्य प स्यात् । २२७२ स्तन्मे. ८।३।६७॥ सौत्रस्य सस्य प.
 स्यात् । यागविभाग उत्तरायं । किञ्च अप्रते इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्ठम्भविद्व-
 द्मस्यु' इति (रघुवशे सू० २ श्लो० ३२) । २२७३ अवाञ्छालम्भनाविद्व-

म-घघातोः पृथक् मयीतिनिर्देशः । विघ गत्यामिति । अचपरकषकारादित्वात् षोपदे-
 षोऽयम् । तस्य घात्वादेरिति स । तदाह—सेषीति । सिषेधेति । आदेशसकारत्वात्
 पत्वम् । अनिट्सु रयन्विकरणस्यैव सिषेधस्यात् सेट्कोऽयम् । असेषीदिति । 'इट ई-
 षी ति सिञ्जोप । नेयीति निषेधात् न ह्रस्वतल्लक्षणा वृद्धि । असेषितामिरादि ।
 अय निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गात्सुनोती ति षत्वं वक्ष्यति । तत्किमर्थं 'आदेशप्रथमयो-
 रित्थेव सिद्धेरित्याशङ्क्याह—सापवादोरिति । उपसर्गात्सुनोति । व्यसत्स्यादिति । उप
 सर्गशब्द उपसर्गस्यै लाक्षणिक इति भाव । निमित्ताग्नि । इणहारादित्यर्थं । 'इणको'
 रित्यन्तिकोरेऽपि कोरिति नात्र सम्बन्धते, असम्भवात् । मन्थेति । 'सहैः साऽ स'
 इत्यतः स इति पष्ठान्तमनुवर्तते इति भाव । प स्यादिति । 'अपदान्तस्य मृषंन्य' इत्य-
 भिकारादिति भाव । अत्र सुनोतीत्यादि रित्रया निर्देशो यद्भुङ्निवृत्त्यर्थं इति
 प्राञ्च । इत्यर्थं इति प्रौढमनोरमायाम् । सेनयेति निञ्जन्तो नामप्राप्तु । सेषीति
 षापा निर्देशात् सिष्यतेन प्रणम् । अभिषुयोतीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधतो-
 र्याघर्षमिह सूत्रोपस्थास ।

प्रमद्वादाह—सद्दिरप्रते । उपसर्गादिति । उपसर्गात्स्यादिष्य परस्येत्यर्थं । सद्दिरिति
 षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रायः—नदे सत्येति । निषीदतीत्युदाहरणम् । सऽभे । नकारोप
 धनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—सौत्रस्येति । 'स्तन्मुस्तु' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्ये-
 त्यर्थः । स द्वि प्रतिपदोक्त । 'प्रथि प्रतिषन्ध' इत्यस्य तु घातोऽदित्वात्सुनोति लाच-
 णिकशास्य ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न पत्वम् । 'उदस्यास्तम्भो'रिति सूत्रे तु
 मोपधग्रहणादुभयोऽपि ग्रहणम् । मकारस्य तमप्यशपि लाक्षणिकत्वात् । ननु 'सदि
 स्तन्मोरप्रते'रित्येकमेव सूत्रं कुतो न ह्रस्वमित्यत आह—योगविभागवत्तथाव इति ।
 'अवाञ्छालम्भनाविद्वयंयो रित्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थं इत्यर्थः । ननु सौरेस्वरितरात्रा
 दाळम्भनाविद्वयंयोर्ह्रस्वभावादेव च अनुवृत्तमाव सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह—कवेति ।
 ननुवर्तते इति । स्तन्मेरित्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नैष्टा । एकमूत्रावे तु अप्रतेरित्य-
 स्य स्तन्मिनाऽपि सम्बन्ध स्यादिति भाव । 'अप्रते' रित्यस्य स्तन्भावन-वयो वृद्ध-
 प्रयोगानुगत इत्याह—बाहुप्रतिष्ठम्भेति । मनाच्च । आळम्भनं च आत्रिद्वयं चेति द्वन्द्व-

र्ययोः ८।३।६८॥ अवात्स्नन्मेरेतयोरर्थयो परत्व स्यात् । २२५४ वेदच स्वमो
भोजने ८।३।६९॥ व्यवाम्या स्वमते सस्य ष स्याद्भोजने । २२५५ परिनिवि-
म्यः सेवसितक्षयसिबुसहसुटस्तुस्वञ्जाम् ८।३।७०॥ परिनिविम्यः परे-
षामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । २२७६ प्राक्सिताद्द्व्यवधयेऽपि ८।३।
७१॥ 'सेवसित'—(सू० २२७५) इत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये मुनोत्यादयस्तेषामलस्य-
वायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधीत् । न्यपेधिष्यत् । २२७७ स्यादिष्यभ्यासेन
च्चाभ्यासस्य ८।३।६४॥ प्राक्सितात्स्यादिष्यभ्यासेन ध्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषा-
मेव चाभ्यासस्य न द्व मुनोत्यादीनाम् । निरिषेध । निषिषिषत् । २२७८ सेधस्ते-
र्गता ८।३।११३॥ गत्यर्थस्य सेधस्ते षत्वं न स्यात् । गत्रा विषेधति । ४८ षिष्

स्सप्तमीद्विवचनम् । एतन्नोरिति । आलम्बनाविदूर्ययोरर्थयोविद्यमानस्य अवात्परस्य
स्तन्मेरिश्यन्वयः । अपूर्वविधिरयम्, ह्यः परत्वाऽम्नावाद्ग्राप्तेः । आलम्बने यथा-
याष्टिमवटस्य तिष्ठतीति । आश्रित्येत्यर्थः । आविदूर्ये सामीप्यम् । अवष्टभ्या गौः ।
निहदा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । वेद्य । अवादिपरनुकर्षणार्थश्चकार । तद्वाह—
श्ववाभ्यामिति । विध्वणति । अवप्सवति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । अट्कृष्वाङिति
प्राक्त्वम् । परिनिविम्य । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः 'षष्ठु सेवाया'मिति धातोर्ग्रहणम् ।
परिषेवते । निषेवते । विषेवते । सितोत्पन्नेन विप्र षघ्न इति क्कान्तस्य ग्रहणम् ।
अस्यैव धातोः परज्ञातो वा पश्चात्प्रज्ञतो वा सयशब्दः । विषित विषयः । 'षिष्'
सन्तुसन्ताने परिषाभ्यति । 'षह' मपंगे । परिषहते । सुट् आगमः । परिषहोति ।
स्तुस्वञो'रपसर्गात् मुनोतीत्येव सिद्धे 'सिवादीनां षेति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ।
प्राक्कमितात् । मुनोत्यादय इति । 'अपसर्गा मुनोतीत्यादिसुप्पोपात्' इति शयः । तेषां
मिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यपेधति । अकारण इत्यवहितवादिष्य परत्वाभ्यावाद्ग्रा-
प्तौ वचनम् । अभ्यपुणोदित्यप्युदाहार्यम् । स्यादिषु । अभ्यासेनेति वृत्तियान्तम् । प्रा-
क्कमितादित्यनुवर्तते । तद्वाह—प्र विसर्गिति । अपसर्गा'मुनोतीति सुत्र रपाधातुमा-
रम्भ 'परिनिविम्यः सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् य धातव उपात्ता तपु द्वादिष्य-
त्वर्थः । निषेधेत्प्रादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्पर-
त्वाभावाद्ग्राप्तौ वचनम् । मनु निषिषेत्प्रादौ अभ्यासस्येकारस्य उपसर्गा'मुनोती-
त्यनेनेव सिद्धत्वाद्भ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमिवाह—एषामेषां । अ-
भ्यासस्यसकारस्य चेत परत्वं सार्हं स्यादिदशानामेवेत्यर्थः । पृ ष 'पृ प्रेरणे' अति-
मुसृषति । अत्राभ्यासस्य न षत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य स्तोतिण्योरेवति नि-
यमाश्च षत्वम् । हेवते । न षत्वमिति । 'न रपरै'त्यतो नेत्यदुपुच्चेरिति साध । पञ्चदि-
षेवतीति । गच्छतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गा'मुनोती'ति षत्वं न भवति । अनन्तरस्येति

शास्त्रे मातृत्वे च । शास्त्रं शासनम् । २२७६ स्वरतिस्वृत्तिसूयतिधूञ्जदितो
 या ७।२।४४॥ स्वरस्यादेरुदितश्च परस्य बलादेराधंघातुकस्येड्वा स्यात् । २२८०
 ऋपस्तथोर्घोऽथः ८।२।४०॥ ऋपः परयोस्तथोर्घः स्यान्न तु दधातेः । जरत्वम् ।
 सिपेद् । सिपेधिथ । सेदा-सेधित् । सेत्त्यति-सेधियति । असेत्सीत् । २२८१ ऋलो
 झलि ८।२।२६॥ ऋलः परस्य सस्य लोपः स्यात्कलि । असेदाम् । असेत्सुः ।
 असेत्सीः । असेदम् । असेद् । असेत्सम् । असेत्स्य । असेत्सम् । पत्ते असेधीत् । असेविष्ठा-
 न्यायेन 'उपसर्गासुनोठी त्यस्येधायं निपेधा, न त्वादेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन
 सिपेदेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति एवं भवांश्वेव ।

विधु रति । ननु वाक्यसङ्घट्टिषोपासकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपवाक्यं चाव-
 यंत्वमित्यत आह—शास्त्रं शासनमिति । मातृत्वं तु शुभकर्म । पिब गत्यामितिवद्-
 स्यापि रूपाणि । तत्र बलादावाधंघातुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरति । 'आधंघातुक-
 स्येड्बलादे'रित्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्च-
 म्येकवचनम् । फलितमाह—स्वरादेरिति । स्वरातीति स्पृधातोः शपा निर्देशः । सू-
 तीति सूयतीति च लभिवकरणस्य श्यन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देशः । एवं च 'धू प्रे-
 षे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूञ् कम्पने' स्वादिः क्पादिश्च । अकारानुबन्ध-
 निर्देशात् 'धू विधुनन' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि वे'त्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं
 'लङ्सिचोरात्मनेपदैष्विति सूत्रयोः विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च यलि
 इडभावपक्षे ित्वादी सिसेष् घ इति स्थिते । ऋपस्तयोः । इष इति पञ्चमी । वरव, धू
 चेति इग्ङ् । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारस्यकारयोरिति लभ्यते । 'घः' इति प्रथ-
 मैकवचनम् । अकार उच्चारणार्थः । घकार इति लभ्यते । 'अध' इति षष्ठ्यन्तम् ।
 घाघातुभिन्नस्येति लभ्यते । तदाह—दापः परयोरिति । जरत्वमिति । सिसेष् घ इति
 स्थिते 'शलां जज्ञ हशि' इति प्रथमघकारस्य हकारे सिपेदेति रूपमित्यर्थः । सिपि-
 धिव-सिपिच्च सिपिधिम-सिपिधिम । आदिनियमस्तु नेड्वसीति प्रक्रमान्नश्रापित-
 स्येवानावस्य निवर्तकः, ननु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्-
 पक्षे आह-सिपेधिपेति । सेद्धेनि । सुट् तास् इडभावः डा टिलोपः गुणः । घत्व जरत्वम् ।
 सेदाती । सेदार इत्यादि । सेधनेति । इट्पक्षे ऋम् । सेत्त्यति सेधियतीति । लटि स्याः
 इडविकल्पः । असेत्सीदिति । लुङ् इति । इकारलोपः । चिद्धः । सिच् । इडभावः ।
 'अस्ति सिच' इति ईट् । 'वदमजे'ति वृद्धिः । घकारस्य चार्वम् । असेष् सू ता-
 मिति स्थिते, अपृच्छत्वान्नावादीदभावादिडभावाच्च, 'इट् ईटीति' सिचो लोपे अप्राप्ते ।
 शलो क्षनि । शल इति पञ्चमी । संयोगान्तस्योप्यतो लोप इति, 'रासस्ये'र्यतः, सस्येति
 चानुवर्तते । तदाह—शलः पास्य सस्य लोपः स्यादिति । असेदामिति । असेष् सू ता-
 मिति स्थिते सलोपे घावे अश्वे च रूपम् । पञ्च इति । इट्पक्षे इत्यर्थः । असेधीदिति ।

मित्यादि । ४९ खाद भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद । ५० खद स्वयैवे द्विषायां च । चाद्भक्षणे । स्वयैऽकर्मकः । खदति । २२८२ अत षपधायाः ७।२।११६॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् प्रिति षिति च प्रत्यये परे । चखाद । २२८३ णलुत्तमो वा ७।१।३१॥ उच्चमो षत्वा षित्स्यात् । चखाद—चखद । २२८४ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७॥ हलादेर्लघोरकार्येढादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्-अखदीत् । ५१ वद स्वयैवे । पवर्गोयादिः । वदति । ववाद । वेदद्गुः । वेदिय । ववाद—ववद । अखादीत्—अखदीत् । ५२ गद व्यक्त्यायां वाचि । गदति । २२८५ नेर्गन्दनदपत्तपदघुमास्यतिहन्तियातिघातिद्रातिप्सातिचपतिधहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८।४।१७॥ उपसर्गास्यान्निमित्तात्परस्य नेर्णः

'इट ईटोति' सलोपः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । लघुऽपगुणः । खाट्ट इति । अत्र ऋदिष्वं 'नाग्लोपी'त्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—ऋकार इदिनि । खदेति । स्वयैर्म्—स्वयरीमवनम् । णलि अत्रन्तात्वाभावादचो ञ्णित्तीति वृद्धेः प्राप्ता । अत्र उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति । 'सृजेवृद्धि'रित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रिति षिति चेनि । 'अचो ञ्णित्तीत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चखादेति । पृथ्वाभ्यासलोपी तु नात्र भवतः । पित्रे अकित्त्वात्, आदेशादित्वात्, तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । णलुत्तमः । षित् स्यादिति । 'गोतो णि'दित्यतस्त्वदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद—चखदेति । षित्त्वे उपधावृद्धि । तदभावे न । अतो हलादेः । 'सिचि वृद्धिः परस्मैरेष्वित्यनुवर्तते । 'नेटी'पयस्मादितीति 'ऊर्णोते'र्विभाषेत्यतो विभाषेति च । उदाह—आदेरिति । हलाद्यन्नावयवस्येत्यर्थः । आदिप्रहणं स्पष्टार्थम् । हलः परस्येत्येव सिद्धः । अखादीत्-अखदीत् इति । वृद्धौ तदभावे च इट ईटोति सिउलोपः । अखादिष्टाम्, अखदिष्टामित्यादि ।

वेदति । स्वयैर्म् स्वयरीमवनम् । पवर्गोयादिरिति । पवर्गोवृत्तोयादिरित्यर्थः । ननु वृत्तपोष्ठ्यादिरिति भावः । ववादिति । 'अत उपधाया' इति वृद्धिः । वेदगुरिति । अभ्यासज्जरत्वेन आदेशादित्येऽपि जरावस्य वैरूप्यापादकत्वाऽभावादेऽभ्यासलोपाविति भावः । ववादित्यत्र तु पित्त्वेन 'कित्त्वामावादेस्वाम्यासलोपी न । वेदियेति । अकित्त्वेऽपि 'णलि च सेटि' ह्येतेष्वाम्यासलोपी । 'वेदधुः वेद । अथ उत्तमपुरुषगलि 'णलुत्तमो वे'ति षित्त्वधिकरणपादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह—आद—ववदेति । वेदिव वेदिम् । अखादीत्—अखदीत् इति । 'अतो हलादे'रिति वृद्धिविकल्पः । गदेति । व्यक्त्याक् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । अगादेति । सुस्वजरावे । 'उपधावृद्धिः । वैरूप्यापादकादेशादित्वादेस्वाम्यासलोपी न । जगद्गुः जगद्गुरित्यादि । नेर्णः । 'रथाभ्यां नो जा' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च । तद्य उपसर्गास्थे लाङ्गिणम् । उदाह—उपसर्गादिति । विउपां नारा च निर्दुगाः यश्चुदितवृत्तयोः ।

स्याद् गदादिषु । प्रथिगदति । जगाद् । ५३ रद विलेखने । विलेखनं मेदनम् । ररा-
 द । ५४ यद् अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो नः ६।१।६५॥ घातोरादेशस्य नः स्या-
 द् । नदति । 'योपदेशास्त्वनर्द नाटिनाष्नाधूनन्दनकनृत्तः ।' नाटोर्दीर्घाहंस्य पयु-
 दासाद्धयादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्षान्तनाघघातोः नूनग्योश्च केचिष्योरादेशानामाहुः ।
 २२८७ उपसर्गादसमासेऽपि योपदेशस्य ८।४।१४॥ उपसर्गस्था-
 भिमिच्चारस्य योपदेशस्य घातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽप्युपसर्गेषु । प्रथिगदति । प्रथि-
 नदति । ५५ अर्द गतौ याचने च । 'अन आदेः' सू (२२४८) २२८८ तस्मा-

प्रथिगदतीति । भिच्प्रदस्यात्वाद्प्राप्तिं घघनम् । रदेति । यच्छि उपघाद्भृद्धिमभिप्रोवाह-ररा-
 देति । रेदतुरित्यादि । अरादीत् । अरदोत् । णेति । अण्यच्छब्दः अममुष्यपशुपक्ष्यादिकृत्-
 शब्दप्रयोगः । यो नः । 'ण' इति षष्ठ्यन्तम् । 'घारादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह-
 घातोरादेशेति । तेन अण्यतोऽप्यादौ न नत्वम् । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । नद-
 तीति । 'मैघादि, रिति शेषः । 'यो नः' इति न्यवस्थानैमित्तकृतया क्तिणिमिच्चादेशा-
 दित्वाऽन्वादेश्वाभ्यासलोपौ स्त एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नूनन्दनन्दनकनृत्ता-
 द्नाष्नाधूनवजं णोपदेशाः' इति भाष्यं श्लोकाद्येन सह्युक्ताति—योपदेशस्तिरिति ।
 'नर्दं शब्दे' । 'नद अत्रकन्दने' सुरादिः । 'नाष् नाष्ट याञ्ज्यादौ' । द्वितीयचतुर्षा-
 न्तो । 'टु नदि समृद्धौ' । 'नकक नाशने' । 'मृ नये' । 'नृत्तो गात्रविधेये' । पृष्योऽष्ट-
 म्योऽन्ये यकारादिभातवः इदानीं नकारादित्त्वेन हरयमाना अपि चत्वसम्पन्नका-
 रादित्वा योपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । 'नाटो'ति ष्यन्तस्य प्रयोजनमाह—नाटो-
 रिति । घटादिति । 'नद नृत्ता'विति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्कचं घटादौ घटयते ।
 मतान्तरमाह—उच्येति । तवर्गचतुर्षान्तनाघघातोः नूनग्योश्च योपदेशेषु पयुंरासाऽभा-
 यमङ्गीकृत्य तेषामपि योपदेशत्वमाहुरिःपर्थः । अत्र मते पञ्चम्यो भिच्चा योपदेशा
 इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्रारविबीजम् । ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं न-
 कारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—उपसर्गात् । '१-
 षाम्यां णो णः' इत्यधिकृतम् । तदाह—उपसर्गात्वादिति । 'समासेऽङ्गुले, सङ्गः' इत्यतः
 समास इत्यनुसृष्टेः समासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति 'प्रणाम' इत्यादौ
 समासे न स्यादित्यपिप्रश्नम् । तदाह—समासे अपमासेऽपीति । णस्योपदेशो यस्मि-
 न्निति विग्रहः । अपरतीति । भिच्प्रदस्यात्प्राप्तिः । प्रथिनदतीति । नेर्गदेति यत्त्वम् ।
 नघात्र 'उपसर्गादसमास' इति घातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम् , अट्कृत्वाङ्भिन्नेन ४५-
 यघानात् । नर्देति । 'उपसर्गात्वा' च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनात् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः ।
 लटि णळि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरित्यभ्यासाकारस्य दीर्घे वा अर्दंति स्थिते-
 तस्मान्नुत् । द्वौ ह्रस्वौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत्र आदेरिति ह्रस्वदीर्घाः परा-

नुद्धिहलः ७ । ४ । ७२ ॥ द्विहलो घातोदीर्घाभूवाद्भाषापरस्य नुद् स्थात् ।
 आनन्दे । आदीत् । ५६ नर्दं ५७ गर्दं शब्दे । योऽदेयत्वाभावात् यः । प्रनर्दति ।
 गर्दति । लगर्दं । ५८ तर्दं हिषायाम् । तर्दति । ५९ कर्दं कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते
 कौशे । कर्दति । ६० खर्दं दन्दशूके दशनर्दिषादिरूपाया इन्दशूकक्रियायामित्यर्थः ।
 खर्दति । चखर्दं । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । अन्तति । आनन्त । अन्दति ।
 आनन्द । ६३ इदि परमेश्वर्ये । इन्दति । इन्दाश्कारः । ६४ बिदि अक्षर्ये ।
 पक्षगंतृतीयादिः । विन्दति । अवयव करोतीत्यर्थः । मिदि इति पाठान्तरम् ।
 ६५ गदि वदनैकदेशे । गयडति । अन्तस्याश्रयः पञ्चैते न त्रिष्वेवया इति कारणः ।
 अन्ये तु त्रिष्वमीन्द्रन्ति । ६६ खिदि कुरशायाम् । निन्दति । प्रयिन्दति । ६७
 डनदि समृद्धौ । २२८६ आदिजिह्वुडवः १।३।५। उपदेशे घातोपया एते
 इवः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्दात् । ६८ चदि आहादे ।
 चरयते । तदाह—दीर्घाभूवादिभिः । टकार इत् । टकार उच्चारणार्थः । इत्त्वाद्वाच्ये-
 नव । तदाह—आनर्दति । न दीर्घि । 'इट ईटि' इति सिञ्चोपः । नर्दत्वादि । स्प-
 टम् । नर्दति । कुत्सितशब्देन कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह—नुत्सिते केच इति ।
 कुत्सितत्वे इत्यर्थः । खर्दं च । दन्दशूकः दशनस्वभावः सर्पः । 'दन्दशूको बिलेशय' इत्य-
 मण । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं घात्वर्थत्वमित्यत आह—दशनेति ।

अति करोति । इदित्त्वान्नुम् । तदाह—अन्ततीति । आनन्देति । 'अत आदेः' इति
 दीर्घः । 'तस्मान्नुद्धिहलः' इति नुद् । एषम् अन्दति । आनन्देति । नुद् । आनन्दीत् ।
 इदीति । परमेश्वर्यम्—परमेश्वरीमवलनम् । इन्दतीति । इदित्त्वान्नुम् । इन्दाश्कारेति । 'इ-
 दादेशः' इत्याम् । विदीति । इदित्त्वान्नुमित्याह—विन्दतीति । अवयवस्य अक्रिया-
 रूपत्वात् कथं घात्वर्थत्वमित्यत आह—अवयव करोतीत्यर्थ इति । अविन्दीत् । अवि-
 न्दिष्टामित्याह । पाठान्तरमिति । पक्षगंतृतीयादिरित्यर्थः । गच्छेति । वदनैकदेशे इति ।
 लश्रक्यायामित्यर्थः । गण्डति । अगण्डीत् । अन्तश्राय इति । अति अदि बन्धने,
 इदि परमेश्वर्यं, बिदि अक्षर्ये, गदि वदनैकदेशे इति पञ्च घातवः त्रिष्वप्रहतयो न भव-
 न्तीति कारणमत्रमित्यर्थः । अन्य इति । कारणपादन्ये मुनयः त्रिष्वमपि एवम् ह्य-
 न्तीत्यर्थः । पिदीति । इदित्त्वान्नुम् । औपदेशत्वात् णस्य नक्षम् । तदाह—निन्द-
 तीति । प्रयिन्दतीति । 'उपदेशादसमासेऽपीति' णत्वम् । ड नरोति । समृद्धिः प्रजाप-
 श्वादिस्पर्शः । आदिः । 'भूवादयो घातवः' इत्यस्मात् घातव इत्यनुषुप्त षष्ठ्या वि-
 परिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्यस्मात् उपदेश इति, इदिति 'चानुवर्तते' आ-
 दिदिति इदिति, च बहुस्यै पृक्वचनम् । तदाह—उपदेशे इति । दिवत्करणं 'दिवतोऽपु-
 बिल्येतद्रूपम्' । नन्दतीति । इदित्त्वान्नुम् । इदित्त्वादिभिः । आशीलिच्छि यामुट् । कित्त्वेऽर्षि

चन्दति । चचन्द । ६६ त्रिदि चेष्टायाम् । चन्दति । तचन्द । ७० कदि ७१ क्रदि
७२ क्लदि आहाने रोदने च । चक्रन्द । चक्रन्द । चक्रन्द । ७३ द्विदि परिदेवने ।
चिचिन्द । ७४ शुन्व शुद्धौ । शुन्वति । शुशु-च । नलोपः । शुष्मात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तो द्विचेत्वारिणत् । ७५ शीकृ सेचने । तालव्यादिः ।
दन्त्यादिः इत्येके । शीकृते । शिशीके । ७६ लोहृ दर्शने । शोकृते । लुलोके । ७७
श्लोहृ संघाते । सघातो ग्रन्थः । स चेद् ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थित्वा । आद्येऽ-
कर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । ७८ द्वेकृ ७९ त्रेकृ शब्दनोऽसाहयोः । उत्साहो
शुद्धिरोद्दत्यं च । 'एव इग्रस्वादेशे' इति ह्रस्वः । द्विरेके । ८० रेकृ शब्दायाम् ।
रेकृते । ८१ सेकृ ८२ खेकृ ८३ स्रकि ८४ भकि ८५ श्लकि गती । त्रयो दन्त्यादयः ।
द्वौ तालव्यादौ । अपोपदेशात्वाच्च पः । सिसेके । ८६ शकि शब्दायाम् । शङ्कते ।

इदित्वात् । अनिदितामिति नलोपो नेत्यर्थः । न-यादिति । अन्यात् । अन्यादित्य
स्वाप्नुपलक्षणम् । चदाति । इदित्वाङ्गुमित्याह—नन्दतीति । त्रदीनि । अनुपधोऽयम् ।
इदित्वाङ्गुमित्याह—नन्दतीति । क्रदि वचदीति । अनुपधौ । द्विदि परिदेवन इति । अनु-
दात्तेषु पठितस्तेषु पाठः पारस्मैपदार्थः । शुन्व शुद्धाविति । अकर्मकोऽयम् । शुन्वतीति ।
शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुचीत्येवमिद्विदेवाऽर्थं कुतो न पठित इत्यत आह—नलोप इति ।
आशीलिङि 'अदिदित्वा'मिति नलोपे शुब्ध्यादिति रूपमिष्टम् । इदित्वे तु नलोपो न
स्यादिति भावः । मय कवर्गीयान्ता इत्यादि 'लोहृ' इत्यन्तम । स्पष्टम् । श्लोहृ इति ।
संघातशब्दोऽप्यत्र—ग्रन्थ इति । ननु वाच्यसमुदायामकस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात्
कथं चात्वर्थमित्याशङ्क्याह—स चेरेति । ग्रन्थनं ग्रन्थः सङ्घोभावः सङ्घीकरणं वा ।
तत्र सङ्घोभवन् सङ्घनिष्ठम् । सङ्घीकरणं सङ्घीकर्तृनिष्ठम् । तत्र सङ्घोभवन्तार्थ-
कारे अकर्मकः । सङ्घीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः । श्लोकत् इति । सङ्घोभवतीत्यर्थः
सङ्घीकरोतीति वा । द्वेकृ त्रेकृ इति । शब्दनम् शब्दः । एव इति । लिट् पृशि द्वित्वे
'इच्छादिः दोषे' द्वेरेकृ पृ इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एव इग्रस्वादेशे'
इति इकारो भवतीत्यर्थः । द्विरेक इति । अभ्यासे धकारस्य जरत्वेन दकारः । एकार-
स्य तु ह्रस्व इकारः । रेकृ इति । शब्दा संशयो आक्षेपो वा । शीकृ सेचन हृत्पारम्प एत-
त्पर्यन्ता आदितः । सेकृ इति । आद्यौ एकारमप्यौ आदितौ । इतरे त्रयः अनुपधाः
इदितः । त्रय इति । पद्येषु आद्यास्य इत्यर्थः । अपोपदेशादिति । सेष्टघातोः पधुंदा
दाग्ने वोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दन्त्यात्परकसादिवाभावान्न वोपदेशत्वम् ।
ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वाभावात्तन् परत्वमिति भावः । 'एव इग्रस्वादेशः' इत्यभिप्रे-
त्याह—सिचक इत्यादि । 'सङ्घे' इत्यादावित्त्वान्नुम् । शकीति । इदित्वाङ्गुमि-

शयइ । ८७ अखिलक्षये । अद्वये । अानइ । ८८ वकि कौटिल्ये । वद्वये । ८९ मदि
मणहने । मङ्गते । ९० कक छील्ये । छौन्य गवंभागल्य च । कङ्कते । चङ्के ।
९१ कुक ९२ कृक आदाने । कोकते । चुकुके । वरुते । वरुके । 'शुदुगधेग्यो वि
ट कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । ९३ चक तुतो प्रतिघाते च । चङ्कते । चेके ।
९४ ककि ९५ वकि ९६ शकि ९७ प्रकि ९८ टौक ९९ प्रौक १०० षाक १०१
वस्क १०२ मस्क १०३ टिक १०४ टौक १०५ तिक १०६ टौक १०७ रवि
१०८ लधि गत्यर्था । कङ्कते । कुङ्कोके । तुङ्कोके । 'सुन्वात्तुष्टिपुष्कतोनां सत
प्रतिषेधो वक्ष्यः ।' अङ्कते । अङ्काङ्के । अङ्क तुतीयो दन्त्यादि इत्येके । टेकते ।
टीकते । एव तेकते । तीकते । लधि भोवननिष्ठावपि । १०९ अवि ११० वधि
१११ मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । यतो लघ्यात्मे च इत्यन्ये । अङ्कते ।
आनङ्के । अङ्कते । मनि कैतेवे च । ११२ राध ११३ लावृ ११४

स्याह—उङ्कते इति । उङ्कते इति । अङ्कते । लक्षण सिद्धोत्तरम् । अङ्कते इति । इतिस्वा
न्नुम् । आनङ्कते इति । 'तस्मान्नुद्दिङ्क' इति जुट् । वकि कौटिल्ये इत्यादि इत्यम् ।
कुक वङ्कते । द्वितीयो अङ्गुपथ । अपि लघूपथगुण मर्यादा आह—कङ्कते इति । चुकुक
इति । 'असयोगादिति कित्वात् न लघूपथगुणः । अन्त्यात् तुल्यम् । लघूपथगुणे रप
राध मावाह—रकंते इति । छिटि 'असयोगादिति किरान्न गुण इति मावाह—रुके
इति । अरदत्त्व हलादिरसौ । ननु कित्वात् परत्वात् गुण स्यात्, इने गुणे रपरत्वे
सयोगात्परत्वेन कित्वात्स्यात्परत्वात् कानित्वात्त्वादित्यत आह—लघूपथेभ्यो निष्ठा कित्वा
त्त्वात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति । चङ्कते । कुङ्कावर्त्मकः । प्रतिघाते सङ्कम्कः । परङ्कम्कान्त
लोपो मावाह—चेक इति । ककोनि । एते पञ्चदश धातवः । आघातप्रकारः इति ।
द्वितीयो घञादि । तुतीयस्तालभ्यादिः । पञ्चमपठौ दशमापासवारश्च क्वदितः ।
दशमद्वादशौ ह्रस्वपथौ । रविच्छवी इदितौ चतुर्थान्तो । कङ्कते इत्यादावित्तिवन्नुम् ।
कुङ्कोके तुङ्कोके इति । अन्त्यासे टस्य जरात्वेन टकार, ओकारस्य इत्येव टकार । अथ

किवा

देवामा-

वन षोपदेशत्वात्माव । टेकते इति । लघूपथगुणः । टोकते इति । दीवापवत्त्वात् गुणः ।
एव तेकते तीकते इति । अङ्कते लङ्घनः । इतिस्वान्नुम् । मधि भोवननिष्ठावपि । नि
युक्ति विमुक्षोभवन्म् । अङ्कते । न शुङ्कते इत्यर्थः । अङ्कते । प्रयोऽपि चतुर्धस्ता
इति । आनङ्कते इति । 'तस्मान्नुद्दिङ्क' इति जुट् । अङ्कते इति । इतिस्वान्नुम् ।
छिटि तु वक्ष्यते इति रूपम् । वादित्वात्समुच्चरत्तमचरत्त्वात् संबीगात्परत्वेन छिट
कित्वात्मावात् एत्वाम्मासलोपो न । मवि कैतेवे च । कैतथं वक्ष्यते । एष इति ।

द्राघु सामर्थ्ये । राधते । लाधते । द्राघु इत्यपि केचित् । द्राघु आयामे च । आयामो
दैर्यम् । द्राधते । ११५ श्लाघु कत्यने । श्लाधते ।

अथ परस्मैपदिनः पद्यात् । ११६ पङ्क नीचैर्गंतौ । नीचैर्गतिमन्दगमनम-
सद्व्यवहारश्च । पङ्कति । पङ्कक । ११७ तक्क हसने । तक्कति । ११८ तक्क कृच्छ्र-
जीवने । तक्कति । ११९ बुक्क मपणे । भक्षणं सरवः । बुक्कति । १२० कळ हस-
ने । प्रनिकळति । १२१ श्रोखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ प्राखृ
शोषणालमर्थयोः । श्रोखति । श्रोखाञ्चकार । १२६ शाखृ १२७ शनाखृ व्याप्तौ ।
शाखति । १२८ उख १२९ उखि १३० चख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि
१३४ यख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० हल
१४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि
१४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ धगि १५२ श्नागि १५३ इगि १५४ रिगि
१५५ लिगि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख अल त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति । श्रोखति । २२६० अ-
भ्यासस्यासवर्णे ङाऽऽऽ॥ इवर्णवर्णान्तस्य अभ्यासस्येदेषुवर्णौ स्तोऽसवर्णेऽ-
चि । उबोख । सन्निपातपरिभाषया 'हजादेः—' (सु २२३७) इत्याम् न ।

प्रयोऽपि ऋद्धितः । सामर्थ्ये कार्यक्षमोभवनम् । प्राध इत्यपीति । चतुर्षादिमपि केचिद्
पठन्तीत्यर्थः । द्राघु इति । आयामः क्षीर्णोभवनम् । श्लाघु कत्यन इति । कत्यनं स्तुतिः ।
शोक इत्यादयो द्विचरवार्तिशब्दात्मनेपदिनो गताः ।

पङ्क नीचैरित्यादि स्पष्टम् प्रनिकळतीति । 'शेषे विभाषा' इत्यत्र अकखादाविति
पर्युदासान्नेर्यत्वं नेति भावः । शोखृ इति । ऋलमर्कः—भूपगक्रिया, परांश्रिः, वारणं वा ।
श्रोखति । श्रोखाञ्चकार । शाखृ शनाखृ इति । श्लाघु इति चतुर्षांस्त आत्मनेपदेषु गतः ।
एव चकीति । पञ्चदशेति । 'इखि इत्यन्ता' इति शेषः । जयोरद्वेति । 'बलगादप' इति
शेषः । तत्र इदित्त्वान्नुम् । आशीर्लिङ्ग नस्योपामावश्च । पठन्तीति । तेषां मते स्तान्ता
पङ्केनविंशतिरिति शोष्यम् । शोखतीति । षापि लघूपधगुणः । छिटि गलः पिरिहेत
दित्त्वामावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य द्विर्वचनेऽचीति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावा-
दाममात्रे सति पूर्वं द्वित्वे कृते हलादिशेषे पश्चात् 'षात्पांद्वाङ्गं चलीय' इति परि-
भाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णेरीषे बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ शोखृ अ इति शिष्ये,
उवर्णस्य षापि प्राप्ते—अभ्यासस्य । 'अचि रनुच्चारित्स्थतः सचीति, ध्वोरिदह्वडा-
विति चानुवर्तते । इष्य उष्य यू तपोरिति विग्रहः । अभ्यासविशेषनमिदं तदन्तविधिः
सदाह—रवर्णोऽवर्णान्तस्येति । द्वित्वादन्तादेशौ । उबोखेति । 'अचि रनुच्चारित्स्थस्य तु
मात्र प्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये परत एव सरप्रवृत्तेः, अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च ।

ऊल्लुः । ऊल्लुः । इह सर्वस्यदीर्घस्याभ्यासप्रत्ययेन प्रथमाद्भवत्वः प्राप्ते न भवति ।
 सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आहृत्यादि पञ्चम्यवृत्तश्रयप्रत्यया ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । 'क-
 णांशाङ्गं बन्धीया' इति न्यायात्प्रवृत्तत्वात् । उल्लुति । वलात् । वल्लुः । वल्लुति ।
 मेखलुः । (मल्लुति । ममल्लु । नल्लुति । नल्लुति । रल्लुति । रल्लुः । रल्लुति । एव
 ति । इल्लुति । ईल्लुति । वल्लुति । रल्लुति । लल्लुति । अल्लुति । वल्लुति । मल्लुति ।

ननु द्वित्रये कृते लघूपधगुणे सति ह्रस्वादिगुणनत्त्वाद्भास्व स्याद्विपत्त आह—वृ-
 त्तेति । यत्रि परे विहितगुणसम्पन्नमित्रादिगुणनत्त्वमाहिन्य आसं गुणो न प्रवर्त-
 यति, आसि सति घातोर्वात्पर्यवृत्तत्वात्तदिति भावः । ऊल्लुरिति । अविपत्तेन हि
 एषात् लघूपधगुणामात्रे द्वित्रये ह्रस्वादिरोपे सर्वस्यपश्चद्व्यासत्यासत्यासत्वं इति इह
 क्तमात्रे सवर्णदीर्घे रूढमिति भावः । ननु 'ऊल्लुर्गिरिति' उकारस्य सवर्णदीर्घस्य
 स्य एकादेशतया पूर्वान्तावेनाभ्याससम्बन्धित्वात् 'ह्रस्व' इत्यभ्यासस्यासौ विशेष-
 मानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याह कृते—इह सर्वस्यदीर्घस्य भ्यासप्रत्ययेन प्रथमाद्भवत्वः प्र-
 वृत्तिः । अथ परिहरति—न भवतीति । कुत्र इत्येत आह—एकप्रवृत्तत्वादि । तदेवो-
 पादयति—आहृत्यादि । उ ह्रस्वुरिति स्थिते पञ्चम्यवृत्तश्रयप्रत्यया अभ्यासह्रस्वे
 सर्वस्यदीर्घे 'ऊल्लुर्गिरिति' स्थितिः । उ उकारस्य पुनरभ्यासप्रत्यये न भवति । उर्ये
 लक्षणास्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु वयंमात्राप्रत्ययेन अन्तर्कृत्या
 प्रथमं सर्वस्यदीर्घं एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तित्त्वं प्रपादित्येत आह—आहृत्यादि ।
 तथा ज्ञानया परिभाषया बहिरहोऽपि ह्रस्व एव प्रथमं प्रवर्तते इति भावः । परत्या-
 चवेति । नन्विदमनुपपन्नम्, उच्छरीत्या अन्तरङ्गं सर्वस्यदीर्घं प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथ-
 नानौचित्यादिति चेत् ? न, पराहृत्यादित्यस्य—परकाञ्चप्रतिष्ठादित्यर्थात् । अभ्यास-
 सविज्ञानेषु परस्परं बाध्यत्वात्कमावाभावेन युगपदेव ह्रस्वादिरोपे ह्रस्वे च कृते पञ्च-
 त्प्रवर्तमानस्य सर्वस्यदीर्घस्य पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमिति न्यायेन बहि-
 रङ्गत्वादित्यलम् ।

उल्लुति । इदित्त्वान्नुम् । वलात्वेति । वल्लुघातोर्वालि उपधावृद्धिः । वल्लुति ।
 चादित्त्वादेत्त्वाम्यासलोपी न । वल्लुति । वलिघातोरिदित्त्वान्नुम् । वल्लु । मेखलु-
 रिति । एत्त्वाम्यासलोपी । मल्लुति । मलिघातोरिदित्त्वान्नुम् । मल्लुति । खंलु-
 त्त्वाम्यासलोपी न । नल्लुति । नल्लुति । 'यो न.' इति मत्वम् । रल्लुति ।
 यलि तु उर्यवृद्धिः । रलात् । अनुसादयोत्त्वाम्यासलोपी—रल्लुति । रल्लुति ।
 इदित्त्वान्नुम् । रल्लु । एल्लुति । इल्लुघातोः चापि लघूपधगुणः । इल्लुः । इल्लुति ।
 ईल्लुति । इदित्त्वान्नुम् । ईल्लुत्कारः । ईल्लुति । अल्लुत्त्वाम्यासलोपी । ईल्लु-
 त्त्वात् । एल्लुति । लिटि वल्लुत् । वल्लुत्त्वान्नुम् । रल्लुत्त्वान्नुम् । रल्लुत् । मल्लुति । लि-
 टि—आनल्लु । वल्लुति । लिटि—वल्लुत् । वल्लुत्त्वान्नुम् । मल्लुति । लिटि ममल्लु । ममल्लुत् । मल्लुति ।

तद्गति । रङ्गति । भङ्गति । श्लङ्गति । इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रेखति । प्रखति । त्रिङ्गति । शिङ्गति) । खगि कम्पने च । १५६ युगि १५७ जुगि १५८ वुगि वर्जने । युङ्गति । १५९ षव हसने । षघति । जघाघ । १६० मवि मण्डने । मङ्घति । १६१ शिधि आप्राण्ये । शिङ्घति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । १६२ वचं दीप्तौ । वचते । १६३ पच सेवने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता । १६४ लोचू दर्शने । लोचते । लुलोचे । १६५ शच व्यक्ताया वाचि । शेचे । १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । १६८ कच बन्धने । कचते । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । १७१ मच १७२ मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कयनम् इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । १७३ मचि धारणोच्छ्वायपूजनेषु । ममञ्चे । १७४ पचि व्यक्तीकरण्ये । पञ्चते । १७५ ष्टुच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । अर्भते । नुड्विधौ श्रुकारैक-

लिटि ततङ्ग ततङ्गतुः । त्वङ्गतीति । लिटि ततवङ्ग ततवङ्गतुः । वङ्गतीति । लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गतुः । श्वङ्गतीति । लिटि क्षरलङ्ग क्षरलङ्गतुः । रङ्गतीति । लिटि इङ्गाञ्कार । रिङ्गतीति । लिटि रिङ्गि रिङ्गितुः । लिङ्गतीति । लिटि लिङ्गि लिङ्गितुः ।

अथ यास्तेषु रिक्तादिषुतुषी मत्तान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह—रेखतीति । शपि छपूपघण्ट्याः । रिरिरेष रिरिरेषतुः । वखतीति । लिटि तत्राख तत्रखतुः । विङ्गतीति । लिटि तिप्रिङ्ग तिप्रिङ्गतुः । शिङ्गतीति । लिटि शिशिङ्ग शिशिङ्गतुः । खगि कम्पने धेति । चाद्रतौ । खङ्गति तवङ्ग । युगीति । त्रयोऽपि इदितः । युङ्गति युङ्गति । जुङ्गति । षप हसने इति । षघति । शलि उपधाष्टुङ्गिः । जघाघ । जघघतुः । लिङ्गिमित्तादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपो न । मवि मण्डन इति । इदित्वान्नुमित्याह—मङ्गतीति । ममङ्घ ममङ्घसुः । शिधि आप्राण्य इति । शिङ्घति शिशिङ्घ । क्वकादयः पञ्चाशद्रताः ।

वचं दीप्ताविति । दीप्तिः प्रकाशः । वच सेचन इति । अरुपरकसादिस्वात् पोपदेशोऽयम् । स्वरितेऽसु 'पच समवाये' इति वक्ष्यते । सेच इति । सावस्य विङ्गिमित्तावाऽभावाद्देशादिवेऽपि प्त्वाम्यासलोपो । दम्भः शाठ्यं धेति । परविद्यमभार्धं धर्माद्याचरणे दम्भः कापट्याऽपरपवायः । 'कपटोऽसौ वयाजदमोपघयः' इत्यमरः । शाठ्यं कुटिलीभावः । 'निकृत्स्वरवृत्तुः शाठ्यं' इत्यमरः । पचि व्यक्तीकरण्ये इति । पचि विह्वारे' इति जुगादौ वक्ष्यते । 'पचे' त्येके । 'ष्टुच प्रसाद इति । ष्टुवसम्पन्नः टकारः । ततश्च षन्त्यपरकसादिस्वात् पोपदेशोऽयम् । स्तोचत इति । षस्य सत्वे सति ष्टुत्वं निवर्तत इति भावः । तुष्टुचे इति । 'शपूर्वाः स्य' इति टकारशेषः । ध्यादेशसकारशात् षत्वम् । ऋज गतीति । अर्जनम्—सम्पादनम् । उपाजनम्—सेवनम् । अर्चत

देशो रेको हस्त्वेन गृह्यते । तेन द्विरह्स्वान्मुट् । आनुजे । १७७ श्रुति २७८ मृशो
मर्जने । ऋषते । 'उपसर्गादिति'—(५ ५४) इति वृद्धिः । प्राञ्जते । श्रुञ्ज
चक्रे । आर्षिष्ट । भञ्जते । बभूजे । अर्माजिष्ट । १७९ एङ् १८० अङ् १८१
आङ् दीप्तौ । एञ्चञ्चके । १८२ ईज गतिपुत्सनयोः । ईञ्चञ्चके ।

अथ द्विसप्ततिर्ब्रह्मन्ता परस्मैपदिन । १८३ शुच शोके । शोचति ।
१८४ कुच शब्दे तारे । कोचति । १८५ कुच १८६ कुञ्च कौटिल्यासीमा
षयो । 'अनिदिताम्' (५ ४१५) इति नलोप । कुञ्च्यात् । कुञ्च्यात् । गती

इति । शपि लघूपधगुण्य । रपरत्वम् । नृद्विधाविति । वार्तिकमिदम् । आनुज इति ।
छिट् असंयोगादिति क्लिप्त्वात् गुणमावे द्वित्त्वं उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे अत्र
आदेरिति दीर्घं नृद्विति भावः । ऋञि मृशो इति । अदुपधौ द्वौ । आद्यः इदिर ।
द्वितीयस्य ईदित्त्वात् 'रधीदितो विद्यायामिति जेट् । इदित्त्वान्मुम् । अनुस्वारप-
रसवर्णौ । ऋञ्चञ्चक इति । नुमि सति 'संयोग गुर्विति ऋकारस्य गुदत्वादिजादश्च
स्याम् । ऋञिता । अजिष्यते । अजताम् । अञ्जत । अजिषीष्ट । अथ
लुङि रूप इत्संप्रति—ममञ्चिति । लुङ् तादेशः । चिञ् । सिच् । इट् । लघूपधवा-
मावात्त गुण्य । आट् । वृद्धिः । यावम् । ष्टुत्वम् । लुङि-अजिष्यत । मञ्चत इति ।
शापि लघूपधगुण्य । रपरत्वम् । बभूजे । अञ्जिता । अजिष्यते । भञ्जताम् । अमञ्चत ।
मञ्चत । अजिषीष्ट । लुङि रूपमाह—ममञ्चिति । लुङ्स्तादेशः चिञ् सिच् । इट् ।
गुण्य । रपरत्वम् । अडागम । षत्व । ष्टुत्वम् । लुङि-अमञ्च्यत । एङ् अङ् अङ्
इति । आद्ययो ऋदिरात्रम् 'नागलोपी त्यर्थम् । मृतीपदस्य तु अकारेक-वेऽप्यात्मनेपदै-
सिष्यति । ऋदित्वस्य न किञ्चि फलमस्ति । न च 'नागलोपी ति चङ्परे यो उपधा
ह्रस्वः, फलं भविष्युमर्हति, 'भ्राजमास'त्यादिना सत्र उपधाह्रस्वविकल्पस्य बह्व्यभा-
वात् । ईज गतीति । अलघूपधवात्त गुण्य । ईञ्जते । ईञ्चञ्चक इति । इजादेरचेत्याम् ।
यथादथ एङ्गविभक्तिर्गुणात् ।

द्विसप्ततिरिति । चवर्गीयान्ता इति शेषः । शुच शोक इति । श्चु वा क्लेशः शोकाः ।
शोचतीति । विदुक्त विभ्रादिकं स्मृत्वा शिल्पनातीत्यर्थः । कुच शब्द इति । शब्दन
शब्दः । शुकोच शुक्लचतु । अशोचीत् । कुञ्च कुञ्चति । अभावसि चवर्गोऽन्वयोऽथौ ।
कुञ्चतो अनुस्वारपरसवर्गसंस्पर्शनस्य नकारस्थानिकप्रकारस्य घानुपाठे निदयः । घानु
पाठे 'नकारानावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभिपुङ्गवादात् । तदाह—अनिदितामिति । अनु
स्वारपरसवर्गयोरेसिद्धतया नकारस्य सत्त्वेन आशील्लिङि अनिदितामिति शोच
कुञ्च्यादिति रूपमित्यथ । छिटि तु शुक्लचतु कुञ्चतु इत्यादौ पितृनेन सधोगात्परत्वेन

१८७ लुञ्ज अन्नयने । लुच्यात् । १८८ अञ्चु गतिपूजनयो । अचयात् । गतो न-
लोप । पूजाया ढु अञ्च्यात् । १८९ वञ्चु १९० वञ्चु १९१ तञ्चु १९२ तञ्चु
१९३ मृञ्चु १९४ मृञ्चु १९५ मृञ्चु १९६ मृञ्चु गत्यर्था । वच्यात् । चच्यात् ।
वच्यात् । त्वच्यात् । अञ्चुञ्चीत् । अञ्चुञ्चीत् । २०१ अञ्चुञ्चीत् । अञ्चुञ्चीत् ।
अञ्चुञ्चीत् । अञ्चुञ्चीत् । १९७ मृञ्चु १९८ मृञ्चु १९९ कृञ्चु २००
कृञ्चु स्तयङ्गरो । उमोच । अञ्चुञ्चीत्—अञ्चुञ्चीत् । लुञ्चोच । अञ्चुञ्चीत् अञ्चु
ञ्चीत् । अञ्चुञ्चीत् । अञ्चुञ्चीत् । २०१ मृञ्चु २०२ मृञ्चु गतो । लुञ्चि अञ्चु वा ।
अञ्चुञ्चीत् अञ्चुञ्चीत् । तस्य स्तयङ्गेन यं, तस्य जस्यङ्गेन ज । सञ्जति । अय
मा मनेरयपि । सञ्जते । २०३ गुञ्जि अञ्चुञ्चीत् शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात् । २०४ अञ्चु

च कित्त्वामावात्मलोपो न भवति । ऋञ्ज्यात्स्वामाविक्रमकारोपश्च एव । न ए-
नुस्वारपरसवर्णान्मन्त्रकारोपश्च इति 'परेष्व घञ्चो' इति सूत्रे भाष्यकैश्च यो रिय
सम् । अतस्त्वन्माशीर्लिङि 'अनिदितामिति' नलोपस्य न प्रप्रकिरित्यभिप्रेयोऽह
इति—दृञ्च्यामिति । अकाररदितपाठस्तु प्रामाणिक इति शब्देन्दुशब्दो ल्यङम् । दृ
ञ्चेति । अयमपि नोपश्च । अनुस्वारपरसवर्णान्मन्त्रस्य अकारस्य निदेश । तथा च
आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः । तदाह—लुच्यात् इति । पूर्वमञ्चुञ्चोरोपि द्रष्टव्यम् ।
पूजाया लिति । 'आञ्चे' पूजायाम् इति निषेधादिनि माव ।

वञ्चु वञ्चु तञ्चु इति आधा यं बोधया । अनुस्वारपरसवर्णान्यां अकारनि
देशः । तथा च तेषामाशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः, तदाह—वच्यादिति । इति
अञ्चुञ्चीत् अञ्चुञ्चीदिति नोपश्चो रूपम् । सिञ्चोप । २०५ मृञ्चु । 'चे' सिञ्चु इत्यत-
श्चेरिति, 'अस्यतिवच्छिन्त्यातिम्य' इत्यत्र अहिति, 'इरितो वा इत्यतो वेति' चाञ्चु-
वर्तते । तदाह—अञ्चुञ्चीत् वेति । २०६ वयोहानौ, स्तञ्चु सौत्रो घात, अञ्चुमृञ्चु
गत्यर्था मृञ्चु मृञ्चु स्तयङ्गरो मृञ्चु गतो, इत्येतेभ्य इत्यर्थः । अञ्चुञ्चीत् । श्लोकि
सति कित्त्वाम्न लपृषघुणः । अञ्चुञ्चीत् । अञ्चुमावे इट ईणि इति सिञ्चोर् । मृञ्चु
मृञ्चु इति । 'वृत्त सु' इति ऋञ्चु वेत्याह—मञ्चुञ्चीत् अञ्चुञ्चीत् । आदस्य रूप । अय
द्वितीयस्य अञ्चुञ्चीत्पमुदाहरति—अञ्चुञ्चीत् अञ्चुञ्चीत् । अञ्चु सति कित्त्वाम्न ल
पृषघुणः । अञ्चुमावे सिञ्चोप । मृञ्चु वृत्तश्चेति । आधो नोपश्च, द्वितीयस्तु घोर
देशः, अञ्चुपश्च कित्त्वात् । तत्र आधस्य लुङि विशेषनाह—मञ्चुञ्चीत् । 'वृत्त' म्वेत्य
ननेति घेष । मृञ्चुमृञ्चुञ्चो वृत्तमृञ्चुसामर्थ्यात् ननीने नेति वृत्तिकृत् । अञ्चुञ्चीत् ।
सायेति घात्वादे' वस्य सस्ये सस्य इति स्थित्यतः द्वितीयस्य सकारस्य स्तयङ्गेन अ
कार इत्यर्थः । त्वेति । अकारस्य सत्ता न् सति इति अकार इत्यर्थः । गुञ्जति ।
इदित्वादाशीर्लिङि नलोपो नेत्याह—गुञ्ज्यात् । भवेति । अिति 'तस्मात्सुञ्चि-

पुष्पायाम् । आनर्चम् । २०५ म्लेच्छ्वा इत्यङ्गे ऋषे । अस्तुष्टेऽनष्टे चेतसं ।
 म्लेच्छ्विति । म्लेच्छ्व । २०६ ष्ट २०७ लाङ्गि लङ्गणे । ललञ्च । ललान्च ।
 २०८ वाङ्गि इच्छायाम् । वाञ्छ्विति ।

२०९ आङ्गि आयामे । आञ्छ्विति । 'अत आदेः' (ए २२३८) इत्यत्र ल-
 रक्षरुणं स्वामाविकहस्वरम्प्राहायम् । तेन दीर्घमावाञ्च नुट् । आञ्छ्व । तत्रकारं
 मुखमुखार्यमिति मते तु नुट् । आनाञ्च । २१० होच्छ्व लञ्जायाम् । विहोच्छ्व ।
 २११ हुञ्छ्वो षोडशे । षोडश्वमपसरणम् इति नैनेयः । 'अपसाया च' (ए
 २२६५) इति दीर्घः । हुञ्छ्विति । २१२ मुञ्छ्वो मोहसमुञ्छ्वरयोः । नुञ्छ्विति । २१३
 रुञ्छ्वो विस्तृती । रुञ्छ्विति । २१४ मुञ्छ्व प्रभादे । मुञ्छ्विति । २१५ उञ्छ्वि उञ्छ्वे ।
 'उञ्छ्वः कथय आदानं कथिषाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । उञ्छ्विति । उञ्छ्व-
 ञ्कारः । २१६ उञ्छ्वो विवाते । विवाशः सनासिः । प्रादेभ्यसं विवृञ्चः । व्युञ्छ्विति ।
 २१७ घृञ्च २१८ घृञ्चि २१९ अञ्च २२० अञ्चि २२१ घञ्च २२२ घञ्चि गञ्चो ।
 घञ्चिति । घञ्चिति । अञ्चिति । अञ्चिति । घञ्चिति । घञ्चिति । २२३ कृञ्च 'अन्यन्ते

हला इति नुटं मत्वाह—पातर्वेति । म्लेच्छ्वेत्यादि स्पष्टम् । नुकि अञ्छ्वतीति रूपम् ।
 लटश्च लृटश्चतुः ।

आदेवेति । द्विति षडिति द्वित्वे हलादिशेषे अन्यासहस्वे न आञ्छ्वञ्च इति
 स्थिते 'अत आदेरिति दीर्घे' 'तस्मान्मुट्शिक्षा इति ए नुटमाद्यङ्गुपाह—
 अत आदेरिति । तत्र द्वि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनान्नावादेव हस्ताकार
 रस्य दीर्घ इति सिद्धौ अत इति तपरकरस्य स्वामाविकस्यैव इत्याकारस्य परिग्रहार्थं
 निगम्यः । ततः द्विनित्यत आह—तेवेति । 'अत आदेः' इति दीर्घविधौ स्वामाविक-
 कइत्याकारस्यैव प्रयोजनं 'अत आदेः' इति दीर्घस्याऽभावात् नुटिगम्यः । आञ्छ्वे-
 ति । द्वित्वे हलादिशेषे अन्यासहस्वे तत्रदीर्घे इति भावः । मुञ्छ्वलपंनिधिः । तदाच
 इत्यस्वामिकइदीर्घाकारादपि परस्य नुट् अवादेवेति भावः । 'होरेषु लञ्जायां निपादि-
 स्पष्टम् । मुञ्च प्रभादे इति । यकारादिह्रस्वपञ्चोऽप्यम् । मुञ्चतीति । अन्तरङ्गान्वात् 'ष्टे वा'
 इति नुकि लृटपञ्चत्वाऽभावात् न गुणः । युयुञ्च । युयुञ्चतुः । उञ्छ्वि उञ्छ्वे इति । अथ
 अन्युदुपञ्चः । उञ्चतीति । इदित्त्वान्नुमि अलधुरबन्वान्न गुणः । उञ्चञ्चकारेति । नुमि
 कृते 'सपयोगे गुण' हायुकारस्य गुणत्वात् 'इडादेव' इत्यामिति भावः । कृतेति । आद्यौ
 ऋदुपञ्चौ । इतरे चञ्कारः अदुपञ्चः । द्वितीयत्तदुपञ्चः इदितः । कृतेति । एपि
 लृटपञ्चगुणः । रपरञ्च । दधञ्च दधञ्चतुः । अञ्चतीत् । कृञ्चतेति । इदित्त्व-
 ष्णुम् । दधञ्च । इदित्त्वान्नुमि न । एञ्चत्वात् । अञ्चञ्चि । अञ्चति । षडिति ष-
 षाञ्च । अञ्चञ्चतुः । अञ्चञ्चि । अञ्चञ्चति । अदुपञ्चोऽप्यम् । दधञ्च । अ-
 त्वान्नुमि न । इञ्चञ्चतुः । अञ्चञ्चि । दधञ्च । अञ्चञ्चति । दधञ्च । कृञ्च अञ्चते

शब्दे । शुद्धम् । २२४ अर्जं २२५ पर्जं अर्जने । अर्जति । आनर्जं । अर्जति ।
 मत्तर्जं । २२६ गर्जं शब्दे । गर्जति । २२७ तर्जं भरर्जने । तर्जति । तत्तर्जं ।
 २२८ कर्जं व्यपने । कर्जति । २२९ लर्जं पूरने च । लर्जति । २३० धर्जं गति-
 क्षेपणयोः । अर्जति । २२६२ अजेदर्थ्यघञपोः २।३।५६॥ अजेवी इत्ययमादेशः
 स्यादाद्यध्वान्तकविषये घञमपं च यर्जयित्वा । 'यलादायाध्वान्तके वेभ्यते' धियाय ।
 विभ्यद्भ्यः । विभ्युः । अत्र यकारस्य ह्रस्वररयात् 'उभयायां च' (घृ २२६५) इति दीर्घ-
 प्राप्ते 'अचः परस्मिन्'--(घृ ५०) इति स्थानियद्भावेनाकारस्यम् । न च 'न पदा-
 न्त'--(घृ ५१) इति निषेधः । 'स्वरादीर्घयत्तोपेणु लोपात्तादेश एव न स्थानियत् ।' इ-
 त्युक्तेः । अस्ति 'एकावः'--(घृ २२४१) इतीपिनयेवे प्राप्ते । २२६३ कृच्छृभृवृस्तु-

इति । इत्यम् । सजेनीयत्र पोपदेशात् पत्यम् । अत्र गभीर । अति अत्रभीत्यादि सि-
 द्धत्तृत्वे अति विशेषमाह-अनेभ्यंघञो । धी इति धीर्वांस्तं लुप्तप्रथमाहम् । 'आर्ध-
 धातुके' इत्यधिकृतम् । विषयसमर्थेया, मनु परसप्तमी, व्याख्यानात् । तद्वाह-आर्धधा-
 तुकविषय इत्यादि । अजेरिति इकानिदेशः, अजनात्तारित्यर्थः । आर्धधातुक इति परस-
 प्तम्याश्रयणे तु वेधीयत इति मस्यात्, धीमात्वात्प्राक् अजादित्वात् यत्तमन्वधात् । विषय-
 समर्थ्याश्रयणे तु घञि विवक्षिते धीमात्रे सति ह्रस्वादिवाच्यं निर्वाच्यम् । अत्रयोः किम् ?
 घञि समाज्जः । 'समुदोरजः पञ्चुः' इत्यधि समाज्जः । अत्र 'अवत्रपोरिति न चक्षत्रम् ।
 'वा अति' इत्यतो वापनुवर्तते । इत्यस्यतविभाषेयम् । घञि अपि च न भवति ।
 अतुष्टि तत्रादायाध्वान्तके च विकल्पः । अत्र तु आर्धधातुके निरपमिति भाष्यकै-
 तयोः स्थितम् । तद्वाह-नमाशावायंघञके वेभ्यते इति । अक्षत्रवस्थितविभाषेयवत्क्षमि-
 दम् । विवायेति । अतो अति विवक्षिते धीमात्रे सति अति द्वित्वे अस्यासद्वत्त्वे 'असो-
 ष्णिति' इति घृदो भाषादेश इति भावः । विभ्यदिति । धीमात्रे सति अतुष्टि द्वित्वे
 अस्यामद्वत्त्वे 'असंयोगात्' इति कित्वात् गुणामात्रे इत्यकारवादे 'परनेराच' इति यकि-
 रूपम् । एवम् असि विभ्युरिति रूपम् । मनु विषयतुः विभ्युरित्यत्र द्वितीयकारस्य यका-
 शाभक्षत्परकत्वात् 'उभयायां च' इति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्था-
 निकल्प यकारस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानियत्त्वेन द्वितीयकारस्य ह्रस्वरकत्वा-
 भावात् तस्मिन्चकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति-अत्र नकारस्येत्यादि अत्र-
 वत्तमित्यतम् । मनु दीर्घविधौ 'न पदात्त' इति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानियत्त्वं
 मित्याशङ्क्य निराकरोति--नवान पदान्तेति निषेध इति । 'अश्या' इति घोषः । कुत
 इत्यत आह-स्वधीर्धिति । इत्युभेरिति । धातुिकृतत्वेति घोषः । धनि एकाव इति । अत्रचा-
 तोरनुदासोवधेनामन्तमावेऽपि 'धी' इति तद्देशोऽनुदासः, अजन्तेषु ऊवृद्वत्वादि-
 ष्वनुदेशमिहभात्तानामनुदासावाभ्युपगमादिति भावः । कृत् । शृ यं वृ वृ स्तु वृ वृ वृ
 इत्यधर्मा समाहारद्वन्द्वस्यधर्मा । अतीति यत्तयं सप्तमी । 'नेद्वन्तिवृति' इत्यतो

द्रुमुध्रुवो लिटि ७।२।१३॥ एभ्यो लिटि इत्यन्त्यात् । कार्दोनां चतुर्णां प्रायः नियमार्थम् । प्रहृत्याधस्य प्रत्ययभ्रयो वा यावानिहित्येषां स लिटि चेत्तर्हि कार्दोभ्य एव नात्येभ्य इति । तल्लभ्रुवोर्णां मने मारहाजनिधनप्रतिपत्त्य वनादिषु कानि नियमप्रतिपत्त्य चेतो निर्देशार्थम् । २२१४ अचस्तास्वाधल्यनिटो नित्यम् ७।२।१४॥ उपदेशेऽजन्तो यो धातुः तासौ नित्यानिट एव परस्य बल इत्यन्त्यात् ।

नेति इदिति धातुवर्तते । तदाह—एभ्य इति । मनु 'एकाच उपदेशेऽजन्ताणां' इति 'अनुक्ता किति' इति च सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमिष्यत आह—अनौर्निति । इह सूत्रे इत्यन्तेषामित्यर्थः । नियमस्वरूपमाह—प्रहृत्याधस्य इत्यादि । इह सूत्रे इत्यन्तेषां प्रधातोर्नामनासोरदेशान्तं तानामेकाच उपदेश इति वा प्रहृत्याधस्यो विशेषः, यत्र वृषातो 'अनुक्ता किति' इति प्रत्ययाभ्रयो विशेषः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि ह्रस्वस्य इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति, मनु तदन्त्यभ्यः परस्यार्थः । तेन विभक्तिषु विभक्तिभेदादौ 'एकाच उपदेशे' इति विशेषः, बभूविषु बभूविभेदादौ 'अनुक्ता किति' इति विशेषजन भवति । अयस्सुद्रुमुध्रुवोर्णां प्रहृत्यास्य प्रथोऽन्तमाह—ए इति । 'अन्येषामिति' शेषः । चतुर्णां किति । प्रहृत्यानिर्णयः । ततः तेषां ह्रस्वस्य इत्येभ्यः अन्येषां स्त्रीषु सुध्रुवोर्णां इत्यन्तं तल्लभ्रुवोर्णां सुध्रुवोर्णां सुध्रुवोर्णां इत्यन्तं 'अतो मारहाजस्य' इति उपदेशान्तरं 'अदन्तम्यैव' इति नेट् अन्त्यस्य तु स्यादवेति नियमेन प्रहृत्या इत्ये निर्देशार्थम् । तथा तुष्टव तुष्टमेत्यादौ 'ह्रस्वस्य' इत्युक्तेन 'आदिभ्य एव परस्य लिटि इति' शेषः अन्येषाम् परस्य इट् स्यादवेति नियमेन प्राप्तस्य इत्ये निर्देशार्थं शेषस्य तदेवम् अने- यलि वीमावे 'एकाच' इति विशेषाभ्यावादिदागमो निर्दास इति स्थितम् । अथ तस्य यलि ह्रागन्त्यस्य मारहाजनिधनमाहिकपर वचनं तदुपयोगित्वेन सूत्रस्योपपत्त्यस्यति—अचस्तास्व । अचानोभ्यलोऽनाकाङ्क्षात्तोरिति सम्पत्तेः । 'अथा' इति तर्हि शेषस्यम् । तदन्तविधिः । 'उपदेशेऽजन्त' इत्युक्तस्युक्तदुपदेश इत्यपहृत्य इति 'अतो मारहाजस्य' इति सूत्रमात्ये स्थितम् । उपदेशे अत्र तादिस्यन्वयः । 'अनिट' इति बहु- संह- पञ्चमी । नित्यामिद्विहीनादिस्यन्वयः । 'तासि च वृत्त' इत्यन्तं तासोर्नामनासोर- त । तासौ नित्यानिट इत्यन्वयः । यद्येति वृत्तस्य सम्पत्तेः । 'अनिति परस्मैपदे' इत्यन्त्यात् इदिति, 'व वृत्तपञ्चम्यां' इत्यन्तो नेति धातुवर्तते । 'तासुदिति मस्यन्तात्' इति । तदाह—उ देशे ऋऽञ्ज- इत्यादि इत्यन्त्यात् इत्यन्त्यात् । 'तास्व' इति शेषः । यथा तासि नेट् तथा यल्यपि नेट् इत्यर्थः । विशेषेण तुदोषेण चतुर्णां इत्यन्त्यात् । अत्र प्रा- तिनिधनप्रतिपत्त्य इत्यन्तं भवति । अजन्तात्किम् । विभक्तिषु उपदेश इति किम् । 'इभ्य' इत्यन्त्यात् । इह तुभ्ये उपदेश अजन्तात्तासादिभिरप्यो न स्यादित्युपदेशप्रहृत्यम् । नित्या- प्रस्य किम् 'सूत्रेणैव सत्यस्य' 'स्वरात्सुती' इति तासौ विकल्पितेऽन्त्यात् 'अनिधन' । तासौ किम् । यत्वा ह्रस्वस्य । यत्वा किम् । यत्वा । यत्वा । इह तासौ चतुर्णां इत्यन्त्यात् 'तास्व' इति नातासोर्नामनासोर इति केचित् । अस्मिन्नुपपत्त्यासौ विधत्ते तस्मादेव पर-

२२६५ उपदेशोऽस्त्वतः ७।२।६२॥ उपदेशोऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य यल इयन स्यात् । २२६६ ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३॥ तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव यलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र सङ्ग्रहः—
अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् यनि चेडपम् ।

ऋदन्त ईदृक् नित्यानिट् काचन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

स्य यल इणिनपेघार्ये तारवदिषावरयकम् । तेन 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदो घल्-
भावे जवसिपेयप्र न निपेधः, घसस्तापावभावादिति अद् भक्ष्यं इति घातौ मूल एव
वक्ष्यते । 'यस्तासावस्ति अनिट् चेति भाष्यम् । एवं वेजो वयादेशोऽपि न निपेध इति
षोडशम् । उपदेशोऽन्तः । 'अवत' इति छेदः । अद् इस्वाकारः सः अस्य अस्तीति
अत्वान् 'तासौ भावार्थ' इति भावात्त जवदम् । अघ इति वज्रम् पूर्वसूत्रं, तत्र यदनु-
वृत्तं तदप्यनुवर्तते । तदाह—उपदेशे अकारवत इति । शकल्य शशाङ्ग, पच पपभेयुदा
हरणम् । अत्र कादिनियमप्राप्त इणन भवति । उपदेशे किम् । कृव विलेखने । चक-
र्षिष । अस्वत इति किम् । विभेदिष । तपरः किम् । रराधिष । तासौ किम् । जमदि-
ष । 'जिह्वृक्षती'त्यत्र 'सनि ग्रहगुहोरचे'ति सनि नित्यमनिट्, ननु तासौ । नित्येति
किम् । अज, आनजिष । 'ऊदिवात्तासौ वै'दिति भाष्यम् । चक्रमिपेत्यप्युदाहर-
णम् 'रुक्मो'रिति नियमेनात्मनेपदे तासावनि ऋवोऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् ।
ऋतो भारद्वाजस्य । तासौ नित्यमनिट् इति, धलीति, नेति, इदिति वानुवर्तते । भार-
द्वाजस्य मते ऋदन्तादातोः परस्य नेदिति फलितम् । ह्रस्वरादौ 'अघस्तास्व'दित्येव
सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह—ऋदन्तादेव यलो नेडिति । अर्दन्तात्परस्य तु
यल इट् स्यादेवेत्येवकारार्थः । तदाह—अन्यस्य स्यादेवेति । ऋदन्तभिन्नादास्य यल
इट् स्यादेवेत्यर्थः । तथाच ऋदन्तभिन्नादातोः परस्य यलो नेणितवृत्तिरिति भारद्वा-
जमते फलतीति न वैधर्म्यमिति भावः । तथाच अर्दन्तादातोः परस्य यलो भारद्वा-
जमते इट् । मतान्तरे तु 'अवस्तास्वदिति' 'उपदेशोऽवत' इति च तत्र नेडिति विक-
हरः फलतीति भावः । तथाच—पपिष—पपाय । पेचिष—पपक्ष । अयमत्रेति । 'कृत्तु-
वृत्तुद्रुद्रुवो लिटो'ति 'अघस्तास्वत्यल्पनिटो नित्या'मिति 'उपदेशोऽवत' इति 'ऋतो
भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रघनुष्टयस्य विषयासौ सङ्ग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । अन्त इति । यः
घातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तः इस्वाकारवान्वा तासौ नित्याऽनिट् सोऽयं यञ्चि विक-
त्तिपतेट्क इति पूर्वार्थस्यार्थः । अत्र 'ईदृग्'इत्यस्य तासौ नित्याऽनिटिऽर्थः । यः ऋ-
दन्तस्यासौ नित्यानिट् सः यलि नित्याऽनिटिऽर्थः । 'अवस्तास्व'दिति पाणिनिमते
'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति भारद्वाजमतेऽपि सस्य अनिट्कत्वादिति भावः । ऋचन्व इति ।
काण्ट्ययोऽन्यो घातुः किति नित्यं सेडित्यर्थः । काण्ट्यन्व एव परस्य किति नेडिति
कस्यवृत्त इति सूत्रेण नियमित्वादिति भावः । नन्वत्र काचन्य इत्युक्त्या क्दीनाम-
दानां किति नित्यानिट्कत्वमवगतम् । तदनुसन्धे, एतुद्रुद्रुवाम् ऋदन्तभिन्त्वेव

न च स्तुदुस्रुधुवादीनामपि यलि विकल्प शङ्क्य । 'अचस्तास्वत्'- (५२२१५)
 इति 'उपदेशोऽस्वतः' (५ २२१५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भा
 रद्वाजनियमो निवर्तकः 'अनन्तरस्य'-इति न्यायात् । विवयिष । विवेय । आनि
 य । विव्ययु । विव्य । विवाय । विवय । विवियश् । विवियम । वेता । अजिता ।
 वेप्यति । अजिभ्यति । अजहु । अजत् । अजेत् । वीयात् । २२६७ सिचि घृद्धिः
 परस्मैपदेषु ७।२।१॥ इगन्ताजस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । भवेरीत्-
 धात्रीत् । अवेप्यत् । आजिभ्यत् । २३१ तेज पालने । तेजति । २३२ खत्र

तेभ्यस्यलि 'अचस्तास्वत्'इति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इह्वि इहपस्य हुवार्
 त्वादानवैव सति 'हृस्रुहृ'इति सूत्रे स्तुदुस्रुधुप्रारणमनयं कमिति वाच्यम् । सुप्तुष सुप्तु-
 मेरथादौ धमादिषु ऋादिनियममासस्य इत्ये निवृत्त्या चरितार्यत्वादित्यादाय निराक-
 रोति-नच स्तुदुस्रुधुवामपि भलि विकल्प शङ्क्य इति । कुत इत्यस्य आह-भवतास्वदिति ।
 अदन्तादेव परस्य यल इग्नियेष अतृहृतात्परस्य तु यल इग्नियेषो नेति भारद्वाजीयं
 मतम् । अयं च इग्नियेषस्य निषेध 'अचस्तास्व दिति 'उपदेशोऽस्वतः' इति च सूत्र-
 द्वयप्रान्तरस्यैव इग्नियेषस्य पक्षे निवर्तकः । न तु ऋादिसूत्रप्राप्तरस्य इत्यतिषेधस्यापी-
 त्त्वर्थः । कुत इत्यस्य आह-अनन्तरस्येति । 'अचस्तास्व'दिति 'उपदेशोऽस्वतः' इति 'श्रुतो
 भारद्वाजरथे'ति च सूत्रक्रमः । 'हृस्रुहृ' इति सूत्रे तु ततः प्राग्बहुवचहितमिति भावः ।
 किंच 'नेह्वशिहृती'स्यादिप्रतिषेधकाण्डोक्तम् 'भार्दवातुकरव्येहृत्वादे रिति विधि
 काण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुदुस्रुधुवामिग्नियेषो भारद्वाजनियम वाच्यत इति 'नेह्वशि
 हृती'त्यत्र 'वस्वेकाजादसा'मित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।

ततश्च प्रकृते अनेत्यधिकी वीमावे तस्य अजन्तावात्तात्त्री नित्याऽनित्कत्वात्च इह-
 विकल्प इति सिद्धम् । तदाह-विवयिष विवेयेति । सिचादेशस्य यल पित्वात् अ
 सयोगादिति कित्वाभावाद्गुण्यः । इत्यपक्षे अयादेश । आजिषेति । 'बलादावाद्वात्तु-
 के वेप्यते' इति वीमावाऽभावपक्षे अजघातोरनुदात्तोपदेशादिभूतत्वादिट् । द्विष्वम् ।
 हलादिशेष । 'अस्य आदे रिति दीर्घः । विव्ययुरिति । अयुसि वीमावे द्विष्वे अस्यासहस्रवे
 असंयोगादिति कित्वात् गुण्याभावे इयहपवादे 'परनेकाच इति यणि रूपम् । विव्येति ।
 यस्य अकारे वीमावादि । विवाय विवेयेति । अजुस्रुमो षे ति गित्त्वविकल्पत्वाद् घृदिविकल्पः ।
 विवियव विवियेति । 'ऋाद्यन्वो लिटि सेह् भवेदिति निरुमिति षण् । वेज अजिषेति ।
 लुटि सासि वीमावविकल्प । वेप्यति अजिभ्यतोनि । लुटि स्यो वीमावविह्वर । वीयादिति ।
 आशीर्लिङादेशस्य भार्दवातुकरत्वात् वीमावाः । अय लुटि सिचि वीमावे सगर्वात्तुका
 संभ्रातुक्थो'रिति गुणे प्राप्ते । सिचि वृद्धिः । इगन्तस्येति । घृदिघृत्या इह हृपुपरिग्रहमङ्ग-
 स्वेत्यधिहृतस्य विशेषणम्, तदन्तविधिरिति भावः । एवं च अक्षोषीदिधादौ व्यञ्जनस्य
 न वृद्धिः । भवेरीदिति । लुक्स्थित् । इकारलोप । सिचि वीमाव । एकाच् इति इग्निय
 पेया । वृद्धि । अदागमः । पाषम् । अजीदिति । सिञ्जलोप । 'वद्वने ति हलन्तलक्ष-

मन्ये । खजति । २३३ खजि गतिवैकल्ये । खजति । २३४ एजू कम्पने । पजा-
 खकार । २३५ ड ओ स्फूर्जा वज्जिषोपे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । २३६ वि चये ।
 वकर्मकः । अन्तर्भावितपर्यस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिचाय । चिक्षियद्गुः । चि-
 क्षियुः । चिक्षियि-चिक्षेय । चिक्षियिव । चिक्षियिम । शेता । २२६८ मकृत्सा-
 र्धधातुकयोर्दीर्घः ७।३।२५॥ अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याथादौ प्रत्यये परे । ननु
 कृत्सार्वधातुकयोः । चीयात् । अक्षेयीत् । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना
 सहाय पठितुं युक्तः । चिशीज । २३८ लज २३९ लजि भाषने । २४० लाज
 २४१ लाजि मर्जने च । २४२ जज २४३ जजि युदे । २४४ तुज हिंसायाम् ।
 तोजति । तुतोज । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ एज २४९
 यजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दायाः । गज मदने च । २५२ वज २५३ वज

पायां वृद्धौ 'नेटि' इति निविद्यायामाढागमे 'आटश्चे'ति वृद्धिः। ङङि अवेष्पत् आजि-
 षत् । तेज पालन इत्यादि । स्पष्टम् । एजू कम्पन इति । दोस्तो त्वामनेपदो मतः । ड ओ-
 स्फूर्जेति । 'कादिर्जिडुद्वय' इति टुरित् । उपदेशेऽजनुनासिकनादोकार आकारश्च इत् ।
 'द्वितोऽद्युजि'र्ययुच्, 'आदितर'चेति निष्ठात्वम्, 'ओदितर'चेति निष्ठावामिणिके-
 षश्च तत्फलानि । 'उपधायां' चेति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकारः पठितः।
 तेन हुँतीत्यादौ न दीर्घ इत्याहुः । स्फूर्जेतीति । ङङि पुस्फूर्जे, मस्फूर्जीत् । चि चय
 इति । चयो नाशः । अन्तर्भावितपर्य इति । प्राणानार्थक इत्यर्थः । अजन्तेष्वेवास्य पाठो
 युक्तः । चयतीति । नश्यतीत्यर्थः, नाशयतीति वा । चापि गुणे अयादेशः । निष्ठायेति ।
 णङि वृद्धिः आयादेशः । चिक्षियद्गुरिति । 'असंयोगादिति कित्वाङ्ग गुणः । इयङ् ।
 चिक्षियि-चिक्षेयेति । पितृत्वेन कित्वाऽम्भावात् गुण्यः । अजन्तस्याङ्गसौ निपातिन्त्वा-
 ष्च भारद्वाजनिघमात्पङ्क्ति वेट् । इट्पञ्चे अयादेशः । चिक्षियथुः । चिक्षिव । चिचाय ।
 चिक्षय । यस्मसोस्तु प्रादिनिघमात् नित्ममिट् । तदाह—चिक्षियिव चिक्षियिमेति ।
 शेता । शेष्पति । चयतु । अचयत् । चयेत् । आशीर्ङिङि विशेषमाह—मकृत्सार्व-
 धातुकयोः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अयङ्' पि कृत्तीत्यतः षीति मस्यन्तम-
 नुवृत्तमङ्गाक्षिसप्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधिः । दीर्घभ्रूया 'अच' इत्यनुपस्थितमङ्गवि-
 शेषणम् । तदन्तर्वाचः । तदाह—अजन्तस्येत्यादिना । अङ्गसार्वधातुकयोरिति किम् ।
 प्रकृत्य । तुक् बाधित्वा परत्वादीर्घो न । चिनुयात्, सार्धधातुकत्वाच्च दीर्घः । चोजेति ।
 ईदुपचः । कूजिनेति । 'कूज अव्यक्ते शब्दे' इत्यनुपदमेव पठितम् । तत्रैव 'कूज चीज
 अव्यक्ते शब्दे' इति पठितु युक्तमित्यर्थः, अर्थक्यादिति भावः । लज लजि मर्जन इति ।
 'मासंनं रवपकारगी' इत्यमरः । द्वितीय इदित् । आशीर्ङिङि ङङ्यात् । ङङ्यात् ।
 लाज लाजि मर्जन इति । आदुपधौ । द्वितीय इदित् । जज जजोत्यादि । स्पष्टम् । वज व-
 जेति । आटस्य असंयुक्तहल्मध्ययाऽकारवर्षेऽपि 'न शसद्दवादिगुणानाम्' इत्येता-

गती । ववजतूः 'वदमज्ज'—(स् २२६७) इति वृद्धिः । अवाजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाब्न्ता अनुदात्तैः पट्त्रिंशत् । २५४ अट् अतिक्रमि-
स्योः । दोषघोऽयम् । तोषघः इत्यन्ये । अहते । आनष्टे । २५५ वेष्ट वेष्टने ।
बिबेष्टे । २५६ चेष्ट चेष्टायाम् । अवेष्टिष्ट । २५७ गौष्ट २५८ खोष्ट संवाते ।
जुगोष्टे । लुलोष्टे । २५९ घट् चलने । जघट्टे । २६० स्फुट विक्रमने । स्फोटते ।
पुरफुट्टे । २६१ श्रुति गती । अश्रुते । आनश्रुते । २६२ वडि एकचर्यायाम् । वव-
शुते । २६३ मडि २६४ कडि शोके । शोक इह आभ्यानम् । मशुते । कशुते ।
२६५ मुडि पालने । मुशुते । २६६ हेठ विवाधायाम् । विवाधा शायम् । जि-
हेठे । २६७ घठ च । एठाद्यक् । २६८ हिडि गत्यनादयोः । हिण्डते । जिहि-
शुते । २६९ हुडि सहाते । जुहुण्ठे । २७० कुडि दाहे । जुकुशुते । २७१ वडि विभा-
जने । २७२ मडि च । ववशुते । २७३ मडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपा-
लम्भाश्च परिभाषणम् । ववशुते । २७४ पिडि सहाते । पिपिण्डे । २७५ मुडि मार्जने ।
मार्जने शुद्धिम्यंभावश्च । मुशुते । २७६ तुडि तोडने । तोडनं दारुणं हिंसनं च ।
तुशुते । २७७ वुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरयो इत्येके । वुशुते । २७८

म्यासलोपो नेश्याह—ववजतुरिति । अवाजीत्—अवजीत् । द्वितीयस्य तु संकुल्लङ्गम-
व्यस्याऽकारादेशेत्वाऽम्यासलोपोऽयं प्रसक्तिः । 'अवाजी' दिव्यत्र 'अतो हलादेशे'रिति
वृद्धिदिकल्पमाशङ्क्याह—वदत्रेति वृद्धिरिति । इच्छन्त्यादेशे सिद्धे प्रजप्रहणस्य 'अतो
हलादेशे'रिति विकल्पनिरासार्थादिति भावः । शुचादेशो द्विसप्ततितृताः ।

शाब्न्ता इति । 'शाब् रक्षाधायाम्'मित्यन्ता इत्यर्थः । शाब्न्ता इति कश्चिदाठः ।
अट्टेति । सवर्गमृतीयोपघोऽयम् । चत्वंन्दुवाभ्यां तोषघनिर्देशः । तदाह—दोषघोऽयमि-
ति । तथा च अट्टघातोः सनि इति अट्टि स इति स्थिते ष्टुत्वचत्वेयोरतिदावाद्जादे-
द्वितीयस्येति प्रवर्तमानं द्वित्वम् 'नन्द्राहसयोगादय' इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य
भवति । ततो हलादेशेपे दकारस्य ष्टुत्वचत्वेयोः 'अट्टिटिपता' इतीष्टे सिध्यति । स्वा-
भाविकमूर्धन्योपघावे 'नन्द्रा' इति निषेधाऽभावात् दकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हला-
देशेण द्वितीयदकारस्य निवृत्तौ अट्टिटिपते इत्यभिष्ट प्रसज्येतेति भावः । तोषघ इत्यन्य
इति । ष्टुत्वेन तोषघनिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुत्वस्याऽति-
दात्रेपि 'नन्द्रा' इति निषेधाऽभावात्कारविशिष्टस्य तटि स् इत्यस्य द्वित्वे हलादि-
नोषेण टकारस्य निवृत्त्या अट्टिटिपते इति कथमिति भावः । आनष्टे इति । इह 'न-
न्द्रा' इति निषेधो न, सत्र द्वितीयस्यैकाच्च इत्यनुपपत्तेः । घट् चलन इति । अर्थं पुरादा-
यपि । स्फुट विक्रम इति । अर्थं कुडादायपि । अडि गताविति । खिति मुमि द्विरे हलादि-
नोषे 'अत आदेशे'रिति द्वौ 'तस्मान्नुद्द्विहृ' इति मुडिति मन्वाह—मानुष्ठ इति । वडि
एकचर्यामिति । असहायचर्यामितिर्थाः मडि चेति । विमाजक-इत्यनुपपद्यते । 'मडि

चडि कोपे । चण्डते । २७६ शडि बजाया सहाते च । शण्डते । २८० तडि ताडने ।
 तण्डते । २८१ पडि गती । पण्डते । २८२ कडि मदे । कण्डते । २८३ खडि
 मन्ये । २८४ डेडू २८५ होडू अनादरे । जिडेडे । जुहंडे । २८६ धाडू आप्ला-
 व्ये । वशादिः । आप्लाव्यमाप्जवः । धाडते । २८७ धाडू २८८ धाडू विशरणे ।
 धाडते । धाडते । २८९ शाडू श्लाषायाम् । शाडते ।

अथ गडघन्ताः परस्मैपदिनः । २९० शौट्ट गर्बे । शौटति । शुशौट ।
 २९१ यौट्ट यन्धे । यौटति । २९२ ग्लेट्ट २९३ ग्लेट्ट उन्मादे । द्वितीयो डान्तः ।
 टान्तमन्थे पाठस्त्वर्थसाम्यान्नापतिवत् । ग्लेटति । ग्लेटति । २९४ कटे वर्षावरण-
 यो । चटे हत्येके । चकाट । सिचि 'अतो हलादेशो' (सू २२८४) इति
 वृद्धौ प्राप्तायाम् । २९६ छ घन्तक्षणाश्वसजागृणियस्येदिताम् ७।२।५॥ इम-
 यान्तस्य क्षणादेश्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ घिचि । अकटीत् ।
 २९५ अट २९६ पट गती । आट । आटतुः । आटुः । पनाट । पेटतुः । पेटुः ।
 २९७ रट परिभाषणे । रराट । २९८ लट बाल्ये । ललाट । २९९ शट रजावि-
 शरणगत्यवसादनेषु । शशाट । ३०० वट वेशने । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।

भूषायांमिति परस्मैपदेषु वक्ष्यते । शाडू श्लाषायामिति । ढलघोरैक्यात् शाल्लत इति
 कारणम् । इत्यष्टादशः पट्प्रिसादताः ।

अथ गडघन्ता इति । 'गडि वदनेकदेशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । ग्लेट्ट ग्लेट्ट इति । पट्ट-
 पडौ । द्वितीयो डान्त इति । टवर्गवृत्तीयान्त इत्यर्थः । मनु टान्तेस्त्वस्य क्य पाठः, पुण्ड
 भावकरण इत्यारभ्यानुक्रममाणेष्वेवास्व पठितुं युक्त्यादित्यत आह—गन्तमन्थ्य
 इति । नाभिनिरादिति । 'एव वृद्धा'वित्थारभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थांतेषु यथा 'नाष्ट
 नाष्ट पाठे'ति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठः, तद्वदित्यर्थः । कटे इति । क-
 ण्ट्यादिः । चटे इति । शाल्लत्यादिः । आघस्य छिटि अम्यासस्य सुरवमिराहाह—चका-
 टेति । चण्टतुः । द्वितीयस्य चेटतुः, वैक्यापादकाऽऽदेशादिव्वाऽभावादेत्काम्यासलो-
 पी । प्राप्तायामिति । हल-तल्लक्षणाया निवृत्तेर्नदीति निषेधात् 'अतो हलादेशे'रिति
 वैकशिरकवृद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः । छ-घन्त । छघन्त चण इवस जागृ मि चि प्दिव् पृथा
 ह्यन्तात्पथी । ह् म् सू इत्येतं वर्गा येकमन्ते ते ह्यन्ताः । सदाह—इमयान्तस्येति । छ-
 यादेरिति । आदिना वसस जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम् । घन्तस्येति । प्रथमप्रहणपरिभाषया
 यिमहणेन तद्वत्प्रहणमिति भावः । स्वयतेरिति । शिवधातोरित्यर्थः । पदित इति । एत्
 इत् पस्येति विग्रहः । वृद्धिर्न स्यादिति । 'सिचि वृद्धिरित्यतो नेटीत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
 भावः । इडाशौ सिचोति । 'सिचि वृद्धिरित्यतः सिचोति 'नेटी त्यत इटीति चानुवर्तत
 इति भावः । अकटीदिति । प्दित्याह वृद्धिः । अट पठेति । 'अथ आदेशे'रिति दीर्घं मरशा

ववटिष । ३०१ क्तिट् ३०२ खिट् प्राप्ते । खेटति । खेटति । ३०३ शिट् ३०४ पिट्
 अनादरे । शेटति । शिशेट । सेटति । सिपेट । ३०५ जट् ३०६ झट् सञ्ज्ञाते ।
 ३०७ भट् भृती । ३०८ तट् उच्छ्राये । ३०९ खट् काङ्क्षायाम् । ३१० षट् वृद्धौ ।
 ३११ पिट् शब्दसञ्ज्ञातयो । ३१२ हट् दीप्तौ । ३१३ षट् अत्रयवे । ३१४ छट्
 बिलोढने । छान्तोऽयमित्येके । ३१५ चिट् परप्रोपे । ३१६ विट् शब्दे । ३१७
 विट् आक्रोशे । षयादि । द्विट् इत्येके ३१८ इट् ३१९ क्तिट् ३२० कटी गतौ ।
 पटति । खेटति । कटति । ईकार 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (सू ३०३९) इतीप्तिपेधार्थः ।
 केचित्तु इदित् मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अये तु इ ई इति प्रश्न
 ष्य, अयति । इयाय । इयत् । इयु । इययिष-इयेष । इय । इयाय-इयय, दीष

आह—भाट्टिन । पेट्टरिति । पूराभ्यासलोपो । वट् वेष्टने । ववट्टरिति । 'न वासद्दवा
 दिगुणाभामि ति निषेधः । ववट्टियेति । अथ 'यलि च सेटी'ति प्राप्तस्य 'न वासद्दे ति
 निषेध । क्तिट् खिट् प्राप्ते इति । यद्यपि 'इट् क्तिट् कटी गताविति अग्रे किञ्चात् पठ्यते ।
 तथाप्यर्थेभेदात् पुनरिह पाठ । खिट् प्राप्ते, क्तिट् गतौ चेति पठितु युक्तम् । खिट् निषे
 ति । आद्यस्ताडन्यादि । द्वितीयस्तु योपदेश । अ श्येति । आद्यस्य अयैरुभ्यापाद्
 कादेशादिसादेश्वाऽभ्यासलोपो । द्वितीयस्य तु न । जेट्तुः । जझट्तु । यत् नृत्ताविति ।
 योपदेशः । चुरादेशे च नाटे पथुदासाद्य योपदेश एव । प्रणटति । इट् क्तिट् कटी गतावि
 ति । 'कटे वषावदयथो'रिति कटि- पूर्वनिर्दिष्टतः । इह ईदित्प्रत्यये । एदित्त्वाभावात्
 इत्यन्तेति वृद्धिनिषेधो न भवति । अकटीत्-अकटीयत् । ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न
 पठ्यत इत्यत आह—ईकार इति । द्विविधिति । कटि इति द्विरुक्ता तपाठ मत्वा इदित्त्वा
 ननुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थः । अन्ये रिति । उदाहरन्ती
 रयन्वय । प्रदित्थेति । कटि इत्यनन्तराम् इ ई इति धातुस्य सवर्णोक्षेप्य प्ररिच्छ
 निर्दिष्टमिति भावः । भवतीति । इघातोर्लटि शपि गुणे अयादेशः । इयावेति । णकि द्वित्वे
 वृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्याऽसवर्ण' इति इयच्छ । एतुरिति । इकारोऽत्र इरव । तथा
 द्वि—इ अनुसिति स्थिते कित्वाद्गुण्यभावे 'द्विवर्णनेऽथो ति निषेधाद्यगमावे 'इ' इत्य
 स्य द्वित्वे इ इ अनुसिति स्थिते सवर्णपरकत्वाद्भ्यासस्य इयत्तभावे सति 'वर्णाद्वाङ्
 वक्षीय' इति सवर्णोक्षे बाधित्वा 'परनेकाद्य' इत्युत्तरखण्डस्य यथि 'इयत्'रिति रूप
 म् । इघातोर्लोकाजनिवमत्पलि वेट् । तत्र इत्पथे रूपमाह—रविव्यति । यलि द्वित्वे
 इटि वित्त्वेन द्विरुक्ताऽभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयच्छ । तथा ऽच परस्मिन्नि
 गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपरकत्वाद्भावात् कथमभ्यासस्य इयत्तिति वाच्यम्, अस
 वयप्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वामसक्ते । एव अलि इयादस्यत्रापि वृद्धेन स्थानि
 वत्त्वम् । यलि इत्तभावपथे रूपमाह—रयेथति । यलि द्वित्वे गुणे अभ्यासस्येयम् ।
 अयुति इययुः । (इवेति । यस्य अकारादेशे द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'परनेकाद्य' इति यजि

स्य द्व 'इजादेअ--' (स२२३७) इत्यामि अयावकारेऽप्यादि उदाहरन्ति । ३२१ मडि
 मूषायाम् । ३२२ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति द्व दाहे गतम् । ३२३
 मुड ३२४ मुड मर्दने । ३२५ मुडि अलीभावे । ३२६ मुडि अण्डने । मुण्डति ।
 पुडि च इत्येके । पुण्डति । ३२७ रुडि ३२८ लुडि स्तेये । षण्डति । लुण्डति । रुडि
 लुडि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । ३२९ स्फुटिर् विशरणे । इरिस्वाद् वा । अ-
 स्फुटत्-अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इरिस्वान्मुम् । स्फुण्डति । ३३०
 पठ व्यक्त्या वाचि । पठतुः । पठिय । अषठीत् । अषाठीत् । ३३१ वठ स्थौल्ये ।
 ववठतुः । ववठिय । ३३२ मठ मदनिवासयो । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४
 रठ परिभाषणे । रठ इत्येके । ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः । वलाङ्कारे इत्येके । हठ-
 ति । जहाठ । ३३६ षठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपधाते । ओठति । ऊठ इत्येके ।
 ऊठति । ऊठाङ्कार । ३३९ पिठ हिंसासङ्कलेश्चनयोः । ३४० शठ कैतवे च ।
 ३४१ शुठ प्रतिधाते । शोठति । शुठि इति स्वामी । शुण्ठति । ३४२ कुठि च ।
 कुण्ठति । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिधाते च । ३४४ शुठ शोषणे । ३४५ रुठि
 ३४६ लुठि गतौ । ३४७ चुड्ढ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्ढति ।
 चुचुड्ढ । ३४८ अड्ढ अभियोगे । अड्ढति । आनड्ढ । ३४९ कड्ढ कार्करये । क-
 ड्ढति । चुड्ढादयस्त्रयो दोषवा । तेन क्विपि चुड् अत् कत् इत्यादि । ३५० क्रीडृ विहारे

रूपम्) । 'यलुत्तमो वे'ति चित्त्वपक्षे आह—रयावेति । द्वित्वे पित्त्वेन कित्त्वाऽभा-
 वात् वृद्धौ आयादेशे अग्यासस्य इयङ् । चित्त्वाऽभावे आह—रयावेति । द्वित्वे पित्त्वेन
 कित्त्वाऽभावात् गुणे अयादेशे अग्यासस्य इयङ् । वसि मसि चक्रादिनिघमाच्चित्यमिति
 द्वित्वे उत्तरस्यस्य 'प्रनेकाच' इति ययि इयिव इयिमेति रूपम् । एता । एण्यति ।
 अयतु । आयत् । अयेत् । माशीर्लिङ् तु 'अष्टसार्धधातुवधोरिति द्वीर्धे ईयात् । तिचि
 वृद्धिः । ऐपीत् । ऐष्यत् । दीर्घस्य त्विति । दीर्घस्य ईधातोःरिपर्यः । तस्य लिटं वजं-
 विस्था लडादिषु पूर्वक्षत् । लिटि विशेषमाह—मयाङ्कारेति । ईधातोःरामि गुणे अया
 देशः अनुप्रयोगश्च । कुडि वैकल्य इति । वैकल्यम् अविषेक इत्याहुः । अपूर्णभावो वा ।
 मुड मुड मर्दन इत्यादि । स्पष्टम् । पठधातोर्लिङ् अनुसादौ किति पृत्वाभ्यासलोपौ । तदा-
 ह—पठतुरिति । पठियेति । पित्त्वेन अकित्त्वेऽपि 'यलि च सेटी'त्येत्वाभ्यासलोपौ । अ-
 पठेत् । अषाठीदिति । 'अतो हलादेशे'धोरिति वृद्धिविकल्पः । वठ स्थौल्ये इति । स्थौल्य-
 रयुष्ठीमवनम् । 'न शसद्दवादिगुणाना'मित्येत्वाभ्यासलोपनिषेध इति मत्वा आह—
 ववठतुः । ववठियेति । दोषवा इति । एतुवेन दोषवनिर्देश इति भावः । चुदिनि । चुड्ढ-
 धातोः क्विपि हलदयादिना सुलोपे द्वितीयस्य ङस्य सयोगान्तलोपेष्टुत्वनिवृत्तौ 'वाव-
 साने' इति चार्धे एत् इति रूपम् । मदिति । अड्ढधातोः क्विपि पूर्ववत् रूपम् । कदिति

विद्योऽह । ३५१ तुङ्गोऽहने । तोडति । तुङ्गोऽह । तुङ्ग इत्येके । ३५२ इङ् ३५३ इङ् ३५४ होङ् गती । हुङ्पात् । हुङ्पात् । होङ्पात् । ३५५ ऐङ् अनादरे । ३५६ रोङ् ३५७ लोङ् ठमादे । ३५८ ऋङ् उदने । ऋङ्ति । आङ् । आङ्कु । आङ्कु ३५९ लङ् विनासे । लङ्ति । उभयोर्नरयोश्चैक्यस्वरपाङ्गजतीति स्वाम्पादयः । ३६० कङ् मदे । कङ्ति । कङ्ति इरेके । कङ्ति । ३६१ मङ्ति वरुनेऽदेये । मङ्ति । इति षष्ठीयन्तः ।

अप्यपञ्चमीयन्तः । तत्रानुदात्तस्योभयन्त्यामनुबिद्यत् । ३६२ तिङ् ३६३ चेङ् ३६४ टिङ् ३६५ धेङ् कर्त्तव्या । आद्योऽनुदात्त । होरस्वन्तो एव्य सेङ्ति दभ्राम । तेरते । तिङ्ति । आदिनियमादिङ् । तिङ्तिरे । तेत् । टेप्स्वते । ३३०० लिङ् स्वत्वावात्मनेपदेषु १।२।१। ॥ इत्यनेनादन्तं पठेत् । अत्रादी निष्ठा-
त्पनेपदन्तं विन्वेत्येती, छिती स्तं । छित्वात् गुणः । विष्ठीङ् । विष्ठीयास्तम् । वि-
ष्ठीरन् । सुष्ठीङ् । सुष्ठीरन् । सुष्ठीरन् (६२२८१) इति सनोर । अत्रित्त । अत्रिष्ठावाम् । अत्रि-
ष्ठाव । तेरते । तिङ्तिरे । तेपठा । तिङ्तिरे । तिङ्तिरे । तिङ्तिरे । तिङ्तिरे । तिङ्तिरे ।

कङ्कशातो छिदि स्तम् । कङ्कशाति । आदिना ज्ञानं सुदिवादिस्तम् । कङ्कस्व-
रत्तदिनि । अज्ञानादिति शेषः । मङ्ति वरुनेति । तत्रगान्तेषु गङ्ति मङ्ति । परस्मैप-
दिनाः शौट् मङ्ति इत्यदयो गताः ।

तिङ् इति । अयमनुदात्तविद्युपद्यौ । द्वितीयव्युत्पद्यौ । तृतीयव्युत्पद्यौ चोने-
द्यौ च, तद्याम्य च्छ्वेन टकारस्य निर्दिष्टया इत्यनेनादिति शेषः । अप इति ।
विष्ठीवातुरित्यर्थः, आप्यादौ अनुदात्तोपदेशेऽप्यस्य पाठादिति भावः । अत्रादेति । आ-
प्यविष्ठीवदित्येति भावः । आद्योऽनुदात्त इति—तेरते इति । अत्रि लङ्पुण्यः । तिङ्ति-
इति । 'अपयोगा' इति छित्वात् गुणः । अयं तिङ्तिरिङ् इत्यत्र 'एकाव टरुदा' इति
निषेधनासाह—कदिनिबन्दिदि । टेप्स्वते इति । अत्रादौ तु तेरताम्, अनेरत,
तेपठ । अथाशार्ङ्गिङ्छितीदुटि सुटि विष्ठीरन्तेति रूपं वैश्वति । तत्र लङ्पुण्ये प्राप्तेः
विष्ठी । 'इको छित्ति'ति, 'इत्यनेनाप्ये'ति च सूत्रमनुवर्तत । 'अपयोगा' इत्यत्र छिदिदि-
त्य । इङ् इति सामीप्यं पठे, इति अत्रति । तदाह—एतदप्येनादित्यादित्य । अयमने-
पदपाठस्य पित एव विशेषस्य, ननु छिङ्, छिङ्गादेऽप्यामनेरदप्यं छिङ् पाठः-
सम्भवात् । इङ् इति ? 'अह' वदते । अत्रि तु कित्ते 'वचिन्वरा'ति सम्भवात्
स्यात् । आप्यनेपदेषु किम् ? अत्रादौ । इह कित्ते अति 'सुविष्ठीरन्ते'ति कित्तीत्य-
स्य न स्यात् । अत्रिरेति । सुष्ठीरन्ते, छिङ्, विष्ठी । 'ह्यये अत्रे'ति लोभः । आप्य-
नेरदप्येनादित्येन सिक्कं छित्वात् न लङ्पुण्यः । अयं लङ्पुण्येऽनुपपन्नस्य प्रबोधनमा-
ह—तेरते इति । इङ्पुण्ये तु कित्तादुगो न स्यादिति भावः । सेट्छोऽप्यिति सू-
त्रेति—तेरते । अत्रिरेति । छिङ्वादीन् 'अत्रे'ति, 'अ' इति सारं

तिष्ठेपिरे । तेष्टु कम्पने च । ३६६ ग्लेष्टु दैन्ये । ग्लेपते । ३६७ टु वेष्टु कम्पने । वे
पते । ३६८ षेष्टु ३६९ गेष्टु ३७० ग्लेष्टु च । चात्कम्पने गती च । सूत्रविभागादिति
स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्यमेदा-
पुनः पाठः । ३७१ मेष्टु ३७२ रेष्टु ३७३ लेष्टु गती । ३७४ त्रपुष्टु ज्ञापाम् । त्रपते ।
२३०१ तुफलमजप्रपञ्च ६।४।१२२॥ एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च रमा-
तिक्रि लिति सेटि श्लि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदिस्वादिद्वा । त्रपि-
ता । प्रता । त्रपिपीष्ट । त्रपीष्ट । ३७५ कपि चलने । कम्पते । चकम्पे ।
३७६ रवि ३७७ लवि ३७८ अवि शब्दे । रम्बे । लम्बे । आनम्बे । ३७९
लवि अयससने च । ३८० क्वृ वर्थे । चकवे । ३८१ क्लीवृ अघाष्टर्थे । चित्रीवे ।
३८२ क्षीवृ मदे । क्षीवते । ३८३ शीमृ कल्पने । शीमते । ३८४ चीमृ च । ३८५
रेमृ शब्दे । रिर्रेमे । अभिरभी क्वचित्पठयेते । अम्भते । रम्भते । ३८६ ष्टभि
३८७ ष्कभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । नुम्यनुस्वारः । उत्तम्भते । 'उदः स्यास्त-
म्भो'—(घृ ११८) इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । 'स्तम्भे'—(घृ २२७२) इति पत्य

द्वुवनिवृत्त्या छटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रूपमाह—तिष्ठेप इति । दार्प-
र्षाः क्षय' इति सकारः शिष्यते, पकारस्य निवृत्तौ द्वुवनिवृत्तेः । किरवाग्नि गुणः ।
तिष्ठेप इति । षेष्टुवातोः रूपम् । ठेष्टु कम्पने चेति । धाराक्षणे । घस्तुतस्तु चकारेण धर-
णार्थस्य छाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्यपस्तु शक्यः । केचित्तु 'देष्टु' इति वर्गवृत्तीयादि प-
ठन्ति । चात्कम्पने गती चेति । अनुष्ठसमुच्चयायञ्चकार इति भावः । प्तश्च टु वेष्टु
षेष्टु गेष्टु ग्लेष्टु कम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठावलभ्यते । अर्थभेदादिति । ग्लेष्टु दैन्ये
इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा 'ग्लेष्टु दैन्ये कम्पने
गती चेति गौरव स्यादिति भावः । त्रपृषति । ऊकारः पकारश्च इत् । अनु-
पचः । संयुक्तदृशमध्यस्थत्वादेश्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह—तुफल । 'अत एक-
द्वचमज्ये' इत्यतः अत इति लिटीति धानुषधते । 'ध्वसो रियतः एदिति अभ्या-
सलोपश्चेति च, 'शमदनेपदस्मात् द्वितीति, 'यस्त्रि च सेटी ति सूत्रं च । त-
दाह—एषामिति । गुणशब्देन भाविताऽकारवत्त्वाद्द्विरूपादेशादित्वादेकदृशमध्य-
स्थत्वाऽभावाच्चाऽप्राप्ते विधिरयम् । आनम्भ इति । द्विहरवान्मुट् । धभि
स्कमीति । भाषाः पोपदेशः, द्वुवेन सकारस्य टकारनिर्देशेन इत्यपरकसादि-
त्वात्, सतः परस्य सवर्णे द्वुवस्य निवृत्ति । तदाह—स्तम्भत इति । नुम्यनुस्वार इति ।
इदित्वाऽनुभि 'नद्यापदान्तस्येति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययोति तस्य पर-
सवर्णः सकारः । 'दम्भे' इत्येव पाठे तु प्रतिपक्षेत्त्वात् 'उदः स्या' इत्यत्र अस्यैव
अरणं स्यादिति भावः । पूर्वसवर्ण इति । सकारस्य चकारः । तस्य 'खरि चेति चार्धं

तु न भवति । श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र प्रहणत् । तद्वोजं तु 'उदः स्फ-
स्तम्भोः-' (सू ११८) इति पवर्गायोरधपाठः, 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति
तवर्गायोरधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार श्रौतदेशिक इत्याहुः । तन्मते
विष्टम्भते । ष्टम्भते । टष्टम्भे । ३८८ जमी ३८९ जृभि गात्रविनामे । २३०२
रधिजमोरचि ७।१।६१॥ एतयोर्नुंमागमः स्यादचि । जम्भते । जम्भमे । ब
म्भिता । जम्भिमिष्ट । जम्भते । जम्भमे । ३९० शरुभ कथने । शरुभे । ३९१
वरुभ भोजने । दन्त्योष्ठपादिः । वरुभे । ३९२ गरुभ भाष्ट्ये । गरुभते । ३९३
अम्भु प्रमादे । तालव्यादिदन्त्यादिष्व । अम्भते । अम्भते वा । ३९४ शुम्भु
स्तम्भे । स्तोमते । विष्टोमते । तुष्टुमे । व्यष्टोमिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । ३९५ शुर् रक्षणे । २३०३ शुपूचूपविच्छिप्यपिप

तकार इत्यर्थे । अथ बद्धकर्म्यं तत् "उदः स्यास्तम्भो"रित्यत्र ह्रस्वसन्धौ । प्रप्रञ्जितम् ।
विस्तम्भन इति । 'सापदाधोरिति परत्वनिषेध इति भावः । नन्वेवमपि 'स्तम्भे'रिति
पार्त्वं कुतो न स्यादित्यत आह—स्तम्भेरिति परत्वं तु न भवतीति । कुत्र ह्रासत आह—
श्नुविधोरिति । 'स्तम्भुस्तुम्भुस्वरुम्भुस्वरुम्भुः श्नुश्चेति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रति-
पदोक्तस्य परत्रविधौ प्रह्यादित्यर्थः । नन्वेवं सति 'उदः स्यास्तम्भो'रिति पूर्वसवर्णवि-
धावपि सौत्रस्यैव प्रहयं स्यादित्यत आह—उद्वोजं रिति । परत्रविधौ सौत्रस्यैव प्रहणम्,
पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्यस्यापीत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ भोपचस्य,
परत्रविधौ तु भोपचस्य पाठः इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—रिति भावः इति । पा-
णिनिशिष्यपरम्परैव तत्र प्रमाणमिति भावः । छिटि 'शर्पूर्वाः क्षयः' इति पञ्चारस्य
निवृत्तौ ष्टुवनिवृत्त्या तकारः शिष्यत्रे । तस्तम्भे । टकार श्रौतदेशिक इति । स्वामाविक
एव टकारो ननु ष्टुवम्भपम्भ इत्यर्थः । तन्मते विष्टम्भत इति । तथा च पकारस्त्वापि स्वा-
माविकत्वात् परत्रविधौ स्तम्भेरेव प्रहणेऽपि पकारो निर्बाध इति भावः । टष्टम्भ इति ।
'शर्पूर्वाः' इति टकार एव शिष्यत इति भावः । नधो जृभि गात्रविनामे इति । गात्रस्य
विनामेऽन्तभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय इदि१ । आद्यएव ईदि२ । 'शर्दीदितो नि-
ष्टाया'मिति इग्निपेघार्थम् । रक्षित्तम्भोः । 'एव हिंसाया'मिति श्यन्विकरगस्य चतुर्थ्या-
न्तस्य इका निर्देशः । 'इदितो नुम् चतोर'सिपतः नुमित्पनुत्तंते । तदाह—यत्पौरिति ।
अनिदिशत्वात् नुमित्रिधिः । जम्भत इति । शपि नुम् । 'जम्भिते'गथादाविति अक्षरक-
त्वान्नुम् । अचि क्रिम् । रक्ष् । जम्भम् । मम्भु इति । अकारमन्वः । ष्टुम् स्तम्भ इति ।
ष्टुत्वेन तकारस्य टः । भोपदेशोऽयम् । विशेषत इति । 'उपसर्गात्सुनोती'ति परम्भम् ।
व्यष्टोमिष्टेति । 'प्राक्सितादृद्भयवायेऽपी'ति परम्भम् । तिष्टु इत्यादयरतोभयपम्भो अनुदा-
सतो गताः ।

शुर् रक्षणे इति । ऊदिदम्भम् । शुपूचु । एवम् इति । शुपू भूप विच्छिप्य पयि पाव

निम्न आयः ३।१।२८॥ एव्य आयप्रत्ययः स्वात् स्वायै। 'पुगन्त'- (सू २१८९)
इति गुणः । २३०४ सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२॥ सनादयः कर्मेणिङ्गन्ताः
प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसङ्गाः स्युः धातुत्वान्नाडादयः । गोपायति । २३०५
आयादयं आर्घधातुके वा ३।१।३१॥ आर्घधातुक्विवक्षायामायादयो वा स्युः ।
२३०६ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ३।१।३५॥ कास्धातोः प्रत्ययान्तेम्यभा-
मस्याल्लिटि न तु मन्त्रे । 'कास्यनेकाङ्मह्यं कर्तव्यम्' । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय
तस्यानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः । २३०७ आर्घधातुके ६।५।४६॥ इत्यधि-

इत्येभ्य इत्यर्थः । अर्घनिर्देशाऽभावाद्वाह-स्वार्थ इति । आयप्रत्ययः । अकारान्तः ।
तत्फलं तु 'गोपायति नः सुमनस्यमान' इत्यत्र गोपायेत्यस्य धातुस्वरैषान्तीदात्तत्वेन
दाहकारेण एकादेशस्यापि 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वे, तमित्यस्य अहुपदे-
शाद् परलसार्धधातुक्त्वेन अनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरित-
त्वमिति बोध्यम् । 'धातोरेकाच' इत्यस्यो. धातोर्इत्यनुसृत्वा धातोर्इति विहितत्वा-
दायप्रत्ययस्यार्घधातुक्त्वात् सरकार्यं गुणादि भवति । तदाह-पुगन्तेति गुण इति ।
मन्त्रायप्रत्ययान्तस्य म्वादिषु पाठाऽभावेन धातुत्वाऽभावात् क्यमस्मात्सङ्गादप्य. इ-
त्यत आह-सनाद्यन्ताः । 'गुणिक्रियः सनिःस्वारभ्य 'कर्मेणिङ्गन्तैः सूत्रैः सनादि-
प्रत्ययान्तिष्वप्य सूत्रमिदं पठितम् । सन् आदिषुंषां ते सनादयः गिह्प्रायवपयन्ताः,
तेऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ता इति विग्रहः । तदाह-सनादयः कर्मेणिङ्गन्ता इति ।
'मन्त्रायकाङ्मचक्यह्ययोऽप्याचारद्विग्विज्यहौ तथा । पयाय ईषद् गिह् चेति
द्वादशमी सनादयः' इति सङ्ग्रहः । सनादिषु प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमतिषेवादिह
सदन्तग्रहणम् । धातुत्वादिति । आयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । गोपायतीति । नापि 'मतो गुणेः'
इति पररूपम् । भावादयः । आयः आदिः येषां ते आयादयः । 'आय ईषद् गिह् चेति
त्रय आयादयो मताः' 'गुपूधूपविर्लुपणिपनिभ्य आयः' 'अतेरीयद्' 'कर्मेणिङ्गानुत्तर-
मस्य सूत्रस्य पाठात् । विवक्षायामिति । 'आर्घधातुक्' इति विषयसप्तमीति भावः । पर-
सप्तमीत्वे तु गोपायितेश्च मतो लोपो न स्यात्, आर्घधातुकोपदेशकाले
अदन्तरत्वाभावादिति भावः । तथा च लिटि आयप्रत्ययस्य विकल्पः स्थितः । तत्र
आयप्रत्ययस्ये आह-कास्प्रत्ययात् । आम् अमन्त्रे इति च्छेदः । चकाष्ट दीप्तौ, जागृ-
निद्राद्यप्ये, इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमित्यन्ते । तदर्थमाह-कास्यनेकाङ्गिति ।
ननु यद्यश्मिन् धातिके सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणमपि सम्भवति तदा कास्धातोश्च अने-
काचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति कल्प्यते । सतश्च अ इवाचरति अति क्विन्तासङ्गादयः ।
लिटि औ अतुरित्यादीष्टं न सिच्येत्, प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रसङ्गात् । यदि तु कास्-
धातोश्च अनेकाचः प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत, तदा चकाष्टजामादिभ्यो न स्यादि-
त्यत आह-प्रायवपयन्तैः । तथा च कास्धातोरेनेकाचश्च आमित्येतावदेव कल्प्य-
त इति नोक्तदोषद्वयमिति भावः । अस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्येवेति

कृत्य । २३०८ अतो लोपः ६।४।८४ आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं त-
स्माकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायाञ्कार-गोपांयाम्बभूव-गोपा-
यामास । जुगोप । जुगुपत्तः । ऊदित्वाद्धेट् । जुगोपिथ-जुगोप्य । गोपायिता-
गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गुप्यात् । अगोपायीत्-अगोपीत्-अगोप्सीत् ।
३६६ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्कार-दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ।
३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तादा वाचि । जप मानसे च । ३६६ चप सान्त्वने ।
४०० पप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्भगवबोधो वा । सपति । ४०१ रप

सुष्धातुनिरूपणे बह्व्यते । तथा च गोपाय आमिति स्थितम् । अतो लोपः । 'अनुदासो-
पदेशवतत्वीरवतः उपदेशग्रहणमनुवर्तते आर्धधातुक इत्यधिकृतम् । तदिह भाववर्ते ।
एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयं तु लोपे परनिमित्तम् । तदाह-माधंभातुकोपदेश इत्यादिना
आर्धधातुकोपदेश इति किम् । अयं वयं गतौ, आभ्यां क्विपि, 'लोपो ह्यो'रिति लोपे
'इत्त्वस्य पिती'ति तुकि, अपृच्छलोप अत् वत् इतीष्यते । अत्र यलोपे सति अतो
लोपो न भवति, आर्धधातुकोपदेशकाले भातोयंकारान्तत्वात् । 'आर्धधातुकोपदेश'
इत्यत्र आर्धधातुकग्रहणमावे 'चिकोपित'मित्यत्र अल्लोपो न स्यात्, सत्र उपदेश-
काले नकारान्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रायया-
देव कप्रत्ययस्य आर्धधातुकत्वोत्पत्तेः । आर्धधातुके पर इति किम् ? कथयति । सु-
शादावदन्तोऽयम् । अत्र उपधावुद्दिनं भवति, 'अवः परस्मिन्निष्यत्लोपस्य रधानि-
वात् । आर्धधातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तत्वाऽभावात् स्यान्नि-
ष्यत्त्वं न स्यात् । तथाच प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सि-
प्यति । यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतदिसदृशम्, तथापि न्यायपरवाद्दतो लोप ह्यन्यस्तः ।
आयप्रत्ययाऽभावपक्षे आह-जुगोपेति । पित्त्वेन कित्वाऽभावात्कषूपचगुणः । जुगुर-
जुरिति । कित्वाच्च गुणः । ऊदित्वाद्देदिति । 'धक्तादावि'ति शेषः । जुगुपिथ-जुगुप्य ।
जुगुपिम-जुगुप्म । क्वादिनियमस्तु नृप्राम्प्रत्ययैवाभावस्य, अतु दिनापादिकम्ब-
स्येति विधुं शास्त्र इत्यश्रोक्तम् । गोपायितेः । लुटि आयप्रत्ययपक्षे निरयमिद् ।
आयप्रत्ययामावपक्षे इह्विकल्पः । ऊदित्त्वस्य केवले चरितार्थत्वात् । तदाह-
गोपिता-गोप्तेत् । गोपायिष्यति । गोपिष्यति । गोप्यति । गोपायतु । अगो-
पायत् । गोपायेत् । आशीळिळि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह-गोपाय्यादिति ।
आयप्रत्ययाऽभावे आह-गुप्यादिनि । लुटि सिचि आयप्रत्ययपक्षे आह-अगो-
पायीदिति । आयप्रत्ययाऽभावपक्षे इति रूपमाह-अगोपीदिति । 'इट् ईटो'ति सिञ्जो-
पः 'नेदीति' हलन्तलक्ष्यत्वेनपेधः । इहमावे तु इटः परत्वाऽभावात् न सिञ्जोप
इत्याह-अगोप्सीदिति । 'अदन्नजे'ति वृद्धिः । अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगो-
प्यत् । धूप सन्ताप इति । 'धूपधूप' इत्यायः । आर्धधातुके लदिकत्वपः । नर सम्-

४०१ लृट् व्यक्त्यायां वाचि । ४०२ जुप मन्दायां गतौ चोपति । चुचोप । चो-
 पिता । ४०४ तुप ४०५ तुम्प ४०६ जुप ४०७ जुम्प ४०८ तुक ४०९ तुम्फ
 ४१० तुक ४११ जुम्फ द्विसार्धौ । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुदुम्प । तुदु-
 म्पतुः । संयोगव्यत्यये लिटः क्त्वाभावान्नलोपो न । 'कदाशिधि' (सू २२१६)
 इति क्त्वाञ्चलोपः । तुप्यात् । 'प्राप्तुम्पती गवि कर्त्तरि' इति पारस्कारादिगण्ये पाठा-
 र्त्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । रित्पि निदेशादञ्चलुकि न । प्रतोदुम्प्यति । प्रोपति । जु-
 म्पति । सोपति । तुम्पति । प्रोपति । जुम्पति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमपष्ठौ च नीरेकाः ।
 अन्ये सरेषाः । आद्याभत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्सुकारव-
 न्तः । ४१२ षर्ष ४१३ रफ ४१४ रफि ४१५ अर्ष ४१६ षर्ष ४१७ लर्ष ४१८ षर्ष
 ४१९ मर्ष ४२० कर्ष ४२१ खर्ष ४२२ गर्ष ४२३ शर्ष ४२४ षर्ष ४२५ चर्ष
 गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्विती-
 यतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । षर्षति । षषर्षं । रफति । रम्फति । अर्षति ।
 आनर्षं । षर्षति । लर्षति । षर्षति । षवर्षीपादिरयम् । मर्षति । कर्षति । खर्षति ।
 गर्षति । शर्षति । सर्षति । चर्षति । ४२६ कुषि आच्छादने । कुम्बति । ४२७ लुषि
 ४२८ तुषि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । ४२९ चुषि वक्त्रसंयोगे । चुम्बति ।
 ४३० षृमु ४३१ षृम्मु द्विसार्धौ । षर्मति । सषर्मं । सर्षिता । सम्मति । सषर्म ।
 सुम्यात् । षिम्मु षिम्मु इत्येके । सेमति । सिम्मति । ४३२ शुम ४३३ शुम्म
 भाषणे । भाषने इत्येके । द्विसायाम् इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदासितोदरा । ४३४ चिषि ४३५ घृणि
 ४३६ घृणि षड्ये । सुम् । षट्त्वम् । घिष्यते । जिषियणे । घुष्यते । लघुष्ये ।
 घृष्यते । नघृष्ये । ४३७ घुष ४३८ घूर्ष भ्रमणे । घोष्यते । घूर्षते । ह्रमो तुदादौ

वाच इति । षोपदेशोऽयम् । जुप मन्दायामिति । चवर्गप्रथमादिरयम् । चवर्षद्वितीयादि-
 स्त्वनिर्दूकः । जुप तुम्पेति । अष्टावप्सुदुपचाः वृतीयचतुर्थौ सप्तमाष्टमी च रेफवन्त इति
 मूले स्पष्टमविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह-संयोगादिति ॥ आशीर्लिङि
 विशेषमाह-क्विदाशिधिति । प्राक्तुम्पति । रित्पि निदेशोऽयम् । प्रात् तुम्पचातो
 परे सुट् स्वात् गवि कर्त्तरि सतीत्यर्थः । तुम्पचातोः सुट् आषवषवः । सुहृविधो-
 षस्मिन् तुम्पताविति रित्पि निदेशस्य प्रयोजनमाह-दिपि निदेशादञ्चलुकि नेति ।
 'शपाऽनुबन्धेन इत्युक्तेरिति भावः । षृमु षृम्मु इति । अदुपघौ षोपदेशौ । सुम्यादिति ।
 आशीर्लिङि अनिदित्वाच्चलोपः । षिम्मु षिम्मु इत्येक इति । आष इदुपघो इतीयो
 षोपचाः । शुम शुम्पेति । द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्वान्नलोपः । इति 'गुपू'
 इत्यादयः पवर्षीयान्ताः परस्मैपदिनो गताः ।

कम्पन्ता इति । 'षृमु कात्तो' इत्येकत्वस्यान्ता इत्यर्थः । घृष घूर्षति । द्विती-
 ६ या० उ०

परस्मैवदिनो । ४३६ पञ्च व्यवहारे स्तुती च । ४४० षन च । स्तुतावित्येव दशम्य
 वृत्तन्दिदेशात् । पृथिव्याहचर्पात्तौ च स्तुतादेवाय प्रथम्य । व्यवहारे तु, परस्मै ।
 पेये । पृथिव्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य खल्ले चरितार्थत्वाशयप्रबन्धान्ता
 रत्ननेनन्दम् । पञ्चमत् । पञ्चापाक्षकार । पेने । पञ्चमिडाति । पृथिव्ये ।
 पदाप्यत् । पृथिव्यादि । पनापत् । पनापाक्षकार । पेने । ४४१ मान ऋद्ध ।
 मान्ते । दमाने । ४४२ छन् छहने । छनते । चछने । चदमिरे-नदमि । नद
 मिष्वे चछन्ते । चदमिरे । ७०६ म्योश्च च । ६५॥ मान्तर घाटमस्य नक्ष-
 रादेशे स्नान्मकारे वकारे च परे । चहन् । चदमरे । चदमिरे-नदमिरे । छने
 प्यते-दस्यते । छनेत् । आदिदिक्षमिषी-स्यीष्ट । चदमित-मदंम् । ४४३ इ
 शान्तौ । शान्तिरिच्छा । ७३१० कर्मिदिट् ३।३।३० । म्यापै । शिखरदष्ट ।

पक्ष ईर्ष्यात् स्मृष्टय 'दृष्याणां चार्थेव दीर्घसिद्धे' । वचिन्तु वुर्येति हसन्त
 पृथिव्ये । स्तुतिर्दिशति । न तु व्यवहारे इत्येवकारार्थं । वृत्तन्दिदेशेति । इ
 म्नाया 'एन एन व्यवहारे स्तुती चरदव निदिमदिदि मव' । वचिदि वृत्तन्दि-
 देशेण यमापङ्गुपरिवृत्तपर्यं इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि सम्प्रदायाद्गुणेभ्यो
 वक्तव्यम् । एतन्नान्तरिति । पञ्चम्यु स्तुतावव वरते कामाहचर्पात् 'गुरुप
 शिङ्गात्पत्र पञ्चानुरिति स्तुत्यर्थे एव गृह्यते ननु व्यवहाराधिके । अतः स्तुताव
 पञ्चम्योत्पत्त्यापय । न तु व्यवहारे इत्यर्थं । अत्रैव्यदस्यस्य भूतपनिर्वाणाय प्ररत
 प्रतिवचनार्थको व्यवहारः । ननु स्तुती पञ्चम्यति एव व्यवहारात् ननुपपन्नं, एनव-
 तात्तुदाष्टेत्वनमनेरदावपै' । न च व्याप्यपञ्चम्यपञ्चानुराष्टत्वं नति गह्वरम्, ए
 वचाती अत्रस्यानुदाष्टेत्वस्य 'आनर्पक्यचङ्गाभ्यायेन व्याप्यपञ्चम्येते अन्वयोर
 चेतिपत्र अह-स्तु-ति' । अनुबन्धस्य अनुदाष्टानकस्य इत् आर्षदानुद्विषये
 कदाचिदाप्यस्यैवविनिर्मुक्तौ चरितार्थत्वात्पञ्चम्यपञ्चानुरत्ननेनन्दं नेष्यत् । एवं च
 हस्यस्यापञ्चम्यदकाव टनदस इति निर्देशीति नेति सूचितम् । छन् नान् इति । 'दि-
 दिदादिभ्योर्जित्त्वर्थं पिबन् । अर्द्धादिद्विविधस्य मन्त्राह-वर्जने चदम्य इति ।
 इदमावर्षे 'अनुनासिकस्य छिन्नयोः इति द्वयम् न मवति, छिन्नाहवर्षेण विभूमि
 यस्यैव कृताह' तथ इदप्यत् । अर्द्धमन्त्रोर्द्विमावर्षे विभेषमाह-पञ्चम्य 'मा बो वा
 तोरि' इत्युपदेशेति । तदह-पञ्चम्येन मन्त्रेण पापहृत्वात् 'अनुबन्ध' इति वक्तव्य
 पञ्चम्यर्थः । ननु अन्वयिति, 'इति चोर्त्त कस्याह इति वक्तव्यार्थमुदितम् । का
 न्तिउत्पत्त्यै प्रमापत्त्यात्तं दावति-... इति चोर्त्त मन्त्रेण इत्यपि इत्येतिपञ्च
 मयोवाहृत्पदार्थे इति मात्र । कामाप्रमितापत्तुपञ्चम्य इत्यनन्तरं । अर्द्धमन्त्रेण, 'ये
 पूतनेन सूयं ददाव' - इत्येति । अर्द्धमन्त्रेण इत्येति मात्र । अर्द्धमन्त्रेण । 'मि-
 र्वादि' इत्यत्र टनयोर्द्विपञ्चम्येण इत्येति चोर्त्त । अनुदाष्टत्वं तु मिच्छ-

कामयते । २३१२ अयामन्ताहाराद्येतिव्यप्युषु द्वाधा ५५॥ अाम् अन्त आलु
 आर्य इतु इषु एषु षोरवादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोरापवादः । कामयासके ।
 'आवादय आर्षवाङ्मके वा' (सू २३.५) । चक्रमे । कामयिता-कामिता । कामयिष्यते-
 कामिष्यते । २३१२ पित्रिद्रुस्रभयः कर्तरि चङ् ३।१।४८॥ एवन्नात्, भयादि-
 ऋध ऋधेऽङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । अ काम् इ अ त इति स्थिते । २३१३ षोरनि-
 टि द्वाधा ५१॥ अनिडादावाघंघातुके परे षेर्लोपः स्यात् । परत्वात् 'एनेकाचः-'
 (सू २७२) इति यणि प्राप्ते । 'यत्कलोरावियह्यरण्युद्दिशीघेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन'

आवे 'चक्रम' इत्यादी चरितार्थमिति भावः । भाववत् इति । षिडि 'अत उपधाया'
 इति वृद्धो कामि इति षिङ्ङन्तम् । 'क्विकृति चोति निषेधस्तु न, अनिङ्ङन्तत्वात् ।
 जिङ्ङन्तस्य धातुवत् लडादयोः । सप्त लटि अपि गुणे अयादेशे कामयते इति रुग्म् ।
 कामयते इत्यादि सुगमम् । लटि 'काल्यनेकाच' इत्याभि, आम इति लोटो लोपे, कामि
 वाम् इति स्थिते सार्धधातुकेति गुणं बाधित्वा 'षोरनिटि' इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते-भ
 यामन्त । अय् इति षडेः 'षोरनिटोरवतो षेरिषनुवर्तते' तदाह-षेऽवादेशः स्यादिति तपात्र
 कामयामित्यामन्तं स्थितम् । सतः 'कृद्धानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगाद्भिहितं मखाह-
 कामयात्रक इति । षिङ् आमादिष्यत्तर्भावाल्लडादावाघंघातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मा-
 रयति-आवादय इति । चक्रम इति । सेट्कोऽयम् । चक्रमिषे । चक्रमिष्ये । चक्रमिवदे ।
 चक्रमिषे । कामयितेति । सुटि जिङ्ङन्ते तासि इति वृद्धो गुणे अयादेशे रुग्म् । काम-
 यताम् । अकामयत । कामयत । कामयिषाष्ट-कमिषोष्ट । अथ जिङ्ङन्तात् कामि इत्य-
 स्मात्लुङः तादेशे षडेः सिजादेशे प्राप्ते-विप्रि । षि थ्रि द्रु स्र षर्षा इन्द्र । प्रत्यय-
 ग्रहणपरिभाषया यौति तदन्तरम् ग्रहणम् । 'षिच लुडीत्यतो लुङोति, 'चङ्गेः तिजिः-
 रयतः षेरिति चानुवर्तते । तदाह-अ-यादित्यादिना । बहवित्तो । षेरिति आर्ष-
 धातुक इत्यधिकृतम् । 'अतो लोप' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते । अनिटोरवत्वात् मा-
 घंघातुकेविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह-अनिडादाविन । तपाच णिलोपे काम्
 अ त इति स्थिते-भत्वादिति । 'एनेकाच' इत्यस्य 'षोरनिटोरवदेष्टया परत्वाविगलोपं
 बाधित्वा यणि प्राप्ते सतोऽयर्थः । हृते तु यणि लोपो दुर्लभः, षोरमावात् । स्थानिव-
 षेऽपि षष्ठा बाधितस्य पुनश्चङ्गेषो दुर्लभः । वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् ।
 यत्पर्यायित्तमिकारम् अलरूपम् जित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य षिलोरस्वाऽदिविधि-
 त्वेन तत्र स्थानिवत्त्वाऽसम्भवात् । स्पष्टा चेषं रीतिः । 'भोगो' इति सूत्रमाप्ये इति
 शब्देऽनुपेक्षरे विन्तरः । अशोपाविति णिलोपः इत्यङ्गुणगुणद्विशीघेभ्यः, अललोरा-
 स्तु वृद्धिर्वाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथाच पूर्वविप्रतिषेधाद्दि ययं बा-
 धित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु-अततस्त, आटिष्ट, कारणा, कारका, का-
 र्यते इति वक्ष्यमाणेषु यानि षोडाशरणेषु क्रमेण इत्यङ्गुणगुणद्विशीघेभ्यः प्राप्ते-

इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयते वाचिरित्यादि किञ्जन्तमवकाश इति भाव ।
वस्तुतस्तु अनिटि इति वचनसामर्थ्यादावर्धधातुकमात्रमस्य विषय । तथा चेषकादेश-
पवाद एवायम् । इयङ् अततक्षत् । यण् भाटिटत् । गुण् कारत्या । वृद्धि कारक ।
दीर्घं कायते । २३१४ णौ चङ्मुपधाया ह्रस्वः । ३।४।१॥ चरूपरे णौ यदङ्

णिलोपस्य निवृत्तकाशात्वादेव इयङ्कारिवाभ्यक्ष्यस्वमवादिदं वार्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ,
प्रप्यौ, कर्ता, चिक्राय, सूपात् इत्यादौ इयङ्गुणवृद्धिर्दीर्घाणां सावकारत्वादिपत
भाद— णिलोपस्य लिति । पचधातोर्निचि उपधाघृद्धौ पाचि इति ष्यन्तात् 'द्विर्वाचि-
निति किञ्चि, तितुप्रत्ययसिसुसरकसेषु च' इति ह्रस्वपथे 'नेरनिटी ति णिलोपे कुरुवे
पाचिरिति स्थिति । 'किञ्जन्तमिति पाठे तु 'किचकौ च सज्ञायाम्' इति किच्
शेष्य । 'पाचिरिति कश्चित्सज्ञा । अत्र इयङ्गादीनाम् अपसङ्गतेर्णिलोपस्यापि सा
वकारत्वं तुल्यम् । अत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियङ्गादिमात्तौ तद्विदुत्पर्यं वार्तिक
सिद्धमात्मणोपमिति भावः । वार्तिकं व्यर्थमवत्याह— वस्तुतस्त्विति । भादधातुकमात्र
मिति । कृत्स्नमनिटाद्यादधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथाच अततक्षदि
त्यादौ परानपि इयङ्गादीन् णिलोप अपवादत्वात् याचते, परापेक्षया अपवादस्य प्र
कृत्यात् । परत्वादियङ्गादीनां णिलोपवाचकत्वाभ्युपगमे हि नेरनिटोत्सम्र अनिटीति
व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविदाघादधातुके गुणेनेव णिलोपस्य वाचसिद्धे । तत्र
अनिटीति वचनसामर्थ्यादिनिडादावर्धधातुके सर्वस्मि परे णिलोप इति विज्ञायते ।
एव च अततक्षदित्यादाविदाघाद्विप्रवृत्तियोग्येऽप्यवर्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य नि
वृत्तकाशात्पवादत्वादेव णिलोपन इयङ्गादिवाचसिद्धेर्वातिकमिदं व्यर्थमिति भाव ।
अपवाद एवायमिति । णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु 'चिकीर्षक' इत्यत्र वृद्धि 'चिकी-
र्ष्यां इत्यत्र 'अकृत्सापधातुकयोरिति दीर्घं च वाचिस्त्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति । न ह्यतो
लोपो वृद्धिर्दीर्घयोःपवादः, गोपायितेत्यादौ वृद्धिर्दीर्घयोरप्राप्तयोःप्यतो लोपस्यार
म्भादित्यलम् । इयङिति । उदाहरणसूचनमिदम् । अततक्षति । तपघातोर्ण्यं तावत्तु
हस्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे सयोगपूर्वकत्वादेरनेकाच इति यण्भावे इयङि प्राप्ते
पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोप ह्रस्वादिपे सज्ञायामे अततक्षदिति रूपम् । यणिति । उदा
हरणसूचनम् । भाटिटा ति । अतघातोर्ण्यं तात् आटि इत्यस्मात् लुटि तपि इकार-
लोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे 'एरनेकाच' इति यण् वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे
भाटि वृद्धौ रूपम् । गुण् इति । उदाहरणसूचनम् । कारणेति । 'द्विधा मित्यधिकारे
वृत्तघातोर्ण्यं तात् कारि इत्यस्मात् पयासद्यथो युच' इति युक्ति अनादेश्य साव
धातुकादधातुकयो रिति गुण् वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपस्योत्वाद्भाटिपि कारणे
ति रूपम् । वृद्धिरिति । उदाहरणसूचनम् । कारक इति । कृत्घातोर्ण्यं तात्कारि इत्य-
स्मात्तुल्लि अकादेशो वृद्धि वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे रूपम् । दोष इति । उ-
दाहरणसूचनम् । कार्यं इति । कृत्घातोर्ण्यं तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि

तस्योपधाया इत्स्वः स्यात् । २३१५ चङि दा१।२१॥ चङि परेऽनम्यासस्वव-
वस्यकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽत्रादेश्चु द्वितीयस्य । २३१६ सन्वद्विचुनि चङ्परिऽन-
ग्लोपे ७।४।६३ चङ्परे इति बहुव्रीहिः । (अ-परदार्यो षिः) । स च अङ्गस्य इति
च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसङ्गानिमित्तं यच्चङ्परं षिरिति यावत् तद्वरं यद्गु तुत्परो
योऽङ्गस्याम्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात्प्राक्नोपेऽसति । अथवा अङ्गस्य इति नाव-

‘अङ्गसङ्घातुः ष्योरिति दीर्घं चाधिरा पूर्वं विप्रतिषेधाण्यौपः । तथाच प्रकृते काम्
इ अ त इत्यत्र ‘पूनेकाच’ इति षण्यं याधिरा षिञोपे काम् अ त इति स्थितम् ।
णो चङि । अङ्गाधिकारादाह—यदङ्गमिति । उपधायाः किम् ? अचकाह्वत् । चङि
किम् ? । कारयति । यो किम् ? ‘चङ्पुत्रधाया इत्स्व’ इत्युच्यमाने अदादपदियत्र
दाधातोः ष्यन्तात् षुचि चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य इत्स्वे सति पुक्
न स्यात् । याधिरपुक्तौ तु आकारस्य णौ परतः उपधात्वामावाद्य इत्स्वः । ‘द्विर्वच-
नेऽधी ति निषेधस्तु न ग्राह्यः, द्वित्वनिमित्तचङः ष्यञ्चया व्यबहितत्वात् । तथाच
प्रकृते कम् अ त् इति स्थितम् । चङि । ‘एकाचो द्वे प्रथमस्ये’ति ‘अत्रादेश्चु द्वितीयस्ये’-
ति चाधिकृतम् । ‘किटि घाटीरनम्यासस्त्रे’ति सूत्रं किटि इति वङ्गमनुवर्तते, तदाह—
चङि पर इत्यादिना । तथाच कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे क कम् अ त् इति स्थि-
तम् । सन्वद्विचुनि । ‘अनरलोप’ इति चङेदः । बहुव्रीहिरिति । चङ् परो यस्मादिति वि-
ग्रह इति भावः । कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहणवैयर्थ्यात् । ननु
बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि ‘अत्र लोपोऽम्यासस्ये’त्यतः अम्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्परके लुचुनि
परे अम्यासः सन्वदित्यगो लभ्यते । तथा सति अग्रन्तेभ्यः शिद्भुसुम्भश्चङि द्वित्वे
अक्षिधियत् अङ्गुवत् अमुञ्चुवदित्यत्रापि सन्वत्वं स्यात् । ततश्च ‘दीर्घो लघो’रिति
सन्वदावविषये अम्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह—अम्यपदार्यो षिरिति ।
तथाच चङ्परे णौ इति लभ्यते । अक्षिधियदित्यादौ च णेरमावात् न सन्वत्त्वमिति
भावः । स चाहस्येति चेति । बहुव्रीहिसम्बन्धो षिः अङ्गस्येयनुवृत्तं चेत्यर्थः । सत्र या-
धिराशुक्तौ एकं लुचुनीत्यत्रान्वेति । तथाच चङ्परे यो यद्गु तु तस्मिन्परत इति ल-
भ्यते । द्वितीयं तु अनरलोपे इत्यत्रान्वेति । तथाच णौ परतः यः अरलोपः तस्या-
ऽभावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्येयावृत्तौ एकं चङ्परे इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्त-
भावे षष्ठी । तथाच अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परके षण्यं परे इति लभ्यते । चङ्पाकश्च
षण्यः अर्थात् णेरिकार एव । न तु शिद्भुसुवामन्यवर्णः, तस्य अग्रपर्यवनेन अङ्गसंज्ञा-
प्रापकत्वाऽभावात् । एतदर्थमेव अङ्गस्येयस्य निमित्तपदव्यञ्जनात् अक्षिधिय चङ्पर
इत्यनेनाश्रयणेऽभ्युपगतः । चङ्पर इत्येतावन्नेव तु याधिरि न लभ्यते, शिद्भुसु-
व्यभिचारात् । द्वितीयं अङ्गस्येयत्वं अम्यासस्येयानुवृत्तेन भवेति । ‘सन्व’दिति सप्त-
म्यन्ताद्भूतिः । तदाह—अङ्गसंज्ञानिमित्तनिर्यादिना । भवति । अस्मिन्म्यास्येयाने ‘चङ्परे’
इत्येतत् अङ्गस्येयत्राग्रेति । न तु लुचुनि । अङ्गस्य च प्रायनिमित्तत्वादेव णेरग्र-

तंते चट्परे णौ यदङ्ग ताय योऽभ्यासो लघुप्रास्तरेत्यादि प्रावत् । २३१७
 सन्यतः ७।४।७६॥ अभ्यासरयात् इकार स्यारसिनि । २३१८ दीर्घो लघोः ७।४।
 ६४॥ अभ्यासरय लघो दीर्घं स्यारस-वद्भावविषये । अचक्रमते । षिङ्भावपक्षे
 तु 'कमेरुप्लेञ्चश्च' । योरभावात् दीर्घसंज्ञाधो । अचक्रमते ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्ग यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्चिन्त माघव ॥ २ ॥

पदार्थरूप एतन्मः । उद्युतीति तु अभ्यासरयत्वमेवाङ्गिति । तदाह—चट्परे णौ यदङ्ग
 मित्वात्सिनि । प्राग्बदिति । सनीव कार्यं रुपाण्यभावात्तुप असतीत्यर्थं । अत्र प्रथमपक्ष
 एव भाष्यसंमतं , 'अत्रजागरादित्यत्र चट्परे णौ यदङ्ग तु यदभ्यासपवदितमिति न
 सम्बन्धमिति भाष्योक्ते एवं च प्रथमपक्षे उन्देश्येयंताच्चलि द्विरिवे उन्दिदि अ तु
 इत्येव अभ्यासोत्तरखण्डे चट्परे णौ लघोरभावेनाऽभ्यासस्य तथाविधलघुपरकारवि
 श्वात् सन्वत्त्वाभावात्तभ्यासदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु चट्परे णौ यदङ्गत्वं उन्दिदु इत्ये-
 सत् यदीवोऽभ्यासस्यमादाय लुप्तं जिमादाय वा लघुपरे इति स-बन्धत्वात्त्वादभ्यास-
 दीर्घ इति चेद् । एव च प्रकृतं क कम् अ त इत्यतः व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्व स्थितम् ।
 स-यत् । सनि अतः इति चेटेद् । 'अत्र लोप' इत्यत्र अभ्यासस्योरयनुवर्तते । 'श्रुभा-
 मिदित्यरमात् इदिति । तदाह—मभ्यासस्वेति । किं कम् अ त इति स्थितम् । दीर्घो
 लघो । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये रयतः अभ्यासस्योरयनुवर्तते । तदाह—मभ्यासरय एषो-
 णीष इति । अभ्यासावयवस्य लघोरिति-यर्थः । सन्वद्व्युनि चट्परे' इति सूत्र सन्वद्व्यु-
 ष्वजैमनुवर्तते । तच्च प्राग्बदेव द्वेषा व्याख्ययम् । तथा च पुलिठमाह—सन्वद्भाव
 विषय इति 'सन्वत्' इत्यत्र उपरत्त्व स्पष्टार्थमिति 'दीर्घोऽङ्कित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
 तथा च किं कम् अ तेरयत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घं अभ्याससुत्वे अङ्गागमे परिगणित
 रूपमाह—अचोवमते'त । अयं लघोरित्यपरत्वं येन सन्वत्त्वयथाभ्यासादोऽप्यम् । षिङ्गा
 वपक्षे विन्ति । 'आयादय आर्षंघाटुके वे ति षिङो वैकल्पिकत्वादिति भाव । कमेरुप्ले
 ष्च इत्यस्य इति । अण्यन्तत्वाद्भाष्यो वचनम् । योरभावादिनि । षिङ्भावपक्षे क्मि-
 षातोरेनुदात्तत्वाच्चलि प्रथमपक्षे कवचने चेटेच्चलि द्विरिवे हकारादिपक्षे अभ्याससुत्वे अङ्गा
 गमे अथवमतेति रूपं च-यते । अत्र योरभावात् दीर्घो उद्योरित्यभ्यासलघोर्दीर्घो न
 भवति, तत्र उद्युनि चट्परेऽमरलोप इत्यनुवर्थं चट्परे जावर्थं तद्विधानोक्तः । अत
 एव सन्वत्त्वाभावात्स-यत् इत्यभ्यासाऽकारस्य इत्त्व च न भवतीत्यर्थं । 'दीर्घो लघो'-
 रिति दीर्घोऽङ्गो सन्वत्त्व न निमित्तम् । किंतु उद्युनि चट्परे इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या
 स-वद्भावविषये तदप्रवृत्ति । अतः दीर्घसन्वद्भावा वति पृथगुक्ति ।

अयं पञ्चमिः रलोषीः सन्वद्भावस्य 'दीर्घो लघोरिति सूत्रं च विशदयति—
 उदायं श्याविना । एतिसिन् शस्त्रे 'कार्यकाल सज्ञापरिभाष मित्येक पक्षः ।
 'कार्यकाल मित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मात्पक्षे तत्कार्यविधिर्द्वेषो सज्ञा-

चकारस्यर्थापयत्यूर्ध्वोत्थादौ नाङ्ग द्विरुच्यते ।
 किं स्वस्वावयवः कश्चित्स्मादेकादिवर्दं द्वयम् ॥ २ ॥
 वस्तुतोऽत्रस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
 ऊर्ध्वो दीर्घोऽर्ध्याग्यतौ द्वय स्यादिति ग्रन्थे ॥ ३ ॥

शास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । 'ययोद्देश संज्ञापरिभाषामिति पचा-
 न्तरम् । उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्राग्न्याप्रदेशाः तान् अनतिक्रम्य पयोद्दे-
 शम् । संज्ञानास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विषयपेक्षितं स्व
 स्वमर्थं समर्थयतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषायां तदर्थ-
 स्यैवोपस्थितिः, न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः । 'सन्वद्वलघुनी'ति सूत्रे,
 'दीर्घो लघोरिति सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यासस्येति चानुवृत्तम् । तत्र कार्यका-
 लपक्षे 'पूर्वोऽभ्यास' इति सूत्रं सन्निहितम् । ततश्च अङ्गस्येति हे उच्चारणे
 तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्ववतीति फलितम् । तत्र कृदन्तोच्चारणशब्दयोगा-
 दङ्गस्येति कर्माणि पृथी, न त्ववयवपृथी, कारकपृथया बलवत्त्वात् । अङ्गं च प्रपद्ये
 परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं च प्रत्यये पर-
 तः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते, न तु
 तदेकदेशमात्रं तत्रैव 'दीर्घो लघोरिति दीर्घः 'सन्वद्वलघुनी'ति सन्वद्व्रावश्च भवति ।
 एवं च अङ्गस्य एकाचक्षये सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अने-
 काचक्षेपु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेरिति
 माधवो मन्यत इति प्रथमरत्नोद्देश्यार्थः । 'नानेकाचिव'प्युक्तं विशदयति-वकास्तीति
 श्लोकेन । 'वकास्य दीर्घौ' । अर्थमाचष्टे ह्यर्थे णिचि 'अर्थवेद्योरिति प्रकृतेरापुगागमे
 अर्थापिघातः । 'ऊर्ध्वं भाचङ्गादने' । एते त्रयः अनेकाचका धातवः । साद्रिना 'जायु
 मिद्राक्षये' इत्यादिमस्यप्रभः । एभ्यो प्यन्तेभ्यश्चि अर्धं कृत्स्नं न द्विरुच्यते । किन्तु
 अङ्गस्य करिचदेकाचवयवेव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाचकेषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरु-
 क्तवभावात् एकाचकेष्वेवाङ्गेषु 'दीर्घो लघोरिति दीर्घः, 'सन्वद्वलघुनी'ति सन्वद्व्रावश्चे-
 त्येतद्द्वयं भवति, मानेकाचकाङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति 'दिदरिद्रासति' इत्यादौ
 'हलादिः शेष' इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाचकेष्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्तवभा-
 वात् । किञ्च 'अत्रजागरदित्यत्र सन्वद्ववमारोह्य 'णिपरकलघोर्गकाराकारस्य 'जा'
 इत्यनेन ष्यवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वद्ववमिति समाहितं भाष्ये । तदेतत् अनेका-
 चकाङ्गेषु सन्वत्त्वस्याऽप्रवृत्तौ विद्ध्येत, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तवभावादेव तत्र सन्व-
 त्वस्याप्राप्तौ तच्छ्रद्धया पूर्वानुमेयादित्यस्वारस्यापयोद्देशरापचमालम्भ्याह-वस्तुत
 शं । 'अङ्गस्यैववयवपृथी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्ध्वं
 ष्यन्ते चारु 'नु' इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि 'मौणु'नुवा'दित्यत्र 'दीर्घो लघोरित्यभ्यासक-
 युर्दीर्घोभवति । सन्वद्वं तु प्रयोऽनामावानुपेक्षितम्, अभ्यासे अकाराभावेन 'सग्यत'
 इत्यस्यासम्भवात् । अर्थमाचष्टे ह्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिघातोऽपि णि-

चकास्तौ तूमयमिदं न स्यात्स्यान्व व्यवस्थया ।

योर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यत्रमेव वा ॥ ४ ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनेव वर्णनात् ।

योरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ कम्पन्तात्रिशत्परस्मैपदिनाः ॥ ४४४ अण ४४५ रण ४४६ वण ४४७ भण-
४४८ मण ४४९ कण ४५० ऋण ४५१ ऋण ४५२ ऋण ४५३ ऋण शब्दार्थाः ।
अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेस्वाम्यासलोपो न । वणत्तुः । वणणिय ।
घणिरपि कैश्चित्तमते । घणति । ४५४ ओणु अवनयने । ओणति । ओणाञ्कार ।
४५५ शोणु वर्णणत्योः । शोणति । शुशोण । ४५६ भोणु संघात्रे । भोणति ४५७
श्लोणु च । शोणायदयज्योऽमी तालव्योऽमादयः ॥ ४५८ पैण गतिप्रैरण्यृजेपणेषु। पैणु
इति कश्चित्तमते । विप्रैण । ४५९ मण शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् ॥ 'स्याभ्याम्'

लोपे षपधाइस्वे षप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि 'आर्तथप-दित्थन्न सन्वन्तावात् 'सन्वत्त' इत्य-
भ्यासस्य इत्वम् अभ्यासदोर्ध्वत्वेति ह्ययं भवतीति जानीम इति मृत्तीयरत्नोक्तार्थः ।
'अङ्गस्यावयव' इति पठेऽपि चकास्तौ विशेषमाह—चकास्तौ इति । अतुर्धरलोको-
ऽयम् । अवस्था-वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पचद्वयेनेति यावत् । 'चङ्परे' इत्यनेन अ-
न्यपदासंज्ञाया लक्ष्यस्य नावित्थस्य सन्निहितं लघुनीयेतत्तत् विशेषणम् । तथाच 'चङ्-
परे णौ यदङ्गयु' इति प्रथमशक्येन कश्चित्तम् । अङ्गमेव वा जेविशेषणम् । तथाच
'चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्याः । 'कश्चित्तम् । इति व्यवस्थया पचद्वयेन स-
न्वत्त्वं दीर्घाच्चेत्युमयमिदं चकाम्वातौ पश्यते 'चित् णिलोपे द्वित्वे 'अचचकासत्' इ-
त्यत्र न स्यात्, न्याक्चेत्यन्वयः । तत्र 'चङ्परे णौ यदङ्गविव'ति व्याख्यानं सति
नैव उभयं स्यात् । चङ् परस्य जेः कास् इत्यनेन शब्दद्वित्वात् । अचौकमनेत्यादी
स्वेकस्यवधानेन नाव्यवधानन्यायात्पोठव्यमेव । 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्यानं
तु 'अर्थाचकास'दित्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य गिपरञ्चवत्त्वादिति बोधयम् । ननु
'चङ्परे णौ यदङ्गविव'ति 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति च 'व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत
माह—'त्रिव्याख्याविकल्पस्य कैयटेनेव वर्णनादिनि । आहृतं व्यतेति शेषः । ननु यौ इत्य-
स्यावृत्तिमभ्युपगम्य अत्रोपेऽपि तद्व्ययः किमर्थं इत्यत आह—'योरग्लोपेऽपीति ।
अगितामिति । 'कमु कान्ता'वित्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्धय इति । दीर्घसन्वत्तसिद्धयर्थ-
मित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रमृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वात् दीर्घस-
न्वन्तापी न स्यातामित्यर्थः । इति धिषिणमृतयः कम्पन्ता इति गताः ।

कम्पन्ता इति । 'कमु पादविशेषे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'अनुनासिकान्ता' इति
शेषः । अण स्पेति । इतः प्रमृति कन दीप्तावित्यतः प्राक् भूर्धन्यान्ताः । ओणु इति ।
क्रेदित्त्वं नारलोपीति निषेधार्थम् । अण शब्द इति । अनुपधोऽयम् । षपदेश इति ।

(६ २३५) इति णत्वम् । प्रणति । योपदेशकत्वं यच्छुक्ति । द-प्रति । यद्य ह्यपि केचित् । वेगतः । वेणिय । ४६० कनी दीतिकान्तिगतिषु । चकान । ४६१ एन ४६२ वन शब्दे । स्तनति । वनति । ४६३ वन ४६४ पय सम्मत्तौ । वनेरधमेदा-
 स्पुनः पाटः । सनति । सनान । सेनतः । २३२६ ये विमाया द्वात्रिंशत् । वनसन-
 खनामात्वं वा स्यादादौ ऋति । सायात्-सम्पात् । ४६५ ग्राम गत्यादिषु । कनी-
 दीतिकान्तिगति-हरयत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन महः । अमति ।
 ग्राम । ४६६ द्रम ४६७ दम् ४६८ मीमृ गतो । द्रमति । दद्राम । 'क्षयन्त—'
 (६ २२६६) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । द्रमति । जद्रम् । मीमति । मिमीम ।
 अय शब्दे च । ४६९ चमु ४७० छमु ४७१ जमु ४७२ झमु अदने । २३२०
 छिद्रुमुचमां शिति ७३।७५॥ एयामचो दीर्घः स्याच्छिति । अचि चम इति

धातुपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ सवर्गपञ्चमागत इत्यर्थं ग
 तर्हि नकारस्य कथं ध्वनमित्यत आह—एवाभाविति यावमिति । ननु स्वामाविक
 पूव षकार इत्यस्य, किं नकारस्य कृत्वात्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह—योप-
 देशेति । नकारस्यानिकृषोपदेशस्य 'नरघे'त्यनुस्वारात्मकं पठं यच्छुक्ति प्रत्येत-
 षमित्यर्थः । इत्यपीति । प्रगपातोर्थाच्छुक्ति द्वित्वे इच्छादिशेषे 'नुगतोऽनुनासि-
 कान्तस्ये'ष्यस्यासस्य युक्ति उत्तरपाठे षकारस्याऽसिद्धत्वेन अनुस्वारे परसवर्णं त-
 स्याऽसिद्धत्वात् गत्यामावे नकारस्यैव अक्षयम् । स्वामाविकणकारोपदेशे तु उत्तर-
 पाठे नकार एव श्रूयतेति भावः । वनेत्यपीति । पवर्गवृत्तीयादिरिति भावः । 'कन दी-
 शी' एतस्मिन् अम गत्यादिष्वित्यत आह—सवर्गपञ्चमागताः । एन वनेति । आद्यः योप-
 देशः । एतस्यस्यन्नः टकारः । तदाह—स्तनपीति । वन वणेति । द्वितीयः योपदेशः ।
 ननु 'एन वन शब्दे' इति वनेः पठित्तस्य पुनः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—प्रथमेदादिति ।
 वनेः शब्दे सम्मत्तौ च वृत्तिरिष्टा । एनेत्यु शब्द एव वृत्तिरिष्टा । सत्र 'एन वन शब्दे
 सम्मत्तौ घे'त्युच्यते एनेरपि सम्मत्तौ वृत्तिः स्यात् । 'एन शब्दे' इत्युच्यते 'वन स-
 म्मत्तौ घे'ति पाठे गौरवमिति भावः । आशीळिळि विद्येवमाह—वे विमाया । 'जन-
 सनपत्नां सन्न सलो'रित्यतः जमसनखनामित्यनुवर्तते । अनुदात्तोऽनुशेषतः विच्छति ।
 'ये' इति तद्विशेषणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिविधिः । 'विद्वनोरनुनासिक-
 स्या'दित्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—जनसनखनामित्यादिना । सायादिति । नकारस्य
 आत्ये सवर्णदीर्घः । द्रम दम् मीमृ गताविति । आद्योऽदुपधः । न वृद्धिरिति । 'अद्रमी'-
 दित्यत्र दृष्टतल्लक्षणायां वृद्धी नेटीति निषिद्धायां 'क्षयन्ते'त्यतः 'अतो दृष्टादेरिति
 वृद्धिर्नेत्यर्थः । जद्रमेति । अम्पासचुषेत् इत्यत्र शः । तस्य 'अम्पासे चर्च'त्यनेन जः ।
 मिमीमिति । मीमृचातोर्थाळि द्वित्वे अम्पासद्वयः । अयं शब्दे वेति । मीमृचातुरित्यर्थः ।
 छिद्रुमु । 'क्षामास्य'नां दीर्घः इत्यनेत्यतः दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घभ्रूया अथ इत्यु-

वज्रव्यम् । आचामति । आळि किम् । चमति । विचमति । अजमीत् । त्रिमिषेवि
 त्यठन्ति । जेमति । ४७३ क्रमु पादविच्छेपे । २३२१ या आशुभ्लाशुभ्रमुक्रमुक्र-
 मुप्रसिषुटिलप ३।१।७०॥ एम् शयन्वा स्यात्कर्ष्ये तावंपातुके परे । २३२२
 मम प र्मैपदेपु ७।३।७६॥ क्रमेदीर्षे स्यात्परस्मैपदपरे चिति । काम्यति का-
 मति । चक्राम । काम्यतु कामतु । २३२३ स्नुकमोरनात्मनेपदनिमित्ते ७।२।
 ३६॥ अत्रैवेट् । अकमीत् ।

अय रेवत्यन्ता अनुदासते । ४७४ अय ४७५ इय ४७६ पय ४७७ मय
 ४७८ चय ४७९ तय ४८० एय गतो । अयते । २३२४ दयायासश्च ३।१।३७॥
 दय अय आष् एम्य आय स्यान्निति । आयायके । अयिता । अयिषीष्ट । २३२५।

परिधत्तम् । तद्वाह—एवामन्त्रो दीव इति । छित्तु क्वम् चम् एया इ-इः । चम् इत्य-
 नेन आहुर्यथैव चमेप्रहणम् । अचमीदिति । क्वयन्तेति न वृद्धिः । कमु पादेनि । इदि
 एवमुदितो वति चिकनपार्थम् । व आशु । 'दिवादिभ्य इयत्विष्यत् इयत्सि', 'कर्तृरि
 शाभिर्यत् कर्तृहीति, 'सावपातुके भागित्यत् सावंपातुक इति चानुवर्तन । तद्वाह-
 एम्य इयन्वेशानि । क्रम । दीव स्यादिति । शमामष्टाना मित्यतः सदनुवृत्तरिति भावः ।
 शिलीति । 'छित्तुक्लमुचमामित्यत्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रामरिति । मध्यमपुरस्यै-
 कवचने क्रामेत्यत्र तु 'क्रम परस्मैपदेष्विति दीर्घो भवत्येव । मध दीर्घस्याङ्गाधिकार
 एषवात् न लुप्ततेति निषेध शङ्क्य, लुप्तता लुप्ते प्रत्यये यद्गु तस्य कार्य एव तस्य
 प्रवृत्त । शिति परत क्रमेरङ्गस्य दीवस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यम्,
 किन्तु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति बोध्यम् । स्नुकमो । पञ्चमर्थे पद्यो । आत्मनेप
 दनिमित्तस्याऽभाव अनात्मनेपदनिमित्तम्, अर्थाभावे अथवापीमावेन सट नप्तत्यु
 क्तयो विकल्पस्य ह्युक्तेः समास । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्नुकम्प्या परस्व
 घडायाह पातुकस्य इट स्यादित्यर्थः । स्नुकमोरनुदासोपदेशान्तमौडादिटि सिद्धे
 घञनमिदं नियमार्थमिषाह—अत्रैवेदिति एषञ्च भावकर्मलकारेषु इण्ण भवति । उप
 श्नोप्यते जलेन । भावलक्षणेऽयम् । उपकल्प्यते । कर्मणि लृट् । स्व । 'प्रस्तुत मि
 त्यत्र तु 'अयुक् किति ति निषेधान्नेट् 'आवपातुकरपेद्वच्चादे रिति इद्विषे पुर'
 स्ताप्रतिषेधकाङ्ठारम्भसामर्थ्यात् । 'स्नुकमोरनात्मनेपदे' इति तु न सूत्रिनम् आ
 त्मनेपदमिन्ने परस्मैपदे परे इत्यर्थं चिक्रमिषिष्यतीत्यसिद्धः स्येन इयवधानात् । आ
 त्मनेपदे परे नेदित्यर्थं तु प्रचिक्रमिष्यत् इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तप्रहणमित्यलम् ।
 क्रमोन्ति । 'क्राम्यते ति न वृद्धिः । इति क्रम्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः ।

रेवत्यन्ता इति । रेवृ प्लवगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयनपेत्यारम्भ षञ्च च
 क्ते इत्यस्य प्राक् चकारन्ताः । दयायासश्च । इय मय आसु एषा समाहारइन्द्राण्य
 ग्येवचञम् । 'कासप्रायथा'दित्यतः आय् विटोपनुवर्तते । तद्वाह—एम्य आय् स्या-

विभाषेतः ८।३।७६॥ इणः परो य इट् ततः परेषां षीभ्यमुष्णित्वा घस्य वा मूर्ध
 न्या स्यात् । अविपीड्यम् । अविपीभ्यम् । आविष्ट । आविष्टम्-अविभ्यम् ।
 २३२६ उपसर्गस्यापतो ८।२।१६॥ अयतिपरस्योरसर्गस्य यो रेपस्तस्य लख
 स्यात् । प्लापते । पलायते । निवृद्धो वरस्यामिद्धराष लखम् । निरयते । दुरयते ।
 निर्दुरोस्तु-निलयते-दुलयते । प्रयय इति त्रिणो रूपम् । अग कथम् 'उदयति
 यिततोर्ध्वरश्मरञ्जो' इति भावः । इट् किट् कटी इत्यत्र प्रहिलष्टस्य मथिभ्यति ।
 यद्वा 'अनुदासोश्चलक्षणगारमनेपदमभिरयम्' (प १७), चक्षिदो छित्करणञ्चाव-
 कात् । यादिरवात् , ययये । येये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ४८१ दय
 दानमतिरक्षणद्विधादानेषु । आदानं प्रदणम् । दयाश्रके । ४८२ रय गतो । ४८३
 ऊयी तन्नुमन्ताने । ऊयाश्रके । ४८४ पूयी विहरणे दुर्म-धे च । पूयते । पुपूये ।

विलिङ्ग इति । विभाषेत । 'इणः षीभ्यमुष्णित्वा घ' इत्यनुवर्तते । 'अपश्चात्तस्य स्यतो
 मूर्धभ्य इति च । तदाह-एण परो य इतिर्वादि । इण्यगतादङ्गादिर्यथेः । अविषोद्व-
 नि । आशील्लोच्यमा सीसुट् । यलोपः । आध्यातुकस्याञ्च सलोपः । इट् । यका
 इतिङ्गः परो य इट् ततः परस्यैव घस्य मूर्धभ्यो ङ । इट् । परस्यैवाद्यकाराणां
 ङात् परस्य इपीभ्यमः इण्यगतादङ्गात्परस्यैवाश्रये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आविष्ट
 मति । लुङो ष्यमि षतेः सिचि आदि लुङो सिचि इटि 'चिचो'ति सञ्चोपः । ष्यम इपे-
 ष्यांश्चादङ्गात्परस्यैवाश्रये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् । उपसर्गं
 स्यापतो । अयताविति शितपा निर्वृत्तः । 'तृपो रो छ' इत्यतः रो छ इत्यनुवर्तते ।
 तदाह-अयतिपरस्यैवादिना । प्लापत इति । प्र इत्युपसर्गः । पलायन इति । परा इत्या-
 काशस्त उपसर्गः । अनु निरयते दुरयत इत्यत्रापि सार्धं स्यादित्यत आह-निसु
 सोरिति । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह-निर्दुरोरिति । परदर्थमेव प्रा-
 दिषु साश्रयो रेकाश्रयोश्च निर्वृत्त इति भावः । तर्हि 'प्रयय' इत्यत्रापि मत्तेरपतिपर-
 स्यात् रय छर्त्तं स्यादित्यत आह-प्रयय इति सिति । प्रतिपूर्वकादिष्वानोरुपस्ये
 'प्रयय' इति रूपम् । अयतिपरस्यैवाऽभावाच्च छत्रमित्यर्थः । अयघातुमादाय 'च्छत्यम'
 इति न अत्रमिधामादिति केचन । कथमुदयतीति । उत्पूर्वकादयघातोः शश्रस्तासस-
 ष्यन्तमिति मत्वा आक्षेपः । अनुदासोश्चैन छतः शाश्रसङ्गादिति भावः । प्रविष्ट-
 रथेति । 'इधातो'रिति शेषः । तस्य अनुदासोश्चैवाऽभावाच्चतृपुत्रश्रयो निषीध इति
 भावः । शोचकादिति । 'चक्षिद्व्यातोः इवारस्य अनुदासगमां कानुदासोश्चैव आस-
 नेपदसिद्धौ छित्करणं अनुदासोश्चप्रयुक्तमनेपदस्य अनिरयतां ज्ञापयति । तस्य अमि-
 रयत्ये तु गित्वात्मनेपदाय छित्करणमर्थवदिति भावः । इदं तु भाष्ये न दृश्यते । वा-
 दित्वादिनि । अयघातो'रिति चादित्वादेश्चास्यासलोपयोरभावे सति 'ययये' इति रूप-
 मित्यर्थः । अयघातुर्णोपदेश इति मरया आह-प्रणयन इति । 'दपसर्गादसमासेऽपी'ति
 स्यात्मिति भावः । दयाश्रक इति । 'दयामासञ्च' इत्याम् । ऊयाश्रक इति । इजादित्वा-

४८५ क्तृयी शब्दे उन्दने च । ध्रुक्नुये । ४८६ इमायी विधुजने । चद्माये ।
 ४८७ स्फायी ४८८ ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते । २३२७
 लिट्यञ्चोश्च ६।१।२६॥ लिटि यञि च प्यायः पीभावाः स्यात् । पुनः प्रस-
 ङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्विरत्वम् । 'एरनेकाचः-' (सू २७२) इति षण् ।
 पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे । २३२८ दीपजनतुघपूरिताधिप्यायिष्योऽ-
 न्यतरस्याम् । ३।१।६१॥ एभ्यश्चोश्चिष्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।
 २३२९ चिणो लुक् ६।४।१०४० चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि ।
 अप्यायिष्ठ । ४८९ ताय् सन्तानपाञ्चनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये ।
 अतायि । अतायिष्ठ । ४९० शल बलनसंवरणयोः । ४९१ बल ४९२ बल्ल संवरणे
 सधारणे च । बवल्ले । बवल्ले । ४९३ मल ४९४ मल्ल धारणे । मेले । ममल्ले । ४९५
 भल ४९६ भल्ल परिमाणवर्द्धिदानेषु । बमले । बमल्ले । ४९७ कल शब्दस-
 ख्यानयोः । कलते । चकले । ४९८ कल्ल अन्मक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्दे
 इति स्वामी, अशब्दस्तूष्णीभावा इति च । ४९९ तेवृ ५०० देवृ देवने । तितेवे ।
 दिदैवे । ५०१ वेवृ ५०२ मेवृ ५०३ ग्लेवृ ५०४ पेवृ ५०५ मेवृ ५०६ ग्लेवृ सेवने ।
 'परिनिविभ्यः-' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिपेवते । सिपेवे । अयं शीपदेशो-

दाह । उन्दने चेति । कृडेदने चेत्यर्थः । स्फायी ओप्यायीति । औदित्त्वम् 'औदित्त्व' इति निष्ठानत्वाद्यर्थम् । ईदित्त्वं तु 'श्वीदितो निष्ठावा'मिति इग्निपेघार्थम् । लिट्य-
 ञ्चोश्च । लिट् च यञ्चेति द्वन्द्वान्तसप्तमी । 'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—
 लिटि यञि चेति । ननु प्यायतेलिटि द्वित्वं चाधित्वा परत्वात् पीभावे द्विरत्वे एरनेकाचः
 इति यञि पिप्ये इति रूपमिष्यते । तत्र द्वित्वं चाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं
 न सम्भवति, 'विप्रतिपेघे यद्वाचितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादिरप्यत आह—पुनः प्रस-
 ङ्गेति । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषा । विप्रतिपेघे चाधितस्यापि पुन-
 प्रवृत्त्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे द्विरादिकं सिद्धमिति तदर्थः । दीपजन । 'क्लेः सि-
 च्' इत्यतः षजेरिति, 'धिष्ण्ये ते पदः' इत्यस्मात् षिष्ण्ये ते इति आनुवर्तते । तदाह—
 एभ्यश्चोश्चेरिति । एकवचन रति । शीपाशीनामात्मनेपदित्त्वेन वेभ्यस्तदाहृदय एकवचन-
 स्वनिघमादिति भावः । विणो डक् । चिण इति पञ्चमी । तदाह—विणः परस्येति ।
 चिणः परस्य अर्थात् तदाहृद एव भवति । चिण्यभावे षजेः सिचि रूपमाह—अप्यादि-
 षेति । ताय् सन्तानेति । लुकि 'दीपजन' इति क्लेश्रिणि लक्षणे रूपमाह—प्रतापीति ।
 चिण्यभावे सिचि 'अतायिष्तेति' रूपम् । मल्ल चलनेत्यारभ्य तेवृ इत्यतः प्राक् छान्ताः ।
 सेवृ इत्यादिभ्य रेवत्यन्ता वकान्ताः । पेवृघातोः शीपदेशात्सर्वे सेवत इत्यादि
 रूपम् । परिपेवते इत्यत्र 'सारब्दाद्योः' इति निपेघे प्राप्ते आह—परिनिविभ्य इति ।

ऽपीति न्यासकारादयः । तत् भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । ग्लेवते । शेष्टु खेष्टु क्लेष्टु इत्यप्येके । ५०७ रेष्टु प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लु-
तगतिः । रेवते ।

अथावस्थान्ताः परस्मैदिनः । ५०८ मन्य वृन्वते । ममन्य । ५०९ सुदयं
५१० ईर्द्यं ५११ ईर्ष्यं ईर्ष्यायाः । ५१२ ह्य गतौ । अह्यीत् । यान्तवात् वृद्धिः ।
५१३ शुच्य अभिपवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुराभाः सन्धानं वा अभिपवः
स्नानं च । शुशुच्य । चुच्य इत्येके । ५१४ ह्यं गतिक्लान्त्योः । जह्यं । ५१५ अल
भूषणपर्यासिवारणेषु । अलति । अल । २३३० अतो हरान्तस्य ऽऽऽऽऽ ल-
इति लुप्तघञीकम् । अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे
सिचि । 'नेटि' (सू २२६८) इति निषेधस्य 'अतो ह्रस्वादेः' (सू २२८४) इति वि-
कल्पस्य चाभवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्या-
द्यपि । ५१६ निरला विशरणे । 'तृणल-' (सू २३०१) इत्येकम् । फेनतुः ।

सिधेने इति । आदेशसकारत्वात् पावमिति भावः । अयं सोपदेशोऽपीति । पेषुषात्तु-
रपयं । उक्ताभ्यविरुद्धमिति । 'सेकसृपसृस्तृजस्तृस्त्यानामेव भाष्ये षोपदेशपर्युदासा-
दिति भावः । रेष्टु प्लवगतविति । प्लवेति न षात्वन्तरमिति सूचयद्वाह—प्लवगतिः
प्लुतगतिरिति । अयपयेस्यादिरेवस्थान्ता गताः ।

अवस्थान्ता इति । 'अव रचणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । मन्वेत्यारभ्य अल भूषणे-
रयतः प्रा षकारान्ताः । अल भूषणेत्यारभ्य 'खोर्त्' प्रतीघात' इत्यतः प्राक् षका-
रान्ताः । अतो स्नान्तस्य । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुष्ठम् । अङ्गस्येत्यधिष्ठम् ।
सद्विशेषणवाचदन्तविधिर्नैव सिद्धे अन्तप्रहणं स्वयम् । तत्राह—रेति लुप्तघञीकमिति ।
हर अन्तस्य इति छेदः । ल् च ररवेति समाहाङ्गन्त्यात् घष्येकवचनं लुप्तम् । हर-
स्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनागवयः । 'अत' इति व्यधिकरणपष्ठपन्तम्, अन्त-
स्येत्यग्राग्वेति । अन्तराब्दः समीपवर्तिवाची । तथा च अतः समीपवर्तिनो हरस्येति
छम्पते । हरस्येत्यङ्गविशेषणत्वाच्चदन्तविधिः । ततश्च अरसमीपवर्तिरेफकारान्तस्य
अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति छम्पते । 'अत' इत्यावृष्ट वृद्धौ स्यान्निषेनाग्वेति । तदाह—
अतः समीपाविस्थादिना । अतः समीप इति किम् । अस्योतीत् । अमीकीत् । हरान्तस्येति
किम् । मा भवाननीत् । अतो वृद्धिरित्युक्त्वा अतः समीपाविष्यनुष्ठौ तु अवम्रीत्
अश्वघ्नीदित्यग्रातिष्यासिः । अत्र अङ्गस्यान्तौ रेफलकारौ नातः समीपाविति न वृद्धिः
नचात्र अतः मकारेण लकारेण च इयवहित्वादेव न वृद्धिः । आलीदित्यादी एकव्य-
वहाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, सिचि परे यदहं तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे
अतिष्यासिवारणार्थत्वात् । निरवेति । विशरणं शिथिलीभावः । 'आदिर्जिदुडव'
इति जिरित् । 'शोतः क' इति प्रयोजनम् । 'आदित्त्व' इति इणिनपेधायांमादावम् ।

फेलुः । अगलीत् । ५१७ मील ५१८ रमील ५१९ रमील ५२० क्षमीय निमेययो ।
 निमेययं सङ्कोचः । द्वितीयस्तारुण्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । ५२१ पील प्रतिष्ट-
 म्भे । प्रतिष्टम्भो रोषनम् । ५२२ शील वयं । नितील । ५२३ शील समाधौ ।
 शीलति । ५२४ क्रील बन्धने । ५२५ कूल आङ्करणे । ५२६ शूल कजाया सधोपे च ।
 ५२७ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य वदिर्निस्सारणम् ।
 वृत्तूल । ५२८ पूल सधाते । ५२९ मूल प्रविष्टायाम् । ५३० फल निष्पत्तौ ।
 फेलुः । फेलुः । ५३१ पुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । ५३२ कुल्ल
 विकसने । ५३३ विल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३४ तिल गतौ । तैलति । तिल्ल
 इत्येके । तिल्लति । ५३५ वेल् ५३६ वेल् ५३७ वेल् ५३८ खेल् ५३९ च्वेल्
 ५४० वेत्तल खलने । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपघः । ५४१ पेल् ५४२ फेल् ५४३
 वेल् गतौ । पेल् इत्येके । ५४४ खलन सञ्चलने । चस्त्वाल । अस्त्वालीत् । ५४५
 खन सञ्चये । ५४६ गल अदने । गलति । अगलीत् । ५४७ पल गतौ । सञ्चति ।
 ५४८ दल विधारणे । ५४९ खल ५५० खल्ल आशुगमने । धरवाल । धरवा-
 लीत् । धरवलन । धरवल्लीत् । ५५१ खोल् ५५२ खोर्त् गतिप्रतिघाते । खोल-
 ति । खोरति । ५५३ घोर्त् गतिचातुर्ये । धोरति । ५५४ स्तर छुपगतौ । तरसार ।
 अ.सारोत् । ५५५ कमर हृद्यने । चक्रमार । ५५६ अञ्ज ५५७ वञ्ज ५५८ मञ्ज
 ५५९ चर गारयार्थः । चरातभञ्जणेऽपि । अञ्जति । आनञ्ज । मा भञ्जानञ्जीत् ।
 अज्ञान्त्यरेकस्यातः समीपत्वाभावात् वृद्धिः । ५६० छिद्रु निरसने । 'छिद्रुक्लद्रु-'
 (सु० २३२०) इति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयो वर्णस्यकारश्चकारो धेति वृत्तिः ।

छिद्रिनमिच्छादेशादिखादप्राप्ते आह—'फलेति । 'भील रमीलेति' । निमेययं नेत्र-
 संकोचः । सङ्कोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । शील वयं इति । वर्णक्रियायाम्निर्घर्षः ।
 फल निष्पत्ताविति । जि फलेति पूर्वं पठितम् । अनुसन्धभेदाशुनः पाठः । खोल्
 खोर्त् इति । द्वितीयो रेफान्तः । अदित् । इत् आरभ्य छिवो प्राक् रेफान्ताः । घोर्त्
 गतिचातुर्यं इति । धरवगतिविशेष इत्यर्थः । रेफान्तोऽयम् । अदित् । स्तर
 छुपगतविति । कपटगतावित्यर्थः । कमर हृद्यं इति । कुटिलीमवत इत्यर्थः । छिद्रु निरसन
 इति । इद्रुपञ्चः । अदित् । इत् आरभ्य ऊष्मास्तेभ्यः प्राक् चकाराणां । त्विपि षापि
 छुद्रुपञ्चगुणे प्राप्ते आह—'छुद्रुनमिच्छानि । छुद्रुटि तु शिपरकरवाभावात् दीर्घमापे
 छुद्रुपञ्चगुणः । छीद्रुनमिति तु घृषोदरादित्वात् समाधेयम् । अथेति । छिद्रुघातोः द्विती-
 यो वर्णः चकार इत्यर्थः । कृतपदुवस्य निर्देश इति भावः । घोवदेशोऽयम्, केवल-
 न्ययकारपरकसादिखात् घोपदेशात्तेऽपि न सखम्, 'सुष्वातुछिद्रु' इति निषेधात् ।
 र्छीटि तु 'शर्पूर्वाः खयः' इति प्रकारवकारयोर्निष्पत्त्या ष्टुवनिष्पत्तौ रूपमाह—'निषेधेति ।

तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवु । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । 'इनि च' (सू ३५४)
इति दीर्घः । ष्ठीव्यात् । ५६१ जि जये । अयमजनेषु पठितु युक् । जयः उत्क-
र्यप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । २३३ । सन्निटोर्जे ७।३।५७ । जयतेः
सन्निष्टिनमित्तो योऽभ्यासस्तत परस्य कृत्व स्यात् । जिगाय । जिग्यतु । जिग्युः ।
जिगयिय । जिगेय । जिगाय । जिगाय । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् ।
अजैधीत् । ५६२ जीव प्राणधारणे । जिजीव । ५६३ पीव ५६४ मोव ५६५ तीव
५६६ शीव श्यौष्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव । ५६७ क्षीवु ५६८ क्षेवु
निरसने । ५६९ उर्वी ५७० तुर्वी ५७१ शुर्वी ५७२ दुर्वी ५७३ धुर्वी हिंसार्थाः ।
कर्वीश्चकार । 'उपघायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । तूर्व । ५७४ गुर्वी उप-
मने । गूर्वति । शुगूर्व । ५७५ मुर्वी बन्धने । ५७६ पुर्व ५७७ पर्व ५७८ मर्व
पूरणे । ५७९ चर्व अदने । ५८० भर्व हिंसायाम् ५८१ कर्व ५८२ खर्व ५८३ गर्व
दपे । ५८४ अर्व ५८५ शर्व ५८६ षर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति । ५८७
इवि व्याप्ती । इन्वति । इन्वाश्चकार । ५८८ विवि ५८९ मिचि २९० षिवि सेवने ।
वृतीयो मूर्धन्योऽमादिरित्येके । सेवने इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिन्विव । ५९१
हिधि ५९२ दिधि ५९३ धिवि ५९४ जिधि प्रीयानार्थाः । हिन्वति । दिन्वति २३३२
धिन्विकृष्योरेच ३।१।८०॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुपस्यथ शन्विपये ।

ठकारस्य स्वाम्बिकारवे तु तिष्ठेवेति रूपम् । जि जय इति । जिघातुरनिट्क । सन्नि-
टोर्जे । अभ्यासाच्च' इति सूत्रात् अभ्यासादित्यनुवर्तते । घञोः कुघ्नियतो 'इत्य-
श्मात् कुइति च । 'सन्निटोरिति निमित्तसप्तमी, अभ्यासे अन्वेति । तदाह-सन्निष्णि-
मित्तो योऽभ्यास इत्यादि । 'सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कु' इति व्याख्यानैस्तु यद्-
लुगन्तात् सनि जेजयिषति इत्यत्र कृत्वं स्यात् । अत 'सन्निष्णिमित्तो योऽभ्यास'
इति व्याख्येयमिति भाष्ये । जिगायेति । जलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरक्षणे जस्य कुत्वेन
गः । जिग्यतुरिति । कित्वाद्गुण्याभावः । लिटि 'पृकाच' इति इग्निपेधं बाधित्वा ऋदि-
नियमादिति प्राप्ते, यलि 'अधस्ताद्वत्' इति तन्निपेधस्य भारद्वाजिनियमाद्विकल्पः ।
तदाह—जिगयिव जिगेयेति । जिग्यथु । जिग्य । यलुप्तमो वा' इति मत्वा आह—जि-
गाय, जिगयेति । ऋदिनियमाददृट् मत्वा आह—जिगयिव जिग्येति । जेजेति । जेज्यति ।
जयतु । अजयत् । आशौलिङि 'अकृपावंधातुकयो इति दीर्घं मरशात्वाह-जीवादिति ।
अजैशेदिनि । सिचि वृद्धिरिति वृद्धिरिति मात्र । अजेष्यत् । एवंघातु योऽदेशः ।
इवि धातोरित्त्वानुम् । तदाह—र वगति । र-वाश्चकारेति । नुमि इजादिगुह्मत्वा-
यामिति भावः । पिविमिबीरथादय इदित् । विन्विकृष्यो । 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम् ।
धिविहृष्योः इतनुमो धिन्विकृष्येति निर्देशः । 'तनादिहृष्म वा' 'हायव. उरिति

‘अतो लोप’ (सू० २३०८) तस्य स्यानिवन्ताबाह्यधूपघगुणो न । उप्रत्ययस्य रिक्तु
 गुणः । धिनोति । धिनुत । धिन्वन्ति । २३३३ लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्र्योः
 ६।४।१०७। असयोगपूर्वो य प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याप्तस्य लोपो वा स्यात् भ्र्यो
 परयो । धिन्व । धिनुव । धिम । धिनुमः । मिपि तु परवाद्गुण । धिनोमि ।
 २३३४ छतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात् ६।४।१०६। असयोगपूर्वो य प्रत्ययो
 कारस्तदन्तादङ्कारस्य हेर्लुक्स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट । धिन
 घाय । धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । ५९५ रिवि ५९६ रवि ५९७ षवि गत्यर्थाः ।

षकारादनुष्टुप्यते । ‘कर्त्तरि षप्’ इत्यत कर्त्तरीति ‘सार्धधातुके षक्’ इत्यत सावधा-
 तुक इति च । तदाह—अनयोऽपिधादिना । षकारस्याऽङ्कार धिन् भूत् इति स्थि-
 तम् । अतो लोप इति । युगपत्सन्निधोगशिष्टतया उप्रत्ययाऽङ्कारयोर्बिधानेऽविभक्तकमा
 नुरोधेन प्रवृत्त्या आर्धधातुलोपदेशकाले धिन इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः । न च प्र
 षकारस्य लोप एव विधीयतां किमकारविधित्वेन आह—तस्येति । षकारस्य लोप-
 विधौ तु अङ्कारदेशत्वाभावात् स्यानिवत्त्वं न स्यादिति भावः । तथा च धिनु ति इति
 स्थिते आह—उप्रत्ययस्येति । ‘धिनुत् इति । धिविधातोर्नुमि तसि उप्रत्यये षकारस्य
 अङ्कारादेशे अतो लोप तसो हिरवाद्दुकारस्य न गुणः । धिन्वोति । धिन्व इत्यस्मात्
 सि । शोऽन्त । उप्रत्यय । षकारस्य अकार । अतो लोपः । षकारस्य यजिति
 भावः । अत्र षकारस्य स्यानिवत्त्वेन आर्धधातुकार्येऽपि नेट् । उकारवृत्त्यार्धधातुक-
 स्वस्य अक्षरमत्त्वेन अनस्विधधाविति निषेधात् । तदिदं ‘भोमगो’ इति सूत्रमाभ्ये
 रूप्यम् । धिनोषि । धिनुयः । धिनुया । धिनोमि । लोपश्च । ‘छतश्च प्रत्ययादसयोगपू-
 र्वात्’ इति पूर्वसूत्रोक्त षकार अस्येयनेन परासृश्यते । प्रत्ययशब्दः प्रत्ययसम्बन्धिनि
 धर्तते । असयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वति । स च अङ्कारस्य विशेषणम् ।
 छदन्तविधि । तदाह—असयोगेति । प्रत्ययोकार इति । प्रत्ययसम्बन्धी उकार इत्यर्थः ।
 ‘प्रत्यय षकार’ इति श्वाङ्क्याने तु सुनुवः । सुनुम इत्यत्र न स्यात्, तत्र हनोरेव
 प्रत्ययत्वात् । प्रत्ययेति विम् । युव । युम । असयोगपूर्वादिति किम् । शक्नुवः । श
 क्नुमः । धिन्व—धिनुव इति । अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तात् व्यपदेशिकात्वेन षोऽप्यम् ।
 नन्वर्ध धिनोमीत्यत्र मिपि धिनु मि इति स्थिते उकारस्य लोप स्यादित्यत आह—
 मिपि विवति । द्विधिन्व । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोनु । वनश्च । हेतुस्यादिति ।
 ‘विष्णो लु गित्यतः’ अतो हेरित्यतश्च तदनुष्ठुनेरिति भावः । लोटो मिपि उप्रत्यये
 षकारस्य अकारे अतो लोप धिनु मि इति स्थिते मेनिभारवम् आहुत्तमल्पेत्वादागस च
 याधिरा परत्वादुकारस्य ‘लोपश्चास्यान्यतरस्याम्’ इति लोपमाहाङ्क्याह—निपत्वा
 दुकारलोपात् पूर्वमाङ्किति । निभावस्याप्युपलक्षणम् । उकारलोप कृते अकृते च निभावरस्य
 आदागमस्य च प्रवृत्त्या नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावादागमयो कृतयोः

रियवति । २०३ति । धन्वति । ५९८ कृषि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृषोती-
 त्यादि विनोतिवत् । अय स्वादौ च । ५६६ मव धन्वने । मवति । मेवतु* । मेतु ।
 अमवीत्—अमावीत् । ६०० अथ रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशभ्रवणस्वा-
 म्यर्थयाचनक्रिये-ल्लादीप्यवाप्यालिङ्गनहिंसादानमागवृद्धियु । अरवति । आव । मा
 भवानवीत् । ६०१ घातु गतिशुद्धयो । स्वरितेत् । घावति—घावते । दघाव—दघावे ।
 अयोभान्ता आत्मनेपदिन । ६०२ धुञ् ६०३ धिञ् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु ।
 धुक्षते । धुधुक्षे । धिद्वते । दिधित्ते । ६०४ वृक्ष वरणे । वृद्धते । ववृक्षे । ६०५ शिक्ष
 विद्योपदाने । शिक्षते । ६०६ भिक्ष भिक्षायामलामे लाभे च । भिक्षते । ६०७ क्लेश
 अव्यक्त्या वाचि । बाधने इति दुर्ग । क्लेशते । चिक्लेशे । ६०८ दक्ष वृद्धौ
 शीप्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे । ६०९ दीक्ष मौह्येऽप्योपनयननियममन्नादेशेषु । दी-
 क्षते । दिदीक्षे । ६१० ईक्ष दशने । ईक्षाश्रके । ६११ ईय गतिहिंसादर्शनेषु । ईषा-
 श्रके । ६१२ भाप व्यक्त्या वाचि । भापते । ६१३ वर्ष स्नेहने । दन्योष्ठयादि ।
 ववर्षे । ६१४ गेष्ट अन्विच्छायाम् । ग्लेष्ट इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे ।
 ६१५ पेष्ट प्रयत्ने । पेष्टते । ६१६ जेष्ट ६१७ जेष्ट ६१८ एष्ट ६१९ डेष्ट गतौ ।
 जेष्टते । नेष्टते । एषाश्रके । विप्रदे । ६२० रेष्ट ६२१ हेष्ट ६२२ हेष्ट अव्यक्ते शब्दे ।
 आद्यो वृक्षशब्दे । ततो द्वौ अरवशब्दे । रेष्टते । हेष्टते । हेष्टते । ६२३ काष्ठ शब्द
 कुराशायाम् । काशाश्रके । ६२४ भाष्ठ दीप्तौ । वभासे । ६२५ याष्ठ ६२६ राष्ठ शब्दे ।
 नासते । प्रयासते । ६२७ णस कौटिल्ये । नसते । ६२८ म्यस भये । म्यसते ।
 धन्वसे । ६२९ आष्ठ शसि इच्छायाम् । आशसते । आशशसे । ६३० प्रसु ६३१

ठकारलोपस्याप्रसक्तौ आठः विन्धेन हिराभावाद्ठकारस्य गुणे अवादेशे च विनवा-
 नीति रूपमिति भाव । अधिनोत् । धिनुयात् । धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्वि-
 प्यत् । कृषोतीत्यादीति । धिबिबद्धूपासीति भाव । अय स्वादौ चेति । कृषिस्त्रियर्थं ।
 अथ रक्षणेति । स्वात्म्यर्थः—ऐरवर्षम् । मा भवानवीदिति । 'नेटीति' न वृद्धि । मष्पाद्यो-
 ऽव्ययन्ता परस्मैपदिनो गताः । बाहु गतीति । उदिद्वयम् । स्वरितेदिति । सत्तश्च कर्तृगा-
 मिनि फले आत्मनेपदम् । अन्वया परस्मैपदमिति भावः । अणोभान्ता इति । तत्र 'धु-
 धे' त्वारम्य काष्ठघातो प्राक् पकारान्ता । तत्र क्लेशघातुरेक शकारान्तः । दोष
 मोष्ठपति । पष्ठायां । जेष्टघातुर्षोपदेशः । काष्ठघातुमारम्य ईष्टघातो प्राक् सका-
 रान्ता । काशाश्रक इति । काष्ठघातुर्वादिश्याम् । जाष्ठघातुर्वात्तघातुश्च णोपदेशः ।
 भाष्ठ शसीति । आष्ठ परा शसिघातुरिच्छायामित्यर्थं । ईष्टत्वारम्य काष्ठघातुवर्जं
 धुपिकान्तोत्पत्तः प्राक् हकारान्ता । काष्ठघातुस्तु शकारान्तः । षिष्टघातुरि-

गठु अदने । जप्रसे । जलसे । ६३२ ईह चेष्टायाम् । ईराञ्चके । ६३३ षडि
 ६३४ महि वृद्धौ । षदते । षवद्वे । मरते । ६३५ अहि गतौ । धंइते । आनहे । ६३६
 गहं ६३७ गहद कुरतायाम् । जगहं । जगलहे । ६३८ पई ६३९ बलह प्राधान्ये ।
 ओष्ठयादी । ६४० वई ६४१ वरह परिभाषणद्विष्यञ्च्कारेणु । दन्त्योष्ठयादी ।
 केचिच्च पूर्वयोर्दन्त्योष्ठयादितामनयोरोष्ठयादितां चाहुः । ६४२ प्लिह गतौ । पिप्लि-
 हे । ६४३ वेह ६४४ जेह ६४५ बाह प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठयादि । अन्त्य
 ज्वल्योष्ठयादि । उभावप्योष्ठयादी इत्येके । दन्त्योष्ठयादी इत्यपरे । जेहतिगौरव्यो
 ऽपि । ववाहे । ६४६ द्राह निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके । ६४७ काश्ट दीप्तौ । चकारे ।
 ६४८ ऊह विनक्तं । ऊहाचक । ६४९ गाह विनोदने । गाहते । जगाहे । जगा-
 हिये-जघात्ते । जगाहित्वे । जगाहिष्वे । जघाद्वे । गाहिता । २३३५ ढो ढे लोप
 ङाङ्गाङ्गा ढस्य लोप स्थात् ढे परे । गाढा । गाहिभ्रते-धाक्षते । गाहिषीष्ट-
 घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट अगाढ । अघाक्षताम् । अघाक्षन । अगाढा । अघाद्वम् । अघाक्षि ।

दुपधाः । ऊह वितर्कं इति । युक्तरथा अर्थनिर्ययो वितर्क । 'अनुत्तमप्युहति पण्डितो
 जग' इत्यत्र तु अनुदात्तस्वरूपणामनेवदमनिर्यमिति बोध्यम् । गाहघातुस्-
 दिस्वाहोद् । तदाह—जगाहिष्वे जघात्ते इति । इदभावे जगाह् से इति स्थिते हो
 ढ 'एकाच्' इति मगभावेन गस्य घ, 'पठो' इति ढस्य क, सरय ष । जगाहिष्वे
 जगाहिष्वे इति । इदपक्षे 'त्रिभाषेत्' । इति दावविष्कप । इदभावे स्वाह—नपाद्
 इति । जगाह ध्वे इति स्थिते हस्य ढ, घस्य ष्टुत्वेन ढा, गस्य भ् षकार, पूर्वस्य
 ढस्य 'ढा ढे लोप' इति ढक्ष्यमाणो लोपः । ढलोपसूत्रे शिवहेव पठितु युक्तम् । गाहि-
 तेति । इ पक्षे रूपम् । इदभावे तु गा हा इति स्थिते हस्य ढस्ये 'अप्रस्तयोर्घोऽघ'
 इति तकारस्य घस्ये, ष्टुत्वेन घस्य ढस्ये, गाद् ढा इति स्थिते—ढो ढे । ढ इति ष
 ष्यन्तम् । तदाह—इत्येति । ढकारस्येत्यर्थ । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे 'गाढा'
 इति रूपम् । ढलोपे ष्टुत्वेनयासिद्धस्य तु न, तथा सति ढलोपविधिवैयर्थ्यात् । पादपठे
 इति । इदभावे इत्य ढा, गस्य भ् षकार, ढस्य क, सरय ष इति भावः । पाद्येति ।
 ढासीर्द्धिति सीयुति इदभाषपक्षे ढस्य ढा, गस्य भ् षकार, ढस्य कः सरय ष इति
 भाव । अग दिष्टति । सिच इद्, रूप्य ष, तकारस्य ष्टुत्वेन ढः । इदभावे स्वाह—
 अगादेति । अगाद् स्त इति स्थिते सिच इदभावे 'सलो क्षली ति लोपः । दावघत्व-
 इत्वंढलोपाः । सलोपारपूर्वं भ्भाषस्तु न, अभाषस्यासिद्धतया 'क्षलो क्षली'ति
 सन्नापस्य पूष प्रवृत्ते । न च कृतेऽपि सलोपे प्रात्ययलक्षणेन सकारपरकारत्वात् भ् हुवार्
 इति शङ्काम्, 'वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावा दिति भाव । अभाषात्वमिति । इदभाषपक्षे
 यवक्ष्याः । अघाद्वेति । पूर्ववत् । अगाढा इति । यास् सिच् । इदभावे सलोपः । दाव-
 घत्वष्टुत्वंढलोपाः । अघाद्वमिति । अमि इदभाषपक्षे सलोपः । दावघत्वष्टुत्वंढलोपाः ।

६५० गृह् मद्गणे । गहंते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुण्यात्पूर्वविप्रतिपे-
 पेन' (वा ५६३) जगृहिये-जघृक्षे । जघृक्ष्वे । गहिता-गर्दा । गहिष्यते-घदयते ।
 गहिषीष्ट-घृशीष्ट । लुङि अगहिंष्ट । इडभावे-२३३६ शल इगुपधादनितः कसः
 ३।१।४५॥ इगुपधो यः शजन्तस्तस्मादनितः ऋः कसादेशः स्यात् । अवृक्षत ।
 =३३७ कसस्याचि ७।३।७२॥ अजादौ तच्च कसस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽ-
 न्यस्य' । (६ ४२) अघृक्षताम् । अघृक्षन्त । ६५१ गृह् च । गृह्ते । ६५२
 घुपि कान्तिकरणे । घुपते । लुघुपे । केचित् घप इत्यदुपधं पठन्ति ।

ध्वममाश्रिय टलोपाःपूर्वं भग्मावः । अघाञीति । इडभावे हस्य ङः, भग्भावः,
 ङस्य कः, सस्य परवमिति भावः । अघाञ्चदि । अघाञ्चदि । अघाञ्चिप्यत । अघा-
 ङ्यत । गृह्घातुः ऊदित् ऋदुपधः । गहंते इति । ऊटस्तिपि शपि लघूपधगुणे रपरत्वम् ।
 जगृहे इति । 'असंयोगादिति कित्त्वाद्गुणामावः । न च कित्त्वात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः,
 'प्रादुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुण्यात् पूर्वविप्रतिपेपेन' इति वार्तिकेदिति भावः ।
 ऊदित्त्वादिद्विकल्पं मया आह—अगृह्ये जघृक्षे इति । अन्वयासे उदरत्वं, हलादिः
 शेषः, जशश्च, इट्, पाचम् । इडभावे तु टावमभावक्यपरशानि । ध्वमि जगृ-
 ह्यिष्वे इति सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह—जघृक्ष्वे इति । इड्य ङः, भग्मावष्टुत्व-
 टलोपाः । गहंते । इडभावे गुणे रपरत्वे टवधत्त्वंदुत्वदलोपाः । घदयते इति ।
 गुणः, रपरत्वं हस्य ङः, भग्मावः, ङस्य कः, परत्वम् । घृवीयेति । आशीर्लिङः स्त्रीगुटि
 इडभावे 'लिङ्गित्वाविति कित्त्वाद्गुणाऽभावे, इड्य ङः, भग्भावः, ङस्य कः,
 पाचम् । अगहिंष्टेति । सिच हटि गुणे रपरत्वे पाचै रूपम् । शल इड्यथा । शजन्त इति ।
 'घातोरेकाच' इत्यतोऽनुवृत्तघातुविशेषणत्वात्तदन्तविचिरिति भावः । सिचोऽपवादः ।
 पसादेशः अदन्तः । ककार इत् । अघृक्षतेति । ऋः कसः । तस्य कित्त्वात्कारस्य न
 गुणः । इड्य ङः, भग्मावः, ङस्य कः, परवमिति भावः । अघृक्ष आताम् इति स्थिते
 'आतो लिटः' इति इयादेशे प्राप्ते—रस्य । अशीरस्याऽङ्गच्छिप्रत्ययविशेषणत्वात्
 तदादिविधिः । 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—भ्रादाविस्था-
 दिना । अतोऽन्यस्येति । अन्त्यस्याऽकारस्य लोप इति भावः । वध्युत्सु 'लुग्या दुह-
 दिह' इत्युत्तरसूत्रादारमनेपदे इत्यवृष्य तद्विशेषणत्वाद्बोति तदादिविधिः । तेन हतोः
 कसप्रत्यये 'साट्ठा' इत्यादौ नायं लोपः । 'अजादौ सही र्वेच कचिस्ताठो इत्यते ।
 अघृक्षतामिति । अघृक्ष आताम् इति स्थिते कसाकारस्य लोपे अतः परत्वानावात्
 'आतो लिटः' इति इय् मेति भावः । अघृक्षन्तेति । इड्य अजादिवाभावात्सिमिन्यरे
 कसस्य अकारलोपाऽभावादतः परत्वात् 'आःमनेपदेऽनन्तः' इत्यदादेशो न । 'इत्वे तु
 शोऽन्तादेशे कसस्याकारलोपः पररूपं वा । ५९२ वेति । गृह् घातुरपि मद्गणे वर्तत
 द्वायर्थः । मद्गुपधोऽयम् । घुपि चान्तीति । अदुपधोऽयम् । इदिसान्नुम् । 'नलोऽयनु-

अथाहृत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ६५३ धुपिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिष्ठा-
नम् , ततोऽन्यस्मिन्नर्थ इत्येके । शब्दे इत्यग्रे पेदुः । घोषति । जुषोप । घोषिता ।
इरिस्वाद्घ्वा । अधुषत्-अधोषीत् । ६५४ अत् व्याप्तौ । २३३८ अत्रोऽन्यत्-
रस्याम् ३।१।७५। अद्यो वा रंतुप्रत्ययः स्यारकप्रथे सार्वधातुके परे । पचे
शप् । अद्यणीति । अद्युतः । अद्युवन्ति । अद्यति । अद्यतः । अद्यन्ति । आनक्ष ।
आनक्षिय-आनष्ट । अक्षिता-अष्टा । अक्षिषति । 'स्कोः' (सू ३८०) इति कलो-
पः । 'पढोः कः सि' (सू २६५) अक्षति । अक्षीतु । अक्षुहि । अक्षवन्ति ।
आक्षीत् । आक्षवम् । अक्षुयात् । अक्षुया । अक्ष्यात् । ऊदिस्वाद्घेट । 'नेटि'

स्वारः । यत्परकत्वाभावात् परसप्तम्यः । तदाह—धुपत् इति । सेट्कोऽपक्ष । अदुपचपठे
तु चपठे । जघपे । ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनो गताः ।

अथाहृत्यन्ताः परस्मैपदिन इति । 'ऊष्मान्ता' इति शेषः । तत्र तुस द्विसेत्यतः प्रक-
षान्ताः । धुषिरिति । इरू इत् । प्रतिशानमिति । 'षेत्राः प्रमाण' मिरयाद्यभ्युपगम इत्य-
र्थः । ततोऽन्यस्मिन्निति । विशब्दनात् अन्यत् अविशब्दनं तस्मिन्नित्यर्थः । ररित्वाद्घ-
वेति । 'हरितो येत्यनेनेति शेषः । अधुषदिनि । अद्यो डिक्त्वाच्च लधूपधगुणः । अधोषो-
दिति । अष्टमावपथे अत्रुधगुणे 'इट ईटि' इति सिञ्जोपः । इक्षन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि'
इति निषेधः । अक्षुधातुः ऊदित्वाद्घेट्कः । अत्रोऽन्यतरस्याम् । 'अद्य' इति पञ्चमी ।
'स्वादिभ्यः शनु'रित्यतः शनुरिति, 'क्यंरि शवि सप्तः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यगि'स्य-
तः सार्वधातुके इति आनुवर्तते । तदाह—अद्यो वेति । शनुप्रत्ययस्य शित्त्वं सार्वधातु-
परवार्थम् । तत्कलं तु 'स्वादिभ्यः शनु' इत्यत्र वक्ष्यते । अद्योतीति । त्रिपि शनुः तस्य
त्रिपः पित्त्वेन डिक्त्वाऽभावात् 'सार्वधातुके'ति गुणः । णवम् । अद्युत् इति । तसः
ऊदित्त्वेन डिक्त्वात् इनेर्न गुणः । अद्युत्-तीति । डिक्त्वाद्गुणाऽभावे ढवह् । अद्योपि ।
अद्युषः । अद्युष्य । अद्योमि । अद्युव । अद्युमः । अद्यतीति । शप्पथे रूपम् ।
आनक्षेति । णलि द्विह्रस्वानुद् । आनक्षतुः । आनक्षुः । ऊदित्वादिट्पथे आह-आ-
नक्षिथेति । इडभावे आह-आनष्टेति । आनक्ष्य इति स्थिते 'स्को'रिति कलोपः । यस्य
श्रुत्वेन टः । अष्टेति । लुटि षाति इडभावेपथे 'स्को'रिति कलोपे सकारस्य श्रुत्वेन
टः । अक्षस्य तीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—रोरिति कलोपः, पढोः कः सीति । का-
परत्वात् सस्य पठं घ । अक्षोरिति । अक्षीतु । अक्षुत्वात् । अक्षुनाम् । अक्षु-
यन्तु । अक्षुशीति । संयोगपूर्वत्वाद्दुत्तरेवेति हेतुक् न । हेरपित्त्वेन डिक्त्वात् इनेर्न
गुणः । अक्षुत्वात् । अक्षुत्तम् । अक्षुत्त । अक्षवन्ति । आटः पित्त्वेन डिक्त्वाऽभा-
वाच्च गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अक्षवात् । अक्षवाम् । अपि तु अ त्विरयादि ।
आक्षीदिति । अक्षिषत् इनेर्गुणः आह् वृद्धिः । आक्षुताम् । आक्षुत्तम् । आक्षुत्तः ।
आक्षुत्तम् । आक्षुत्त । आक्षवन्ति । मियं अम् । रनोर्गुणः । अवादेशः ।

(सू २२६८) मा भवानक्षीत् । अक्षिष्ठाम् । अक्षिपुः । इडभावे तु मा भवाना-
क्षीत् । आष्टाम् । आक्षु । ६५५ तच्च ६५६ त्वच्चू तनूकरणे । २३३६ तनूकरणे
तक्षः ३११७६॥ रनु स्यादा शब्दिवये । तदपोति-तक्षति वा काष्ठम् । तत्रवि-
य-ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्ठाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् ।
वाग्भि सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । ६५७ उच्च सेचने । उच्चाञ्जकार । ६५८ रक्ष
पालने । ६५९ षिञ्च चुम्बने । प्रषिञ्चति । ६६० त्रच्च ६६१ द्रुक्ष ६६२ यच्च गतो ।

आक्षुण । आक्षुणम् । अक्षुण्यदिति । विधिलिङि यासुटौ हित्वात् शनोर्न गुणः ।
अक्षुण्युरिति । 'लिङ् सलोपः' इति सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः ।
अक्षुण्याः । अक्षुण्यातम् । अक्षुण्यात् । अक्षुण्याम् । अक्षुण्याव । अक्षुण्याम् । शप्पक्षे
अभ्रेदियादि । अक्षयादिनि । आशीलिङि अर्घधातुकराच्च रनु, नापि शप् । लुङि-
सिचि विशेषमाह—ऊदित्वादेदिनि । तत्र इट्पक्षे आह—नेटीति । हलन्तलक्षणा वृद्धि-
नेत्यर्थः । न च अमैश्रीदिषादावेकेन हला ष्यवधाने हलन्तलक्षणावृद्धेश्रितार्थत्वाद्
न तत्रप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, रन्नेः अराहृशीदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकालव्यवधानेऽपि
हलन्तलक्षणावृद्धिप्रवृत्तेर्माप्यादौ प्रपञ्चितादिति भावः । मा भवानक्षीदिति । आदि
सति हलन्तलक्षणावृद्धौ सत्यामसत्यां च रूपे भेदाभावात् 'मा भवान्' इत्युपात्तम् ।
अक्षिष्ठाम् । अक्षिपुः । अत्रापि 'मा' इति सम्बन्धे । इडभावे रिति । लुङ् इति अक्षु-
ईदिति स्थिते इडभावाच्चेटीति निषेधाऽप्रसक्त्या हलन्तलक्षणावृद्धौ 'स्को' इति क्लो-
पे षट्' इति कवे पत्वमिति भावः । अत्र 'नेटि इति निषेधाभावेन हलन्तलक्षणावृ-
द्धिर्निर्वापेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपात्तमिति बोध्यम् । अर्घमिति ।
अक्षु सताम् इति स्थिते हलन्तलक्षणावृद्धौ 'झलो झळी'ति सिञ्छोपे 'स्को'रिति क-
लोपे तकारस्य ष्टुत्वम् । आक्षुरिति । अक्षु सू उस् इति स्थिते हलन्तलक्षणावृद्धौ 'स्को'
रिति क्लोपे यस्य कश्चि सस्य पत्वमिति भावः । आक्षी । आष्टम् । आष्ट । आक्षम् ।
आक्षव । आक्षम् । आक्षिष्यत् । आक्षयत् । आक्षयताम् । आक्षयन् । आक्षयः । आक्षय-
सम् । आक्षयत । आक्षयम् । आक्षयाव । आक्षयाम् । तच्चू त्वच्चू इति । स्यूलस्य काष्ठादेः
कतिपयावयवापनयनेन सूक्ष्मोन्मत्ततनूकरणम् । तनूकरणे । शेषपूरणेन सूत्र ष्या-
चष्टे—रनु स्यादा शब्दिवये इति । 'इवादिभ्यः रनु'रित्यतः रनुरिति, 'कर्त्तरि शब्दि-
भ्यतः कर्त्तरीति, सार्वधातुके यगिभ्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । 'तनूकरणेऽप्ये
विद्यमानात् तक्षधातो, रनु स्यादकर्त्तरे सार्वधातुके इति फलितम् । न च तक्षुधातो-
स्तनूकरणार्थकार्त्वाऽव्यभिचारात् रनुविधौ तनूकरणप्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत
एव धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य हलन्तलक्षणावयवमाह । तदपोतीरवादि । अक्षुवृत्तपाणि ।
लुङि सिचि इट्पक्षे 'नेटी'ति वृद्धिनिषेधे अतक्षीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च
रूपम् अक्षुवृत् । एवं अक्षुषाक्षुरपि । गिञ्च आनुषोऽन्वेतः । प्रषिञ्चतीति । 'उपसर्गादस-

प्रक्षति। अक्षति। नक्षति। ६६३ वक्ष रोपे। सघाते इत्येके। ६६४ मृक्ष सघाते।
 प्रक्ष इत्येके। ६६५ तक्ष त्वञने। त्वञन सवरण त्वञो ग्रहण च। पक्ष परिग्रहे
 इत्येके। ६६६ सूक्ष आदरे। सुसूर्त्तं। अनादरे इति तु काचिश्कोऽरपाठः। 'श्रवणा-
 वहेलनमसूर्त्तणम्' इत्यमरः। ६६७ फाक्षि ६६८ वाक्षि ६६९ माक्षि काह्यायाम्।
 ६७० प्राक्षि ६७१ प्राक्षि ६७२ स्वाक्षि घोरवाशिते च। ६७३ चूर्प पाने। चुचू-
 प। ६७४ तूष नृशो। ६७५ पूष वृद्धो। ६७६ मूष स्तेये। ६७७ लूष ६७८
 रूष भूषायाम्। ६७९ शूष प्रसवे। प्रसवोऽम्प्यनुज्ञानम्। तालव्योऽम्पादि। ६८०
 यूष हिंसायाम्। ६८१ जूष च। ६८२ भूष अलङ्कारे। भूषति। ६८३ लूष वजा-
 याम्। उपास्यकार। ६८४ ईष उच्छेदे। ६८५ कष ६८६ खष ६८७ शिष ६८८
 लष ६८९ ऋष ६९० शष ६९१ वष ६९२ मष ६९३ ऋष ६९४ रिष हिंसायां।
 तृतीयपद्यौ तालव्योऽम्पादी। सप्तमो दात्योऽम्पादिः। चक्षाप। चक्षाप। शिशोप।
 शिशोपिय। शोषा। कष अशिक्षत्। असोक्ष्यत्। जेषत्। जभ्यत्। शेषत्। वर-
 पत्तः। मेपत्तः। २३४० तीपसहस्रभरुपरिष ७। २। ४८। इच्छुरवादे परस्य ता-

मासेऽपि इति षाब्दम्। अक्ष पूष ऋष गताविति। अयोऽम्प्यकारमञ्चया द्वितीयः शोष
 पदेशः। सदाह—अचतीति। वस्य सस्ये वृत्तवनिवृत्तिरिति भावः। णक्षधोऽनुर्णोपदेशः।
 सिध्दि 'नेटी ति हल-तलभ्रयवृद्धिनिषेध'। वक्ष रोपे इति। दात्योऽम्पादिः। अक्षघातु-
 रकारमञ्च्य। त्वञनशब्दस्य विवरणं—संवरणमिति। सूक्ष्मघातुः रेफमञ्च्य अक्षघातरे
 हेतुमाह—अचतीति। सूक्ष्मघातोरनादरायं कर्त्वे असूर्त्तणमित्यस्य आदरायं कर्त्वापत्त्या
 अमरकोशे अवशापयार्थान्वयविरोध इति भावः। घोरवाशिते चेति। चाक् काळ-
 क्षायामपि। घोरवाशित क्रूरशब्दः। सूपेऽपारम्य ऊप रजायामिति दावदुपधाः।
 ईष उच्छेद इति। ईषुपधः। कपोऽपारम्य दश घातवः। सप्त तृतीयो दशमश्च ह्रुपधः।
 शिषघातुरनिट्क। मादिनिवमात्थलि वसि मसि च निरयमिद्, अजन्ताकारवशा-
 ऽम्भावेन थलि घेटकत्वाभावात्। शिशोपिय। शिशिपिव। शिशिपिम। अशिषदिपि।
 'शाल ह्रुपधाय' इति चले वसादेशे कित्वाल्ह्रुपधगुणनिषेधे परस्य कर्त्वे सस्य परस्य
 मिति भावः। वषवतुरिति। 'न शसत्' इति निषेधादेत्वाभ्यासलोपो न। श्यघातुः से
 ट्क। शोपति। शोष। ररपत्तः। ररुपु। ररोपिय। ररुषधुः। ररप। ररोप। ररुपिव।
 ररुपिम। तीपसह। धाव्यंघातुः कर्त्वेत्यत इडिड्यनुवर्तते। 'श्वरतिसृति' इत्यतो वेति
 च। तीति सप्तगुणादानात्तदादिविधि। ह्य सह लुभ रथ रिष एषां इन्द्रोऽथञ्चम्येक-
 चनम्। सदाह—रुद्धवादेरिति। इच्छतीति ह्येः क्तिपा निदराः। ह्यघातुर्विचक्षितः।
 'ह्यु इच्छार्थां गुदादि' वाचिकरण। ह्य गतौ दिवादिः द्यमित्यरण। 'ह्य आ-
 मीकये' मवादिः वनाविकरण। एष 'इषेस्तकारे रयप्रत्ययात्प्रतिषेध' इति वाचि-

देराघंवातुकस्येह्वा स्यात् । रोपिता-रोशा । रोपिष्यति । रेपिता-रेषा । रेपि-
 प्यति । ६९५ मय भस्मने । इह मत्संन श्रवः । भपति । वभाप । ६९६ उप ।
 दाहे । ओपति । २३४१ षपविद्वाग्युभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।३८॥ एभ्यो
 ङिठ्याम्वा स्यात् । ओषाञ्चकार । उवोष । ऋषु । उवोषिय । ६९७ जिषु
 ६९८ विषु ६९९ मिषु सेचने । जिषेप । ऋादिनियमादिट् । विवेषिय । विविषिव ।
 वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । ७०० पुष पुष्टी । पोपति । पोपिता । पोपिष्यति । अपो
 पीत् । अनिट्केषु पुष्य इति श्यना निर्देशादय सेट् अतो न षः । अक्ष्विषी देवा-
 दिकस्य ग्रहणान्नाह् । ७०१ धिषु ७०२ श्लषु ७०३ म्रुषु ७०४ प्लषु दाहे । अ-
 पति । शिष्रप । धेषिता । श्लेषति । शिष्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । 'अनि-
 ट्सु देवादिकस्यैव ग्रहणम्' इति कैयटादयः । यस्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमि-
 त्युक्तं तरवोषिविरोधाद् मन्थान्तरविरोधान्चोपेक्ष्यम् । पुषोष । पुष्लोष । ७०५
 षुषु ७०६ म्रुषु ७०७ म्रुषु सेचने । म्रुषु सङ्घने च । इतरोऽर्हिसासक्लेशनयोश्च ।
 पर्यति । पर्यर्ष । पृष्यात् । ७०८ ध्रुषु सङ्घर्षे । ७०९ ह्रुषु अर्चिके । ७१० तुस
 ७११ हस ७१२ हस ७१३ रस शब्दे । तुसोस । जहास । जहास । रास ।

क्वात् षपन्विकारस्य न ग्रहणम् । रोपिता, रोष्टेति । इहमात्रे ष्टुत्वेन तकारस्य टकारः ।
 रिपेस्तादाविह्विकल्पं मत्वा आह—रेपिता रेष्टेति । उव दाह इति । सेट्कोऽप्यम् ।
 षक्षधनुवत् रूपाणि । उवविद् । कास्प्रत्ययादित्यतः आम् छिद्योत्पन्नवर्तते, तदाह—
 एभ्यो ङिठीति । आमभावपक्षे आह—उवोषेति । 'अन्यासस्याऽसवर्णे' इति उवहादेशः ।
 जिषु विषु मिषु सेचन इति । द्वितीयो दग्योऽप्यादिः । यत्किं वसि मसि च विशेषमाह—
 ऋादिनियमादिहिति । विवेषियेति । अजन्ताकारवशाऽभावेन भारद्वाजनियमाऽप्रभृत्सेष्य-
 स्यपि ऋादिनियमास्त्रियमिट् । वेष्टेति । तासि ष्टुत्वेन तकारस्य टः । वेक्ष्यतीति । 'ष-
 टोरिति परस्य कः, सस्य यः । अविषदिति । 'शळ इगुपघात्' इति ङस, यस्य कः,
 सस्य यः, किञ्चाञ्च गुण । पुषधात् सेडिति मत्वा आह—वेषितेति । अपोरीदिति ।
 'नेटो'ति वृद्धिनिषेधः । नन्वनिट्सु पुषेः पाठात् कथं सेट्कारमित्यत आह—अनिट्के-
 ष्विति । अत इति । सेट्कारवात् वसो नेत्यर्थः । ननु पुषादित्त्वलक्षणः अङ्कतो नेत्यत
 आह—अक्ष्विषाविति । एतच्छानुपश्मेव पुषादिसूत्रस्याख्यावसरे स्पष्टीमविष्यति ।
 अयमशीति । पुषधात्वरु श्लषघातुरपि भौत्रादिक. सेडिरयं । कैयटादय इति । 'श्लष
 आच्छिन्ने' इति सूत्रे कैयट्हरदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । द्वयोर्ग्रहण-
 मिति । भौवादिकदेवादिकयोर्दित्यर्थः । स्वोक्तीनि । 'श्लष आच्छिन्ने' इति सूत्रे देवादि-
 कश्चिदपेगनिट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः । षुषु षुषु
 । इत्यारभ्य षुषुपर्यन्ता ऋदुपधाः । सङ्घीकं मिथ्यामवनं मिथ्योक्तिर्वा । तुष इतेत्या-

५१४ लघु श्लेषणकीदन्तयो । ७१५ षष्ठ्यदने । अयं न सार्वत्रिक । 'लिट्प-
न्यतरस्याम्' (सू २४२४) इत्यर्धेशादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्ग वचन
वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग । अत्रैव पाठो यपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लुटिकरणमङि ।
अनिट्कारिकासु पाठो वलाघार्धघातुके । क्वमरचि तु विशिष्योपादानम् । घञति ।
घञ्ता । २३४२ स स्थाघघातुके ङाङ्गाङ्गा । अस्य त स्यात्सादाघार्धघातुके ।
घञ्ति । घञ्त् । अघञ्त् । घञ्त् । लिङ्गाद्यभावादादिष्वस्याप्रयोगः । २३४३
पुपादिद्युताद्यलुटित परस्मैपदेपु३।१।५५ ॥ श्यन्विकरणपुपादेर्द्युतादेर्लुटितश्च
परस्य च्लोरल् स्यात्परस्मैपदेपु । अघञ्त् । ७१६ जत्रं ७१७ चवं ७१८ कर्मं

रम्य यत्र गताविष्यताः प्राक् सकारान्ताः । घञ्त्प्रातुःनिट्क । अघ्निति । घञ्त्
घातु सर्वेषु न प्रयोज्य इत्यर्थः । कृत इत्यत आह—निटीनि । यद्यर्थ सार्वत्रिक स्यात्
तदा लिट्यपि प्रयुज्येत । ततश्च 'अद भञ्जे' इति घातोऽङिःश्यन्तरस्यामिति घञ्त्
भावविधिसिद्धये स्थादिति भावः । असाद्यत्रिंशदशे सति क प्रयोग क नेत्यत्र आह—
तत्रचेति । यत्र घञ्त्प्रातो प्रयोगे ज्ञापकं प्रत्ययवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इ
त्यर्थः । तत्र तावद्विद्गं दर्शयति—अत्रैवति । अत्रादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठो यपि
परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । नच भानुसन्तार्ध पाठ इति चक्षुष्यम्, द्युत दीप्ता-
विषयत्वात् पाठेनेव सिद्धे अत्र क्रमे घञ्त्प्रातोऽङिःश्यन्तित्वात् । अदिकरणमङिति ।
'प्रयोगे लिङ्गमिति शेषः । अनिट्कारिकास्त्विति । भानुदासोपदेशेषु घञ्त्प्रातोः पाठो
वलाघार्धघातुके प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । अथ कचिदस्य प्रयोगे प्रत्ययवचनं दर्शयति-
क्वमरचीति । 'स्युत्स्यदाः क्वमरच' इत्यत्र विशिष्य घञ्त्प्रातोऽङिःश्यन्तित्वात् प्रयोगे प्रमाणा-
मित्यर्थः । घञ्तीति । कटि ससाद्यपलक्षणादिम् । क्विति अस्य प्रयोगाऽमावाङ्मुञ्च्यु-
दाहरति—वत्येति । स ति । स इति च्लेद । सः इति पयपन्तम् । सि इति सप्तम्य-
स्यम् अर्धघातुके विशेषणम् । तदादिविधिः 'अच उपसगात्' इत्यतः त इत्यनुव-
र्तते । अकार उच्यते । तदाह—अस्य त स्यादिति । आदेशो अकारस्य उच्यते ।
णायावाचकारः स्थादित्यर्थः । लुटि ष्टेः सिचि प्राप्ते—पुपादि । 'ष्टे सिच्' इत्यतः
च्लेरिति 'अस्यतिवच्छिन्नोतिभ्यः' इत्यतः अलिति चानुवर्तते । पुपादि घातादि लु
दिद् एषां समाहारश्चाप्यत्रमा । तत्र पुपघातुस्तु म्वादी म्वादी पुपादी दिवादी
वास्ति । तत्र यदि भौवादिकः पुपादिगणो गृह्येत, तर्हि घृतादिप्रहणमनर्थकं स्यात्,
पुपादिगणोत्तरमेवात्र घृतादिगणपाठात् । नापि क्र्याद्य-तर्गणः । तत्र हि 'मुप स्तेषे'
'सच भूतप्रादुर्भावे 'हेट् च' 'मह उपपदाने' इति अस्वार एव पठ्यते । यदि त एवात्र
पुपादयो विषयिताः स्युः तर्हि क्वापवात् लुटित एव ते क्रियेरन् । नाप्यत्र औवादिकः
पुपादिर्गृह्यते, जिहा अन्वयवहितरशात् । अत्र परिशेषात् दिवाद्य एव गृह्यते ।

परिभाषणद्विंशतजनेषु । ७१९ पितृ ७२० पेम् गतौ । विपितृः । विपेसतृः ।
 ७२१ हसे हसने । एदिस्वान्त वृद्धिः । अहसीत् । ७२२ निशसमावी । तालव्योष्मा-
 न्तः । प्रयोशति । ७२३ मिश ७२४ मश शब्दे रोपकृते च । तालव्योष्मान्तौ ।
 ७२५ शव गतौ । दन्त्योष्मान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्—अशावी-
 त् । ७२६ शश प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाय । शेशतु । शेशुः ।
 शेशिष । ७२७ शमुदिसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । 'न शसद्द-' (सू २२२२) इत्येत्वं
 न । शशसतृः । शशसुः । शशसिष । ७२८ शंमु स्तुतौ । अथ दुर्गतावपीति
 दुर्गः । 'नृशसो धातुकः कूरः' इत्यमरः । शशस । आशिषि नलोः । शस्यात् ।
 ७२९ चह परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । ७३० मह पूजायाम् ।
 अमहीत् । ७३१ रह त्यागे । ७३२ रहि गतौ । रहति । रंहात् । ७३३ दह ७३४
 दहि ७३५ वृह ७३६ वृदि वृदौ । दहति । ददहं । ददहत् । दहति । बहति ।
 वृहति । वृदि शब्दे च । 'वृदित करिर्गर्जितम्' इत्यमरः । वृहिर् इत्येके । अ-
 हत् । अचहीत् । ७३७ वृहिर् ७३८ वृदिर् ७३९ उदिर् अर्धने । तोहति । तुतो-
 ह । अतुहत्—अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिका-
 स्वस्य दुहेर्पदस्य नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहत् । ओहिता । मा भवानुहत् ।
 आहीत् । ७४० अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ।

अथ कृपपर्यन्ता अनुदात्तैः । ७४१ द्युत दौतौ । द्योतते । २३३३ द्युति-
 स्वाधोः सम्प्रसारणम् ७४३७ ॥ अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् ।

तदाह—इत्यनिकरयेति । अजं चचं ऋर्भेति । पृनेर्षां चर्गांयान्तेष्वेव पाठ उचितः । इसे
 इमन इति । एदिश्यम् । न वृद्धिरिति । 'द्यपन्ते त्यनेनेति शेषः । विश ममावाविति । यो-
 पदेशत्वाद्गुपसर्गादममासेऽपीति नस्य पारवम् । तदाह—प्रणेशनीति । 'शमु दिसायाम्'
 इत्यथः प्राक् शकारागताः । शवतिस्तु घातः । शस्विति । नोपघ', कृतानुस्वारस्य
 निर्देशः । 'अह परिकल्कने' इत्यपरम्य अहंतिपर्यन्ता इकारागताः । रह त्यागे इति ।
 नायमिदित् । रहि गताविति । अयमिदित् । दह दहोति । अद्युपचा पृते । द्वितीयपञ्च-
 याविति । अहत् । अचहीति । इरिश्याद्द्विविकल्प इति भावः । उवोहेति । उहि-
 चातोळिति द्विषे इच्छादिदोषे पुगललक्षणे गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युक्त्वात् । मा भवा-
 नुहति । इरित्वाद्द्वि रूपम् । ओहीदिति । अणभावपक्षे ष्लेः सिचि तस्य इटि 'अस्ति-
 सिच' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'आड्जादीनाम्' इति आति
 वृद्धिः । माड्योगे तु मा भवानुहीत् । आनर्हति । 'अत आदेः' इति दीर्घं जुट् ।

कृपपर्यन्ता अनुदात्तैः इति । द्युतेत्यारम्य कृपपर्यन्ता इत्यर्थः । पृतिस्वाधोः अभ्या-

दिद्युते । दिद्युताते । द्योनिता । २३४५ द्युद्भयो लुङि, १।३।६१॥ द्युतादिभ्यो लुङ्
 परस्मैपद वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदे अच् । अद्युतत्-अद्योतिष्ठ । ७४२
 श्विता नर्थे । श्वेतते । शिशिवते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ठ । ७४३ त्रिमिदा स्नेहने ।
 भेदते । २३४६ मिदेर्गुणः ङाश्चान्-१॥ मिदेरिको गुण स्यादित्सक्यकारादौ ।
 एशः आदिश्चित्वाभावाज्ञानेन गुण । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ठ । ७४४ त्रि-
 त्विदा स्नेहनमोचनयो । मोहनयो इत्येके । स्वेदते । त्रिष्विदे । अस्विदत् अस्वे-
 दिष्ठ । त्रिष्विदत् च इत्येके । अद्विदत्-अद्वेदिष्ठ । ७४५ रुच दीतावमि-
 प्रीतौ च । रोचते सूर्यं । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ठ । ७४६ द्युट्
 परिवर्तने । द्योदते । लुद्युटे । अद्युटत्-अद्योतिष्ठ । ७४७ इट् ७४८ लट् ७४९ लुट्
 प्रक्रियाते । अरुटत्-अरोचिष्ठ । ७५० शुभ दीती । ७५१ लुम सञ्चलने । ७५२

सत्येति । 'अत्र लोपोऽग्यासस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । दिद्युते इति । द्वित्वं
 इलादि षोड इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्युतिस्वाभ्यो' इति सम्प्र-
 सारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति सकारस्य पूर्वरूपे रूपम् । पुद्भ्यो लुङि । बहुवचनात्
 द्युतादिभ्य इति गम्यते । द्विभ्योने पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिमाणया
 परस्विति लभ्यते । 'शिवात्कर्तारि, इत्यत परस्मैपदमित्यनुवर्तते । तदाह-पुषादिभ्य
 इति । परस्मैपदे भावति । आत्मनेपदपथे सिजेव नावच्, पुषादिसूत्रे परस्मैपदप्रहणा
 दिति भावः । तदाह-भ्योतिष्ठेति । श्विता नर्थे इति । श्वेतवर्णकरणे षोडीभवने य
 र्थार्थः । अश्वितदिति । द्युतादिस्वाङ् । अश्वेतिष्ठेति । आत्मनेपदपथे रूपम् । पृष-
 ममोऽपि द्युतादौ लुङि रूपभेदो ज्ञेयः । त्रिमिदा स्नेहने इति । त्रिष्विदत् प्रीत क
 हत्येतदर्थः । 'मिमिदे' इत्यत्र द्विदत् । 'असंयोगा'दिति कित्त्वेऽपि गुणं वाञ्छितुमाह-
 मिदेर्गुणः । 'मिदे'रित्यवयवच्छेदो । गुणध्याया 'ह्रस्वो गुणवृद्धी' इति परिमाण्या ह्रस्व
 इत्युपतिष्ठते 'द्विषुक्लमुच्चमा शिति' इत्यत शित्तीत्यनुवर्तते । ङ् चासाविष्येति कम
 धारय । तेन च अचिपृताऽङ्गाक्षिप्त प्रत्ययो विद्येभ्यते । तदादिविधिः । इत्सञ्चलना-
 कारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । तदाह-मिदेरित्वादिना । देवादिभ्योमिदेः रयनि इम
 षते इत्याद्युदाहरणम् । ङ् इत्यस्येति बहुधीहिमाधिरथ शिति प्रत्यये परे, मिदेरिको
 गुण इत्यथ कुतो न इवारयावत् ह्रस्वासाङ्ग्य मिमिदे इत्यत्र गुण्याऽमावार्थमित्सञ्चलना-
 कारादाविति ध्याक्ययमित्थभिप्रेत्याह-एव आदिश्चित्वाभावादिति । त्रिष्विदेति । षो-
 पदेशोऽयम् । अनिट्पु द्विष्येति इयत्प्रकारणस्येव घट्ट्यादर्थं सेट् । इव दीतावमिप्रावी
 चेति । अमिप्रीतिः प्रीतिविषयोभवनम् । दीती उदाहरति-रोचते सूर्यं इति । प्रकाशत
 इत्यर्थः । अमिप्रीती उदाहरति-हरये रोचते भक्तिरिति । भक्तिः हर्षाश्रितप्रतीतिविषयो
 भवतीत्यर्थः । 'रुच्यार्थनाम्' इति सम्प्रदानात्वाच्चतुर्थी । शुभ सञ्चलने इति । चोमते ।

अम ७५३ वृम हिषायाम् । आद्योऽभावे च । 'नमन्तामन्यके समे' । 'मा भूवन्न-
न्यके सर्वे' इति निश्चकम् । अनमत्-अनमिष्ट । अतुमत्-अतोमिष्ट । इमौ दि-
वादी ऋयादी च । ७५४ सप्तु ७५५ ध्वसु ७५६ अमु अवसंसने । ध्वंसु गती च ।
अडि नलोपः । अस्तमत्-अस्तमिष्ट । 'नास्तसत्करिणा भ्रैवम्' इति रघुवशे । अंशु
इत्यपि केचिपेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । अशु अंशु अधःपतने
इति दिवादौ । ७७७ सप्तु विश्वासे । अस्तमत्-अस्तमिष्ट । दन्त्यादिरयम् ।
तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः । ७५८ वृत्तु वर्तने । वर्तते । ववृते । २३४७ घृ-
द्भयः स्यसनोः ६।३।६२॥ वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सति च । २३४८
न घृद्भयश्च भ्यः ७।२।५६॥ एभ्यः सकारादेराघंघातुक्त्वेण स्यात्तडानयो-
रभावे । वरत्यति-वर्तिष्यते । अवृत्त-अवर्तिष्ट । अवत्स्येत्-अवर्तिष्यत । ७५९

धुम्यतीति दिवादौ । धुमनातीति ऋयादौ । नमवातुः णोपदेशः । नमते । आद्योऽभावे
वेति । आसचलनेऽपि । तत्र अभावायंक्तस्य प्रयोग दर्शयति-नमन्तामन्यके समे इति ।
मन्त्रोऽयम् । नन्वत्र मन्त्रे णभेर्हिसायंक्तत्वमेव कुतो न स्यादित्यत आह-मा भूवन्न-
न्यके सर्वे इति । 'नमन्ता'मित्यस्य विवरणं-मा, भूवन्निति । न भवन्तीत्यर्थः । समे
इत्यस्य विवरणं-सर्वे इति । निश्चकमिति । वेदव्याख्याकारमको यास्कप्रणीतो मन्त्र-
विशेषो निश्चकम् । संतु ध्वंसु अमु इति । अयो नोपघाः कृतानुस्वारनिर्देशाः । ध्वंसु गती
वेति । घाह्वससनेऽपि । अस्तमिष्टिति । घृतादिस्वारपरस्मैपदे अडि नलोप इति भावः ।
नास्तमिति । नास्तमदित्यपपाठः । नघांसस्तमिति क्लो रूपमिति अमित्यम् । तत्र
परस्मैपदासम्भवात् । अमुधातुरकारमभ्यः । वृत्तु वर्तने इति । अदिच् अदुपघः सेट्-
कः । वर्तते इति । अपि गुणे रपरश्चम् । ववृते इति । 'असंयोगादिति कित्वाद् गुणा-
भावे द्वित्वे उरदत्त्वे रपरात्वे हलादिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता । वृद्भयः । बहुवचना-
द्वृतादिभ्य इति गभ्यत्वे 'शेषात्करो'त्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा ऋषयः' इ-
त्यतो येति च । तदाह-वृतादिभ्य इति । न वृद्भयः । 'सेऽसिची'ति सूत्रात् से इति,
आर्द्धधातुक्त्वेदिति चानुवर्तते । तदाह-एभ्यः सकारादेरिति । तडानयोरभावे इति ।
'गमेरि'दित्यतः परस्मैपदेऽित्यनुवृत्तम् । तेन च तडानयोरभावो लक्ष्यते, व्याख्या-
नादिति भावः । तेन 'त्रिगमिपिता' इत्यत्र गमेः सप्तन्तात् तृचि इट् सिष्यति,
घृतेः सप्तन्तात् हेतुंकि विवृत्स इत्यत्र इग्निपेधश्च सिष्यति । वरत्यतीति । लुटि स्यः ।
'घृद्भयः स्यसनो' इति परस्मैपदविकल्पः । 'न घृद्भयः' इति इग्निपेधः । गुणः । रप-
रवम् । परस्मैपदाऽभावे रवाह-वर्तिष्यते इति । 'तडानयोरभावे' इत्युक्तेः 'न घृद्भयः'
इति इग्निपेधो न । भवतिष्ठेति । परस्मैपदस्य लङ्शवाऽभावे रूपम् । भवत्यतिदिति ।
'लुटि स्यः । 'घृद्भयः स्यसनो' इति परस्मैपदम् । 'न घृद्भयः' इति इग्निपेधः, गुणः,

वृधु वृदो । ७६० शृधु शब्दकृतगामाम् । इमो वृधुषत् । ७६१ स्पन्दू प्रसवणे ।
 स्पन्दते । सस्पन्दे । सस्पन्दिषे-सस्पन्सि । सस्पन्दिषे । स्पन्दिता-स्पन्ता ।
 'वृद्धयः स्यसतोः' (सू २३४७) इति परस्मैपदेषु कृते ऊदित्लक्ष्यमन्तरङ्गमपि
 विकल्प बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्धय - इतिनिषेधः । स्पन्स्पति-स्प-
 न्दिष्यते-स्पन्स्पते । स्पन्दिरीष्ट-स्पन्रीष्ट । 'वृद्धया लृ' (सू २३४५) इति
 परस्मैपदेषु अह् । नलोपः । अस्पदत् अस्पन्दिष्ट-अस्पन्त । अस्पन्ताताम् ।

परस्वमिति भावः । अस्निष्यतेति । परस्मैपदस्याऽभावे 'न वृद्धय' इति इतिनिषेधोऽपि
 नेति भावः । वृधु शृधु इति द्वौ अदुपधौ । तत्रापि 'वृद्धयो लृ' इति परस्मैपदेषु
 कृतादिलक्षणाः अह् । लृट् लृटो- 'वृद्धयः स्यसतोः' इति परस्मैपदेषु 'न वृद्धय' इति इतिनि-
 षेधश्च । तदाह-इमो वृधुषदिति । अस्पन्ति अस्पन्ति । अस्पन्ति-अस्पन्ति । अस्पन्ति ।
 अस्पन्ति । अस्पन्ति-अस्पन्ति । अस्पन्ति-अस्पन्ति । अस्पन्ति-अस्पन्ति । अस्पन्ति-अस्पन्ति ।
 स्पन्दूधातुः ऊदित् नकारोपस्य कृतानुरागपरस्यर्थाभिर्देशः । सस्पन्दिषे सस्पन्सि इति ।
 इहभावे दस्य चत्वंम् । सस्पन्दिषे सस्पन्दिषे इति । इहभावे चकारात् प्राक् शकार-
 रा । त्वपरकत्वाभावात् चत्वंम् । स्पन्दिता स्पन्तेति । इहभावे दस्य चत्वंम् । ननु लृटि इष्ये
 सति 'वृद्धयः स्यसतोः' इति परस्मैपदेषु परस्मैपदेषु कृतानुरागपरस्यर्थाभिर्देशः बाधित्वा 'न वृ-
 द्धयश्चतुर्भ्यः' इति इतिनिषेधे 'इदमस्मिन्तीत्येष रूपमिष्यते, ननु स्पन्दिष्यति इति । तदनुक्तम्
 अन्तरङ्गमपि ऊदित्लक्ष्यस्यैव इहविकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषात्तया स-
 कृताभावनिमित्तात्तया च न वृद्धय' इति निषेधस्य बाधित्वादिप्रमाणात्तया निरा-
 करोति-वृद्धय इति । 'वृद्धयः स्यसतोः' इति परस्मैपदेषु कृते अन्तरङ्गमपि विकल्प बाधि-
 त्वा 'न वृद्धय' इति निषेध इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह-चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिनि । यदि
 ह्यत्र ऊदित्लक्ष्यस्य इहविकल्प एव स्यात् तदा 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इति निषेध, तर्हि
 'चतुर्भ्यः' इति अर्थं स्यात् । न च कृष्णावृत्तिस्तोत्रमिति शङ्करम्, 'तासि च
 सल्लप' इति चकारेण सकारापाठं धातुकेऽपि नियमिग्निस्यमृत्तैर्बन्धमाणात्तया ।
 तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इतिनिषेधात्तमिति भावः । भाष्ये तु 'निषेधात्
 चलीषीसः' इति न्यायन अन्तरङ्गस्यापि ऊदित्लक्ष्ये इहविकल्पस्य 'न वृद्धयः' इति
 निषेधेन बाधित्वाच्चतुर्ग्रहणं प्रत्याकृतम् । तथा च लृटि परस्मैपदेषु ऊदित्लक्ष्यम-
 प्युदित्लक्ष्यस्य बाधित्वा 'न वृद्धय' इति नियमिग्निस्ये स्पन्स्पतीत्येकमेव रूपमिति
 निषेधम् । आत्मनेपदेषु तु ऊदित्वादिहविकल्प मत्वा आह-स्पन्दिष्यते स्पन्स्पते
 इति । इहभावे दस्य चत्वंम् । आशीर्षि सौयुटि ऊदित्वादिहविकल्प मत्वा आह-
 स्पन्दिष्यते स्पन्स्पतेति । 'न वृद्धय' इति निषेधस्तु न, सकारात्तमात्रं एकं सप्तकृते-
 रिति भावः । लृटि विशेषमाह-वृद्धयो लृटोत्पादिना । अस्ति । 'वृद्धयश्चत्वंम्' इति
 शेषः । नलोप इति । 'अनिदिता'मित्यनेनेति शेषः । आत्मनेपदेषु तु अहमावावृद्धि-

अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत्—अस्यन्दिश्यत्—अस्यन्स्यत् । २३४५ अनुविपर्यभि
निभ्यः स्यादन्तेरप्राणेषु ८।३।७२॥ अथ परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः
सस्य षो वा स्यात् । अनुभ्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणेषु किम् । अनु-
स्यन्दते हस्ती । अप्राणेषु इति पर्युदासात् मत्स्योदके अनुभ्यन्दते इत्यत्रापि पक्ष
पक्ष भवत्येव । प्राणेषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । ७६२ कृप सामर्थ्ये । ३३५०
कृपो रो ल ८।३।१८॥ कृप उः रः ल इति च्छेद । कृप इति लुप्तवर्णिकम् ।
तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य ल स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृश-

लक्षणमिद्विकल्प मत्वा आह—अस्यन्दिष्ट अस्यन्तेति । तत्र इदमवयवो अस्यन्द् स्
त् इति स्थिते 'अलो अलि' इति सलोपे दस्य चर्चम् । नचाऽपिच्येन द्विरवात् 'अ-
निदिताम्' इति नलोप शब्दः, सिञ्चलोपस्याऽसिद्धावेनाऽनुपधात्वादिति भावः ।
अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् ।
अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् । अस्यन्स्यत् ।
अनुविपर्यमिति । अथ इति । अनु वि परि अमि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थः । सत्येति । 'सहेः
साहः स' इत्यतः स इति पष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः । यो वा स्यादिति । 'अपदा-
न्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । ननु 'मास्योदके अनुभ्यन्दते' इत्यत्र कथ
पक्ष प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—अप्राणिकत्वमिति पयुदासादिति । 'प्राणिक-
र्तृकस्य ने'ति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वात् पक्ष न स्यात् ।
किन्तु प्राणिमिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते । एवञ्च प्राण्यप्राणिकर्तृकत्वापि अ-
प्राणिकर्तृकत्वाऽनपायादिह पक्षं निर्वाचयामि भावः । कृप सामर्थ्ये इति । सामर्थ्यं
कार्यक्षमीभवनम् । ऊदित्वाद्देहोऽप्यम् । अदुपचः । तल्लि प्रथमपुरुषैकवचनस्य देहेत्वे
शपि लघूपचगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते कृपो रो ल । 'कृप' इति लुप्तवर्णिकम् ।
पष्ठ्येकवचने षः इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवपष्टी । कृप उरिति स्थिते आदुपच कृ
पोरिति भवति । र इति पष्ठ्यन्तम् । कृपोर् र इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे
'कृपो र' इति भवति । 'लः' इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । तद्वाह—कृप
व र ल इति च्छेद इति । एतच्च श्रुतवसूत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेत्थ का विभक्ति-
लुप्त्येत्थत्वात् आह—कृप इति लुप्तवर्णिकमिति । एकारादकार उच्चारणार्थः । कृप्यातोरिति
लभ्यते । तच्चावर्तते इति । कृप रः लः इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थः । तथाच वाक्यद्वयं
सम्पद्यते—'कृप र लः' इत्येक वाक्यम् । तद्वाह कृपो यो रेफस्तस्य ल स्यादिति । तथाच
'कल्पते' इति भाति । 'कृप उः रः ल' इति द्वितीय वाक्यम् । तत्र कृपेत्थवयवपष्ठ्य-
न्तम् उरित्यन्तवेति । उरित्यवयवपष्ठ्यन्तं रेफे अन्तेति । तथा च कृप्यातोरवयव य-
श्चकारः तस्य यो रेफः तस्य लकारः स्यादिति लभ्यते । तत्र श्रुतवसूत्रभाष्ये रेफस्य
न सम्भवतीति रेफशब्दो रेफसदृशो ऋकारार्थे लाघणिकः । अत्रापि लकारसदृशे ल-

स्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकल्पे । चकल्पिष्ये-चकल्प्यते । इत्यादि-
 स्यन्दिबत् । २३५१ लुटि च कल्पः १।३।६३। लुटि स्यसनीष कल्पेः परस्मै-
 पदं वा स्यात् । २३५२ तासि च कल्पः ७।२।६०। कल्पेः परस्य तासिः सफा-
 रादेराधंवातुकस्य चेतन स्यात्तजानयोर्भावे । कल्तासि । कल्तास्यः । कल्पिताते-
 कल्तासे । कल्पस्यति-कल्पिष्यते-कल्प्यते । कल्पिषीष्ट-कल्प्यीष्ट । अकल्प्यत्-
 अकल्पिषत्—अकल्प्यत् । अकल्पिष्यत्—अकल्प्यत् । कृत् । कृतः
 सम्पूर्णो गुणोदिवृत्तादिश्चेत्यर्थः ।

काराणे लोप्यधिकः । सदाह-कृषेर्कारस्यावयव इत्यादिना । एवं, च लुटि चकृप् प इति
 स्थिते कित्वाद्गुणाऽभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकारसदृशे सति 'चकल्पे'
 इति रूपम् । कृपः सः लः इति छन्दमनुपगम्य कृपघातोः रेफस्य लकार इति वशा-
 न्नाभावे तु 'चकल्पे' इति न सित्येव । उदर्थमावृत्तिराधितेरधमिप्रोत्याह-कल्पते चकल्पे
 इति । ऊदित्वादिद्विकल्प मरवा आह-चकल्पिषे चकल्प्यते इति । स्यन्दिबदिति । चकल्प-
 पाये । चकल्पिष्ये-चकल्प्यते । चकल्पे । चकल्पिष्यते-चकल्प्यते । चकल्पिष्यते-चकल्प्यते ।
 लुटि च कल्पः । चकारात् वृद्धम्यः स्वसनीः इत्यतः स्वसनीरित्यनुकृत्यते । 'शेषा-
 र्द्धरि' इत्यतः परस्मैपदमिति । 'वा कथय' इत्यतो वेति च । सदाह-लुटि स्यसने-
 रित्यादिना । तासि च । चकारात्काराणादंघातुर्ध्वं गृह्यते । 'सेऽसिचि कृत' इत्यतः से
 इति 'सादंघातुकस्य' इत्यतः सादंघातुकस्येति चानुवर्तते । 'न वृद्धम्यश्चतुर्ध्वं'
 इत्यतो नेति च । 'गमेरितिथ्यतः परस्मैपदमिति च । सदाह-कृषेः परस्येवादिना ।
 कल्तासीति । 'लुटि चकल्पः' इति परस्मैपदपथे ऊदित्कलक्षणमिद्विकल्पं याधित्वा
 'तासि च कल्पः' इति इतिनपेथे गुणे इत्यथे स्यात् रूपम् । परस्मैपदाऽभावपथे तु
 ऊदित्कलक्षणमिद्विकल्पं मरवा आह-कल्पितासे कल्तासे इति । लुटि तु 'लुटि च कल्पः'
 इति परस्मैपदपथे ऊदित्कलक्षणमिद्विकल्पं याधित्वा 'तासि च कल्पः' इति इतिन-
 पेथे मरवा आह-कल्प्यताति । परस्मैपदाऽभावे तु ऊदित्वादिद्विकल्पं मरवा आह-
 कल्पिष्यते कल्प्यते इति । कल्पयताम् । अवश्यतः कल्पेत् । आनीलिङि ऊदित्कल-
 णमिद्विकल्पं मरवा आह-कल्पिषीष्टेति, कल्प्यीष्टेति च । इदमाये 'खिद्यसिचाकार-
 नेपदेशु' इति कित्वाद्य गुणः । अकल्पयति । 'वृद्धम्यो लुटि' इति परस्मैपदपथे कृता-
 दिवृत्तौ लुटि सति कित्वाद्य गुणः । अकल्पयते तु ऊदित्कलक्षणमिद्विकल्पं मरवा आ-
 ह-कल्पिष्यति, कल्प्यतेति । लुटि स्ये 'लुटि च कल्पः' इति परस्मैपदपथे
 तु ऊदित्कलक्षणमिद्विकल्पं मरवा आह-कल्पिष्यते चकल्प्यतेति । कृदिति । कृतेः समा-
 प्यर्षंकार कर्त्तरि कृप् । सदाह-कृत् इति । 'वाचथोर्ध्वं क' इति क'रि कः । कृत-
 शब्दस्य विवरणं-सम्पूर्णं इति । गुणादया कृपयंभवा अनुदात्तौ, रागाः ।

अथ त्वरत्यन्ताज्योदरानुदासैतः पितृश्च । ७६३ घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । 'घटादयो मितः' इति षड्यमाणेन मितःशङ्का । तरकल तु यौ 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) इति 'चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू २७६२) इति च षड्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते मे' 'प्रविघाटयिष्यामि' इत्युत्पत्तन् हरिदश्वः कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । घट सघ्याते इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये

षड्य त्वरत्यन्ता इति । 'मि त्वरा सम्भ्रमे' इत्यन्ता इत्यर्थः । विरश्चेति । विरसंशका इत्यर्थः । विरश्चार्थभाज इति वा । 'मि त्वरा सम्भ्रमे' इत्युक्त्वा 'घटादयो पितृ' इति षड्यमाणात्वादिति भावः । विपलं तु स्त्रियामिषधिकारे 'विद्धिदादिभ्यः' इत्यण् । घटा ष्यधा इत्यादि रूपम् । घटते इति । चेष्टते इत्यर्थः । तरकल रिवति । मित्वकलं तु 'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः, 'चिण्णमुलोदीर्घः' इति दीर्घश्च षड्यते । 'घातुपाते अर्धनिर्देशः उपलक्षणमिषुक्तम् । सतश्चार्थांतरापृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यं भवत्येव । तदाह—घटयति विघटयतीति । संश्लेषयति विरक्षेपयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् । जघटि जघाटीति चिण्युदाहरणम् । घाटं पाटसु, घटं घटमिति ष्यन्ताण्यमुलि दीर्घविषयस्योदाहरणम् । 'नित्यवीरसयोः' इति द्विवचनम् । ननु यथार्थांतरापृत्तेरपि घटधातोर्मित्वं, तदा 'उद्घाटनं' 'प्रविघाटयिते' इत्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्थो मित्वात्त्वभावः स्यादित्याश्रयति—एवं तर्हीति । शृण्विति । 'समाधानमिति शेषः । चौरादिकस्येति । सुरादा 'घट सघ्याते' इति पठितम् । तदिदं घाटादिकार्यघटधातोर्घात्वन्तरमेव । तस्य यौ मित्वाभावात् ह्रस्वाभावे 'उद्घाटनं' 'प्रविघाटयिते'ति निर्याधमेव, अर्धनिर्देशस्योपलक्षणतया सद्घातादन्यत्र विकसननेऽपि चौरादिकस्य पृत्तिसम्भवादिति भावः । ननु घटादिगणादन्यत्र अर्थांतरे पठितानां घातुनामिह घटादिगणे पाठः घटादिगमनिर्दिष्ट एवार्थं मित्वायोऽनुवाद एव, ननु घातुभेदः । अन्यथा घाटादिकार्यं गणान्तरस्यार्थं चादाय मित्वत्तदभावाद्योर्विषयपापत्तेः । ये तु घातवो घटादिगण्य एव पठिताः ननु गणान्तरे, तेषां अर्थान्तरवृत्तायपि मित्वमिति घातुपृत्त्यादिप्रत्यये सिद्धाः । घटधातुरस्तु 'घट सघ्याते' इति सुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवात्र गणे चेष्टायामर्थं मित्वायोऽनुवाद इति लक्ष्यम् । एवं च 'विघटयति' इत्यादावर्थांतरवृत्तौ ष्यन्तस्य कथं मित्वामित्याशङ्क्य निराकरोति—नयेति । तस्यैव-चौरादिकस्येव, घटधातोः चेष्टारमके अर्धविशेषे पृत्तौ मित्वायोऽनुवादः स्यादिति न घाट्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—नान्ये मितोऽशेत्येति । सुराद्यन्तर्गणस्यमिदम् । तत्र हि 'शुप मिच्छ' 'यम च परिवेषणे' 'बहू परिवेष्टकने' 'रह स्यागे' 'बल प्राणने' 'विष् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये मितोऽशेतौ' इति पठितम् । तत्र 'बहू परिवेष्टकने' इत्यस्य स्थाने 'षपेति केचित् पठन्ति । तथाच पञ्चत्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चत्वपि भिदिष्यनुवर्तते । 'अ-

मितोऽहेतो' इति निषेधात् । अहेतो स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता
 चुरादयो मितो नेत्यर्थः । ७६४ व्यय मयस्यलनयोः । व्ययते । २३५३ व्ययौ
 लिटि ७।५।६८॥ व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारण्य स्थाल्लिटि । इलादिशेषान्वाद ।
 यस्य ह्लादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । ७६५ प्रथ परुवाने । पप्रथे । ७६६ प्रथ
 विस्तारे । पप्रथे । ७६७ म्रद मदने । ७६८ स्खद स्खदने । स्खदन विद्रावणम् ।
 ७६९ क्षजि गतिदानयो । मिश्वसामर्ष्यादनुपघात्वेऽपि 'चिण्यमुलो -' (सु २७६२)
 इति दीर्घविकल्पः । अक्षजि-अक्षजि । अक्षजम् । क्षज्ज्जाजम् । ७७० दक्ष
 गतिहितनयो । योऽथ वृद्धिशैभ्ययोरनुदात्तेरु पठितस्तस्येहार्धविशेषे मित्वाद्योऽ
 नुवाद । ७७१ ऋष कृपायां गतौ । ७७२ कदि ७७३ ऋदि ७७४ क्लदि वैकल्ये ।

हेताविति ष्टेद । करमादन्ये ह्यप्येचायां सनिहितत्वात् ज्ञपादिपञ्चम्य इति लभ्य
 ते । हेतुज्ञानेन हेतुमति च इति सूत्रविहितो णिच लभ्यते । सन्नियो णिच् स्वार्थिक
 अहेतुः । तदाह अहेतो स्वार्थे णिचिनि । ज्ञप आदियेषामिति अतदुपगुणसंविज्ञानो बहु
 मीहिः । ज्ञपघातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चम्य इत्येवं पठन्वीऽ-ये ये चुरादयः ते मितो नेति
 फलितम् । पूर्वं च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तानां मित्वाभावात् 'घ' घेष्टायाम्
 इति निर्वेशधोरादिकस्य 'घट सङ्घाते' इत्यस्य घष्टाया वृत्तौ मित्वाद्योऽनुवाद इति
 न युज्यते । किन्तु इहैव घटादिगणे 'घ' घेष्टायाम् इत्यपूर्वोऽयं धातु । तस्य चाऽर्था
 न्तरघृत्तावपि मित्वमस्यैवेति 'विघ्नयती' त्यादौ मित्वाद्भ्रस्वो निर्घोष इति भावः ।
 षपयभानुर्द्वितीयान्त । व्यथो लिटि । 'अथ लोप' इत्यतः अन्वयासस्येति 'द्युतिस्त्रायो-
 रित्यता सम्प्रसारण्यमिति चानुवर्तते । तदाह-व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना । इलादिशेषान्वाद
 इति । व्यप् व्यप् ए इति हिस्यते इलादिशेषस्यं यकारस्य लोप चाधिरवा सम्प्रसारण-
 मित्यर्थः । तयाच यकारस्य हकारे पूर्वरूपे विष्यथे इति रूपम् । यकारस्य तु न सम्प्र
 सारणम्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् । ननु सम्प्रसारणेन इलादिशेषराधे
 यकारस्यापि निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह-यस्येति यकारलोपस्य चाधे विना सम्प्रसारणस्य
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेन तद्विधेऽपि यकारलोपस्य चाधे प्रमाणाभावाद्दिति भावः । म्रद मदने
 इति । ऋहुपधोऽयम् । मर्दते । मृद्वे । अजिघातुरिदित् । अजते । अक्षजे । ननु घटा
 दिगणे अस्य पाठो षयं, अजयतीत्यत्र यौ नुमि कृते अकारस्यानुपघात्वेन षपघा
 दीर्घस्याऽप्रसवत्वा 'मिता ह्रस्व' इत्यस्याऽप्रवृत्तावपि विशेषाऽभावात् अनुपघात्वेन
 'मितौ ह्रस्व' इत्यस्य प्रसवायभावाच्च । अत एव अक्षजि अक्षजिभिरप्यत्रापि
 चिण्यमुलो इति दीर्घविकल्पस्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह-मित्त्वसामर्ष्यादिति । दक्ष
 गतीति ननु दक्ष वृद्धी दीर्घार्थे च इत्यनुदात्तेषु पादादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठः,
 अथनिर्वेशधोपलक्षणत्वादेव गतिहिमार्थकत्वस्यापि सम्भवादित्यत आह-वृद्धिशैभ्य
 योरिति । मित्त्वसामर्ष्यादनुपघात्वेऽपि चिण्यमुलोदीर्घविकल्पः । अक्षि अक्षि । इष
 दक्षम्, दाक्षेदक्षम् । का कृपायां गतविति । अनुपधोऽयम् । कृपायां गतौ चेत्यर्थः ।

वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदितः इति मन्दी । इदितः इति स्वामी । 'कदि-
कदी इदितौ, कद बलद इति चानिदिता'विति मैत्रेयः । कदिकदिकलदीनामाहान-
रोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थं आत्मनेपदार्थश्च । ७७५ जि-
रवा सम्भ्रमे । 'घटादयः पितः' (ग० सू १२६) । पिस्वादश्च कुरमु वक्ष्यते ।

अथ पशान्ताः परस्मैपदिनः । ७७६ इवर रोगे । इवरति । अन्वार । ७७७
गड सेचने । गडति । जगाड । ७७८ हेड वेष्टने । 'हेडु अनादरे' इत्यात्मनेपदिषु
गतः । स एवोत्पशानुबन्धोऽनुष्ठते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्योऽन्वारदि-
भ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवाद्दसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड ।
दिदयति । अहिदि-अहीदि । अनादरे तु हेडयति । ७७९ वट ७८० भट परिमा-
पणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृत्तौ' इति पठितयोः परिमाणये मित्त्वार्थोऽनुवादः ।
७८१ अट नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रार्थं विवेकः । पूर्वं पठितस्य

कदि कदि वकदि इति भाग्यदमते चोत्तरवामिमते च अथ एव आठवः । मैत्रेयमते चत्वार
इति धोऽयम् । तत्र इदितौ त्रयाणां पौनरवत्यं परिहरति—कदिकदिकलदीनामित्यादि-
ना । भित्तरोति । मिरित । 'भीतः चः' इति च. प्रयोजनम् । साहित्यं तु 'आदितश्च'
इति निष्ठायां निगिनपेधार्थम् । रस्तुतश्चु आदितश्च इयधंम्, इत्येऽप्यात्मनेपदसिद्धेः
'इत्यमावरसंघुपारवनाम्' इति निष्ठायां मिह विकल्पसिद्धेश्च । घटादयः पित इति । 'त्वर-
त्यन्ता' इति शेषः । गणसूत्रमिहम् । सत्प्रयोजनमाह—विश्वादिनि । वक्ष्यते इति । 'पि-
निदादिभ्योःह' इत्यनेनेति शेषः । घटादिषु प्रयोदशानुदात्तो गताः । 'धुत दीप्तौ'
इत्यथः भाक् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते ।

अथ पशान्ता इति । 'अण्यगता'वित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अवररोगे इति । पौ अवरयति ।
विद्यति तु अजवरि-अजवारि । अमुक्ति तु अवरं अवरं, अवारं अवारम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।
हेड वेष्टने इति । इकारादकार उच्चारणार्थः । ततश्च 'नाग्लोपिशात्पृदिलाम्' इति
निषेधो न भवति । स पवेति । हेडुघातुरेव अकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे
मित्त्वार्थमनूयते इत्यर्थः । घात्यन्तरत्वे तु मित्तवत्तदभाषयोविकल्पः स्यादिति भावः ।
अन्वामनेपदिभ्य एवाऽऽनुवादे परस्मैपदन स्यादित्येतत् आह—परस्मैपदिभ्य इति ।
यदि स्वामनेपदमिष्टं हि घटादिषु स्वराभ्यन्तेष्वेवानुदात्तेषु पठयेतेति भावः । हेडतीति ।
वेष्टते इत्यर्थः । इददतीति । वेष्टतीति । 'हेतुमति' इति शिचि 'मितां इव' इति
इत्य इति भावः । अहिदि-अहीदीति । 'विषण्यमुष्टो' इति द्वीर्धविकल्पः । अनादरे तु हेड-
यतीति । वेष्टनरूपार्थं एव मित्त्वार्थ इत्य इति भावः । 'वट परिमाणये' इति नापूर्वो
घातुरायाह—वट वेष्टने इत्यादि । अनुवाद इति । आद्यन्तरत्वे तु मित्तवत्तदभाषयोवि-
कल्पः स्यादिति भावः । 'अट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरवत्यमाहिति—इत्यमेव पूर्वमपि पठि-

नाट्यमर्थः । यस्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं
 नृत्यं चार्थः । यस्कारिषु नतकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविद्येपमात्र
 नृत्तम् । केचित्तु घटादौ षट् नञौ इति पठन्ति । गतौ इत्यन्ये । षोपदेशपर्युदास-
 वाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घराठाद्यदिषोपदेश एव । ७८२ इह प्रतीवाते ।
 स्तकृति । ७८३ चक तुलौ । तुतिप्रतीवातयोः पूर्वं पठितस्य तुतिमात्रे मित्वाथोऽ-
 नुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादपरस्मैपदम् । ७८४ कले
 हसने । एदिस्वात्र इति । अकलीत् । ७८५ रगे शङ्खायाम् । ७८६ लगे
 सजे । ७८७ हगे ७८८ हगे ७८९ पगे ७९० एगे चवरो । ७९१ कगे नो-
 न्यते । 'अस्यायमर्थः' इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थ-
 त्वादिरयन्ये । ७९२ अक ७९३ अग कुटिलायां गतौ । ७९४ कथ ७९५ रण गतौ ।
 चक्राय । राण । ७९६ चण ७९७ षण ७९८ षण दाने च । षण गतौ इत्यन्ये ।

तमिति । तवर्गान्तेष्विति शेषः । तथा च उभयोरप्यर्थेष्वेव अर्थविशेषे मिश्रार्थमिहा
 नृत्तये इति परिहारस्याऽसंभवत्तौ नरुपममेवेति भावा । परिहर्तुं नृत्तपति-—तत्रार्थ
 विवेक इति । तत्र तयोः चारशोः अथ कथ्यमाणः विवेकः अर्थभेदः प्रयेतव्य इत्यर्थः ।
 पूर्वं पठितस्येति । तवर्गान्तेषु पठितस्येपर्ययः । यस्कारिष्विति । यस्य कर्तुं नृत्त-
 सनाट्य पूर्वं पठितस्य नृत्तादोरर्थ इत्यर्थः । किं सनाट्यमित्यत्राह—वाक्यार्थेति । घटादौ
 रिति । यस्य कर्तुं नृत्तकव्यपदेशः सत् नृत्यं, नृत्तं च घटादौ पठितस्य भेदार्थे इत्यर्थः ।
 नृत्तपदयो को भेद इत्यत आह—नराथेति । पूर्वं च तवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य
 चार्थभेदसत्त्वाद्यर्थविशेषे मिश्रार्थोऽनुवाद इति युज्यते । चावगच्छत्ये तु मित्वात्तद्भा-
 वयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । अथ नटघातोरस्य षोपदेशपर्युदासममं वाच्यति—
 षोपदेशेति । 'अनर्दनाटोरथादिपर्युदासवाक्ये नाटोति विश्वकथ्यवृद्धिनिर्देशेन 'नट अथ
 सकृदने' इति घोरदिकन्धैव ग्रहणादयं गोपदेशेन पूरेत्यर्थः । एकचातुः घोपदेशः । कृत-
 प्पुत्रस्य निर्देशः । एतदिति । 'चाववादे' इति यस्य सत्त्वे प्पुत्रनिवृत्तिः । अक तुलौ ।
 तुलौति । 'चक तुलौ प्रतीवाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य एतावर्थं मिश्रार्थोऽप्राप्तु-
 याद् इत्यर्थः । एव च घातवन्तरावाऽभावान्न मित्वात्तद्भावविकल्पः । मनु आत्मनेपदिषु
 पठितस्याप्राप्तुवादाशक्तनेपद् स्यादिरपत्र आह—आत्मनेपदिष्विति । गगे ह्ये इति । षोप-
 देशो । एगे इति कृतप्पुत्रनिर्देशः । कगे नोच्यत इति । मनु 'कगे' इत्यनेन यदि किमपि
 नोच्येत, तर्हि कथमस्य घातुरवमित्यत आह—अस्यापमिति । क्रियाविशेषो नारायार्थ
 इति भावः । मनु यदि न कोऽपि क्रियाविशेषोऽस्यार्थः, तर्हि कथमर्थं घातुरित्यत
 आह—क्रियासामान्यवाचित्वं परिशेषेपक्षमिति भावः । अनेकेति । 'कलि कामधेनु' इति

७१६ मय ८०० श्लघ (कय) ८०१ क्रय ८०२ क्लय हिंसायाः । (जातिनिग्रहण्य'-
(सू६१७) इति सूत्रे ऋषेति मिरत्रेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । ऋषयति । मिरत्वं तु निपा-
तनात्परत्वात् 'विष्णुमुलोः' (सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि, अक्रा-
यि । ऋयंक्रयम् । ऋयंक्रायम् । ८०३ वन व । हिंसायामिति शेषः । वनु च नो-
च्यते । वनु इत्यप् एवायं घातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदिरकरणसामर्थ्यात् ।
तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपचष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते ।
८०४ ज्वल दीप्तौ । यप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति ।

न्यायेन कलघातुवदपरिमितापेकावर्मासि भावः । अयं श्लघ क्रय वन्ध इति । चत्वारो-
ऽपि द्वितीयान्ताः अःप्रतृतीयौ रेःमध्यौ । द्वितीयो वकारमध्यः । चतुर्थस्तु लकारम-
ध्यः । आघस्तु वाकारादिः । इतरे ककारादयः । ननु क्रयघातोर्घटादित्वेन मित्त्वात् णौ
उपधावृद्धिसम्बन्धस्य वाकारस्य 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे ऋययतीति स्यात्, ननु
ऋययतीति सत्राह—वासिनोति । 'जासिनिग्रहणनाटक्रायपिपां हिंसायाम्' इति षष्ठो-
विधौ णौ मित्त्वेऽपि ऋषेति वृद्धिर्निपात्यत्र इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रयघातोः
पाठो इत्यर्थं ह्रस्वत् आह—मित्त्व रिति । विष्णुमुलोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमित्यन्वयः । ननु
सत्रापि ऋषेति निपातनाद्बृद्धिरित्यत आह—निपातनात्परत्वादिति । 'क्राये'ति निपात-
नापेक्षया 'विष्णुमुलो'रित्यस्य परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम्,
तथापि पुरस्तादुपवादन्यायेन ऋषेति वृद्धिनिपातनं 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्यैवाऽभ्यव-
हितस्य वाचकं, ननु 'विष्णुमुलो'रित्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् । अक्र-
थि, अक्रायोति । ऋयेण्यंताद्यिपि दीर्घविकल्पः । ऋयंक्रयं । ऋयंक्रयमिति । णमुलि दीर्घवि-
कल्पः । वन चेति । चकारो हिंसानुकर्यंकाः । तदाह—हिंसायामितीति । शेष इति । 'वन-
शब्दे, वन संमच्छादिति पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽत्रानुवादः । वनति । यौ तु
वनयति । णमुलि तु वनं वधं, धानं धानम् ।

वनु च नोच्यते इति । 'करो' नोच्यते इति वृथा कथ्येयम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ
मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तात्तानादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेषोऽत्रानु-
यादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उप्रत्ययश्च स्यादित्यत आह—प्रपूर्व एवा-
यमिति । उदिरकरणेति । यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिनामे 'वनु
इति कृत्रेण उदिरकरणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युदिकार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुमउदिर-
ण्यमर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य मात्रानुवादः किं त्वपूर्व एवायं वनुचातुः तथा च
'वनती'ति परस्मैपदं शब्दिकरणं चेत्याह—तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति । आदिना
वनतः वनन्तीत्यादिसंमहः । प्रवनयतीति । घादादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो यिपि
मित्त्वाद्भवः । वक्ष्यते इति । 'कलास्तावनुवमां च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकाश्च
वनु याचने इत्यस्मादिगिबि उपधादीर्घे 'वानयती'त्येव भवति । ज्वल दीप्तौ । यप्रत्ययार्थ-

८०५ इत् ८०६ क्तल वलने । महत्त्वयति । प्रसन्नयति । ८०७ स्मृ आष्याने । चि-
न्ताया पठिष्यमाणस्य आष्याने मित्रार्योऽनुवादः । आष्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ।
८०८ दभये 'द् विदारणे' इति कृपादेरय मित्रार्योऽनुवादात्प्रयुक्तं प्रेरयति दरयति ।
भयादन्यत्र दारयति । 'धात्वन्तरमेवेदमि'ति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्धटादौ 'अ-
त्समृद्वत्वर-' (सू २५६६) इति सूत्रे च द् इति दीर्घस्थाने ह्रस्व पठन्ति । तत्रेति
मात्रवः । ८०९ न नये । कृपादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ।
८१० आ पाके । 'धै' इति कृतात्वरस्य भा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् ।

मिति । 'ज्वलितिकसन्नेभ्यो ञः' इति व्यप्रत्ययार्थं ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य ह्र
मित्रार्योऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृतस्य मित्रस्य यौ ह्रस्वं प्रयोजन-
माह-अन्वत्तयतीति । धात्वन्तरस्य तु मित्रवत्तदभाववोर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् । स्मृ-
आष्याने । चिन्तायामिति । 'स्मृ चिन्ताया'मिति पठिष्यमाणस्य आष्याने मित्रार्योऽनु-
वाद इत्यर्थः । चिन्ताया आष्यानमन्वदिति दर्शयितुमाह-आष्यानमुत्कण्ठेति । दभये
इति । अस्य इत्यातीति रूपं ननु दाप् । तदाह-कृपादेरय मित्रार्योऽनुवाद इति । 'भयेऽप्ये
मित्रार्यो'मिति शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणात्वात् भये वृत्तिः । तथाच प्रयादित्वात्
रनादिकरण्य भूवापमिति भावः । मित्रप्रयोजनं दर्शयति-इत्युक्तं प्रेरयति दरयतीति ।
भीषयतीत्यर्थः । भयादन्यत्र दारयतीति । भेदपतीत्यर्थः । धात्वन्तरमेवेति । ननु कृपादेर-
नुवाद इत्यर्थः । अदिमन्मते मौवादिङ्गत्वात् दांवेत्याह-दरतीत्यादीति । सूत्रे चेति ।
'अत्समृद्वत्वरप्रथमद्वस्तुस्पशाम्' इति वाचविघ्नादित्यर्थः । ह्रस्व पठन्तीति । अन्मते
कृपादेरनुवादप्रसक्तिरेव नारसीति भावः । अन्नेतीति । यदि ह्यर्ष घटादौ ह्रस्वान्तः प्रयादौ
तु दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'बृहृमां ह्रस्वो वा' इत्यत्र बृहृहणमन्तर्कं स्यात् । ह्रस्वदीर्घा-
न्तभावानुभ्यामेव ताकलसिद्धे रिति भावः । न नये इति । नयः नयनम् । कृपादिष्विति ।
न नये इत्येव प्रयादिषु पठयते । तत्रार्थनिर्देशो न विवक्षितः । प्रयादिषु पठिष्यमाणस्य
प्रयातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थं मित्रार्योऽनुवाद इत्यर्थः । तथाच रनादिकरण्य
पूवायम् । नृणातेर्घात्वन्तरत्वाभावात् मित्रवत्तदभावो । अपि तु नित्यमेव मित्रम् ।
आ पाके इति । अन्वत्त कृपादौ पठयमानात्प्रापतेः, उत्तरत्र अदादौ पठिष्यमाणाश्च
आतेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो घातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते खटि अपि धातीति
रूपसंपत्त्या सुविधकरणस्येन 'आ पाके' इत्यनेन पौनद्वयमित्यत आह-धै रतीति ।
अत्रे कृपादिगणे 'धै पाके' इति-पठिष्यते । तस्य कृतात्वरस्यानुकरणमित्युच्यते । तथाच
तस्यैव अघातोर्नेकार्थकतया पाके घृत्तस्य मित्रार्थमत्रानुवादात् अपि आयतीत्यादि
कथम् । एतच्च 'शतं पाके' इति सूत्रे माप्यकेऽपयोः स्थितम् । एवं च 'सति संभवे
अन्वत्त पठितानामिह मित्रार्योऽनुवाद' इति सिद्धान्ताद्ये कृपादौ 'धै पाके' इत्यस्य
पौनद्वयं न शक्यम् । अन्वत्तं सति 'धै पाके' इत्येवात्र कुत्रो न पठितमित्यत आह-

'लुग्विकरणा लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प ६१), 'लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (प ११४) इति परिभाषाम्नाम् । धनयति । विकलेदयतीत्यर्थः ।

पन मारणादिकं च तस्यायं । कथं 'विद्यायना मर्तुषु विधिमेति' इति 'तद्भाषयत्याचार्यं' इति च । शृणु । माधवमते अत्रालुपदाने मित्वाऽभावात् । 'शापनमात्रे मा रणादादिकस्य चेति । ननु लाक्षणिकत्वात् 'अथै पाके' इति मौवादिक्कस्य कृतात्त्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह—लुग्विकरणेयादि परिभाषाम्नामित्यन्वम् । परिभाषाम्नामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः । 'स्वरातिसृतिसृयति इति सूत्रे 'सृ'इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सृतिसृययोः पृथग्रहणं 'लुग्विकरण' इति परिभाषां ज्ञापयतीत्याहुः । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव । अस्यतीति । अथतोऽपि 'आदेव उपदेशे' इत्याख्ये 'अतिदी' इति पुकि 'मितां इत्य' । आघातोस्तु स्वत एवाऽऽदन्त्वात्किञ्चि पुकि इत्य' । पाकादन्त्येति । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणात्वादिति भाव । मारणेति । मारणे तोपणे निशामने च ज्ञाघातुर्वर्तत इत्यर्थः । अक्षतस्य मारणे सपूर्वकस्यैव ज्ञाघातोः प्रयोगः । चाक्षुषज्ञानमिति । निपूर्वकात् शम आलोचने इत्यस्मात् चौरादिकप्रयत्नात् एतुदि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भाव । शानमत्रमिति । उपसर्गवशादिह ज्ञापने वृत्तिः, चाक्षुषत्व च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भाव । निशानेतितीति । 'मारमतोषयनिशानेषु ज्ञा' इति पाठान्तरमित्यर्थः । ननु ज्ञाघातोरस्माद्दृष्टादौ शपि 'ज्ञाज्जोर्जा' इति जादेशे जाति जात इत्यादि स्यादिरयत आह—एवेवेति । 'ज्ञा अक्-सोघने' इति रनाविकरणस्यैव मारणादिभ्येषु णौ मित्वायंमिहानुवादात् रनाविकरण एवायमिति भाव । जानातेः मित्वाफल तु यौ इत्य—'पशुं सञ्चरयति' अक्षत मारयतीत्यर्थः । 'इरिं ज्ञापयति' । सतोपयतीत्यर्थः । 'कथं ज्ञापयति' माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतास्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । 'शरं ज्ञापयति' तीक्ष्णोक्तोतीत्यर्थः । ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञापयतीति कथं मित्यस्य, तन्मते चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दाद्येवादिस्वत आह—उप विच्चेति सुरादाविति । एवम चौरादिकं ज्ञाघातुर्भाषाय बोधनेऽप्यर्थे ज्ञापयतीति इत्य सङ्गच्छते इति भाव । ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेमारयतोषयनिशामनेष्वेवायं मिश्रमस्तु, तत्रार्थान्तरनिर्देशाभावात् । तथाच माधवमते कथं बोधनेऽयं मित्वाविरयत आह—शापनं मारणादिकं च तस्यायं इति । ज्ञापनं मारण तोपण निशामनं च, तस्य चौरादिकस्य ज्ञपघातोरर्थो माधवमते इत्यर्थः । कथमिति । ज्ञाघातोर्ज्ञपघातोश्च णौ मित्वाद्भवप्रसङ्गादिति भाव । शृण्विति । उत्तरमिति शेषः । मित्वाभावादिति । 'इत्यो वेति' शेषः । 'विज्ञापनेत्यत्र' 'तज्ज्ञापयतीत्यत्र च अत्राक्षु-

मिस्वामिति मते तु 'श नियोगे' इति चौरादिकस्य । घातनामनेकार्यत्वात् । 'नि
 यानेष्वि'ति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने ८१२ चलि- ।
 'चल कम्पने' इति ष्वलादि । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीर्षं चाल
 यति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः, इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपती
 त्यर्थः । ८१३ छुदि ऊर्जने । 'छुद अपवाराणे' इति चौरादिकस्य स्वार्थे षिजभावे
 मिस्वार्थोऽयमनुवादः । अने कार्यत्वाद्भेदार्थे इति । छुदन्तं प्रयुक्ते छुदयति । चलवन्त
 प्राणवन्त वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र ह्यादयति । अपवारयन्तं प्रयुक्ते इत्यर्थः । स्वार्थे
 षिचि तु ह्यादयति । घलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वो मयने ८१४

षमेवाऽऽरमज्ञानं विवक्षितमिति भावः । ननु 'ज्ञापनमात्रे मिस्वामिति मते 'विज्ञा-
 पने'त्यत्र 'तज्ज्ञापयती'त्यत्र च मिस्वं ध्रुवादिमित्यत आह—ज्ञापनमात्रे इति । चौरादि-
 क्त्वेति । 'विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति' शेषः । 'नान्ये मितोऽहेता' इति
 निषेधाच्च तस्य मिस्वामिति भावः । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने धृत्तिरित्यत
 आह—घातनामिति । न कापीति । विज्ञापनेत्यत्र 'ज्ञापयती'त्यत्र च ज्ञापनार्थे धृत्तिरित्यात्
 ज्ञापनस्य च मारणतोपयतीत्यौकरणाग्यत्वाच्च तस्मिन्नर्थे ज्ञाघातोर्मिस्वप्रसक्तिरिति
 भावः । एवञ्च माघवमते बोधने ज्ञाघातोः ज्ञापयतीत्युपघादीर्षः । शर्षघातोस्तु ज्ञपय-
 यतीत्युपघादस्त्व इति रूपद्वयमपि साधिविति स्थितम् । कम्पने चलिरिति । इका निर्दे-
 शोऽयम् । चलघातु कम्पने मिदित्यर्थः । ज्वलादिरिति । तस्य चले कम्पने मिस्वा
 र्थोऽत्रानुवाद इति भावः । शीलं चालयतीति । अत्र कम्पनार्थकत्वाऽभावात् मिस्व
 मिति भावः । तदाह—मदया करोतीत्यर्थ इति । घातनामनेकार्यत्वादिति भावः ।
 छुदिरूर्जने इति । इका निर्देशोऽयम् । छुदघातुर्ऊर्जने मिदित्यर्थः । ऊर्जनं चलवत्क्षरण्य,
 प्राणनं वा, 'ऊर्जं चलप्राणनयो'रित्युक्ते । अन्यत्र पठितस्याप्रार्थविशेषे यो मिस्वा
 र्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः । छुदघातुस्त्वयं सुराद्यन्तर्गणे युजादौ पठितः । तस्याऽत्र-
 नुवादो व्यर्थः, 'नान्ये मितोऽहेता'विति ज्ञापदिपञ्चकस्यांतरिक्षस्य सुरादौ मिस्व-
 निषेधादित्यत आह—छुद अपवाराणे इति । सुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य 'भा धपाद्वा'
 इति स्वाधिक्यविजभावरक्षे ऊर्जनेऽर्थे मिस्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । हेतुमणिवि इत्य
 र्थः । स्वाधिक्यविषि सरपेव नान्ये मितः इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वपवार
 णार्थकस्य छुदेः कथमूर्जने धृत्तिरित्यत आह—अनेकार्यत्वादिति । ननु स्वार्थविजभावे
 सति मिस्वं किमर्थमित्यत आह—छुदन्तं प्रयुक्ते छुदयतीति । अत्र हेतुमणिवि इत्य- ।
 'नान्ये मितः' इति निषेधस्तु हेतुमणिवि चेति भावः । अन्येति । ऊर्जनादन्यत्र अप-
 वाराणे इत्यर्थः । स्वार्थे षिचि त्विति । 'नान्ये मितः' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति
 भावः । जिह्वो मयने तदिरिति । इका निर्देशोऽयम् । छुदघातुर्जिह्वोमयने मिदित्यर्थः ।

लटिः 'लड विलासे' इति पठितस्य मित्रवार्योऽनुवादः । उन्मथनं लोभनम् । जिह्वा-
शब्देन पठितस्युच्यते । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातस्युच्यते वा । लडयति जिह्वया ।
अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लडयते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति श म् ।
लडयति दधि । अन्यत्र लडयति पुत्रम् । ८१५ मदी इधं ग्लेपनयोः । ग्लेपनं
देन्यम् । देवादिकस्य मित्रवार्योऽयमनुवादः । मडयति । हर्षयति श्लेषयति वेत्यर्थः ।
अन्यत्र मादयति । चिचविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ८१६ ध्वन शब्दे । भाव्यर्थं मित्रवा-
र्यमनूयते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ।

अत्र भोजः 'दलिवलिरल्लितरिष्वनिप्रपिचनयम्' इति पपाठ । तत्र ध्वनि-
रणी उदाहृतौ । 'दल विचरये' 'वल संवरणे' 'रत्न सचलने' 'त्रपूष् सजायाम्'
इति गताः । तेषां धी, दलयति । वलयति । रलयति । त्रपयति । 'क्षै क्षये' इति वक्ष्य-

लटिति । 'लड विलासे' इति टवर्गान्तेषु स्वादौ पठितस्य जिह्वोऽन्मथनेऽर्थं मित्रवार्योऽ-
नुवाद इत्यर्थः । एवञ्च घातुभेदाऽभावात् सर्वथैव मित्रकार्यं भवति । गणभेदाद्घातु-
भेदे मित्रवत्तदभावाद्येव विवक्ष्यते । स्यादिति भावः । लडयति जिह्वामिति । रसानां रसान्
ज्ञापयतीत्यर्थः । 'गतिबुद्धि' इति द्विकर्मकोऽयम् । लडयति जिह्वयति । देवश्चो रसान्
खानाति, यस्मिद्भया ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्व्यापार इति । शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार
इत्यर्थः । समाहारेति । जिह्वा च उन्मथनं चेति समाहारद्वन्द्वः । जिह्वाव्यापारे सदाह-
रति—लडयति शशुमिति । गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गार्हत् इत्यर्थः । 'उन्मथनं लो-
भनम्' इत्यभिप्रेत्योदाहरति—लडयति दधीति । विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । जिह्वो-
न्मथनान्मथनेत्यर्थः । साडयति पुत्रमिति । श्लेषयतीत्यर्थः । ग्लेपनं देन्यमिति । क्षीनी-
मथनमित्यर्थः । मनु खडादौ शपि मदतीत्यादि स्यादित्यत आह—देवादिकस्येति ।
तथाच शयन्विकारण एवाऽयमिति भावः । ध्वन शब्दे इति । पूर्वमनुनासिकान्तेषु 'अण्य
रणेशयत्र ध्वन्यघातुर्भूयान्तः पठितः । अण्य तु इत्यन्त इति भेदः । माधीति । लड-
छादौ 'लडम प्राग्दे' इति पठित्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्दने
मित्रवार्यमनूयते इत्यर्थः । घातुभेदे तु मित्रवत्तदभावो स्यातामिति भावः । ध्व-
नयति घण्टामिति । शब्दायमानां करोतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । अस्पष्टोच्चारणात्मके
शब्दने इत्यर्थः ।

अत्रेति । 'घटादा' इत्यर्थः । तत्रेति । दक्षिणवर्षादितिवत्यर्थः । उदाहृतविति । 'घटा-
दा' इति शेषः । तत्र ध्वनिानुपपत्तेश्चोदाहृतः । रथिस्तु 'वर्णरण गता' इत्यत्रेति शेष-
म् । भोजमते प्रागमयोः पाठो नेति न पौनरुक्त्यम् । गता इति । स्वादौ पठिता इत्य-
र्थः । 'इह मित्रवार्यमनूयन्ते' इति शेषः । घात्वन्तरत्वे तु मित्रवत्तदभावो स्याता-
मिति भावः । मनु क्षपरेत्र पाठान्मिस्वे णौ इत्ये 'ध्वनयती' इति लडयति । अस्त्रवेवम् ।

माणस्य कृतात्मस्य पुत्रा निर्देष्टः । क्षापति । ८१७ स्वन अदर्वत्तने । 'शब्दे' इति पठिष्यमाणस्यानुवाद् । स्वनपति । अन्यत्र स्वनपति । 'घटादयो मितः' (ग० सू १८७) । मितस्य घा इत्यर्थः । 'जनीजान्पुत्राञ्जोऽप्यन्ताम्' (ग० सू १८८) । मितः इत्यनुवर्तते । जृप् इति निरवनिर्देष्टामोर्षतेर्षेह्यम् । नृषातेषु जात्येति । केचित्तु 'जनीजान्पुत्रा' इति पठित्वा अत्र निरवने इति देवादिकमुदाहरन्ति । 'उत्तल्लसत्तनमामनुवर्षादा' (ग० सू १८९) एषो मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । उवत्तपति - वानपति । उवत्तुत्ते तु नित्य मित्वम् । प्रवत्तपति । कथं तर्हि प्रवत्तपति उवत्तपति । पयन्तात् 'तत्करोति' (ग० सू २०४) इति यौ । कथं संज्ञामपतीति ।

तथादि 'क्षे चरे' इति श्वादी पठित्वा माणस्य यो आत्वे तुकि क्षापयतीत्येति स्यात्, चैवातो. उपोत्यनुवादाऽसम्भवत् । तत्राह—यौ श्वादि । यौ आत्वे तुकि निरवाह-प्रत्वे सति चरोति चै ह्यस्यानुवादसम्भव इति भावः । स्वन चवर्षत्तने इति । अवर्षत्तनम्—अवृद्धत्तुति । उवत्तपति । घटादिगवात्पूर्वं स्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेस्वत्तपनेऽर्थे यौ मित्वाप्योऽनुवाद् इत्यर्थः । घटादिवत्तरे तु निरवत्तपमात्री स्यातामिति भावः । स्वनपतीति । मूत्रपतीत्यर्थः । य पतीति । अवर्षत्तनानुवादश्च शब्दे-ऽर्थे यौ निरवाभावाच्च इति भावः । वगदयो मित इति । गतमूत्रम् । मनु घर्ष-द्विभु मकारानुवादाऽऽर्षनाकथं मित्वात्ते चुरितपत्त आह—मित्वात्तदा शी । मित्वा-यंमात्र इत्यर्थः । जनीजान्पुत्रम् । जनी जृप् चनसु रज्ज् एषो इत्यनुवाद्यभा-षद्वयचनम् । अम् अन्ते येषां चो अमगता प्रमिगतात्पयः । पुत्रे अघटाद्विन्धेऽपि मित्वा इत्यर्थः । जोर्षेऽतीति । 'जृप् चवोहानौ' इति रवगिरकारणव्येयम् । मृषातेषु सति । 'जृप् चवोहानौ' इति रवाविकरणस्य निरवाऽभावेनात्र यद्वाप्यन्तात् मित्वमिति भावः । उदाहरन्तीति । तन्मते लुणातेऽपि निरवमिति भावः । वचत्तप । इत्यपि गग-सूत्रम् । प्राप्तविभाषेयमिति । अवृद्धल्लसत्तां घटादिगवात्पूर्वमेतौ श्वादि मित्वात्प प्र-प्येति भावः । व्यसुधे सिति । सोपसर्गो विवचयः । कथं चरीते । अनुवत्तपतीति वि-वोऽर्थे सति उवत्तनेऽर्थे यौ मित्वाविकरणाऽभावात्तन्मतीति मित्वात्तद्व्यस्यो मित्वा-स्याद्विवाद्येपः । समाधत्ते—वचत्तपति । तत्करोतीति आवापयन्तरं समापेयमिति शेषः । प्रवत्तपत्तं प्रवत्त । अममनम् उवत्तपत्तः । मात्वे यत् । उवत्तपत्तः । प्रवत्तं करोतीति, उवत्तपत्तं करोतीति चार्थं 'तत्करोति तदाघटे' इति यिषि 'श्वामित्वात्' इति इष्टवत्वात् टिकीपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् मित्वात्तद्व्यस्येऽभावे यद्वाकि उवत्तपि इत्यादयो कश्चिदपि गुणे अभादेये प्रगतकयति उवत्तपतीति रूपे इति भावः । मनु सम्पूर्णात् क्रमेणो संज्ञामपतीति स्वरमिषते । तत्र अमगतात्वेन निरव-द्वयचनम् । न च अमगतात्वेन इति अमगतात्तत्करोतीति स्यात्तन्मतीति इत्यादयो इति समाधानं सम्भवति, अमगतात्तत्करोतीति 'नोदात्तोऽर्थेऽस्य' इति वृद्धिमतिषे सति

‘मितां हृत्स्वः’ (सू १५६८) इति सूत्रे ‘वा चित्तविरागे’ (सू २६०५) इत्यतो वा इत्यनुवर्त्यं व्यं वक्ष्यन्विभाषाप्रवणदिति वृत्तिरुक्तः । एतेन ‘रञ्जो विभाम-
यन् राशः’ ‘धुर्वांन्विभामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् । ‘ग्लास्तावनुवर्मा च’
(ग०सू १६०) । अनुवर्णादेशां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा । ‘न कश्चमिचमाम्’ (ग०सू १६१) । अन्तत्वाप्राप्तं मित्त्वमेवां न स्यात् ।
कामयेते । आमयति । चामयति । ८१८ शमो दर्शने (ग०सू १६२) । शाम्यतिर्दृश्यंने
मिल्ल स्यात् । निशामयति क्त्वात् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनी निशमय्य ध्रुः कयाः’ ।
कयं सदि ‘निशामय तदुराति विस्तराद्गतो मम’ इति । शम आनोचने इति
चौरादिकस्य । घातनामनेकार्यत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः । शाम्यतिक्त्वात् । ८१९ यमो अप-
रिवेषणे (ग०सू १६३) । यश्च्युनिर्मो जननोऽन्यत्र मिल्ल स्यात् । आयामयति । प्राव-

‘कम्’ इत्येव भवति, नतु क्त्वा इति क्त्वा उक्तपमाधानाऽसम्भवाद्दित्यभिप्रेत्यादिपति-
कथमिति । समावृत्ते—निशामिति । ‘मितां हृत्स्वः’ इति सूत्रे चेत्यनुवर्त्यं मित्त्वाऽप्राप्ते
सङ्कामपतीति कश्चमिचमाम् । नतु कश्चिद्वृत्तस्यो दुर्वा इत्यत आह—व्यवहारे-
नेति । तथा चात्र इत्स्वाऽभाव एवाश्रीयत इति भावः । इत्तिरुदिति । भाष्ये तु नैतत्
इति भावः । येनेति । इत्यव्ययविभाषाप्रवणेनेत्यर्थः । ‘ग्लास्तावनुवर्मा च’ इत्यपि
वाचस्पत्यम् । प्रथमार्यं षष्ठी । अनुवर्णादिति, मित्त्वं इति, वेति आनुवर्तते । कञ्चित्तमा-
ह—अनुवर्णादिति । आपवोरिति । ग्लास्ता इत्यनयोरेव्याहिराद्प्राप्ते मित्त्वे, इतर-
योर्वनुवर्माः प्राप्ते मित्त्वे विभाषेत्यर्थः । तत्र वने, ‘वनु च नोऽवते’ इति घटादौ पाठा-
द्वयेस्त्वमन्तत्वाग्निवर्मासिरिति षोडशम् । ‘न कश्चमिचमाम्’ इति ‘शमो दर्शने’
इति च गणसूत्रम् । दर्शनं आनुवर्तनम् । ‘शम उरशमे’ इति दैवादिकः शयविकारस्य
एवात्र गृह्यते । नतु ‘शम आनोचने’ इति चौरादिकः, ‘नाम्ये मिशोऽज्ञे’ इति तस्य
मित्त्वनिषेधात् । तदाह—शाम्यतिरिति । निशामयति क्त्वात् । परवर्तोत्यर्थः । तस्य-
मार्यं हृत्स्वमिति अनेकार्यं क्त्वाद्दर्शने वृत्तिः । अन्येनेति । दर्शनाऽन्यत्रोत्पत्त्यर्थः । निशम-
येति । धावदित्येत्यर्थः । शामेण्यन्तात् कर्त्तव्यमिति क्त्वे ‘एवपि लुपुर्सात्’ इति णेर-
यादेशः । कथमिति । तदि । दर्शनाप्यं क्त्वात् शमेति शनिपेते सति ‘शुभु’ इत्यर्थं मित्त्वा-
द्घातप्रवणत्वाच्चिन्तामयेति कश्चमिचमाम् । समावृत्ते—अन आनोचने इति चौरादि-
त्येति । ‘निशामयेति क्त्वात् मिति शेषः । ‘नाम्ये मिशोऽज्ञे’ इति तस्य मित्त्वनिषेधात्
न इतर इति भावः । नतु चौरादिकस्य शमेराऽनोचनार्थं क्त्वात् कयं शमने वृत्तिरि-
त्यत आह—घातनामिति । शाम्यतिरिति । इत्यव्ययविभाषाप्रवणेनेत्यर्थः । यमोऽपरिवेषणे इत्यपि गणसूत्रम् । भोऽवरात्रे भो-
नाऽप्राप्तिमोऽवरात्रो इत्यप्यत्र परिवेद्यत् । तदाह—मोऽवरात्रोऽन्यत्रेति । सुतर-

यति । श्वारयति श्वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः ।
 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्करोतीति शौ बोध्यम् । ८२०
 'स्वदिःश्वपरिभ्यां च' (ग० सू ३६४) मिन्नेत्येव । श्वस्त्रादयति । परिस्त्रादयति । श्वरा-
 वपरिभ्यः इति न्यासकारः । स्वामी तु 'न कर्म' इति नञ्मुत्तरनिम्न्यामनमुक्त्यै 'शमः'
 'अदर्शने' इति चिच्छेद । यमस्तु अपरिवेषणे मिस्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नि

मुकृष्वपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः । 'यम उररमे' इत्यस्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽ-
 श्वस्त्रिभ्रम्यर्थे वृत्तिः सम्भवति । तत्र अपरिवेषणे घृष्टौ मिरशं नेत्यर्थः । अ याम-
 यतीति । अत्राऽपरिवेषणे घृष्टेन मिस्त्वमिति भावः । तदाह—द्राघयतीति । दीर्घाकरो-
 तीत्यर्थः । श्वारयतीति । प्रवर्तयतीत्यर्थः । यमयति ब्राह्मणानिति । परिवेषणार्थक
 त्वाम्भिरवमिति भावः । तदाह—भोजयतीति । भुञ्जते ब्राह्मणाः, तान्परिवेषणेन प्रव-
 र्तयतीत्यर्थः । ननु 'पर्यवसितं नियमय' इत्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मिश्राऽभा-
 वात्कथं इत्यत्र द्रव्यत आह—पर्यवसितमित्यादि । नियमनं नियमः । 'यमः समुपति
 विषु च' इति भावे कथं प्रत्ययः । तस्मान्मत्तुप् । नियमवच्छब्दात्करोतीति जिवि
 'विन्मतोलुक्' इति मत्तुपो लुकि ष्यन्ताद्दृशतरि गुणयादेशयोर्नियमयच्छब्द इति
 भावः । यस्तुतस्तु मत्तुपो लुकि टिलोपस्याऽप्राप्यथ 'अचो ङिति' इति वृद्धौ
 पुशागमावृत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थवाद् अशोभाश्रजन्तात् नियमशब्दात्
 'तत्करोति' इति षिचि इच्छत्त्वाट्टिच्छोपे तस्य स्थानिश्वात्पुषावृद्धपभावे 'नियम-
 यति' इति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे श्रियतम् । 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इत्यपि गणसु
 प्रम् । स्वदिरिति इका निर्देशः । अत्र परि आभ्यां परः स्वदधातुमिन्नेत्यर्थः । 'रत्न
 रत्नदे' इति घटादौ पराटाम्भिरवमितिः । परिस्त्रादयतीति । अयोपदेशत्वेन आदेशसकार-
 र्वाऽभावाच्च य इति भावः । अयावेति । 'स्वदिरवावपरिभ्यां' इति न्यासकारः पराटे-
 त्यर्थः । तन्मते अपरस्त्रादयतीत्यत्रापि मिश्रामावाञ्च इत्यः । स्वामी इति । 'न कर्म-
 मिच्छमाम्' इत्यत्र घृतः नञ् 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इति
 त्रिषु सूत्रेषु नाजुवर्तते । शमः अदर्शने इति च्येदः । शमघातुः अदर्शने मिश्रयादित्य-
 र्थः । अमगत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । 'अदर्शन एव शमघातुमित्यात् ननु
 दर्शने' इति स्वामिमत्तम् । इदं च पर्यवसानगत्या पूर्वमन्ताच्चाऽतिरिच्यते । यमरित्-
 तः । यमघातोस्तु अपरिवेषण एव मिस्त्वमाहोऽवयवः । अमगत्त्वादेव सिद्धेऽपरिवेषण
 एव यमघातुमित्त्वं ननु परिवेषण इति फलितम् । एवं च द्राघयति श्वारयति घेषणै-
 मित्याहमस्यै 'आधमयतीत्येव रूपम् । परिवेषणे तु मिश्राऽभावाद्स्वाऽभावे 'याम
 यति ब्राह्मणा' निति अवतीति पूर्वमन्ताद्विपरिणितं फलति । एवं च 'पर्यवसितं नियमय'
 नित्यत्र यमेरपरिवेषणार्थान्मिच्छे इत्यो निर्वाचः । तदाह—तन्मते इति । रत्नदे-
 येटादित्वादेव 'मिस्त्विति' 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रमपि नियमार्थम् । 'सोपस-

यमयन्' इत्यादि सम्यगेव । उरस्यस्य स्तब्धदेशेदेवादिपूर्वस्य इति नियमात्प्रस्ता-
 द्यतीत्याह । तस्मात्स्वप्नद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः कलितः । इदं च
 मतं वृत्तिन्यासादिविरोधाद्दुपेक्ष्यम् । ८२१ फण गतौ । न इति निवृत्तम् असम्भवात् ।
 निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुशोधात् । २३५४ फणां च सप्तानाम्
 ६।४।२५००००० वा एतन्मासलोको स्तः किति लिटि सेटि यञि च । फणतुः ।
 फणुः । फण्यतुः । फण्युः । फणिय-फणियथ । फणयति । वृत् । घटादिः समाप्तः ।
 फणोः प्रागेव वृत्तियेके । तन्मते फण्यपतीत्येव । ८२२ राज् दीप्तौ । स्वरितेत् ।
 राजति-राजते । रेजतुः-राजतुः । रेजे-राजे । मन्तः इत्यनुवृत्तावपि विधान-

गंस्य चेत् स्तब्धदेशे तर्हि अवपरिभ्यां परस्येव सिद्धं न तुपसर्गान्तरादिति । एवंच
 प्रस्ताद्व्यतीत्यत्र मित्त्वाभावाच्च इत्यः । अवस्तद्व्यति परित्त्वद्वयति इत्यत्र तु मि-
 त्त्वाद्भ्रमश्च इति कश्चित् । तदाह—अस्यस्येति । सोपसर्गस्येत्यर्थः । पूर्वमते तु अवप-
 रिभ्यां परस्य मित्वनिषेधादवस्त्याद्व्यति परित्त्वाद्भवतीति न इत्यः । प्रस्तद्व्यती-
 त्यत्र तु अवपरिपूर्वकारणमात्रेण मित्वनिषेधाऽभावाद्भ्रमश्च इति विपरीतम् । तस्मादि-
 ति । 'यमोऽपरिवेषणे' स्तब्धदेशपरिभ्यां चेति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मित्वनियमविध्या-
 धयणाद्दुदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्दृक्करीत्या व्यत्यासः कलित इत्यथ । व्यत्यमिति । 'न
 पादभ्याश्च' इति सूत्रस्याप्यवसरे 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्व प्रतिषिध्यत इति
 वृत्तन्यासयोरुक्तत्वादिति भावः । केचित्तु स्वामिमते 'पर्यवसितं नियमयन्निर्वा-
 दिसामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्यावित्याहुः । फण गताविति । ननु घटादिवेदेषु नायं मित्-
 इतः प्राक् 'स्वन अवतंसने, इत्युत्तरमेव 'घटादयो मित' इत्युक्तेः । अतः कथमत्र निषेधः
 तत्राह—न इति निवृत्तमसम्भवादिति । प्राप्तिं विना मित्वस्य निषेधाऽसम्भवादिह-
 नेति नानुवर्तते, किन्तु मिदित्येवानुवर्तते इत्यर्थः । ननु फण गतावित्यत्र मिन्नेति यदि
 नानुवर्तते तर्हि 'न कर्ममिचमात्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवाऽयं कुतो न पठितः ।
 तत्राह—निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति । कुत्र इत्यत आह—फणादिकार्यानुशोधादिति । नि-
 षेधकाण्डात्प्रागेव फणोः पाठे कर्ममिचमादीनामपि फणादिश्वतर्भावः स्यादिति
 भावः । फणां च । 'अत एव इत्यथे' इत्यतो ज्ञेयति 'यञि च सेटि' इति चानुवर्त-
 ते । 'ध्वसोः' इत्यतः पठित, 'ग्रामहन-' इत्यतः कर्तव्यं, 'वा जृम्भमुत्रसाम्' इत्यतो
 वेति च । तत्राह—स्वामिति । फणादीनामित्यर्थः । फणामिः । बहुवचनात्तदादिसामः ।
 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते नेति तु नानुवर्तते इत्यस्य प्रयोजनमाह—फण-
 यती'त । वृत्तित । कर्तव्यं इत्यन्तम् । वृत्तुचानुशोधात् समापयथं । तदाह—अथादिः समाप्त
 इति । फणोः प्रागेवेति । एष सति फणेरघटादिष्वपि मित्वमिति भावः । तदाह—तन्मते
 फण्यपतीत्येवेति । इति घटादयः । राज् दीप्ताविति । इत आरभ्य पण्यामोषाम्मासलोको
 फणादिश्वतर्भवे भवतः । तदाह—रेजतुरित्यादि । ननु 'फणां च सप्तानाम्' इत्यत्र अत

सामर्थ्यादात् ए१३म् । ८१३ इ प्राञ् ८१४ डु प्राश्च ८१५ डु म्लाश्च दीप्ती ।
 अनुदात्ते । आग्नेरिह पाठ कणादिकापार्थः । पूर्वं पाठस्तु म्वादिपरवामावार्थः ।
 तत्र हि रात्रिणाहवर्षारक्षणादेरेव महणम् । भेजे । वघ्राजे । 'वा प्राय-' (सू
 २३११) इति श्यन् वा । प्राश्यते—प्राशते । भेजे—वघ्राजे । म्लारयते—म्ला
 शते । भेजे—वघ्राजे । द्रावणीमी तालव्याम्ती । ८१६ स्वमु ८१७ स्वन्
 ८१८ स्वन् शब्दे । स्वमादय शरत्पन्ता परस्मैपदिनाः । स्वैमत्तः—सत्यमत्तः ।
 अस्यमीत् । स्वैनत्तु—सध्वनत्तु । अस्वनीत्—अस्वानीत् । विश्ववति । अश्वव-
 णति । सशब्द मुहूर्त्क इत्यर्थः । 'विश्व स्वन् -' (सू २२७४) इति परस्वम् । फ-
 यादयो गता । दध्वनत्तुः । ८२६ वम ८३० एम अवैकल्पे । ससाम । तस्ताम ।
 ८३१ स्वन् दीप्ती । 'अतो वासत्य' (सू २३३०) अजानीत् । ८३२ चल
 कल्पने । ८३३ अज घालने । घाजनं तैत्तयम् । ८३४ टज ८३५ ट्वज वैकृत्ये ।
 ८३६ षज श्याने । ८३७ हज विलेखने । ८३८ यज गन्धे । वञ्चने इत्येके ।
 ८३९ पज गती । पजति । ८४० वज प्राणने घाम्नावरोनने च । वजति । वेत्त-
 त् । वेत्तुः । ८४१ पुज महर्षे । पोजति । ८४२ कुज सहायने वयुषु च ।

इत्यनुवृत्तेः कर्णमिह पुराशासलोपाविश्यत् आह—अत एत्यनुवृत्तावपीति । अत इति ना
 नुवर्तत । तदनुवृत्तावपि फगादिसप्तानामपि घञनसामर्थ्यात् वानुघातोऽकारस्याप्ये-
 वाम्यासलोपस्य विकल्प्य श्यादेवैतपर्यः । अथ इति राजादिघातो न सम्बन्धते, अ-
 स्ममवादिति धावत् । इ प्राञ् डु प्राश्च डु म्वाश्च दीप्ताभिति । डुरिद् 'द्विपितोऽमुष्' इत्ये
 तदर्थः । अनुदात्तेन इति । 'पूर्वे प्रथ' इति शेष । अनु पूर्वं चवर्गाग्नेव्यनुदात्तेऽस्तु आग्ने-
 तेः पाठात् पुनरपि तस्येह पाठ किमर्थं इत्यत आह—आग्नेरिति । अर्हि 'पञ्च भेजु
 आञ् दीप्ती' इति भाजेः पूर्वं पाठो रूप्यं इत्यत आह—पूर्वं पाठस्तिषति । वत्तामावार्थं
 इति । 'मश्ववन्जे'ति परवविधौ भाजेर्ग्रहणः। उभावायं इत्यर्थः । अनु पूर्वं पठितस्यापि
 परवविधौ कुतो न प्रद्वगमित्यत्र आह—तत्र हीति । परवविधौ द्विरर्थः । पुराश्या-
 सलोपयोः पाविक्रवादाह—भेजे वघ्राजे इति । द्रावणीमाविति । द्वितीयपञ्चीयावित्यर्थः ।
 अनु 'वि'व्यपतीत्यत्र कथं पश्यम् ? केवलद्वयाऽत्रन्तसाक्षिवाऽभावेन अचोपदेशतया
 आदेशसकारवामावात्, अथव्यगतीत्यत्र ह्युक्त्यर्गाम्या पररवामावात् अथव्य
 प्रसक्ति । 'सात्पदाद्यो'रिति निदेशाच्चेत्यत आह—देव स्वन् इति । तत्र अकारेण
 अवाच्चेत्यपि छम्प्यत इति भावः । कणादयो गता इति । इत्यनेः प्रागिति शेष । त
 तत्र स्वनेन कणादिकापार्थमिति भाव । तदाह—दध्वनत्तुरिति । वम ह्येति । योपदेशी ।
 तस्मादेति । शारे सति षट्त्वनिवृत्तिरिति । तेषामिति । लोचनीमन्वनमित्यर्थः । तल
 ट्वञ्च वैकृत्ये इति । वैकृत्यं अयादिप्रतिशो व्यधीमावाः । अत्र गन्धे इति । योपदेशोऽ-

धैस्त्यानं संवातः। बन्धुघन्देन तद्रथापारो गृह्यते । कोलति । जुकोल । ८४३ शल
 ८४४ हुल ८४५ पल्लु गतौ । शशल । जुहोल । पपाति । पेपतुः । पतिता ।
 २३५५ पतः पुम् । ७।४।१६॥ अलि परे । अपतत् । 'नेर्गद-' (सू २२८५)
 इति यात्वम् । प्रयपतत् । ८४६ क्वये निष्पाके । कयति । चकाय । अकथीत् ।
 ८४७ पये गतौ । अपयीत् । ८४८ मये विलोडने । मेयतुः । अमथीत् । ८४९
 द्वम् उद्गिरणे । इद्व निपातनात्-मृत इत्वमिति सुवाकरः । ववाम । ववमतुः ।
 वादित्वादेस्वाम्यासलोपी न । भागवृत्तौ तु वेमत्रुस्त्याद्यप्युदाहृतम् । तस्मात्प्रादी-
 न इष्टम् । ८५० भ्रमु चलने । 'वा ध्राय-' (सू २३२२) इति शयन्वा । भ्रम्यति-
 भ्रमति । 'भ्राम्यति' इति तु दिवादौ वक्ष्यते । २३५६ वा जुञ्जमुञ्जसाम् । ६।४।
 १२४ ॥ एषामेस्वाम्यासलोपी वा स्तः किति लिटि सेटि यलि च । भ्रैमतुः । वभ्र-
 मतुः । अभ्रमीत् । ८५१ अर सञ्चलने । अक्षरीत् ।

अथ द्रावमुदात्तेतौ । ८५२ पह मर्षणे । 'परिनिविम्यः-' (सू २२७५) इति
 परवम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तीवसह-' (सू० २३४०) इति वा इट् ।
 इडभावे टरवधत्वाद्दुरवदलोपाः । २३५७ संहिवहोरोदवर्णस्य ६।३।१२॥

यम् । गन्धः-गन्धक्रिया । तद्रथापार इति । बन्धुतानुकूलो विवाहादिप्यापार इत्यर्थः ।
 परलुघानुस्तथाप्रयमास्तः सेट्क । अलि लुदित्वात्-प्लेरेरलि वृत्ते अपत् अत् इति
 स्थिते-पतः पुम् । शेषपुरणेन सूत्रेण व्याचष्टे-अलि परे इति । 'अहशोऽलि' इत्यतः
 तदनुवृत्तेरिति भावः । पतेः पुम् स्यादलि परे इति पठितम् । पुमि मकार इत् सञ्चा-
 रणार्थः । मित्वादन्यादक्षः परः । तदाह-भपतदिति । कये निष्पाके इति । जलघोरघृ-
 तादीनीं पादमागादिशोषणपर्यन्तः पाको निष्पाकः । अकथीदिति । एदित्वात्त-
 वृद्धिः । एवं अमयीत् । ड्वम् उद्गिरणे इति । दुरिप् । नापमुदिप् । तेन 'उदितो
 वा' इति क्त्वायामिद्विकल्पो न । 'गु निगरणे' इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्माद्धा-
 तोऽप्युटि 'मृत इद्वाधो' इति इत्वं चाघ्रत्वा परत्वात् 'सार्धधातुक' इति गुणे सति-
 'उद्गरण' इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह-इद्वेति । उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणि-
 नीय इति सुवाकरो मन्थते । भ्रमु चलने इति । अकमागंसंचारे इत्यर्थः । अयपार्थ
 ज्ञानेऽयम् । 'उदितो वे'ति क्त्वायामिद्विकल्पपर्यमुदित्वम् । वा जुञ्जम् । 'अत-
 एवहृत्सम्ये' इत्यसौ छिटि इति 'धक्षि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोरेदौ' इत्यतः
 एदिति 'गमहन' इत्यतः द्वितीति च । तदाह-धामिति । अमयीदिति । 'द्वयाते'ति न
 वृद्धिः । अक्षरीदिति । 'अतो वरास्तस्य' इति वृद्धिः ।

पह मर्षणे इति । अपराये सत्यपि कोपाऽनाविच्छरणं मर्षणम् । इडभावे इति । सह-
 सा इति स्थिते 'हो व-' इति टर्षं 'शपरतयो' इति तकारस्य धात्वम् । धस्य दुरवेन-

अनयोत्पत्तस्य श्रीरस्याद्दलोपे सति । २३५८ सोढः ८३।११५॥ षोडशस्य
 नडेः सत्य पत्वं न स्यात् । परिषोढा । २३५९ सिवादीनां षाड्भ्यवायेऽपि
 ८३।७२॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सत्य यो वा स्याद्भ्यवायेऽपि ।
 पर्यपहत । पर्यपहत । ८५३ रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता—रंस्यते ।
 वंशीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । ८५४ पद्ल विधरणपर्यवसादनेषु । २३६०
 पाष्वाभ्यास्यान्नादाण्ड्शयति सति शृङ्खदां पिथजिघ्रघमतिष्ठमनयच्छु-
 पदयच्छौशीयस्त्रीदाः ७।३।७८॥ पदादीनां पिवादनः स्फुरित्संज्ञक्यकारादौ
 प्रत्यये परे । षोडति । षसाद । सेदतः । सेदिय—सस्यथ । सता । सस्यपति । लृ-
 दिस्वादह् । असदत् । 'सदिरपतेः' (सू २२७१) । निपीदति । न्यपीदत् । २३६१

उः । 'दो हे लोपः' इति पूर्वस्य वस्य लोप इत्यर्थः । सत्रा इति स्थितम् । सखिदोः ।
 दलोपे इति । 'द्लोप' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'रलोप' इति तु नानुव-
 र्तते, अस्यमवात् । तथा च सकारादकारस्य लोपवे सोडेतिक्रमम् । 'परिसोडे' इत्यत्र
 'परिनिविभ्य' इति पक्षे प्राप्ते । सोडः । 'सोडे' इति सहरोरसम्पन्नस्य पथ्यन्तम् ।
 'सहेः साङः स' इत्यतः स इति षड्भ्यन्तमनुवर्तते । 'न रपर' इत्यतो नेति । 'मूर्धस्य'
 इत्यधिकृतम् । तदाह—षोडरूपस्यैस्यादिना । सिवादीनाम् । 'परिनिविभ्य' इति सूत्रा-
 दुत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—परिनिविभ्यः परेषामिति । 'सिनुसहसुदस्नुस्वञ्जा'मिति शेषः ।
 रमु क्रीडायामिति । भाषमुदिदिति भाषवाः । केचिन्नु उदितं मर्या 'उदिषो वा' इति
 नशयामिद्विकल्पमिच्छन्ति । अनिट्कोऽप्यम् । छिटि क्वादिनियमादिद् । तदाह—
 रमिषे इति ।

अथ कसन्ता इति । 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्तम् । इत्यर्थः । पद्लघात् षोडदेशः अ-
 निट्कश्च । छटि शवि सद् अ ति इति स्थिते—अप्राप्त्या । पाष्वाभ्या स्या म्ना दाण्
 दक्षि अति सति शद् सद् पर्यां द्वन्द्वात् षष्ठीवद्वचनम् । पिथ जिघ्र घम तिष्ठ मन
 यच्छुपश्य ऋच्छु श्री शीय सीद पर्यां द्वन्द्वात् प्रथमाविद्वचनम् । ययासह्यपमादेशः ॥
 'शिशुवच्छमु' इत्यतः गित्तीयनुवर्तते । श्वासी इत्येति कर्मधारयः । अद्वादिप्रत्यय-
 यविशेषणत्वात् सद्दिदिदिदिः । तदाह—संज्ञकेति । ससादेति । इत्संज्ञक्यकारादिप्र-
 त्ययाऽभावात् न सीदादेशः । श् इत् वस्य सः शिद् । शितीति बहुव्रीह्याप्रत्यये तु
 माष्वातोः कर्मणि छिटि प्ति भावलोपे 'पपे' इत्यत्रापि पिवादेशः स्यादिति बोध्यम् ।
 यत्किं क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशोऽश्रय' इति निषेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्देत् ।
 उत्र इत्पक्षे 'यत्किं च सेटी'त्येवाभावात्सोपो । तदाह—उदिय । समत्येति । सेदिय,
 सेदिम । क्वादिनियमादिद् । न्यपीदति । 'प्राक्सिताद्भ्यवायेऽपि' इति पत्वम् ।

सदेः परस्य लिटि ८।३।११८॥ सदेरभ्यासात्परस्य परत्वं न स्यात्लिटि ।
 निषसाद । निषेदतः । ८५५ शब्दलु शातने । विशीर्यतायामपम् । शातनं तु
 विषयतया निर्दिश्यते । २३६२शदेः शितः १।३।६०॥ शिन्नाविनोऽस्मादात्मनेपदं
 स्यात् । शीयते । शशाद । शेशतुः । शेष-शशत्प । शचा । अशदत् । ८५६
 कृश आह्वाने रोदने च । कौशति । क्रोश । श्तेः कशः । अकुशत् । ८५७ कुच
 सम्बन्धं कौटिल्यप्रतिष्ठामविलेखनेषु । कोचति । चुकोच । ८५८ बुध अवगमने ।
 बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । ८५९ इह धीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति ।

‘निषसादे’त्यत्र अभ्यासात् परस्य ‘स्यादिसभ्यातेन’ इति शब्दे प्राप्ते—सदेः परस्य ।
 ‘न रशर’ इत्यतः ने।पनुवर्तते । ‘मूर्धन्य’ इत्यधिकृतम् । सदेरित्यवयवश्री । परस्य
 उत्तरखण्डपरः । सदेरुत्तरखण्डस्य परत्व नेति लभ्यते । फलितमाह—पदेरभ्यासात्पर-
 स्येति । शब्दलु शातने इति । मनु शब्दात्तोरस्मात् हेतुमग्न्यन्तात् ह्युटि ‘सदेरगतौ तः’
 इति दकारस्य सकारे शातनशब्दः । तथाच शातनं शीर्यतानुच्छ्लक्रियेति फलति । एवं
 च सकर्मकभाष्यौ विशीर्यतीत्यर्थे शीयते इति वचनमाप्यनुहाहर्यं कथमित्यत आह—
 निशीर्यतायामिति । विशारगे इत्यर्थः । तर्हि कथं शातनमिति हेतुमग्निसिद्धयत आह—
 शातनं तु विरयतयेति । विपूर्वात् ‘पिभू धग्धने’ इत्यस्मात् विषयशब्दः । अविनाभावेने-
 त्यर्थः । प्रयोजकश्यापारं विना विशारवस्यासम्भवात् शातननिर्देशः । प्यर्थस्याऽवि-
 षयित्वात् विशारगमेव शब्दलुभावर्यं इति यावत् । शदेः शितः । ‘अनुदात्तशितः’ इ-
 त्यस्मादात्मनेपदमित्यनुवर्तते । श् इत् पत्य सः शित् । शप् विषयितः । शिति विर-
 ष्णिने सतीत्यर्थः, विरुषतोः पूर्व सार्वधानुष्ठापस्य शपोऽसम्भवात् । तदाह—शिन्ना-
 विन इति । शित् भाषो भविष्यन् परमात्स शिन्नाषो सरमादित्यर्थः । शीयते इति । शपि
 शदेः शीयादेशः । विशीर्यतोत्यर्थः । शीयते शीयन्ते इत्यादिः । शिद्विषयादिशुद्धे-
 लिटि मरमनेरद्म् । ‘इत्यशुकराकारादाविशुद्धेन’ शीयादेशः । तदाह—शशादेति ।
 अनिट्कोऽपम् । आदिनियमप्राप्तस्य इटः ‘उपदेशेऽजकारः’ इति नियमायलि भारद्वा-
 जनियमात् षेट् । तदाह—शेष शशत्थेति च । इट्पठे ‘यलि च सेटि’ इत्येत्वाभ्यास-
 क्षोराविति भावः । शेषिष । शेषिम । आदिनियमादिद् । अशरदिनि । लुदित्वाङ्गिति
 भावः । कृशभानुरनिट्कः । चुकोशिय । आदिनियमायलि निरयमिट् । अजन्ताऽ-
 कारवत्वाभावाच्च भारद्वाजनियमः । चुकोशिय । चुकोशिम । कोथेति । मञ्चादिना शस्य
 शारे इत्येन सकारस्य टः । श्तेः कशः इति । इगुपवशलम्भवादिति भावः । अकुष-
 दिनि । मञ्चादिना शस्य यः । ‘शोः’ इति पत्य कः, सरय परवम् । किशञ्च गुगः ।
 कुच सम्बन्धेति । ‘कुच शब्दे’ इति पठितस्य पुनरिह पाठः सम्बन्धनाशयेव ज्वलादिका-
 र्यणप्रयथायः । अर्थनिर्देशः कश्चिगगनीय इति भूषातौ प्रपञ्चितम् । बुध अवगमने
 इति । सेट्कोऽपम्, अनिट्सु रयमिषकराशयेव बुधेमेरगात् । तदाह—बोधितेति ।

बरोह । बरोहिय । रोटा । रोहयति । अरुहत् । ८६० कस गती । अरुहसीत्-
अरुहसीत् । वृत् । श्वलादिगणः समाप्तः ।

अय गृह्यन्ताः स्वरितेतः । ८६१ शिक्ष अय्यक्ते शब्दे । शिक्षति—शिक्षते ।
८६२ अश्नु गती याचने च । अश्नति—अश्नते । अश्नु इत्येके । अश्चि इत्यपरे ।
८६३ वृ याचृ याञ्जायाम् । याचति—याचते । ८६४ रेष्ट परिमाणयो । रेडति ।
रेडते । ८६५ चते ८६६ चदे याचने । चघात—चेते । अचतीत् । चचाद-
चदे । अचदीत् । ८६७ प्रोयृ पर्याप्ती । पुप्रोय । पुप्रये । ८६८ मिह ८६९
मेह मेधादिघनयोः । मिमेद—मिमिदे । घान्ताविभौ इति स्वामी । मिमेघ । घा-
न्तौ इति यासः । ८७० मेघु सङ्गमे च । मेघति । मिमेघे । ८७१ गिह ८७२
योह कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनिदतुः । निनिदे । निनेदे । ८७३ शृधु ८७४
शृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धिता । शर्धति—शर्धते । ८७५
बुधिर् अश्वबोधने । बोधति—बोधते । इरिश्वादिह्रवा । अश्वुषत्—अश्वोधीत्—अ-
बोधित । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति विष्टु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण
देवादिह्रस्यैव तत्र महणात् । ८७६ उ बुन्दिरु निशामने । निशामनं शानम् ।
बुबुन्दे । अबुदत्—अबुदीत् । ८७७ वेयू गतिज्ञानचिन्तानिधामनवादिप्रमर्शेषु ।

अश्वोधीत् । सहघातनिर्दकः । प्रादिनियमाद्यह्यपि नित्यमित् । अजन्ताऽकारवर्त्वाऽ-
भावात् न भागहानिनियमः । रोडति । छटि तासि गुणे ढाकधरवर्त्वरुलोपाः । रोड-
तीति । छटि स्ये ढकपाः । अरुहदिति । इगुपघालगतत्वात् कसे ढकपाः । कित्वाच्च गुण्यः ।
वृदिति । 'अवधितिकसन्तेग्यः' इति 'असारा'वधेःपि कठेर्हणादेव रुद्धेः कृत्वरथे
स्पष्टार्थमित्याहुः । इति वज्रलादयः ।

गृह्यन्ता इति । 'गृहृ सवर्णे' इत्येत्यर्थेन्ता इत्यर्थः । चते चदे याचने । अचती
दिति । एदित्वात् न वृद्धि । एवमचदीत् । बुधिरु अश्वबोधने इति । 'एध अश्वामने' इति
केवलपरस्मैपदी गत स तु ज्वलादिक्वाथीयः । अयं तु इरित् स्वरितेत् । अनिट्पु
इत्यन्विकरणस्यैव पाठादर्थं सट् । अबुददिति । इर इत्येऽपि तदवयवस्य इकारस्य प्रत्ये
कमित्त्वामावाञ्च शुम् । स्वरितेत्त्वप्रदुष्टमाऽमनेपद्ं तु भवत्येव, स्वरितेत्सु पाटसा-
कर्त्वात्, वस्तुतस्तु इकारस्य प्रायेकमित्त्वेषुऽपि न शुम्, 'इदितो नुमित्यत्र कर्मधार
वमाश्रय इत्यसङ्केकारान्तरस्यैव नुमित्वर्थः । पूर्वोत्प्रेति । जनपूरिसाहचर्येणैश्वर्यः ।
उ बुन्दिरिति । आघ ठकार इत् 'ठदितो वेति वावायामिद्विकल्पार्थः । अबुददिति ।
इरिश्वादिति 'अनिदिता'मिति नलोपाः । इर इकारस्य प्रायेकमित्त्वान्नादिरहात्,
'अनिदिता'मित्यस्य इत्सङ्केकारान्तमिन्तानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देऽनुश्लेषे
स्थितम् । वेयू गतीति । वाच्यमाणस्य वाङ्मार्थे महण वादिप्रमर्शस्यम् । अनुचातुर्दिव ।

वेद्यति-वेद्यते । नान्तोऽप्ययम् । ८७८ सनु अश्वदारयो । अशति-अशते । २३६३
 गमहनजनखनघसां लोपः षिडत्यनङि ६।४।६८॥ एषामुपधाया लोपः
 स्यादजादौ षिडति न लृङि । अरुननुः । 'ये विभाषा' (सू २३१६) । लापात्-
 लण्यात् । ८७९ चीष्ट आदानसंवरणयोः । विचोव-विचोवे । ८८० चायृ पूजानि-
 शामनयोः । ८८१ न्यय गतौ । अव्ययीत् । ८८२ दाश्ट दाने । ददाश-ददाशे ।
 ८८३ मेष्ट मये । गतौ इत्येके । मेष्टति-मेष्टते । ८८४ अष्ट ८८५ श्लेष गतौ ।
 ८८६ अष्ट गतिदीप्यादानेषु । अशति-अशते । अश-अशे । अयं पान्तोऽपि ।
 ८८७ स्पश वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं प्रथमम् । स्पशति-स्पर्शते । ८८८ लप
 कान्तौ । 'वा आश- ' (सू २३२१) इति शण्वा । लपति-लपति । लेपे ।
 ८८९ चप मद्ये । ८९० छप हिंसायाम् । चच्छपतुः । चच्छपे । ८९१ मय
 आदानसंवरणयोः । ८९२ अय ८९३ म्लक्ष अदने । मय इति मैत्रेयः । ८९४
 दास्य दाने । ८९५ माह माने । ८९६ गृह सवरणे । २३६४ ऊदुपधाया गृहः
 ६।४।६९ ॥ गृह उपधाया ष्टस्योऽप्युपधायादौ प्रत्यये । गृहति-गृहते ।
 ऊदिस्वादिह्या । गृहिता-गोटा । गृह्यति-गोह्यति । गृहेत् । गुभात् ।

क्यायामिद्विवक्षयः । गमहन । उपधाया इति । 'ऊदुपधाया' इत्यतः उदनुवृत्ते
 रिति भावः । मजादविति । 'अचि श्लेषाविवक्षयः अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य अ-
 ज्ञाचिसप्रत्ययविशेषयत्तपरा सदादिविधिलाम इति भावः । षिडतीत्युक्तेः अक्षानेयप्र
 मोपधातोः । अनङोति किम् । अगमत् । अरुने । अरुनाते इत्यादि । न्यय गताविति ।
 अयं विसर्गोऽपि, अयंनिर्देशस्योपसृक्त्वात् । अव्ययीदिति । दान्यतेति न वृद्धिः ।
 चप मद्येति । चचाप, चेषतुः । छप हिंसायामिति । अरुण्यसम्पादकादेशादित्वादेश्वा-
 म्यासलोपो न । तदाह-चच्छपतुः इति । गृह सवरणे इति । उदुपधोऽयम् । ऊदित् ।
 ऊदुपधायाः । 'गोह' इति वृत्तच्छुपघगुणस्य गृहेनिर्देशः । सतस्य गुणविषयत्वेद् मद्यति ।
 अचि श्लेषाविवक्षयः अनुवृत्तस्य अक्षीत्यस्य अज्ञाचिसप्रत्ययविशेषयत्तपरासदादिवि-
 धिः । तदाह-गृह उपधाया इत्यादिना । गुणहेताविति । गुण्यं प्रति परनिमित्तभूत इत्य-
 थं । गुणापवादः । अगुह । गुणहेताविति किम् । अगुहतुः । अगुहः । अगुहे । अगुहाते ।
 अगुहिरे । अगुहिष-अगोट । दास्यमत्वष्टुवदलोपाः । अगुशुः । अगुह । अगुहिपे-
 र्दुष्टे । दास्यभाप्रकत्वपरत्वानि । अगुहाये । अगुहिध्वे-अगुह्वे । अगुह । अगु-
 हिष-अगुह । अगुहिम-अगुह । अगुहे । अगुहिषे-अगुह्वे । अगुहिमहे-अगुह्वे ।
 इति छिति रूपाय सिद्धाश्रय्य छिति इत्येके ऊत्वे रूपमाह-गृहितीति । इदमाये अजा-
 दिप्रत्ययाऽमावात् ऊत्वाऽमये गुणे दास्यमत्वष्टुवदलोपेषु रूपमाह-गोटिति । छिति
 इत्ये इत्येके ऊत्वे रूपमाह-गृह्यतीति । इदमाये तु गुणदत्वममावच्छावपरवेषु रूप-

अगुहीत् । इदमावे क्व । अघुशत् । २३६५ लुग्री दुहदिहल्लिङ्गुहामात्म-
नेपदे दन्त्ये ७।३।७३॥ एषां क्वस्य लुग्रा स्वाहन्त्ये तद्धि । टत्वघत्वधृत्वढो-
पदीर्घाः । अगूढ-अघुवत् । 'कसस्पावि' (५ २३३७) इत्यन्वलोपः । अघुशा-
ताम् । अघुञ्जत् । अगुङ्दि-अघुक्षवदि । अघुञ्जामदि ।

अथाजन्ता उमक्षपदिन । ८६७ भिन् सेवायाम् । भयति—भयते । शिधि-
यत् । ययिता । 'यिधि—' (५ २३१२) इति चञ् । अठिधियत् । ८६८
भृम् भरणे । भरति । बभार । बभ्रत् । बभयं । बभूव । बभूये । भर्ता । २३६६

माह—घोरपरीत । गूढिष्यते, घोष्यते ह्यल्पुदाहार्यम् । गूहत् । गूहताम् । अगू-
हत् । अगूहत् । गूदेदिनि । 'गूदेते'ऽपि ज्ञेयम् । गुप्तादिति । आतोर्विक्रि अजादिप्र-
त्ययाऽभावाद्भूत्वं न । किरशाश्च गुण । लुङि इदप्ये सिञ्जोपे ङावे रूपमाह—अगू-
हीदिति । अगूदिष्टाम् । अगूदिपुरिषादि । इदमावे क्व इति । ह्युपचशब्दात्तादादिति
भावः । अघुञ्जदिति । टत्वमभभावकाव्य वाणि । अघुञ्जताम् । अघुञ्जित्यादि ।
लुङ्स्तुक्ति विशेषमाह—लुग्रा दुह । दन्त्ये ततोति । दन्त्यादेौ लङीत्यर्थः । प्रत्य-
याऽङ्गान्तात्वात्तदादिशोऽप्य लुक् । अगूदेति । अगूह् स त इति स्थिते कसस्य द्विवेन
गुणोत्तुत्वाभावाद्जादित्वाभावाच्च ऊराभावे कसलुकि अगूह् स इति स्थिते प्रकि-
यां दर्शयति—ऊरात्तद्व्यङ्गत्वोपदीर्घा इति । अघुञ्जतेति । कसलुगभावे टत्वमभभावक-
त्वहरशानीति भावः । अघुञ्जामिति । ऋचैः कसाद्देशे कसस्य किरावेन । गुणोत्तुत्वाभा-
वाद्भूत्वाभावे टत्वमभभावकाव्येषु कृतेषु 'कसस्पाधी'ऽभ्यन्वयोपे अतः परत्वाभावा-
दातो ङिउ इति न भवतीति भावः । अघुञ्जतेति । इत्स्य अजादिस्वाम्याचस्मिन्परे
कपरस्य अन्त्यलोपाभावाद्द परत्वाऽभावात् "आत्मनेपदेष्वनत" इत्यदादेशो न भवति
कृते सु शोऽन्तादेशे कसस्यऽङ्गोप इति भावः । अघुञ्जया । अघुञ्जयाम् । अघुञ्ज-
ध्वम् । अघुञ्जि । इति रुग्नि सिद्धयत् कृपाह—अगूहोति । दृत्वादिप्रत्ययपरत्वात्
कसस्य लुकि अजादिप्रत्ययाभावात् ऊराभावे रूपम् । अघुञ्जवदिति । कसलुगभावे
टत्वमभभावकाव्येषु वाणि । अतो दीर्घश्च । अघुञ्जामहोति । इत्ययादिप्रत्ययपरत्वाऽभा-
वाच्च कसलुक् । इति गूहयन्ताः स्मरितेय ।

उमक्षपदिन इति । भिरवादिनि भावः । भिन्वात्तुः सेः । शिधियत्प्रिति । किरशाश्च
गुण । इयङ् । शिधियु । शिधयिष्य । शिधियथुः । शिधिय । शिधाय—शिधयः । शि-
धिविष । शिधियिम । शिधिये । शिधियते । शिधिविरे । शिधिविये । शिधियाथे ।
शिधियिदथे—शिधिविदथे । शिधिये । शिधियिदथे । शिधियिमथे । शिधियेति । अवि-
ष्यति । अविष्यते । अघुत् । अघताम् । अघयत् । अघयत् । अयेत् । अयेत् । श्रीया-
त् । अविषोष्ट । लुङि विशेषमाह—यिभोति । यिधिवदिति । चङीति द्वित्वम् । अ-
विधियत् । अघविष्यत् । अघविष्यत् । अघुञ्जानिद् । नऽति । माते ह्यपि

ऋद्धनोः स्ये ७।२।७०॥ ऋतो हन्तेष्वस्य इट् स्यात् । भरिष्यति । २३६७
 रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८॥ शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः
 स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् । २३६८ उच्च १।२।
 १२॥ ऋवर्णात्सरो ऋनादी लिङ् तद्धपरः सिन्वेत्येतौ कितौ सनः । मृषीष्ट । मृषीया-
 स्ताम् । अभायीत् । अभायीम् । अभायुः । २३६९ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७॥
 सिचो लोरः स्यान्कृति । अभूत् । अभृष्टाताम् । अभरिष्यत् । ८९९ ह्रस्व इत्ये ।

धमर । इति सिद्धवाहस्याह—बभूवेति । बभूम । बभ्रु । बभ्राते । बभ्रिरे । इति सि-
 द्धवाहस्याह—बभूवे इति । बभ्रापे । बभ्रुद्वे । बभ्रु । बभ्रुवहे । बभ्रुमहे । लुटि स्ये
 इति नपेवे प्राप्ते—ऋद्धनोः । ऋत् हन् अवधोर्द्ध-द्वात् पश्चम्यर्थे षष्ठी । 'स्ये' इति षष्ठ्य-
 र्थे सप्तमी । 'आर्द्धधातुकस्ये' इत्यतः इति श्यनुवर्तते । तद्वाह—ऋन इत्यादिना । 'एका-
 च' इति इति नपेवस्यापवादः । भरिष्यतीति । भरिष्यते । भरतु । भरताम् । भरतव ।
 अभात । अवेत् । अवेत् । आशीर्लिङि परस्मैपदे मृ यात् इति स्थिते—रिङ् शय । श
 यक् ङिङ् पूर्वा द्वन्द्वत्सप्तमीबहुवचनम् । 'अयह यि विञ्जतोऽयतो यीति सप्तम्यन्त-
 मनुवृत्ते लिङो विशेषणम् । तदादिविधिः । शे सु यीति नान्वेत्ति, असम्भवात् । नापि
 यकि, अयमिवात् । अत एव 'अहृत्सावंधातुकयो'रित्यनुवृत्तमपि लिङं एव वि-
 शेषणम् । तद्वाह—शे यकीत्यादिना । ऋन इति । 'रीङ्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भा-
 वः । अह्रस्येत्यधिकृतम् । 'अह्र' इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । ऋद्धन्तस्याऽङ्-
 स्येति लभ्यते । आदेशे लकार इत् । लिट्वात् अन्तादेशः । निश्चयमानपरिमाण
 यैव सिद्धे लकारोच्चारणम्, इहागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणं च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रिया-
 दिति वच्यमाणमुदाहरणमुक्तम्, कृते रिङि 'अहृत्सावंधातुकयो'रिति दीर्घप्रसङ्ग-
 इत्यत आह—रीङि प्रकृते इति । कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिस्यर्थः
 स्यात्, 'रीङ्' इत्येव सिद्धे । अतो रिङि कृते सति न दीर्घं हाप्यर्थः । भ्रियादिति ।
 भ्रियास्तामित्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि मृषीष्टेत्यत्र गुणे प्राप्ते—उच्च । 'लिङ्स्ति
 चावात्तन्नेपदेशे' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ह्रको ह्रल्' इत्यतो ह्रलिति च । तद्वाह—ऋन
 वादिति । मृषीष्टि । द्विशेष गुणः । प्रभाषीदिति । परस्मैपदे सिचि कृदौ रपरत्वम् ।
 तद्धि तु अभू सत् इति स्थिते—ह्रस्वादङ्गात् । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति माध्य-
 म् । 'ह्रलो ह्रलि' इत्यतो ह्रलीति, 'संयोगान्तरस्य लोरः' इत्यतो लोप इति चानु-
 र्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूर्वमेव सूत्रं व्यावष्टे—सिचो लोरः स्यान्कृतीति । ह्रस्वाङ्कार् ।
 अच्योष्ट । अह्रादिहम् । अह्राविष्टम् । सिचः किम् । द्विष्टाम् । द्विष्टाम् । सुञ्जन्वा-

हरण प्रापयं स्वीकारः स्तेयं नाशन च । जर्घ्यं । जह्विष । जह्विये । हर्ता । हरि-
ष्यति । ९०० धृञ् घारणे । घरति । अघार्थात् । अघृत । ९०२ योञ् प्रापणे ।
निनयिष-निनेष । निनिये ।

अयाजन्ताः परस्मैपदिन । ९०२ घेट् पाने । धवति । २५० आदेच
उपदेशेऽशिति ६।१।३५॥ उपदेशे एजन्तस्य घ तोराएव ष्यान्न तु शिति ।

चरसमसौ । अमृति । 'दक्ष' इति सिध किरवाञ्च गुणा । 'क्षली'शुक्तेः अमृपाताम्,
अमृषतस्थन्न न सिज्लोपः । अन्त परत्वात् अस्य अद्वादेशः । अमृषा । अमृषापा-
म् । अमृढवम् । अमृषि । अमृष्व'ह । अमृषमहि । इघातुरनिट् । हरणं घतुर्विधमि-
त्याह—प्रापयनित्यादि । सघया—भार हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति, स्वीक-
रतीत्यर्थं । परस्व हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हारते वा । नाशयतीत्यर्थः ।
जहार । जहनु । जह्नुः । 'एकाच' इति इग्निपेधस्य ऋदिष्वेव छिटि नियमितस्यादिह
यलि इटि प्राप्ते 'अचरतास्वत्' इति छिपेध । अदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इष्
निपेध एव । तदाह—अर्थेति । छह्यु । छह । जहार-जहर । इति सिद्धवत्त्वाद्-
अह्वेति । ऋदिनियमादिट् । जहिस । जहिये । ऋदिनियमादिट् । जहाथे । जह्वि-
ठ्वे—जह्विन्वे । जहे । जह्विवहे । जह्विमहे । लुदादिषु मृञ् ह्व रूपानि । एञ् घातु-
रनिट् । ह्व ह्व रूपानि । ङीञ् घातुरनिट् ङोपदेशः । मयति-नयते । निमाय ।
निन्यतु । निन्युः । ऋदिनियमादिठ इट् । यलि तु 'अचस्तास्वत्' इति इग्निपेध-
स्य भारद्वाजिनियमादिह्विक्त्वर इत्यभिप्रेत्याह—निनयिष निनेषेति । निनिये । नि-
न्याथे । निनियह्वे—निनियह्वे । निन्ये । निनियवहे । निन्यिमहे । नेता । नेष्यति ।
नेष्यते । नयतु । नयताम् । अनयत् । अनयत । न्येत् । नयेत । नीयात् । नेषीष्ट ।
अनेषीत् । अनेष्ट । अनेष्यत् । अनेष्यत । इत्यजन्ता उभयपदिनो गताः ।

परस्मैपदिन इति । 'जि जि अमिमवे इत्येतत्पर्यन्ता' इति शेष । घेट् पाने इति ।
'स्तनघयीत्यादौ छीकर्षे टित्त्वत् अवधये टित्त्वत् इत्यर्थतया समुदायार्थेति' इति
हरदत्त । आदेच । एजन्तस्य घातोःशिति । 'छिटि घातो' इत्यतः घातोःशित्यनुवृत्तमृषा
विशेष्यते, तदन्तविधिरिति भावः । न तु शितानि । वा वासौ इष्येति अर्धवारपात्स
समी, प्रत्ययविशेषणत्वाच्चदादिविधि, इत्यस्यकारणकारादौ प्रत्यये परे इति सम्भ्यते ।
'हयपि च' 'न ह्यो लिटि' इत्यादिपूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या प्रत्यये इति
विशेष्यलाभः । 'अशिही ति न पशुदास । तथा सति छिद्रिन्ने 'प्रत्यये' परे इत्यर्थः
स्यात् । तदन्त 'मुठः' इत्यत्र ग्ळेघातोः । 'मातश्चोपसर्ग' इति कप्रत्ययो न स्यात्,
कप्रत्ययनिमित्तमात्वम्, आदन्ताप्रत्यय इत्यन्योन्याधयात् । 'शिति नेति' प्रत्यय-
मतिपेधे तु आदन्तस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकारकैऽभावात् प्रथममाधे कृते
कप्रत्यय सूपपाद् । शितीति बहुमीक्षाप्रपणे ग्ळेघातोभावि लिटि 'भावकमणो' इति

२३७१ आत भौ खलः ॐ १।३४॥ आदन्तादातोर्णल औकारादेशः स्यात् ।
 दधौ । २३७२ आतो लोप इटि च ६।१।६४॥ अजाद्योराद्यवाद्भ्रूयोःकिरुटिो-
 पयोगातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वात्लोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति
 निषेधः । द्विरने कृते आलोपः । दधत्तुः । दधुः । दधिय-दधाप । दधिव ।
 दधिम । घाता । २३७३ दाघा च्चदाप १।१।२० ॥ दारूपा धारूपाय घातवो

सति ष्ति आत्वे आतो लोप 'जाड' इति न सिञ्च्येत, पशः शिखर तस्मिन्परे आ-
 त्त्वस्य निषेधात् । अतः कर्मधारयमाधिराय इत्संज्ञकाराकारादौ प्राचये परे नेतव्यं आ-
 धितः । एवं च पर्युदासेऽपि न चतिः । इत्संज्ञकारादिमिच्छप्रत्यये विवक्षिते हाया
 अयणेन मुञ्च हायत्र कर्मप्रयोगात्प्रोक्ते आत्वोपपत्तेः । उपदेशे ऋम् ? घेता, स्तोता ।
 घातो किम् ? गोम्याम् । 'गमेदोः' इति दोषप्रयोगपरेशान् उपदेशे वा ष्च तद्धन्
 स्यात् गो इत्यस्य प्राप्तिः । न च मेहादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमाश्चमिति
 न नाद्गमम्, 'दधीर्चा माह' इति निर्देशेन 'मानुष्यन्वृत्तमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापना
 दिव्याम्नां तावत् । तथा च प्रकृते छिटि द्विःशदौ दधा अ इति स्थिते—घात भौ ।
 औ इति लुप्तप्रथमाकम् । अहस्येत्यधिकृतं पञ्चास्या विपरिष्यस्यवे । 'आत' इति न-
 द्विशेषणम् । तद्धन्तविधिः । तदाह—भादन्तादातोरिति । णत् प्रकृतिश्च चादुरेवेति
 घातुपहणम् । तथाच खल औत्वे वृद्धौ रूपमाह—दधारिति । दधा प्रतुमिति स्थिते
 —घातो लोपः । 'आर्धघातुके' इत्यधिकृतम् । 'दीहो शुद्धिरयतः अचि विहतीति
 घानुवर्तते । अर्धघातुकेषु कविशेषसत्त्वात्तदादिविधिः । विहति अजादादंधातुके
 इटि प आतो लोप इति सम्पत्ते । कळितमाह—प्रजायोरिति । इटः आर्धघातुश्च त्त
 तदवयवत्वाद्गोम्यम् । किञ्छीति च ह्यो न विशेषणम्, इदमहणमामय्यात् । इटिप-
 नेन वत्तमपुरपेकवचनम् इडागमश्च गृह्यते । अजातोः किम् ? खलघातोः कर्मणि छटि
 यकि खलायते । आर्धघातुचयोः किम् ? यान्ति यान्ति । दधौ इत्यत्र तु विहृत्वामा-
 दाच्छालोपः । सति तस्मिन् औत्वं न स्यात् । ननु घा असुप इति स्थिते द्विवाग-
 रत्वादाकृतेपे सति पृकाथ्यनाम'वात् द्वित्वं न स्याद्विवागस्य परिहरति—द्वित्वादि-
 त्वादिना । घेटघातुरनिट् । भारद्वाजनिघमात् थळि वेदिरयाह—दधिम दधापेति । इट्
 पथे आलोपः । दधयुः । दध । दधौ । इति सिद्धवरत्वाह—दधिरिति । वसि आत्वे क्वा
 दिनिपमादिटि आलोप इति भावः । दधिमेवपि पर्व ज्ञेयम् । घातेति । लुटि आत्वे
 तासादि इति भावः । घास्यति । घयतु । अययत् । घयेत् । आशीलिङि घुर्मजाकार्यं
 अययत् घुर्मजां दर्शयति—दाघः च्चदाप । 'दे'त्यनेन स्वाभाविकःऽऽकारान्तयोः 'हु दाघ
 दाने' 'दाष् दाने' इत्यनयोः घृतात्त्वयोः 'दो अवसण्डने' 'देर् रचणे' इत्यनयोः क्वा
 णिकयोश्च, 'घोरत्यनेन स्वाभाविकःऽऽकारान्तरम् 'हु घाम् घाणपोपगयोः' इत्यस्य,
 क्वाण्यिदस्य 'घेट् घाते' इत्यस्य च ग्रहणम् । 'गामादाग्रहणे'ष्वविधेयः' इति परिमा-

पुसंज्ञाः स्युर्दाप्येवौ विना । २३७४ एलिङि दा।।६७॥पुसंज्ञानां मास्यादीनां
 चैव स्यादार्षघातुके किति निवि । घेयात् । घेयास्ताम् । घेयास्तुः । २३७५ वि-
 भाषा घेट्शब्दयोः ३।१।४६॥ ग्राम्यां ब्लेषहू वा स्यात्कृत्वाचिनि छिपि परे ।
 'चि' (सू २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् । २३७६ त्रिभाषा घा-
 घेट्शाब्दासः २।४।७२॥ एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अघात् ।
 अघाताम् । अघुः । २३७७ यमरमनमार्ता सक्च ७।२।७२॥ एषां सक्स्वा-
 देभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेपु । अघासीत् । अघासिष्टाम् । अघासिषुः । १०३

पायजात् सत्र दाप्रहणेन धारूपराधावि प्रहणाच्छ । अत एव 'दो ददू घो.' इत्यत्र धेविनि
 वृत्त्यर्थं दाप्रहणमयंयत्, दघातेर्हिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः । तदाह—दात्वा धा
 रुगदने त । धनिङि । पुरिति प्रयमान्तम् । 'आर्षघातुके' इत्यधिकृतम् । 'धुमास्यागा
 पाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते । धु मा स्या गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वात् पृष्ठीबहुवच-
 नम् । तदाह—पुसंज्ञानां मास्यादीनामिति । किति लिङ्गिति । 'दीङो धुङि' इत्यतः । कितौत्य-
 नुवृत्तेरिति भावः । द्वितीति नानुवर्तते । छिडार्घघातुकेभ्य द्वित्वासंभवात् । छिडि
 ष्टेः सिचि प्राप्ते—विभाषा घेट् । 'छिडि पृष्ठी' इत्यनुवर्तते । 'एधिद्रुल्लभ्य' इ-
 त्यतः कर्तारि चदिति च । तदाह—आर्षानिति । घेट् चि आर्ष्यानिर्देशः ।
 अदधदिति । चिङि द्विवे आह्वोप इति भावः । अदधताम् । अदधन् । अ
 दधत् । अदधतम् । अदधत् । अदधम् । अदधात् । अदधाम । अदधामपक्षे विशेष-
 माह—विभाषा धा । 'ण्यदधत्रिपार्श्व' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते । 'गातित्या' इ-
 त्यतः । 'सिचः परस्मैपदेऽपिचि' । तदाह—एभ्य-रति । 'आ गन्धोपादाने' 'घेट् परने'
 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' 'धो अन्तकर्मणि' एषां समाहाद्द्वन्द्वापञ्चम्ये
 कवचनम् । शोप्रभृतीनां कृत्वाश्वानां निर्देशः । घेट् 'गातित्यायुषा' इति
 नित्यं प्राप्ते अन्वेषानमात्रे वचनम् । अपुरिति । 'वरयपदान्तात्' इति पा
 रूपम् । अघाः । अघातम् । अघात । अघाम् । अघाव । अघाम । सिचो लुगमा
 षपक्षे आह—यमर । यम, रम, नम, आत् एषां द्वन्द्वात्पृष्ठीबहुवचनम् । 'आर्षित्य-
 नेन आदन्तं गृह्यते । तदाह—एषा सक् स्यादिति । सकि ककार इत्, अकार उबधार-
 णार्थः । कित्वादन्तावयवः । चकारेण 'इदधति' इत्यतः इति 'सुसुभृज्य' इ-
 त्यतः परस्मैपदेऽपिचि धानुहृष्यत । 'अञ्जेः सिचोभ्यतः सिचोति च । छक्च पष्टया
 विपरिणाम्यते । तदाह—एभ्यः सिच इट् चेत । अघासीदिति । घातोः सगामामः । सिच
 इट्, ईट् । 'इट् ईटि' इति सिञ्छोपः । अघासिष्टामिति । अघृष्टत्वाऽन्तादीदमावाद्य
 सिञ्छोप । सरय पाषे तकारस्य दृष्टवेन टः । अघासिपुरिति । अघासी । अघासिष्टम् ।
 अघासिष्ट । अघासिष्टम् । अघासिष्टव । अघासिष्टम् । दधपि अघासीदित्यत्र समि-
 द्योर्विधिर्नार्थं पृव, त्पापि अघासिष्टामिषाद्यर्थम् आतः सतिद्विधातम् । यमादीनां

ग्ले ६०४ ग्लै इयं चये । इयं चयो घातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिय—ज-
ग्लाय । २३७८ चाऽन्यस्य संयोगादेः ६।४।६८॥ घुमास्यादेरन्यस्य संयोगा-
देर्घातोरात् एवं वा स्यादाघंघातुके किति लिटि । ग्लायत् । ग्लेयात् । अग्लाय-
सीत् । ग्लायति । १०५ घे न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः । ६०६ द्वै स्रज्ने ।
६०७ प्रै तृष्टौ । १०८ ध्ये चिन्तायाम् । ६०९ रै शब्दे । ६१० स्यै ६११ घ्यै
शब्दसङ्घातयोः । ग्लायति । घोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । घोपदेशफलं
तु तिष्ठ्यासति, अतिष्ठ्यपदित्यत्र परम् । ११२ खै यदने । ११३ चै ६१४ जै

तु अयंसीदित्यादौ हलन्तवृद्धयवृद्धेरभावाद्यर्थम्, अयसिष्टामित्याद्यर्थं च तदेतत् तत्तदा-
तुषु स्वप्तीभावव्यति । अघास्यत् । ग्ले ग्लै इयं चये । घातुक्षय इति । यलक्षय इत्यर्थः ।
अनिटाविमौ । ग्लायतीति । शपि आयादेशः । निट्प्रियावादात्त्वं न । अग्लायति ।
ग्लि आस्ये 'आस औ ग्ल' इति औभावे वृद्धिरिति भावः । अनुसादौ द्विधे कृते
आसो छोपः । जग्लतुः । जग्लुः । भागद्वाजनिवमास्यञ्चि घेदित्याह—अग्निय अग्ला
येति । इत्युभे आसोपः । जग्लथुः । जग्ल । ग्लौ । जग्लिथ । जग्लिम । ग्लता ।
ग्लायति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् । आसीर्लिङि आस्ये कृते ग्लायत्
इति शिष्ये—वाऽन्यस्य । आसंघातुक इत्यधिकृतम् । 'पलिङि' इत्यनुवर्तते । 'घृ-
ति प्रथमान्तम् । 'आसो छोप इति च' इत्यतः 'आस' इत्यनुवर्तते । कामादन्यस्ये-
त्यपेक्षयां घुमास्यागापाजहातिसां दधीति प्रकृतत्वात्तेभ्योऽन्यस्येति लभ्यते । तदा-
ह—घुमास्यादेशिगोदिना । क्लीबे । 'दीङो युङि विङिति' इत्यतः तदनुसृष्टेरिति
भावः । द्वितीति तु नानुवर्तते, लिङात्संघातुकस्य लिङ्वाऽसम्भवात् । अग्लायति ।
'यमरमेः स्यादन्तात्वात् सगिरी । अग्लायति । अग्लायिपुरियादि । अग्लायत् ।
ग्लायतीति । ग्लेघातोश्च क्पाणीति भावः । घे न्यकरणे इति । पकारमन्योऽन्यम् ।
इत आरभ्य पकारान्तानां संयोगादीनां खैवदेव रूपाणि प्रत्येतथ्यानि । 'रै दाब्दे'
इत्यर्थात् न तु असंयोगादीनाम् आसीर्लिङि 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येवं न भव-
ति, तेन रायादिर्यादि क्पमिति विशेषः । स्यै इयै इति । घोपदेशेषु स्याघातोः पयुं-
दासादाघो न घोपदेशः । द्वितीयस्तु घोपदेशः । तस्यस्य दुस्वसम्पन्नकारनिर्देशः ।
सत्वे कृते इति । 'घायादेशेरिति परस्य सकारे सति निमित्ताऽप्यायात् एवनिर्गत्यरिति
भावः । तिष्ठ्यासतीति । एयैघातोः कृतसत्वात् सति आस्ये स्यात् इति सप्रगो-
ष्ठितिपि शपि 'सम्पद्योः' इति द्विधे 'शर्पूर्वाः एया' इति सकारयकारनिवृत्तौ
'तास्त्यासति' इति शिष्ये अग्लायत् इति 'सम्पद्य' इति शब्दे सकारस्य ह्यः पररा-
दादेशसकारस्याच्च घाये 'तिष्ठ्यासतीति' रूपम् । स्वाभाविकमकारादित्ये स्वादेशस-
कारादिवाऽभावात् परत्वं न स्यादिति भावः । अतिष्ठ्यपदिनि । एयैघातोः कृतसत्वात्
स्यो आस्ये 'मत्ति' इति युक्ति समापि इति न्यन्तात् 'इति अदागमे ति' इति 'इतश्च'

१२५ वै ल्ये । चायति । जञी । साता । 'धुमास्या—' (सू २४६२) इत्यत्र 'विभाषा प्रायेद्—' (सू २३७३) इत्यत्र च स्वतेरेव प्रदर्शनं न त्वस्य । तेन एतद्विज्ञुहो न । सायात् । अजासीत् । ११६ के ११७ गै शन्दे । गेयात् । अजासीत् । ६१८ शै ६१९ भैपाके । १२० वै ६२१ ओषै शोषणे । पायात् । अजासीत् । 'धुमास्या—' (सू २४६२) इति शब्दे, तदपवाद 'एनिङि' (सू २३७४) इत्येव, 'गातिस्था' (सू २२२३) इति सिञ्जुक् च न । पाकारस्य लाङ्गिकरणात् १२२ छै वेधने । स्तायति । १२३ षो वेधने । शोभायां च इत्येके । स्तायति । ६२४ देप् शोषने । दायति । अघुरशादेरसिञ्जुहो न । दायत् । अदासीत् । १२५ पा पाने । 'प्राग्भा—' (सू २३६०) इति विवादेशः । तस्यादन्तवाचोपधगुणः । पिबति ।

इति इकारलोपे 'निधिदुस्य' इति चञ्चक्षुः 'नेरनिङि' इति निलोपे 'षी चङ्घुरघाया' इति द्वये 'चटि' इति रूपम् इत्यत्र द्विवे 'घपूर्वा' इति सकारवकारपकारमां निवृत्तौ सत्यां 'स-यत्' इति द्वये इत्याः परस्माद्देशसकारादेशस्य सस्य परस्वे, तस्य ष्टुश्वे अतिष्टपदिति रूपम् । स्वामाविक्रसकारस्ये त्वादेशसकारत्वाभावात् परत्वं न स्यादिति भावः । जञी मनासिनि । जै गतोः पैघातोश्च णञि आस्वे द्विस्वाशौ वृद्धिरिति भावः । ननु 'एनिङि' इत्यत्र 'धुमास्यागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्त्या सौघातोराशीलिङि 'सायादित्यत्र एः रूपात् । तथा लुङि सगितोः अजासीत् असातिष्ठामित्येव रूपते । तत्र 'विभाषा प्रायेद्शास्त्रात्' इति सिचो पाठिके लुङि असात् असातामित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह—'धुमास्येत्प्रायेत्' इति । 'षी अन्त-कर्मणि' इति रयन्विकरणास्येत्यर्थः । अत्र इत्यादन्तेन शरथम् । 'विभाषा प्रायेद्' इत्यत्र रयन्विकरणाभ्यां साहचर्याच्च । पै लोपे शोषणे । पायति । चायति । 'भोदि तश्च' इति निष्ठान्वाप्यमोदित्वम् । ननु पैघातोः कर्मणि छटि यकि आस्वे पापते इत्यत्र 'धुमास्यागापाजहातिसां दलि' इति ईस्वं रूपात् । तथा आशीलिङि पायात् इत्यत्र 'एनिङि' इति एः रूपात्, तत्रापि 'धुमास्यागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्तेः । तथा लुङि 'अजासीदित्यत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुङि 'यमाम' इति हट अमावाप्तसन्निवोगश्चिष्ट सगपि नस्यादित्यत आह—'धुमास्येतीश्वभिरादिना । परस्वस्येति । उदाहृतसूत्रत्रये लघुण्यपतिपदोक्तपरिभाषया आदन्तत्वेन उपदिष्टस्यैव पाघातोऽङ्गणम्, ननु पैघातोः कृतत्वस्येति भावः । एवञ्च प्रकृते पैघातोराशीलिङि पायादित्येव रूपम् । लुङि सगितोः अजासीत्, अजासिष्ठामित्येव रूपम् । ६१८ शै ६१९ भैपाके । १२० वै ६२१ ओषै शोषणे । पायात् । अजासीत् । 'धुमास्या—' (सू २४६२) इति शब्दे, तदपवाद 'एनिङि' (सू २३७४) इत्येव, 'गातिस्था' (सू २२२३) इति सिञ्जुक् च न । पाकारस्य लाङ्गिकरणात् १२२ छै वेधने । स्तायति । १२३ षो वेधने । शोभायां च इत्येके । स्तायति । ६२४ देप् शोषने । दायति । अघुरशादेरसिञ्जुहो न । दायत् । अदासीत् । १२५ पा पाने । विवादेश इति । 'प्राग्भा' इति शेषः । तस्येति । विवादेशस्य अदात्तत्वात् न लरूपधुत्र इति

पेयात् । अयात् । ९२६ मा गन्वोपादाने । जिघ्रति । प्रायात्—प्रेयात् । अघ्रात्—
अघ्राणीत् । ९२७ ष्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । घमति । ६२८ छा- गतिनिवृत्तौ ।
तिष्ठति । 'स्वादिभ्यश्चासेन'—(यू २२७७) इति पत्वम् । अघितशो 'उपगमात्—'
(यू २२७०) इति परत्वम् । अघिताता । स्वेयात् । ९२६ ष्मा अश्व्यासे । मनति ।
६३० दाण् दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् । ९३१ इह क्रीडिष्ये । इरति ।

माग्ये स्पष्टम् । अनिडयम् । पपो । पपयुः । पपुः । मासद्वात्तनियमात् यलि वेद्—रवि-
य—पराय । पपयुः । पप । पपो । पविब । पविम । क्रादिनियमादिद् । पाता । पा-
स्यति । निवतु । अविषत् । पिनेत् । आशीर्लिङि 'र्लिङि' 'हृत्वेऽवमिप्रेषाह—पेया-
रिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुगिभ्यश्चिप्रेषाह—अपातम् । अतुः । अराः ।
अपातम् । अपात् । अपाम् । अपाव । अपाम । अपास्यत् । हा व-भावादने । 'पाघ्रा-
ष्मा' इति सिद्धिपये जिघ्रादेशः । तदाह—निघ्नोति । यनिडयम् । जघ्नौ । जघ्नतुः ।
जघ्नः । मासद्वात्तनियमात् यलि वेद्—जघिय । जघ्राय । जघ्नयुः । जघ्न । जघ्नौ । ज-
घिय । जघिय । क्रादिनियमादिद् । घ्राता । घ्रास्यति । जिघ्नतु । अजिघ्रत् । जिघ्रेत् ।
आशीर्लिङि 'वाऽन्वयस्य संयोगाद्' इत्येवविह्वलपं मत्वा आह—रयात्—प्रेयादिति ।
'विमाया प्रायेद्' इति सिचो वा लुक् । लुगमात्रपक्षे आऽन्तरात्सगिठौ । तदाह—
अनात् । अनासादिति । ष्माघ्रातुरनिद् । 'पाघ्राष्मा' इति सिद्धिपये षमादेशः । तदाह—
इ—वमनेति । दम्नो । दम्नतुः । दम्नुः । दम्नय—दम्नाय । दम्नयुः । दम्न ।
दम्नौ । दम्निय । दम्निय । दम्नात् । ष्माघ्रात् । षमास्यति । घमनु । अघमत् । घमेत् ।
ष्माघ्रात्—ष्मेयात् । अष्मासीत् । अष्मास्यत् । ष्माघ्रातुः षोपदेशः कृतपदुस्वनि-
देशः । सिद्धिपये 'पाघ्रा' इति तिष्ठादेशः । तदाह—निघ्नोति । तस्यो । अघितहावि-
स्यत्र हृत्कृत्वगोत्र्यां परस्वामावेऽपि पत्वमाह—स्वादिभ्यिति । तस्यतुः । तस्युः । त-
स्यिष—स्य्याथ । तस्ययुः । तस्य । तस्यो । तस्यिब । तस्यिम । स्थाना । अघि-
घ्रातेत्यत्र 'साराऽशोः' इति परत्रनिषेधमासद्वाह—उपगमादिति । षासमिति । स्था-
स्यति । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् । आशीर्लिङि संयोगादिश्वेऽपि घुमास्पादेशस्य-
त्वाऽभावादेवविह्वलपे न, किन्तु 'र्लिङि' इति निरनेत्र परम् । तदाह—स्वेया-
रिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । अश्यात् । अश्यास्यत् । ष्मा अश्व्यासे इति ।
अघमप्यतिद् । 'पाघ्रा' इति सिद्धिपये षमादेशः । तदाह—वमनेति । मन्तौ । म-
न्ततुः । मन्तुः । मन्तिय—मन्नाय । मन्तयुः । मन्त । मन्तौ । मन्तिय । मन्ति-
म । मनात् । मनास्यति । मनतु । अमनत् । मनेत् । मनायात्—मनेयात् ।
अमनासीत् । अमनास्यत् । दाण् दाने इति । अघमप्यनिद् । 'पाघ्रा' इति सिद्धि-
पये षष्ठादेशः । प्रणियच्छति । 'निर्गद्' इति षावम् । ददौ । ददतुः । ददुः ।
ददिय—ददाय । ददयुः । दद । ददौ । ददिय । ददिम । दावा । दास्यति ।

दोर्गिस्क्रितोरियन स्यात् । परमपि स्वरत्यादिद्विकल्पं वाधित्वा पुरस्तारप्रतिषेधका-
ण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमात्रित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम ।
परत्वात् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २३६६) इति नित्यमिट् स्वरिष्यति । स्वर्वात् ।
अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्थात् । अस्वार्थाम् । ६३३ स्मृ चिन्तायाम् ।
६३४ इत् संवारे । ९३५ सृ गन् । क्वादिस्वार्थेत् । मस्यं । सस्यन । रिच् ।

उक्त्वेत समाहारद्वन्द्वत् पठ । उक्त् प्रत्याहारः । अङ्गस्यत्वचिहृतं पञ्चम्या विपरि-
णसम् उक्त्वा विशेष्यते । सन्दन्तविधिः । 'एकाच उपदेशे' इत्यतः एकाच इत्यनुवृत्तं इ-
गन्तेऽन्वेति । 'नेद्वन्निहृति' इत्यतो नेद्विति । क्वितीति सप्तमो षष्ठ्यर्थः । गृच क्च
क्वौ तौ इतौ पर्येति विषयः । गकारस्य चर्त्वेन निर्देशः तदाह—त्रिन एकाच इत्यादि-
ना । गकारप्रारम्भेयः किम् ? मृण्युः । 'शब्दाजिस्यञ्च म्स्तुः' इति चकाराद् भूधातोः म्स्तुः ।
तस्य गित्त्वादिट् न । किंत्वे तु स्यात्स्वरित्यत्र 'सुमारथा' इति इत् स्यात् । इत्न
स्यादिस्यनन्तरं अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । नान्वयं शङ्का न युज्यते । 'अप्युक्तः
कृति' इति निषेध वाधित्वा परत्वात् 'स्वरतिस्तीर्णति विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत्र आह—
परमपीत्यादि नामधेयान्तरम् । पुरस्तारप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वर-
स्यादिविकल्पं वाधित्वा अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । 'आह्वंघातुदशोद्विस्वादि-
विधिकाण्डारम्भेन 'नेद्वन्निहृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वरति'
इति विकल्पोऽप्यनेन वाध्यते इत्यर्थः । परमपीत्यादिः प्राप्ते इत्यन्तः शब्दाप्र-थः ।
परिहरति—क्वादिनियमात्रित्यमिडिति । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावान् इतिनिषेधः
स लिटि चेत् तद्धिं प्राद्विभ्य ष्वेशु च्चत्वाद्वादिता भावः । लुटि—स्वतिता—स्वतां । लुटि
स्ये 'स्वति' इति विकल्पं निरस्यति—परत्वादिन । स्वरत् । अस्वत् । स्वरेत् । स्व-
र्वादिन । आशौलिङि 'गुणोऽतिसंयोगाद्यो' इति गुणः । अस्वारीदिति । 'स्वति' इति
इत्पथे वृद्धिरिति भावः । अस्वारीदिति । इत्भाषे 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिरिति
भावः । स्मृ चिन्तायामिति । अयमप्यमिट् । रमार्त । लिटि अतम इति किरयपि
गुणः । यलि तु गुणे उपधावृद्धिः । सस्मार । सस्मारत् । सस्मरत् । अदन्तश्चात्तारद्वा-
जमतेऽपि क्वादिनियमप्राप्तस्य इत् यलि नित्यनिषेधः । सस्मर्यं । सस्मरयुः । सस्मार ।
सस्मार—सस्मर । सस्मारिव । सस्मारिम । स्मतां । लुटि स्ये 'अदन्तो' इति इत्—
स्मरिष्यति । स्मात् । अस्मरत् । स्मरेत् । आशौलिङि 'गुणोऽति' इति गुणः—स्म-
र्वात् । लुटि सिचि वृद्धौ रपरत्वम्—अस्मार्थात् । अस्मरिष्यत् । इत् संवारे इति ।
अयमपि स्मृधातुषत् । सृ गन्विनि । अदन्तोऽप्यमिट् । सरति । लिटि संयोगादि-
त्वाऽभावात् 'अतद्येति गुणे न । सस्मार । सस्मरत् । सस्मरुः । क्वादिस्वार्थेत् । संधातोः
क्वादिस्वार्थादिति भावः । समर्थेति । क्वादिवात्पठयपि नित्यं निषेध इति भावः ।
सस्मरुः । सस्म । सस्मार । सस्मर । सस्मर । सस्मर । इत्यपि ज्ञेयम् । सर्तां । लुटि

सियात् । अगर्थीत् । अगर्थीम् । २३८२ सतिशास्यतिभ्यश्च ३।१।१६।
 एम्परच्चेरुच्चात्कर्त्तरि लुङि । इह सुतयां यामिना साहचर्यात् सर्यती औहो-
 त्यादिकावेव गृह्येते । तेन भाष्योर्नाह । शोघ्रगतौ तु 'वाघ्राभ्या' (सू २३६०)
 इति चिनि धीपदेश । धावति । ६३६ ऋ गतिप्रारणयोः । ऋच्छति । २३८३
 ऋच्छत्यृताम् ७।३।११० तौदादिकरय ऋच्छते ऋवातो ऋनां च गुण स्या
 त्स्तिटि । यलि प्राक्वदुपधादिति । आर । आरतुः । आर । २३८४ इडस्यति-

'ऋद्धने' इति इट्-सरिभ्यति । सरत् । असरत् । सरेत् । आशीर्लिङि संयोगादित्वा
 उभावात् गुणोर्द्धि' इति न गुणः । किं तु 'रिङ् वापरिच्छद्भु' इति रिङ्गिषाह-रिङ्गि-
 ति । त्रिषादिनि । रोङि प्रकृते रिङ्गविधियामर्थाख दीर्घे इति भाव । अनाथीदिति ।
 सिचि यद्वा रपरत्वम् अत्र चलेरडभाषाङ्गिणुमाह-सर्णि । ङि लुङीपनुवर्षते ।
 'णिभिद्रुसुभ्य' ह्यस्यतः कर्त्तरि, चङिति । तदाह-एभ्य इति । तत्रश्च प्रकृते 'असार्थो'
 दित्यत्र अल्लूस्यादिति शङ्का सूचिता । तां परिहरति-एह वृत्तात्पदिना । इह अल्लू
 विधौ शास्त्रीत्यनेन लुप्तविकरण' शासिगृह्येते इति निविशाम्, तस्य विकर-
 णान्तरामावात् । एव च तत्साहचर्यात् सूधानु अघातुश्च औहोत्यादिकौ रङ्ग-
 विकरण्यावेव गृह्येते इत्यर्थं, लुप्तविकरणत्वमन्यादिति भाव । तेनेति । लुप्त
 विकरणयोरेव प्रकृतेन भ्वादिगणस्थयो सूधानुअघात्वोरङ् मत्पथं । तरेव सू-
 धातोर्गतिस्वामाम्यवृत्तेरुक्तानि रूपानि । यदि शोघ्रगतौ सूधानु, तदा तस्य
 विशेषमाह-शोघ्रगती रिति । शोरादेश इति । घोररङ्गस्य 'घोरिति प्रथमान्तम् ।
 'धौ' इत्योकारान्त आदेशे ह्यस्य । 'वाघ्रा' इति सूत्रे सतीति रितया निर्देशः ।
 लुप्तविकरणनिर्देशस्तु अविशेषित इति भाव । 'सतेर्वगितायां गतौ धावादेश' इतिवा-
 तिक्रममिप्रोत्पद्येत् । धावतीति । धावि सूधातोर्धौभावे आवादेशः । धावतु । अघा-त् । धा-
 वेत् । ऋ गतिप्रारणयो । अनिटि । 'वाघ्राभ्या' इति शिद्विषय ऋच्छादेशः । तदाह-ऋच्छ-
 तीति ननु ऋ अतुस इति श्रियते द्वित्वे डादत्वे रपरत्वे इडादिनेव 'अत आदे' इति
 दीर्घे भा ऋ अतुस इति श्रियते 'असपागात्' इति किरादुत्तरस्य इत्य गुणाभावे
 यण बाधित्वा परस्वादाद्गुणे अरनुरिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह-ऋद्धत्य-
 तम् । 'दपदेर्दिगि ङिति' इत्यतो ङीति, 'अतश्च संयोगादेर्गुण' ह्यस्यतो गुण इति
 चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋत् एषां द्वन्द्वद्वन्द्ववचनम् । बहुवचनारेव ऋकारपरलोपो
 गम्यते । प्ररिलयेन च ऋकारेण अघातुरेव गृह्यते । अघातान्तघातुप्रकृते, 'ऋतश्च
 संयोगादेर्गुणा' इत्यस्य वैयर्थ्यात् । 'ऋच्छ गतीन्द्विप्रकृत्यमृतिभावेण' इति शौदा-
 दिकस्य 'ऋच्छतीति रितया निर्देश' । औषादिकस्य घातोस्तु अघातेनच सिद्धे ।
 एतद्-घोदादिकरय ऋच्छतेरित्यादिना । किदर्थमपीदं सूत्र पररादादित्यपि भवति ।
 यति प्राक्वदिति । 'इत्तु कौटिल्ये' इत्यत्र उक्तया रितया किरसु चरितार्थोऽप्यर्थं गुणः

व्ययतीनाम् ७।२।६६॥ अद् श्रु म्येम् एभ्यस्यलो नित्यमिद् स्यात् । आरिष्य । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षात् । आर्षाम् । ९३७ गृ ९३८ घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्ष । अर्षिव । रिष् । प्रियात् । अगर्षात् । ९३९ ष्टृ हृच्छने । ६४० स्तु गती । सुस्तोष । सुस्तुव । स्तुयात् । 'षिभि—' (सू३१२) इति

'अचो ङिति' इति वृद्धपेचया परावात् यद्यपि भवति । ततो रपरत्वे उरघावृद्धि-
रिष्यत् । अरेति । अघातोळिति तिपो ङळि द्विरे उरदत्वे हलादिशेषे 'अत मादे-'
इति दीर्घे उरररूपदस्य वृद्धौ रपराये सवर्णदीर्घे इति भावः । आरुतिरिति । पूर्ववत्
द्विरेवाशौ आ अ अर्तासति रिष्यते कित्वाद्गुण्यनिपेधे प्राप्ते 'अष्टास्यताम्' इति गुणे
रपरत्वे सवर्णदीर्घे इति भावः । आहरिष्येवम् । याञ्च सु प्रादिनियमप्राप्तस्य हटः
'अचस्तास्यत्' इति अदन्तावात् भारद्वाजमतेऽपि निपेधे प्राप्ते आह—रदत्वति ।
पञ्चम्यधे षष्ठी । 'अचस्तास्यत्' इत्यतः अलीत्यनुवर्तते । 'विभाषां सुमिदरो' इति
पूर्वसुप्रादिभाषाप्रहणमस्वरितत्वाच्चाऽनुवर्तते । तदाह—अद् अ शवादिना । आर्द्धधातु-
कस्येदिस्यनुपुत्तौ पुनरिदम्प्रहणं तु 'न वृद्धयश्चतुर्म्यं' इत्यतो नोऽनुवृत्तिनिवृत्तये ह-
त्याहुः । आरिष्यति । आरथुः । आरुः । आर । आरिव । आरिम । प्रादिनियमादिट् ।
अरिष्यतीति । 'अदन्तो' इति इट् । अष्टुत् । आष्टेत् । अर्षादिति । 'गुणोऽति' इति
गुणे रपरत्वमिति भावः । आर्षादिति । सिचि वृद्धिः । 'सतिशारत्यतिम्यश्च' इति अह-
त्तु न, सत्र भौवादिकस्य अघातोर्न प्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः । आरिष्यत् ।
'अदन्तोः स्ये' इति इट् । गृ घृ सेचने । अनिटी । गतीति । जगार । असंयोगादिवात्
'अत्तश्च' इति गुणो न । जप्रतुः । जप्रुः । प्रादिनियमेन इटि प्राप्ते 'अचस्तास्य'दिति
नेट् । अदन्तावात्तद्भारद्वाजमतेऽपि नेट् । तदाह—जगर्षेति । जप्रथुः । जप्र । जगार-
जगर । जप्रिषेति । प्रादिनियमादिट् । जप्रिम । गर्ता । गरिष्यति । 'अदन्तो' इति
इट् । गरात् । अगर्षत् । गरेत् । मित्रिति । आकीळिति असंयोगादिवात् 'गुणोऽति'
इति गुणाभावे 'रिष् शयागलद्धु' इति रिद्धिस्यधेः । प्रियादिति । रीळि प्रकृते रिद्धि-
धेन दीर्घः । अगर्षादिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अगर्षाम् । अगरिष्यत् । 'अदन्तो'
इति इट् । घृघातोस्तु भौवादिकस्य घृत घर्षः घृणा इत्यप्रेव प्रयोगः, भान्यप्रेति 'त-
उरररूपदुः' इति सुप्रे भाष्ये स्पष्टम् । ष्टृ हृच्छने इति । हृच्छने कुटिलीभवनम् । च्व-
इति । दध्वार । 'अत्तश्च' इति गुणः । दध्वरतुः । दध्वरुः । यलि 'अचस्तास्यत्' इति
प्रादिनियमप्राप्त इट् न । अदन्तावाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट् । दध्वर्थे । दध्वरथुः । द-
ध्वार । दध्वार-दध्वर । दध्वरिव । दध्वरिम । प्रादिनियमादिट् । च्वर्ता । 'अदन्तो' इति
इट्-च्वरिष्यति । च्वरात् । अच्यत् । च्वरेत् । आशीळिति 'गुणोऽति' इति गुणः ।
च्वर्षात् । अच्यर्षात् । अच्यरिष्यत् । स्तु गती । अनि । च्वरति । सुस्त्राथ । अस्तुसाशौ
दिसवात् गुणाभावे षवह् । सुस्तुवत् । सुस्तुव । प्रादित्वाग्नेट् । तदाह—सुस्तोषेति ।

चङ् । लघुवर्णान्तरात्तत्रात्तुङ् । असुसुवत् । १४१ पु प्रसवेस्वयंयोः । प्र-
 वोऽम्यनुष्ठानम् । सुपोय-सुपविय । सुपुविव । सोऽ । २३=५ स्तुसुधुम्भ्यः
 परस्मैपदैषु ७।२।७२॥ एभ्यः षिच इट् स्यात्परस्मैपदैषु । अशायीत् । पूर्वो-
 त्तराभ्यां भिद्भ्यां ताहचर्मात्सुनोतेरेव प्रहणमिति पत्ते अशोषीत् । १४२ पु
 अशयोः । २३=६ श्रुवः शृ च ३।१।७३॥ श्रुवः शृ इत्यादेशः । स्यात् रनुप्रत्ययश्च
 शन्वियये । शनोऽनवाद् । शनोर्लिट्वादांतीर्णुणो न । शृणोति । शृणुवः । २३=७
 हृशृणोः सार्धंघातुके ६।५।८७॥ शृणोतेः रनुप्रत्ययात्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चा-

सुसुवथुः सुसुव । सुप्ताव-पुप्ताव । सुत्वेति । ऋदिग्गान्तेट् । सुसुमेवपि शेषम् ।
 सोऽ । सोऽपति । स्रश्नु । स्रश्नुवत् । स्रश्नेत् । स्रश्नादिति । 'अह्रासावंधातुकयोः' इति
 दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह-एषोति चङिति । 'चङि' इति द्विषमिषपि
 द्रष्टव्यम् । ननु असुसुवत् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य षकारस्य 'सार्धंघातुकार्धघातु-
 कयोः' इति गुणस्य चङ्निमित्तस्य द्विषमिषपेऽपि षकारेण परत्वात् त्रिषं मि-
 मिप्तीकृत्य रेफादुत्तरस्य लघुवर्णान्तरात् स्यादित्यत आह-लघुवर्णान्तरात्तत्रात्तुङ्-
 ति । बहिर्भूतविषेक्षवात्तुङ्प्रथमगुणः बहिरङ् । अन्तर्गतविषेक्षवात्तुङ्प्रथमगुणः ।
 अतः षकारेण भवति । परादन्तरङ्गस्य षकारेण इति भावः । असुसुवदिति । असो-
 स्यत् । पु प्रसवेति । अत्र प्रसवज्ञप्स्य गमनोवनपरावन्नमं । वारयति-प्रसवो-
 ऽम्यनुष्ठानमिति । 'सो' प्रणयेति प्रज्ञा प्रसौति' इत्याक्षौ तथा दर्शनादिति भावः ।
 योपदेशोऽप्रसृ । शपि षवत् चाधित्वा परत्वात्सार्धंघातुकयोः इति गुणः । सवति ।
 सुपाव । अतुपादौ क्तिवाद्गुणात्समाये षवत् । सुपुवत् । सुपुवः । भारद्वा-
 जनियेनात्पक्षि वेत् । तदाह-पुपविव-सुपोयेति । अक्षिवात् गुण इति भावः । सुपु-
 वथुः । सुपुव । सुपाव-सुपव । वमयोऽपु ऋदिग्विषमाधित्वात् । तदाह-सुपुवि-
 वेति । क्तिवाद्गुणात्समाये षवत् । चापेति । शोऽपति । सवत् । असवत् । सवेत् ।
 सुपाव । लुङि असौषीदिति प्राप्ते-स्तुगुधुम्भ्यः । 'हृत्पति' इत्यतः हृत्पिपुव-
 र्दन्ते । 'अज्ञे. सिचि' इत्यतः सिचोऽप्यनुवृत्तं षवत् विपरिणम्यते । तदाह-दस्यः
 सिच इति । असाषीदिति । सिचि धृशौ 'इट् इटि' इति सिचोऽपि । पूर्वोत्तराभ्यामिति ।
 स्तुगुधुम्भ्यामित्यर्थः । सुनोतेरिति । सुम् अमिषये इति रनुविकरणस्येत्यर्थः । असौषी-
 दिति । हृत्प्राये सिचि वृद्धिः इति भावः । असौष्यत् । अ अशने इति । षवत्तोऽप्यम-
 तिट् । श्रुवः शृ च । 'शृ' इति शृत्प्रथमाकम् । चकारेण 'स्वादिभ्यः रनु' इति सूत्र-
 स्य रनुः समुच्चयिते । तदाह-प्रवः शृ इत्यादेशः स्यात् रनुप्रत्ययरचेति । शनोऽनवाद्
 इति । अनेन ताद्विषये कर्मर्थेयार्धघातुक एवाह्य प्रकृतिः सूचिता । शनोर्लिट्वादिति ।
 'सार्धंघातुकमपि द्विषमेनेति भावः । शृणोति । त्रिषमाधित्वात् शनोर्गुणः । तसानीर्ना
 षि चान् शनोर्न गुणः । तदाह-शृण इति । शृणु मन्तीति स्थिते अन्तेः क्तिवात्

संयोगपूर्वोऽर्थस्य यस्यादात्तौ धात्वन्तुके । उववोऽरवादः । श्रववन्ति । श्रवो-
मि । श्रववः-श्रववः । श्रवमः-श्रवमः । शुभोप । शुभुव । श्रुणु । श्रुण्वानि ।
श्रुणुयात् । श्रुयात् । श्रुभोवीत् । ६४३ इत्येव । प्रवति । अर्थं कुटारी गत्सर्पो-
ऽपि । ६४४ हे ६४५ हु गतो । हुदोप-हुदविष । हुदुविव । हुदोप । हुदुव ।

दमोर्गुणनिषेधे सति षडलि प्राप्ते—हुनुवोः । रनोः प्रपपरशतद्वयप्रद्वयम् । 'इगो
एण्' इत्यतः षण् इत्यनुपसर्गते, 'अचि इनु' इत्यतः अचीति । तस्य सार्धधातुकविशेष-
पञ्चशतशतदिविधिः । 'परनेकावः' इति सुप्रं परितिवर्जमनुवर्तते । 'भोः सुषि' इत्य-
तः भोरिति च षडवन्तम् । तदाह—जुरोरेत्स्विदिना । असंयोगपूर्वरूपेति तु षकार-
स्य विशेषणं ननु इनुविशेषणम् । तेन आत्सुवन्तोऽप्यत्र षण् न । हुनुवोः किम् ? यो-
सुवति । अत्र युधातोयंल्लुकि 'अदभ्यस्तादिति होदादेशो योऽनु सति इति स्थिते
अनेकाङ्गावयवस्य असंयोगपूर्वस्य षकारस्य षण् न भवति । अत्र भाष्ये 'बहुलं
युन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'यदोऽचि च' इति विहितस्य षल्लुकिः स्यादसत्त्वात् 'द्वन्द्वस्यु-
भयथा' इत्यादौ धातुकार्यधारादेव योयुवभोस्यत्र यगभावासिद्धेः हुनुमहयं भाषा-
यामपि कश्चिद् षल्लुकं ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथाच भाषायामपि अनेकावः असंयोग-
पूर्वकोऽप्यन्ताद्योऽनुवृत्तौऽपि षल्लुकिपदेः तत्र यगभावायं हुनुमहयमिति फल-
ति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहृतोऽर्थान्ताद्वयत्रापि षधिषल्लुक् सिध्यति ।
एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये—'हुनुमहयं ज्ञापयति-भाषायामपि षल्लुक् भवति' इत्यु-
क्तरथा, 'किमेतस्य ज्ञाने प्रयोजनं, येभिर्द्वीति चेच्छेदोक्ति इत्येतदिति' भवति' इत्यु-
क्तम् । अत्र मिद्विविद्धयोरेव प्रख्यादुदाहृतोऽकारान्ताद्वयत्र भवन् षल्लुक् आभ्या-
मेव भवति, न स्वभ्यश्रेयाहः । मिद्विविद्धयोर्महानं प्रदर्शनमात्रमित्यभ्ये । श्रववन्तीति ।
श्रुणुयात् । श्रुणुय । इत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपश्चात्प्राप्त्यन्तरयोः शोः' इत्यभिप्रेत्याह—श्रव इ-

नि । श्रुणुयात् । श्रुणुतम् । श्रुणु । श्रुण्वानोति । आट पितृनेन लिप्त्वाऽभावाद्गुण
इति भावः । हु इत्येव इति । सतिद् । प्रवति । हुभाव । हुभ्रवत् । हुभ्रुः । भारद्वाजनि-
यमात्यलि वेद् । हुभ्रविष-हुभ्रोप । हुभ्रवधुः । हुभ्रुव । हुभ्राव-हुभ्रव । हुभ्रविष ।
हुभ्रविम । कादिनिषमादिद् । भ्रोता । भ्रोष्यति । भ्रवतु । भ्रववत् । भ्रवेत् । भ्रूयात् ।
भ्रोवीत् । भ्रोष्यत् । हु हु गगविति । अनिदौ । द्रवति । द्रवति । हुदाव । हुदुवत्तुः ।
हुदुवः । हुदाव । हुदुवत्तुः । हुदुवः । अस्य भारद्वाजनिषमात्यलिषेदित्याह—जुरोप हु-
दविषेति । हुदुवधुः । हुदुव । हुदाव-हुदव । वमयोः कादिनिषमादिदिहायाह—हुदुविवेति ।
द्वितीयस्य कादिवापलि तिर्य भेद् । तदाह—जुरोपेति । हुदुवधुः । हुदुव । हुदाव-

'णिमि—' (सू २३१२) इति चङ् २ अदुद्रुवत् । ६४६ जि ६४७ जि ञमिमवे ।
 ञमिमवो न्यूनीकरणे न्यूनीभवन् च । आद्य सकर्मकः । श न् जयति । द्वितीये
 त्वकर्मकः । अन्वयनात्प्राजयते । अन्वये तु ग्लायतीत्यर्थः । 'विपराम्नां जे' (सू
 २६८५) इति तङ् । 'पराजिरोडः' (सू ५८६) इत्यपादानत्वम् ।

अय ङीकृन्ता ङितः । ६४८ ङिङ् ईपद्सने । स्मयते । सिम्भिये । सिम्भि-
 यिद्भवे—सिम्भियिष्वे । ९४६ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । ६५० गाङ्
 गतो । गाते । गाते । गाते । इट् पस्वे कृते इङ् । गौ । लठ इटि—अगो ।

दुद्रव । दमयो ङादिस्वान्नेट् । तदाह—दुद्रवेति । दोता । द्रोता । दोष्यति । द्रो-
 ष्यति । दवतु । द्रवतु । अद्रवत् । अद्रवत् । द्रवेत् । द्रवेत् । दूषात् । दूषात् । अद्री-
 पीत् । चङ्गिति । द्रुघाठोरिति भावः । अदुद्रुवादति । चङ्गीति द्वित्वम् । द्वित्वाद्गुण
 निषेधे उवङ्गिति भावः । अङ्गोप्यत् । अङ्गोप्यत् । जि जि ञमिमवे इति ञमिद् ।
 न्यूनीकरणमिति । नीचीकरणमित्यर्थः । न्यूनीभवन्मि'त । नीचावलीभवन्मित्यर्थः ।
 अङ्गु अङ्गीति । नीचीकरोतीत्यर्थः । अनु जिघातो परस्मैपदिधात् परान्यत् इति
 कथमात्मनेपदमित्यत आह—विपराम्नामिति । अनु पराजयस्य अन्वयनेन संरलेष-
 विरलेषयोश्चात् कथ पराजय प्रायश्चयनस्याऽप्रादानत्वमित्यत आह—पराजिरेति ।
 जयति । टिटि 'सम्भिटोर्जे' इति कुत्वम् । जिगाय । जिगवत् । जिग्यु । आरद्वा-
 जनिषमात्थल वे । जिगयिष—जिगेष । जिगयथुः । जिग्य । जिगाय—जिगय ।
 दमयोः ङादिभियमादिट् । जिगयिष । जिगियम । जेता । जेष्यति । जयतु ।
 अजयत् । अजेत् । जीयात् । अजेवीत् । अजेष्टाम् । अजेषु । अजैपीः । अजेष्टम् । अजेष्ट ।
 अजैषम् । अजैषव । अजैष्म । अजेप्यत् । इति येहादयो जन्ता परस्मैपदिन ।

अय ङीकृन्ता ङित इति । 'ङीङ् विहादसा गतो' इत्यस्यपर्यन्ता विरहादात्मने-
 पदिन इत्यर्थः । 'ङिङ् ईपद्सने' । षोपदेशोऽयम् । स्मयते इति । 'घात्वादेरिति
 परस्य स । सिम्भिये इति । कित्वाद्गुण्यमावे इत्यङ् । आदेशसकारत्वाद्गुण्यत्वे सस्य
 यः । सिम्भियाते । सिम्भियिरे । ङादिनिष्पन्नादिट् । सिम्भियिषे । सिम्भियाये । 'वि
 भापट' इति भावा आह—सिम्भियिष्वे । सिम्भियिष्वे इति । स्मता । स्मेप्यते । स्मय
 ताम् । अस्मयत् । स्मयत् । स्मेपीष्ट । अस्मेष्ट । अस्मेप्यत् । गुङ्घातुरनिट् । गुण
 ङीकारः, अवादेश इति विशेषः । गाङ्घातुरनिट् । गाते इति । सट्स्तादेशे शपि सर्वर्ष
 दीर्घे टेरेरिति भावः । आतामि तथैव रूपमाह—गाते इति । गा अ आतामिति
 स्थिते परत्वात् सर्वर्षदीर्घे अथ परस्य दीर्घाङ्कारस्याऽभावात् 'आतो' इति । इति
 इम् न सवति । आतापि तथैव रूपमाह—गाते इति । शपा सह आकारस्य सर्वर्षदीर्घे
 'अप्रमनेपदेश्वनत्' इति अस्य अदादेशे टेरेरिति भावः । गासे । गापे । गाप्वे । सः

गीत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू २४६१) इति सूत्रे
 इहादेशस्यैव गाङ्गी ग्रहणं, न त्वस्य । तेनादित्वात् 'धुमारथा—' (सू २४६२) इतीत्वं
 न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति इरदत्तादयः । फले तु न भेदः । ६५१कुङ्कुट् ६५२
 कुङ् १५३ चङ् ६५४ कुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् कुङ् गुङ् युङ् कुङ् इत्याहुः ।
 कवते । कुकुवे । कवते । कवते । ऊने । 'वार्णादाङ् वनीयः' (प ५६)

उत्तमपुरुषैकवचने विशेषमाह— इट इति । गा अ इ इति स्थिते सवर्णदोष सति इट
 एवे वृत्ते 'वृद्धिरेच' इति वृद्धौ 'गं' इति रूपमित्यर्थः । गावहे । गामहे । छिटि अजा-
 दौ आत्तोपः । जगे । जगाते । जगिरे । कादिनिपमादिट् । जगिषे । जगाथे । ज-
 गिष्ये । जगे । जगिष्यहे । जगिष्यहे । गाता । गावते । गाताम् । गाताम् । गाताम् ।
 गाव । गायाम् । गाध्वम् । गौ । गावहे । गामहे । अगात । अगाताम् । अगात ।
 अगाथाः । अगायाम् । अगाध्वम् । अङ् इतीति । अगा अ इ इति स्थिते टिदादे-
 धावाःभावे सवर्णदोष आदुगुणे 'अगे' इति रूपमित्यर्थः । अगावहि । अगामहि ।
 गेतेति । छिट् इरतादेशे शपि गा अ त इति स्थिते इदंर्णदोषे सीयुटि मलोपे यलोपे
 आदुगुण इति भावः । गेयातामिति । गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदोषे सीयुटि स-
 लोपे आदुगुण इति भावः । गेर' इति । कस्य रःभावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्णदोषे
 सीयुटि सलोपे यलोपे आदुगुण इति भावः । गेयाः । गेयायाम् । गेध्वम् । गेय । गे-
 वहि । गेमहि । आशीर्षिण आह—गासीष्टेति । गासीथास्ताम् । गासीरन् । गासी-
 ष्टाः । गासीथास्याम् । गासीध्वम् । गासीय । गासीवहि । गासीमहि । ननु गासी-
 ष्टेयादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽश्याङ्कुट्' इति श्याङ्गप्रत्ययस्य छित्त्वविधानेन सीयु-
 षागमावदिष्टप्रत्ययस्य छित्त्वात् 'धुमास्यागापाजहातिर्सा हङ्' इति हलादौ विकृति
 विहितमस्य स्वाङ्कृतत्वात् आह—गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे इति । 'इङ्' इत्यनुवृत्तौ 'गाङ्-
 छिटि' इति विहितस्य गाङ्देशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणं, न त्वस्य गाघातो-
 रित्यर्थः । एतच्च 'गाङ् छिटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । गाङ्कुटादिसूत्रे
 इष्टस्य गाघातोरग्रहणेनेत्यर्थः । कुङ्याह—अगासीति । अगासाताम् । अगासत ।
 अगास्याः । अगासायाम् । अगाध्वम् । अगासि । अगास्वहि । अगास्महि अगा-
 स्यत । आदादिकोऽयमिति । ततश्च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो तुगिति भावः ।
 फले तु न भेद इति । शपो लुकि भासि, गाते इत्याधेव रूपम् । तस्मिन्सत्यपि गा
 से इत्यादौ सवर्णदोषे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः । कुङ् युङ् चङ्
 कुङ् शब्दे इति । चत्वारोऽपि छिताः । चार्णाद्वृत्तीयचतुर्था । चार्णाप्रयमघन्युपपञ्चमाद्याः ।
 वृत्तीयस्तु केवलं तथैव । अन्ये त्विति । आघः केवलोवर्षो छित् । इतरे तु पञ्च क्रमेण
 चषगाद्याः । तत्र कुङ्घातोद्दाहरात्—कवते इति । छिटि अजादौ छित्त्वाद्गुणामादे
 यवङ् । उदाह—कुकुवे इति । कुकुवते । कुकुविरे । कादिनिपमादिट् । कुकुविषे ।

इत्युक्त्वा । ततः सवर्णदोषः । ओता । ओप्यते । ओरीष्ट । ओष्ट । ऊवते । उरुवे ।
 ओता । ६५५ वयुक्त्वा ६५६ वयुक्त्वा ६५७ वयुक्त्वा ६५८ वयुक्त्वा गती । वयुक्त्वा इत्येके ।
 ६५९ वयुक्त्वा गतिरेषयोः । रेपयं हिंसा । वववे । रवितासे । ६६० वृष्ट्वा अवावसने ।
 धरते । दधे । ६६१ मेष्ट्वा प्रणिदाने । प्रणिदान विनिमयः प्रत्यपंगं च । प्रथिमयते ।
 'नेगंद-' (सू २२८५) इति यावत् । तत्र पुनरुक्तिमाहिति पठित्वा हितो माप-
 कृतेरपि प्रहणस्येष्टत्वात् । ६६२ देष्ट्वा रक्षणे । दपते । २३= दयतेद्विगि लिटि
 ७।४।६॥ दिग्यादेशेन द्वित्वाधनमिष्यते इति वृत्तिः । दिग्ने । २३=६ 'स्यात्प्रो-

चुक्रुगथे । चुक्रुविष्ये । चुक्रुवे । चुक्रुविरहे । चुक्रुविमहे । कोता । कोप्यते । कवताम् ।
 कववत् । कवेत् । कोषोष्ट । कओटा । कओप्यत । एवं कवते इत्यादि । उक्त्वातोराह—
 धरते इति । ऊवे रतिः । उ उ ए इति स्थिते द्वितोपस्य उवर्णस्य वरञ्चि कृते सवर्ण-
 दोषे इति भावः । ननु उवत् । बहिर्भूतप्रत्ययपेक्षया बहिरष्टत्वात्तरङ्गे सवर्णदोषे कृते
 उ ए इति स्थिते उवञ्चि उवे इत्येकोपि इमिष्यत आह—नायादिति । ऊवते । ऊविते ।
 क्वादिनिवमादिट् । ऊविते । ऊवाथे । ऊविष्ये । ऊवे । ऊविष्ये । ऊविमहे । ओता ये-
 ष्यते इति । आवत् । अवेत् । ओषोष्ट । ओष्ट । ओप्यत् । इत्यपि षेयम् । उक्त्वातो-
 र्दंष्टि धरते इति रूपायुक्त्वात् । मन्मति लिटि रूपाय—मूढवे रति । 'कुहोरुत्' इति
 छकारस्य स्थानिन चुमं वत् स्थानसाधयस्य पञ्चत्वभावात्तदन्वयप्रत्ययस्य
 पञ्चत्वत्वविशिष्टत्वात्तदन्वयानुनासिष्यसाम्यात् अकारः । प्रथमनृषीषी तु न भवत्,
 आनुनासिष्याभावात् । ऋण्द्वयोऽनुवर्णान्ता अनिताः कुक्त्वात्तरङ्गे ज्ञेयाः । वृ-
 षतीति । सेट्काऽयम् । 'अद्वन्द्वेयैति वस्यु' इत्यनितेषु पर्युत्सात् । तदाह—रवितासे
 रति घटवत्तानिट् । दधे रतिः । कित्वाद्गुणनिषेधे अकारस्य यणः । दधाते । दधिरे ।
 क्वादिनिवमादिट् । दधिषे । दधाथे । दधिष्ये । दधे । दधिष्ये । दधिष्ये । धर्ता ।
 लृटि स्थे 'अद्वन्द्वे' इति इटि धरिष्यते । धरताम् । अवरत । धरेत् । आशीर्लिङि
 सीयुटि 'उष्' इति कित्वात्त गुणः । अरोष्ट । 'द्वरावद्वात्' इति सिषो लुक् । अष्ट ।
 अष्टयानाम् । अष्टयतः अष्टरिष्यत । मेष्ट्वा प्रणिदाने । अरमिति । प्रणिदानशब्दे, 'प्र-
 थिमयते' इत्यत्र च 'नेगंद' इति यावदित्यर्थः । ननु 'प्रनिमयते' इत्यत्र यावमि' न
 सम्भवति, सिद्धिष्ये आदेशाभावेन, मारुपाऽभावात् । तथा प्रणिमान्ताद्देऽपि यावत्
 न सम्भवति, तत्र मेष्ट्वा कृत्रात्स्य लक्षणिकमारुत्वात् । 'गामात्तदन्वयेऽविद्येयः'
 इत्याश्रय मेष्टोऽपि कृत्रात्स्येणत्यविधौ पक्षे तु मीनातिमिनोत्स्योरात्वे, प्रनि-
 माता । प्रनिमास्यति । इत्यपि नेर्वापत्तिरिष्यत् अह—उवेति । तत्र 'नेगंद'
 इति यावदिति । पुनरेवस्य स्थाने 'पुनरुक्तिमाहिति पठित्वा तत्र प्रकृतिरादस्य पु-
 नरुक्तिपरत्वमाश्रय चो, मारुत्वात्, पुनरुक्ति च परत्वं इति पूर्ववत्त्वमा-

रिष्य १।२।१७। अनभोरिदादेशः स्यात् सिञ्च क्त्स्व्यात् तद्धि । अदित । अदिपाः ।
 अदिपि । ६६३ श्यैङ् गतौ । श्यायते । शर्ये । ९६४ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते ।
 प्ये । प्याता । ६६५ श्रैङ् पालने । प्रायते । तत्रे । ६६६ पूङ् पवने । पवते ।
 पुपुवे । पविता । ९६७ मूङ् बन्धने । मवते । ६६८ ङीङ् विहायसा गतौ । ङयते ।

धियाय माप्रकृतेऽतो मेङ्घातोः कृतात्त्वस्थापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अम्युपगनाशादि-
 त्यर्थः । एवञ्च 'प्रथिमयते' इत्यत्र नाञ्ज्यासि, भेङ् कृतात्त्वभाप्रकृतित्वे सति हि-
 त्वात् । नापि मीनातिमिनोत्थोरारणे प्रतिमाता प्रनिभास्यतोत्थत्र अतिश्यासिः,
 मारूपस्य द्वित्राऽमावादिति भावः । एतच्च घुमंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम् । ममे ।
 ममाने । ममिरे । ऋदिनियमादिट् । ममिपे । ममाथे । ममिञ्चे । ममे । ममिवहे ।
 ममिमहे । माता । मस्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । अमास्त । अ-
 मास्यत । देङ्घानुमेङ्घत् । दवनेदिपि । 'दिगीति लुप्तप्रथमाकम् । देङ्घातोः दिगि
 ह्रस्वादेशः स्यादिलिप्यर्थः । ननु द्विट् एतादौ दिग्यादेशे कृते द्वित्वे सति द्विदिप्ये
 इत्यादि स्यादित्यस्य आह—दिव्यादेशेनेति । एतच्च भाष्ये रूपष्टम् । वृद्धिनि । मा-
 ष्यस्याप्युपलक्ष्यम् । ऋदिनियमादि । द्विषये । द्विषाथे । द्विषिञ्चे । द्विष्ये । द्वि-
 मिवहे । द्विनियमहे । दाता । दास्यते । दयताम् । अदयत । दयेत । दामीष्ट । लुङि
 सिचि अदास् त इति स्थिते—स्यात्वेरिञ्च । 'असंभोगालिङ्घट्' इत्यतः किञ्चित् 'ह्र-
 स्विञ्' इत्यत्रः सिञ्जिति चानुवर्तने । तदाह—अनभोरित्यादिना । परस्मैपदेषु नेर्दं प्रव-
 र्त्तते, तत्र 'गातिस्या' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत्र एव 'लिङ्सिचौ' इति सूत्रा-
 दात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम्, अथाऽन्त्याऽमावाद् । अदिनेति । इति कृते 'इस्वाद्-
 ज्ञात्' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य द्वित्रादिकारस्य न गुणः । आतामादौ तु ह्रस्वे
 कृतेऽपि सिचो न लुक्, सञ्चि परत एव लुपेक्षेः । सिचः कित्वादिङ्कारस्य न गुणः ।
 अदिषाठाम् । अदियत । अदिषाः । अदिषायाम् । अदिद्वम् । अदिचोति । अदि-
 च्वदि । अदिभमहि । अदास्यत, इत्यपि श्लेषम् । श्यैङ् गतौ । श्यायते इति । नापि आ-
 यादेशः । द्विद्विषयात्वादात्त्वं नेति भावः । शर्ये इति । एषि आत्वे आतो लोः ।
 शरयाते । शरियरे । ऋदिनियमादिट् । शरिषये । शरयाथे । शरिष्वचे । शरयेऽ ।
 शरियवहे । शरियमहे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत । श्यायेत ।
 श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । प्यैङ्घानुपि श्यैङ्घत् । श्रैङ्घ्येवम् । पूङ् पवने
 इति । सेट् ऊद्गानामनिट्सु पर्युंदासात् । पवने इति । नापि गुणः अवादेशः । पुपुवे
 इति । कित्वाद्गुणाऽभावे ङवङ् । पुपुवते । पुपुबिरे । पुपुबिपे । पुपुब्याथे । पुपुबिञ्चे ।
 पुपुत्रे । पुपुबिवहे । पुपुबिमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पवि-
 षीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । देङ्घानुत्प्येवम् । ङीङ् विहायसा गत्यादिनि । आकारोत्-
 तामने इत्यर्थः । सेट्पम्, अनिट्सु ङीङ् पर्युंदासात् । इत्ये इति । नापि ईकाव्य गुणे

द्विष्ये । द्वयिता । हृद्वे तु प्लवनतरणयोः । २३६० ऋत इडातोः ७ ।
 २।१००॥ ऋदन्तस्य घातोऽस्य इत्यात् । 'इत्वोत्वाम्या गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन'
 (वा ४३७३) तरति । 'ऋन्ध्वम्युताम्' (स २३८३) इति गुणः । 'तृपल—' (स
 ४३०१) इत्येत्वम् । तेरुः । तेरुः । २३६१ घृतो घा ७।२।३८॥ वृद्धुन्ध्वाम्यमद-
 न्ताच्चेटो दीर्घो वा स्याद्य तु लिटि । तरिता-तरीता । अलिटि इति किम् ? तेरिय ।
 'इति च' (स ३५५) इति दीर्घः । तीर्यात् । २३६२ सिचि च परस्मैपथेषु ३ ।
 २।४०॥ अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथादेय इति भावः । द्विष्ये इति । किरवाद्गुणान्मावे इकाश्च यजिति भावः ।
 द्विष्याते । द्विष्यरे । द्विष्यये । द्विष्याथे । द्विष्यथ्वे । द्विष्ये । द्विष्यथ्वे । द्विष्य-
 महे । द्वयिता । द्वयिष्यते । द्वयिताम् । द्वययत् । द्वयेत् । द्वयिषीष्ट । द्वयिषीषास्ताम् ।
 द्वयिषीरन् । द्वयिषीष्टाः । द्वयिषीषास्याम् । द्वयिषीद्यम्—द्वयिषीष्वम् । द्वयिषीय +
 द्वयिषीवद्भि । द्वयिषीमद्भि । अद्विष्ट । अद्वयिष्यत् । इति स्मिटादयो दीहन्ता द्वि-
 तः । तृषात्तु सेट् परस्मैपदी । अमिट्सु ऋदन्तपर्युदासात्सेट् । ऋत इडातोः । 'भूत'
 इति घातोर्विशेषणम् । उदन्तविधिः । अङ्गण्येष्वधिभूतम् । उदाह—ऋद- रयेति ।
 घातोः किम् । मातृणाम् । तथाच तरति, विपत्ति । ततार, पतार । इत्यादौ ऋका-
 श्य घावि तिपि णल्लि च परे गुणवृद्धी बाधित्वा अन्तरङ्गात्वात् इत्वम् उत्थं च स्या-
 दिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहर्तुमाह—इत्वोत्वाम्यामिति । वयन्लोपे षड्मीष्विष्यत्तम् ।
 'ऋत इडातोः' इति इत्वं 'उदोऽस्यपूर्वस्य' इति उद्वमन्तरङ्गमपि बाधित्वा गुण-
 वृद्धी विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यात्तामिति भावः । तरतीति । यात्ति ततार । अतु-
 सादौ किरवाद्गुणनिषेधमाशङ्क्याह—ऋदन्तपर्युदासात् । तत्र अतुस् इति स्थिते क-
 कारस्य गुणशब्देन भावित्वात् 'न शसद्दक्षद्विगुणानाम्' इति निषेधमाद्युदाह—
 तुकलेति । तेरुः टेरुः इति । तेरिय । तेरुः । तेर । ततार-ततर । तेरिव । तेरिस । वृषो वा ।
 तु ऋत् इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वान्ध्वमेक्यचतस्रम् । वृ इति वृद्धुन्ध्वोर्ग्रहणम् । आर्ध-
 भातुकस्ये । इत्यथ इदियन्तुष्ट पठ्या विपरिणम्यते । 'प्रहोऽलिटि दीर्घः' इत्यतः
 अलिटि दीर्घे इत्यनुवर्तते । उदाह—गुणवृद्ध्यामित्यादि । त्रिता तरीतिः । इटो दीर्घ-
 विध्वसः । गुणे परात्वम् । तरिष्यति । तरन्तु । अतरत् । तरेत् । बलि वेति । आसी-
 लिटि किरवाटकारस्य गुणनिषेधे, इत्वे, परस्मै 'इति च' इति दीर्घे, तीर्यात् इति
 रूपमित्यर्थः । अतारीत् । अतारिष्टाम् । इत्यादौ 'घृतो घा' इति दीर्घ प्राप्ते—सिचि
 च । अत्रात् । अपरस्मैपदपरके सिचि वृद्धुन्ध्वाम् ऋदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो ने-
 त्यर्थः । 'न लिटि' इत्यथो नेत्यनुवर्तते । अतारिष्टामिति । अतारिषुः । अतारिषम् ।
 अतारिष्व । अतारिभ । अतारिष्यत् ।

अथाष्टावमुदात्तैः । ६७० गुण गोप्ने । ६७१ तिन्न निशाने । ६७२ मान
 पूजायाम् । ६७३ वध वन्धने । २३६३ गुप्तिञ्जिह्वुभ्यः सन् ३।१।५॥२३६४
 भान्धधदान्याभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ३।१।६॥ सूत्रद्वयोक्तम्भ्यः सन्स्यात्,
 मानादीनामभ्यासस्येकारस्म दीर्घम् । 'गुपेर्निन्दायाम्' (वा १६८७) 'तिजेः क्षमायाम्'
 (वा १६८८) 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' (१६८९) निग्रहे अपनयने नाशने संठये च ।
 'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा १६९२) 'वधेशिवत्त्विकारे' (वा १६९३) 'दानेराब्धे' (वा
 १६९४) 'शानेर्निशाने' (वा १६९५) 'सनाद्यन्ताः' (सू २३०४) इति घातुत्वम् ।
 २३६५ सन्धोः ६।१।६॥ सन्नन्तस्य यदन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽज्ञादेस्तु
 द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तैः ।
 दानशानौ तु स्वरितेौ । एते निःशब्दसन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु स्वननुबन्धकाः सुरादयः ।

गुप गापने इति । गोपनं रक्षणम् । तिन्न निशाने इति । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । मान
 पूजायाम् । वध वन्धने इति । एते चत्वारोऽनुदात्तैः इति स्थितिः । गुप्तिञ्जिह्वुभ्यः । मा-
 न्धध । गुप्तिञो इह पठितौ । 'किञ्च निशासे' इत्यनुपपत्तमेव परस्मैपदेषु पठिष्यते ।
 पृथ्यञ्चिभ्यो घातुभ्यः सन्नस्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । मानघातुर्बधघातुश्च इह
 पठितौ । दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपपत्तमेव स्वरितेषु पठिष्येते । पृथ्यञ्चतुभ्यः
 सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थः । 'आभ्यासस्येति' षडेः । अभ्यासस्य
 विकारः आभ्यासः । स च 'सन्धत्त' इति ह्रस्वमेव, ननु इत्सवः, इति 'गुणो यद्बहुको'
 इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्रश्च मान्धधदानानामभ्यासावपवस्य इकारस्य सन्-
 सधियोगशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः, इत्यभिप्रेत्य सूत्र-
 द्वयस्य फलित्वमर्थमाह—सूत्रद्वयेति । अथ उक्तपनोः घृत्तिकृदाद्युपनिषद्भ्यान् अर्थविशे-
 पानाह—गुपेर्निन्दायामित्यादिना शानेनिशाने इत्यन्तेन । अत्र गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ
 घृत्तिस्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणात्वाद्गोप्याः । जिज्ञासाशब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विकारो
 क्षपते । मानेर्विकारे इत्येव घृत्तिकृत् । सन्नन्तस्य घातुकार्यंप्राप्यर्थमाह—सनाद्यन्ता
 इति । सन्धोः । अवयवपष्ठेषा । प्रत्ययवाच्यदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य'
 इति 'अज्ञादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम् । तदाह—सन्नन्तस्येत्यादिना । 'सनि यञि च
 परे' इति तु न व्याहरेयम्, तथा सति प्रतिपूर्वादिगः सनि अट्घातोर्द्वि च प्रती-
 तिषति, अटाव्यप्ते इापत्र प्राप्यसहितस्य द्वित्वाऽनापतोः । अभ्यासकार्यमिति । इका-
 दिशेषादिकमित्यर्थः । गुपिप्रभृतय इति । कित्वातुमिन्नाः गुप्तिञ्जमानवधाश्चत्वारः
 'गुपेर्निन्दायामित्यादिनिवृत्तिनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तैः सन्मात्र इत्यर्थः । कित्-
 वातुस्तु परस्मैपदेषु पठिष्यमाणः सादुदात्तैश्च सन् स्यादधिकारादिषु पञ्चत्वेषा-
 ष्येषु सन्नागिति भावः । दानशानौ स्थितिः । 'दान खण्डने' 'शान तेजने' इति घातु स्व-

अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्यात्सन्नन्तात्तद्ध् । घातोरित्यविहितत्वात्सन्नोऽत्र नार्ध-
घातुकारत्वम् । तेनदुगुणो न । जुगुप्सते । जुगुप्सावक्रे । नितिच्चे । मीमांसते ।
मभावाः । अत्वम् । वीमत्सते । ६७४ रस रामस्ये । आरमते । आरेभे । रन्वा ।

रितेतायेव सन्तो आजवे निशान्ताऽर्धं सन्माजावित्यर्धः, तथोरनुबन्धमेव स्वरित्तिसु
पाठादिति भावः । एते नित्यं सन् न इति । एते गुणिजादय सन्न घातव्यं 'गुपेनिन्दा-
यामित्यादिनिषेधेष्वर्थेषु नित्यं सन्नता । निन्दास्यर्थकत्वे सन्नं विना एषो प्रयोगो
नास्तीत्यर्थः । अर्धान्तरेषु निति । निन्दादिभ्योऽभ्येषु घातुपाठनिर्दिष्टेषु सङ्घेषु घा-
तयु अनुदात्तानुबन्धराहित्याः सन्तश्चौरा द्वा एव भवन्ति, न तु मोवादिहा इत्यर्थः ।
पुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकारणस्य केवलेऽचरितार्यात्तया प्यन्ताद-
कर्तृगेऽपि फले सङ्घ इत्यादिति भावः । न-वेव सति भ्वादिगणे गुपादेशानुदात्तानुबन्ध
करण्येऽर्थम्, उच्छरीर्या गोपनास्यर्थात्तानामेषामनुबन्धराहित्यचौरादिकारणनियमेन,
निन्दास्यर्थेषु सन्नतनियमेन च ततोऽत्र प्रयोगोऽभावादित्यत आह-अनुबन्धस्येति ।
गुपादिषु केवलेऽचरितार्यानिर्देशस्य निष्कलतया अनुबन्धनिर्देशस्य सन्नन्तार्थस्य वि-
ज्ञायत इति श्रुत्वा सन्नन्तात्कृत्यर्थः । नचैवमपि भ्वादिगणे एषो गोपनास्यर्थादि-
दशोऽर्थस्य एवेति वाच्यम्, भ्वादी तदर्थनिर्देशस्य अभाषिणीयत्वादिति भावः । तद्दु-
क्त भाष्ये—'गुपादिष्वनुबन्धकारणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदम्' इति । अत्र सन्न-
न्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलात्तानामेषां शब्दकारणानां नास्ति प्रयोग इति सूचि-
तम् । तथा पुरादिष्वेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि सूचितम् । अन्यथा अनुब-
न्धकारणस्य केवलेऽचरितार्यात्वात् सन्नन्तादिव प्यन्तादपि अकर्तृगे फले आत्मनेप-
दार्थत्वापात्तात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसङ्गता स्यादित्यत्र विस्तरः । घातोरि-
तीति । 'आर्द्धघातुः शेष' इत्यत्र घातोर्विहितं प्राथम्य इतिविहितविशेषणप्रवणत्वं
सन्नश्रास्य घात्वधिकारविहितत्वाऽभावात्तानां घातुकारत्वमित्यर्थः । तेनेति । सन्नं आर्ध-
घातुकारत्वाभावेनेत्यर्थः । जुगुप्सते इति । निन्दसीत्यर्थः । गुपेः सति अनार्द्धघातुकार-
दिद्विगुणघोरभावे 'सन्दङ्गो' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वमिति भावः । जुगु-
प्सावक्रे इति । 'कारप्रत्यया दिप्ताम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् ।
जुगुप्सिष्यत । जुगुप्सिष्यत । जुगुप्सिष्यत । नितिच्चे इति ।
कुत्वेन गाः, तस्य चार्धेन का,
तीत्यर्थः । मान्धातो सति द्वित्वे
हलादिशेषे अभ्यासइत्ये 'सन्वत' इति ह्रस्वे मा-स्येत्पस्यासदीर्घे, 'नरघे'त्यनुस्वारे,
मीमांसघातोलङ्कादीति भावः । अचधातोः सति विशेषमाह—मभावा इति । एकार-
स्य भकार इत्यर्थः । अत्वमिति । घस्य सकार इत्यर्थः । तथा च 'मसो'ति सन्नन्त स-
अप्यन्तम् । वीमत्सते इति । मध्यचार्धघोरसिद्धत्वात् बध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे

एष्यते । ६७५ डु लमष् प्राप्त् । लभते । ६७६ ष्वल परिवर्द्धे । २३६६ दंशस्-
 श्वस्वजां यपि दा।।३५।। २३६७ रञ्जेञ्च दा।।३६।। एषा यपि नलोपः ।
 स्वजते । परिवर्द्धते । 'अन्यिप्रन्यिदग्भिरवञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणा-
 न्तरम् । देभतुः । सस्वजे । इति भाष्योदाहरणार्थेकदेशानुमत्ता इहाप्याश्रीयते ।
 'सदेः परस्य लिटि' (सू. २३६१) इति सूत्रे 'एवञ्जेरसंख्यानम्' (वा. ४६६८) अतो-
 ऽप्याहारमस्य पठ्यं न । परिवस्वजे । परिवस्वज्जे । सस्वजिषे—सस्वजिषे । रव-
 क्तः । स्वकृद्वते । स्वजते । स्वकृषोष्ट । अस्वकृत् । प्रत्ययकृत् । 'प्राक्लिङ्गतात्'

'सम्यतः' इति इष्ये 'माग्यथा' इति शीर्षे धीभरसधातोर्लडादीति भावः । तदेवं गुण-
 दिषु सप्तसु समन्तेषु अत्र क्रमे धातुपाठे निबद्धाश्चत्वार उदाहृताः । द्वितीयानुमान-
 धातुपाठेषु अनुपदमेषु धातुपाठक्रमे पठिष्यन्त्याप्यारतय तत्रोदाहरिष्यते । २५ रामस्ये
 इति । अनिष्टवम् । रामस्यं शीघ्रोभावाः । आहपूर्वकस्तु प्रारम्भार्थकः । तदाह—मा-
 भते इति । रथेति । 'स्यपस्त्योतिरिति धावम्, भस्य षश्वम् । एष्यत इति । हभताम् ।
 अस्मत् । रमेत् । रप्शोष्ट । अस्मत् । अस्स्यत् । डु लमषिति । डुवित् षकारश्च । 'द्वि-
 तां विभ्र' 'विजिहादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनश्च । अनिट् रभधातुपदुपाणि । अङ्ग प-
 रिष्यते इति । शोपदेशोऽयमनिट् । दशमङ्ग । रथेक्ष । श्वाण्यसौकर्याय सूत्रद्वयमुपा-
 याम् । नलोप इति । नकारस्य शोप इत्यर्थं, 'दनामनलोप' इत्यतः तदनुपुत्तेरिति भा-
 वाः । परिवर्द्धते इति । 'परिनिविश्या' इति अर्थमिति भावः । संयोगात्परत्वादिष्ट
 किरावे अत्राप्ये आह—अन्योति । व्याकरणान्तरमिदं पाणिनीयेरपि प्राहमिःयाह-देभतु-
 रिति । 'अत एवइहसम्ये' इति सूत्रमाप्ये 'देभतुः' इत्युदाहृतम् । 'सदेः परस्य लिटि'
 इति सूत्रमाप्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानुमत्या अन्यिप्रन्यीत्यादिवा-
 ष्यं इतरने व्याकरणांतरार्थमाप्यानुमत्तमिति विशयत इत्यर्थः । सदेरिति । 'सदेः पर-
 स्य लिटि' इति परान्वयेषुसूत्रे स्वजोरेषु ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदिस्वज्ज्योश्सर-
 कृपदस्य सस्व पश्यं न स्यादिति लक्ष्यम् । तदाह—मगोऽप्यासात् परस्येति । परिवस्वजे
 परिवस्वजे इति । 'परस्येयुक्तेऽसत्सस्वस्येव अथनिषेधः, न त्वम्यासस्य । कित्त्वपञ्चे
 मलोपः । सस्वजाते—सस्वजाते । सस्वजिरे—सस्वजिरे । आहिनियमादि-
 दिग्वाह—सावजिषे सस्वजिषे इति । सरवजाथे-सस्वजाथे । सस्वजिषे—सस्वजिषे ।
 सस्वज्जे—सस्वजे । सस्वजिषे—सस्वजिषे । सस्वजिषे—सस्वजिषे । स्वकृतेति ।
 स्यञ्च् वा इति रिषते अकारस्य षुत्वेन गकारे सति रशुत्वसम्पन्नकारस्य निष्पत्तौ
 गकारस्याऽनुवारे तस्य परस्येन लकारे गकारस्य अर्थं रूपम् । एवमप्येति ।
 स्वजेतेति । 'वृद्धिसञ्च' इति यपि नलोप इति भावः । स्वकृषोष्ट । अस्वकृतेति । सुक्ति
 अस्वकृत् स च इति रिषते 'सञ्चो अलि' इति सिञ्चोपे इत्यादि पूर्ववदिति भावः ।

(सू २२७३) इति पत्वम् । परिनिविन्म्यस्तु 'सिवादीनां वा—' (सू २३५६) इति विकल्प । एतदर्थमेव 'उपसर्गास्तुनोति—' (सू २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्त्वन्म्योः 'परिनिवि—' (सू २२७५) इत्यत्र पुनरुदादानम् । पर्यंश्चञ्छ-पर्यंश्चञ्छ । १७७ इद पुतीपोरसर्गे । हृदते । जहृदे । हृता । हृत्पते । हृदेत । हृसीष्ट । अरत्त । अय परस्मैरदिन । १७८ अि विवदा अभ्यच्छे शब्दे । १७९ रुक्मिन्दर् गति-शोरणयो । चरुक्मिन्द्य-चरुक्मन्त्य । रुक्मन्ता । रुक्मन्त्यति । नलोप —रुह्यात् । हरिरुगदष्वा-अरुक्दृ-अरुका-न्तीत् । अरुकान्ताम् । अरुकान्म्युः । २३६८ घेः

अनु 'प्रायश्चञ्छ' इत्यत्र अन् । अवधानादुपसर्गस्यादिनाः परत्वाऽभावात् कवञ् 'उपसर्गास्तुनोति' इति पाठमित्यत्र आह—राक् तिगदिति । परिनिविन्म्यस्तिवति । 'परस्य स्वञ्जे' इति शेष । अनु परिनिविन्म्यः परन्व्याप्ति स्वञ्जेः 'परिनिविन्म्यः सेवसितसयोस्तुसहसुदस्तुस्त्वञ्जम्' इति निवमेव पाठमुचितम्, 'प्राक्सिवाद्-हृष्यवापेऽपि' इत्यत्र ह्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । 'उपसर्गास्तुनोति' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जे पठितत्वेन स्वञ्जे 'प्राक्सितात्' इति सूत्रविषयाशयित्वात् आह—पर्यं-मेवेत्यादि । परिनिवि इति । निरुपयावधिकौ र्वञ्जिरुपुपात्तः । तत्र 'उपसर्गास्तुनोति' इत्यत्र तस्य पर्ये सिद्धे पुनरुदादान 'सिवादीनां वाद्ध्यवापेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे पर्यञ्जिकृशविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव सन्पचने । परिनिविद्यः परस्य स्वञ्जेः 'सिवादीनां वा' इति पर्यञ्जिकृशकार्यं पूर्वसूत्रे 'परिनिविन्म्यः से' इत्यत्र र्वञ्जिमहणमिति पर्यंस्त्वन्म्योः । इद पुतीपोरसर्गे । अन्विद्यम् । काङ्क्षिम्यमादिर् । अहृदिषे । जहृदिष्व । जहृदिष्वे । जहृदिमहे । र्चेति । लुटि तासि दृश्य चायम् । अरुपेति । 'शलो ह्र' इति सिञ्छोप । गुपादयोऽष्टावनुशक्तेषो गताः ।

अय परस्मैरदिन इति । 'रुक्मिन्ता' इत्यन्ता इति शेष । निविन्देति । नि- अकारश्च इत् । सेट । स्वेदति । सिपद् । सिष्विद्गुः । सिष्विद्गुः । सिष्वेदिष । सिष्विद्गुः । सिष्विद् । सिष्विद् । सिष्विदिष । सिष्विद्दिम । स्वेदिता । स्वेदिपति । स्वेदत् । अस्वेदत् । स्वेदेत् । स्विष्यात् । अस्वेदीत् । अस्वेदिन्म्यत् । रुक्मिन्दिरित् । अनिट् । भारद्वाजनिघमावलि वेदिराह—वरुक्मिन्द्य अरुक्मन्त्येति । अनिट्पूर्वे वरुक्मन्थ इति स्थिते 'लरि च' इति दकारस्य लकारः । अरुक्मिन्द्य । अरुक्मिन्द्य । रुक्मन्तेति । लुटि तासि चार्थेन दृश्य ता । रुक्मन्त्यञ्जेति । इये दस्य चार्थम् । रुक्मन्त् । अरुक्मन्त् । रुक्मन्त् । आशील्लि विधेयमाह—नलोप इति । इरा समुदायस्य इत्येव धातोरेनि-दिषवादाशील्लि अकारस्य लोप इत्यर्थः । अरुक्मन्ति । लुक् अक्लि सति लिट्वाञ्छोव इति भावः । अरुक्मन्ते आह—अरुक्मन्तीदिति । अनेकहृष्यवापदानेऽपि ह्रस्वतल्लवणा इति निरूपितमशूपाशौ । अतोऽत्र सूत्रौ दस्य सत्येव ता । अरुक्मन्ता-

स्फुरन्देरनिष्ठायाम् ॥३॥७३॥ परं वा स्यात् । कृत्पेदेऽम्, अनिष्ठायाम् इति
 पयुंदासात् । विष्कन्ता-विष्कन्ता । निष्ठायां तु विष्कन्तः । २३३३ परैश्च ॥३॥७४॥
 अस्मात्परस्य स्फुरन्देः सस्य यो वा । योगविभागाद् अनिष्ठायाम् इति न सम्भवति ।
 परिष्कन्दति-परिष्कन्दति । परिष्कन्नः-परिष्कण्यः । परत्वपक्षे षारवम् । नच परद्व-
 याभ्रपतया बहिरङ्गवात्परस्यसिद्धत्वम् । 'धातुसर्गायोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यमु-
 ष्यमात् । 'पूर्वं धातुसर्गाण्य युज्यते ततः साधनेन' इति भाष्यम् । 'पूर्वं साधनेन'
 इति मतान्तरे तु न षारवम् । १८० यम मैथुने । येमिथ-ययञ्च । यञ्चा ।

मिति । ह्यस्यलक्षणादौ 'ह्यस्यो सलि' इति सिद्धोपे हस्य चार्थम् । अस्मान्तरिति ।
 चसि सिधि वृद्धौ हस्य चार्थम् । अस्मान्तरस्योः । अस्मान्तरम् । अस्काञ्च । अस्का-
 षसम् । अस्काञ्चस्य । अस्काञ्चस्य । अस्काञ्चस्य । वेः स्फुरन्देः । शेषपूर्णेन सूर्य
 ब्रह्मण्ये-परं वा स्वादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् 'सिवादीनां वा'
 ह्यस्यतो घेयनुवृत्तेरचेति भावा । वेः परस्य स्फुरन्देः सस्य यो वा स्यात् अनिष्ठायां
 परत इति फलितम् । ननु विष्कन्दीरगादौ कुत्रो न परत्वविच्छेद इत्यत आह—
 इत्येवेदमिति । पयुंदासस्य 'अशास्त्रमानयोःस्थाश्रवित सजातीयापेक्षवाङ्मिति भावः ।
 विष्कन्ता-विष्कन्तेति । क्वचि ह्ये । अपोपदेशत्वाद्वाप्ये विभाषेयम् । परैश्च । ननु
 'विपरिन्त्या स्फुरन्देरनिष्ठायामिदमेव सिद्धे सूत्रभेदे इवर्ष ह्यस्य आह—नेनेति ।
 परत्वपक्षे इति । परिष्कन्दू त इति स्थिते 'अनिदितामिति बलोपे 'रदाभ्याम्' इति
 निष्ठातकारस्य, तापूर्वदकारस्य च नशे सस्याऽनेन पावपक्षे प्रथमनकारस्य रेकारेण्य
 भिन्नपरस्यपक्षेऽपि चात् परत्वात् षारवे द्वितीयनकारस्य प्दुरोने षारवे 'परिष्कण्य'
 इति रूपमिदं । ननु दकारस्यानिकनकारस्य पकारनिमित्तकं परत्वमन्तरङ्गम्,
 रतिमित्तनिमित्तोरेकपक्षेऽप्यथात् । पारं तु परि इत्युपपत्त्यात्परत्वात्परस्यमित्य
 निमित्तोक्तस्य प्रवर्तमान बहिरङ्गम् । ततश्च नशे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य परत्वात्सिद्ध-
 रत्वात् चापरत्वाभावात् कथं षारवमित्यासाह्य निराकरोति—न चेति । परद्वयाभ्रप-
 तया बहिरङ्गस्य परत्वात्सिद्धत्वं परत्वपक्षे तन्न शङ्क्यमित्यन्वयः । कुत्र इत्यत आह—
 धातुसर्गादिति । पूर्वं धातुरिति । पूर्वं धातुसर्गाण्य सह युज्यते । सत्यादिचार्य
 लभते । पश्चात् धातुसर्गाकार्यप्रवृत्तयन्तरं साधनेन युज्यते । साधनशब्दः कारक-
 चापी । इह तु तद्वाचकः प्रत्ययो लक्ष्यते । प्रत्ययेनेति यावत् । इदं च 'स्यसारणात्'
 इत्यादिस्वभावे स्पष्टम् । तदाह—भाष्यमिति । मतान्तरे त्विति । 'पूर्वं धातुः साधनेन
 युज्यते, पश्चात्सर्गाण्य' इति पक्षे तु परत्वस्य बहिरङ्गत्वात्सिद्धत्वात् षारवमित्यर्थः ।
 यमधातुरिति । यमति । ययाम् । येमनुः । यञ्चि तु मारदावनियमादिपक्षे रिप्ते-
 चाऽऽकित्वेऽपि 'यञ्चि च सेति' इत्येत्वाभ्यासलोपं मत्वा आह—येमिथेति । ययञ्चेति ।
 यञ्चि इहमात्रपक्षे रिप्तेऽऽकित्वादेत्वाभ्यासलोपाभावे ययञ्च इति स्थिते 'स्य-

यप्यति अयाप्सीत् । ६८२ यम प्रहृत्वे श०दे च । नेमिथ-जनन्य । नन्ता । अनन्तीत् । अनन्तिष्ठाम् । ९८९ गम् ६८३ सुप्ल गतो । २४०० इयुगमियमां छुः ७।३।७७। एयां छुः स्याच्छिति परे । गच्छति । जेगम । जग्मत्तुः । जग्मु । जगमिथ-जग-थ । गन्ता । २४०१ गमेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।५८॥ गमे-परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लुटित्वादङ् । 'अनङि' इति पर्युदात्तोपचालीप । अगमत् । सपेति । ससर्पं । २४०२ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्य

रुतयोः' इति यस्य धत्व भस्य जरत्वेन सकार इति भावः । यमथु । येम । य याम-ययम । ऋादिनियमादि । येमिष । येमिम । यम्येति । लुटि तासि सकारस्य 'क्षप-रुतयोः' इति धत्वम् । भकारस्य जरत्वेन सकार इति भाव । यप्यतीति । स्ये भरथ चरित्वात् । यमथु । यमत् । यभेत् । यम्यात् । मयाप्सोदिति । इहस्तक्षया वृद्धि-रिति भावः । अयप्यत् । लम प्रहृत्वे इति । अनिदयं योपदेशश्च । केचित्त्वम धातुमु-दितं पठन्ति । सधु प्रामादिकम् । तथा रुति 'श्रुतिता वा' इति नवायामिट्त्विक-रपरय 'परय विभाषा' इति निष्ठायामिट्त्विकरस्य चापत्तेः । नमति । ननाम । नेमत्तु । नेमु । यलि तु भारद्वाजनियमादित्पठे पितृवनासकित्वेऽपि 'यलि च इति' इत्येत्याभ्यासलोप भावाद्वाह-नेमिथ जनन्येति । इहभावपक्षे पितृत्वेन सकारत्वादे-रपान्यासलोपाभावे रूपम् । नेमथु । नेम । ननाम-ननम । नेमिव । नेमिम । ऋादिनियमादिट् । नन्तेति । मस्यानुस्वारपरसवर्णौ । नस्यति । नमत्तु । अनमत् । नमेत् । नम्यात् । अनन्तीदिति । 'यमरम' इति सगिति भावः । अनस्यत् । ग०र सु०र गजानिति । अनन्ती । धृपिण्योपदेशः । इयुगमि । शितीति । 'द्विहुकुमुचमाम्' इत्यत-तदनुधृतेरिति भावः । उदिग्निदेशात्तौदादिकस्य इपेर्ग्रहणम् । अत्राऽर्थात्थनुवर्ष-अजादौ किंतीत्याध्याय इत्यति इष्याति इत्यत्र शब्दं नेति भाष्ये स्थितम् । एवं चात्र रूपे सुदादौ च उदित्वात् अनपं इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । गच्छतीति । शपि सकारस्य छकार । जग्मत्तरिति । 'गमहन' हायुपचालोप । एवं जग्मु । भारद्वा-जनियमाथलि वेत् । तदाह-जगमिथ जग येति । जग्मथु । जग्म । जगाम-जगम । जग्मिष । जग्मिम । ऋादिनियमादिट् । गमेऽट् । गमेरितं पञ्चमी । 'सेऽसिधि' इत्यतः-से इत्यनुबन्धन आहंशानुस्वारपेत्तनुबन्धन विशेष्यते । तदादिनिधि । तदाह-गमे-परयोत्यादिना । 'परस्मैपदेष्विपरस्य आत्मनेपदाऽभावे इत्यर्थः । एवं च 'सजिगमि-षिते'ति लृथि इट् सस्यति । गमिष्यति । गच्छत्तु । जगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् । छि विशेष्यमाह-लुटित्वादिति । 'गमहन' इति उपचालोपो नेत्याह-नन्ती इति पर्युदात्तादिति । अगमदिति । लुटि अगमिष्यत् । सपेतीति । शपि सकारस्य चर्दुपधगुणः परस्यम् । ससर्पेति । ससृपत्तु । ससृपु । यलि ऋादिनियमान्ति-र्यामट् । अजग्मत्त्वाऽभावादकारवत्त्वानावाप्य नेद्विकल्पः । ससर्पिय । ससृ-

तरस्याम् छ। १।५६॥ उपदेशेऽनुदात्तो यश्चतुष्पदस्तस्याऽम्बा स्वरम्लान्दावकिति परे । समा—सर्ता । सपर्यति—सपर्यति । असत्त् । ६८४ थम उपरमे । यन्ङ-ति । येमिथ—ययन्य । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । १८५ तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । २४०३ निसस्तपतावनासेवने ङ। ३। १८२॥ पः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । १८६ त्यज हानो । तस्य-जिय—तत्परय । त्यज्य । अयाप्सीत् । १८७ षञ्ज सञ्जे । 'दंशहञ्जस्वञ्जा षञि'

प्युः । स्युप । ससर्प । ससृपिव । ससृपिम । सुटि सासि षूपचगुने रपरे प्राप्ते—अनुदात्तस्य च । 'सृजिहयोः' इत्यतः श्लयमकित्तीति । 'आदेश' इत्यत उपदेशे इति चानुवर्तते । तदाह—उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना । मित्वाद्गणधात्वः परः । उपदेशे ङिम् । अन्तुम् । तुमुनि परे 'ञिन्त्यादिनिन्त्यम्' इदुदात्तोऽयम् । अयापि उपदेशे अनुदात्तत्वादम् भवत्येव । अकित्तीति किम् ? अत्रयये सृञः । तपेति । स्यु धातोर्लुटि सर्वास अमागमे ऋकारस्य ष्यिति भावः । स्तौत । अमभावे लूपचगुने रपरत्वमिति भावः । पृष सपर्यति—सपर्यंसीति । सपंतु । असपंत । सपंत । स्यात् । अस्यपति । लुटिर्त्वात् ष्टेरति इति द्वित्वान्न गुण इति भावः । अत्रप्यद्—अम-पर्यत् । यम वपाने इति । उपरमो विरमणम् । अन्विद्यम् । दशज्जीति । 'इषुगमिय माम्' इति षपि छः । यवाम । येमनुः । येमुः । पलि आह्वाननिमादिदृष्टे 'यलि च सेदि' इत्येत्त्वाभ्यासोपौ । तदाह—येमिथ—ययन्येति । इडभावे रूपम् । येम्युः । येम । यवाम—ययम । येमिव । येमिम । आदिनिपमादिट् । दन्तेति । यस्याति । यष्टनु । अयस्युत् । यष्टेत् । यस्यात् । अयंसीत् । 'यमरमे'ति इट्फौ । 'इट्-इटी'ति सिञ्जोषः । 'नेदो'ति निदेशान्न इल्लसलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्त्वत् । तप सन्तापे इति । अन्विद्यम् । तपति । तताप । तेषट् । तेषुः । तेषिप—तत्तन्य । तेष्युः । तेष । तताप—तपप । तेषिव । तेषिम । तपेति । तपयति । तपनु । सट्-पत् । सपेत् । सप्यात् । अगम्भीरिति । इल्लसलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्रयत् । विस्तरपत् । शेषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे—यः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधि-कारादिति भावः । निसः सकारस्य षः स्यात् तपघातो परत इति यावत् । 'अन-सेवने' इत्येतद्गुणस्यासन् आसेवतश्च इत्यचष्टे—पौनःपुन्यमिति । आसेवनशब्देन सह अन्तमास इत्यभिप्रेत्याह—ततोऽन्यस्मिन्विषये इति । आसेवताऽमावात् पदान्त-त्वाच्च अत्राप्ये वचनम् । निहन्तीति । निष्कृत्य सपतित्यर्थः । निसः सस्य षवे त-कारस्य ष्टुत्वेन टः । आसेवने तु न षयम् । त्यज हानाविति । हानिरुत्सर्गः । अय-मनिट् । त्यजति । तत्याज । तस्यञ्जुः । तस्यजुः । संयुक्तद्वयस्य चार्थत्वाभ्यास-ओपौ ङ । यलि तु आह्वाननिपमादिट् । तदाह—इत्यत्रिष—तत्पर्येति । इडभावे षो-ङ्गरिति भावः । तपेति । तपयति । त्यजनु । अयजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् ।

(सू २३९६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । १८८ दृशिरू प्रेक्षणे । पश्यति ।
 २४०४ विभाषा सृजिदृशोः ७।२।६५। आश्रयां पत् इच् वा । २४०५ सृजि-
 दृशोर्भक्त्यमकिति ६।१।५८। अनयोरेमागमः स्यात्कृत्वादावकिति । द्रव्य-
 दर्शयत् । द्रवा । द्रव्यति । इरयात् । इरिवाद् इच् वा । २४०६ सृदृशोऽङि
 गुणः ७।४।१६। श्रवणान्तरानां दृशोश्च गुणः स्यादङि । अदशत् । अत्रमावे-
 २४०७ न दृशः ३।१।४७। दृशरन्तेः कसो न । अत्राक्षौ । १८९ दंश दशने ।

अथाक्षौदिति । इच्छत्तच्छचगा घृद्धिरिति भावः । आवश्यत् । अत्र सक्ते इति । पोपदेशो-
 ऽयमनिट्, नोपधश्च । कृत्वाश्रयपरसवर्णस्य निर्देशः । शतः पितृत्वेन किरवामावा-
 त्तस्मिन्परे 'अनिदिताम्' इति नलोपाऽऽश्रुत्तेराह — दृशसन्नेति नलोप इति । अनुश्रा-
 पासवर्णयोरेसिद्ध्यादिति भावः । सजति । छिति तु ससञ्ज । अनुमादौ तु अकि-
 रवान्त नलोपः ससञ्जतुः । समञ्जुः । यत्ति भारद्वाजनिघमादौ । ससञ्जिय — सस-
 ञ्जयत् । इदभावे जस्य कृत्वेन गकारे तस्य चर्त्वे सति अनुश्रापरसवर्णस्यपगतस्य
 चवर्णपञ्चमस्य निवृत्तो ककारे परेऽनुश्रापरस्य परसवर्णो छकारः । समञ्जतुः । ससञ्ज ।
 ससञ्ज । समञ्जिव । ससञ्जिम । कादिनियमादिद् । सञ्जेति । तासि जस्य कृत्वेन
 गकारे तस्य चर्त्वे सति जस्य निवृत्तो नस्य ककार इति भावः । सञ्ज्यति । सजतु ।
 असजत् । सजेत् । सजयात् । असञ्जीत् । इच्छत्तत्वाद्घृद्धिः । असञ्ज्यत् । दृशिरू
 प्रेक्षणे इति । इरित्, अनिट् च । अव्ययानि । शिति 'पाशाजमा' इति पर्यायेषु इति
 भावः । ददर्श । ददशतु । ददृशु । यत्ति तु कादिनियमाग्निरमिद् प्राप्तः । अने-
 न्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् 'अचस्तास्वत्' इति, 'उपदेशोऽवतत्' इति निषेधस्य चाप्रा-
 प्तेः श्रुदन्तत्वाऽभावेन भारद्वाजनिघमस्याऽपसवर्तेः । तत्राह — विभाषासृजि । पञ्च-
 म्यं पद्यो । 'गमेरिट्' इत्यत इदिति 'अचस्तास्वत्' इत्यतः यञोति चानुवर्तते । त-
 दाह — आभ्यामिति । इदभावपथे 'अनुश्राप्तस्य' इति अमागम विकल्पे प्राप्ते — अनिदृशोः ।
 अम् अकिति इति च्छेद्गः । निभ्यायमिदम् । ददशति । ददशु य इति स्थिते इदभाव-
 पथे अमागमे ऋकारस्य यच्चि सञ्जादिना दास्य पात्वे घस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । इद-
 पथे एवाह — दर्शयेति । अज्ञात्वादिवाद् इत् नेति भावः । दृष्टेति । तासि अमागमे दास्य
 पात्वे षकारस्य ष्टुत्वेन टकार इति भावः । द्रव्यतीति । अमागमे दास्य पात्वे 'पञो'दि-
 ति कृत्वे सस्य च इति भावः । परवत् । अवरयत् । परयेत् । आशीलिङ्किवाह — दृश्यादिति ।
 अज्ञात्वादिवाद् इत् नेति भावः । लुठि विशेषमाह — इरिवाद् इत् । अत्र अक्षपथे गण-
 निषेधे प्राप्ते — कृदशोऽङि । 'श्च' इत्यत्र विशेषणत्वात् सङ्ख्यविधिः । तत्राह — नवर्णो-
 न्तरानामिति । अत्रभावे इति । अत्रभावपथे 'शञ्च' इत्युत्पात्' इति कसादेशे प्राप्ते सञ्जी-
 त्यर्थः । न दृशः । 'छन्नेः सिच्' इत्यतः छत्तेरिति 'शञ्च' इत्युत्पात्' इत्यतः कस इति
 चानुवर्तते । तत्राह — दृशरन्तेः कसो नेति । कसादेशे तु अत्र छदिति स्यादिति भावः ।

दशन दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादिश्वादननासिकलोः । अत एव निपातनादि-
त्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज्ञ—' (सु
२२१६) इति नलोपः । दशति । ददशिय—ददष्ट । दश । ददृक्षयति । दश्यात् ।
अदाञ्छीत् । ६६० कृप विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कष्टा—कर्षा । कृदपति—
कृदपति । 'सृष्टुमृशकृयतृपट्पा ञ्लेः सिञ्वा वाच्यः' (वा १८२६) अक्राक्षीत् ।

मद्राक्षीदिति । सिचि अनागमे श्रृकारस्य यणि अकारस्य हलन्तलक्षणावृद्धौ शस्य पश्च
ठस्य वत्त्वे सस्य यावमिति भावः । अद्रक्षयत् । दश दशने इति । अपमनिट्, सोप-
पञ्च । कृतानुस्वारनिर्देशः । दंष्ट्राव्यापार इति । अनुमूलगताः स्थूलदन्ता दृष्टाः, त-
द्दयापारः अतस्त्रियादिरूप इत्यर्थः । अनु दंशघातोत्सुष्टि दशनशब्दः । तत्र 'अनिदि-
ताम्' इति गकारस्य लोपो न सम्भवति, स्युटः विद्वत्वाभावात् । 'दंशसञ्ज्ञे' त्यपि
नस्य लोपो न सम्भवति, तस्य शस्येव प्रवृत्तेः । तथाच दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमि-
त्यत आह—पृषोदरादित्वादिति । अत एवेति । दशनशब्दनिर्देशादेव नकारस्य लोप इत्य-
स्ये मन्यन्त इत्यर्थः । तेषामपीति । 'निपातनाद्यकारलोप' इति वदन्तामपि पृषोदरा-
दिषु निपातनादिरप्यत्र एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे 'दश दशने' इत्यर्थनिर्देशे इति
भावः । विशिगमनाश्विरहमाशङ्क्याह—अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति । सर्वधातुस्वर्णमिद-
शास्य अपाणिनीयस्यादिरप्यत्रः । यवविदेध धातुस्वर्णनिर्देशः पाणिनीय इति भ्रूयातो
निरूपितम् । अथ दशातीत्यादी क्षपः पितृयेन अकित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपा-
प्रवृत्तेराह—दशसञ्ज्ञेति नलोप इति । दशतीति । अनुस्वारस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
'दशसञ्ज्ञेत्यत्र दधीत्युक्तेराधुनिकत्वात्के नलोपो न । संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वा-
ऽभावादनदितामित्यपि न । ददश । ददशतुः । ददृक्षुः । भारद्वाजनियमात्पलि
वेट् । ददाह—ददशिय—ददष्टेति । अनिट्पथे मद्रादिना शस्य पः । शस्य दुरथेन
ठ इति भावः । दंष्टेति । सासि मद्रादिना शस्य पावे तस्य पश्च अतस्त्रियेण ङकारे
सस्य परत्वमिति भावः । दशतु । अदशत् । दशेत् । दश्यादिति आक्षीर्णिति
'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । अदाञ्छीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा
वृद्धिः, शस्य पः, शस्य कः, अनुस्वारस्य परत्वर्थेन ङः, सस्य परत्वमिति भावः ।
अददृक्षयत् । इप विलेखने इति । अनिदयम् । कर्षति । कर्षयति । कृष्टुः ।
यत्कि अङ्गताऽकारवशाऽभावात् क्रादिनियमात्पर्यामिट्-चकपिथ । चकृपयुः । चकृप ।
चकपं । चकृपिय । चकृपिम । इति सिद्धवत्पठ्याह—क्रश-कर्षेति । 'अनुदात्तस्य च'
इति अम्बिषक्षः । तकारस्य ध्रुवम् । कृत्वाति—कृत्वातीति । परस्य कत्वे सस्य पः ।
कर्षत् । अकर्षत् । कर्षत् । कृत्वात् । 'अल ह्रुपघात्' इति ञ्लेः वसादेशे प्राप्तं आ-
ह—१७२५ इति । अक्राक्षीदिति । ञ्लेः वसादेशामागे सिचि 'अनुदात्तस्य चतुर्पथस्य'

अकाशम् । अकाशीत् । अकाशीम् । अकाशुं । पञ्चे कषः । अकृञ्त् । अकृञ्चाम् ।
 अकृञ्चन् । १९१ दह मस्मीकृत्ये । देहिष-ददम्ब । दग्धा । घटयति । अघाञीत् ।
 अघाञ्चाम् । अघाञ्चुः । १९२ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिय । मेढा । मेढयति ।
 अमिञ्त् । १९३ किं निवासे रोगापनयने च । चिकिरिषति । सद्ये प्रायेण विपूर्वः,
 'विचिकिरिषा तु सद्यः' इत्यमरः । अस्यानुदात्तेऽवमाभित्थ चिकिरिषते इत्यादि

इत्यभि प्रकारस्य यच्च ह्रस्वन्तकषण्यद्वा 'पदो कः सि' इत्येनेन यस्य कश्चि सस्य
 च वमिति भावः । अघाञीति । अमभावे सिचि घृद्धौ रूपम् । पञ्चे वन इति । पञ्चेः
 सिजमावपञ्चे 'शळ इगुपधात्' इति वन इत्यर्थः । अकृञ्चिति । कसे सति किरिषाद्गु-
 णामात्रे पश्य क, सस्य च इति भावः । अकृञ्चपत्-अकृञ्चपत् । दह भस्मीकरणे इति ।
 अनिच् । दहति । ददाह । देहत् । देह् । यच्च तु मातृशान्तिनियमगृहेटिपाद्—देहिष-
 दश्येति । ह्रस्वपञ्चे 'यलि च सेटि' इत्येत्ताभ्यासञ्चोर्वा । अनिच्पञ्चे तु 'शब्दे' इति
 हस्य च, 'क्षवस्तथा' इति परस्य च, घञ्य जज्ञनेन ग इति भावः । देह्युः । देह ।
 ददाह—ददह । देहिष । देहिम । दधेति । तासि ह्रस्व च, तकारस्य घा, घस्य च
 इति भावः । घटयतीति । हस्य च, दस्य भप्, घस्य ग, तस्य कर्त्तव्य क, सस्य च
 इति भावः । दहत् । अदहत् । दहेत् । दधात् । अघाञीति । सिचि ह्रस्वन्तकषण्य
 वृद्धिः । हस्य घ, दस्य भप्, घस्य ग, तस्य क्, सस्य च इति भावः । मदात्ता
 मिति । सिचि घृद्धिः, हस्य घ, 'क्षणे झलि' इति सञ्चोपः, 'क्षवस्तथाः' इति तकार-
 स्य घ घञ्य ग इति भावः । अघाञीति । सिचि घृद्धि ह्रस्व घ, दस्य भप्, घस्य
 ग, तस्य क, सस्य च इति भावः । अघाञी । अघाञ्चम् । अघाञ्च । अघाञ्चम् ।
 अघाञ्च । अघाञ्चम् । अघाञ्चम् । मिह सेचने इति । अनिच् । मेहति । मिमेह ।
 मिमिहत्तुः । मिमिह । अत्रन्ताऽकारवत्ताऽभावात् क्वादिनियमाभित्थमिच् । सदा-
 ह—निनेहिषेति । मिमिह्यु । मिमिह । मिमेह । मिमिहिव । मिमिहिव । मेहेति ।
 तासि दावभावश्चल्लोकात् । मेहयतीति । हस्य द, तस्य क्, सस्य च । मेहत्तु ।
 अमेहत् । मेहेत् । मिघात् । लुकि 'शळ इगुपधात्' इति कषः । किरिषाञ्च गुण्यः ।
 हस्य द, सस्य क्, सस्य च । तदाह—अभिषणिति । अमेहयत् । किं निवासे रोगा-
 पनयने चेति । परस्मैपदेषु पाठात् अर्थ परस्मैपदो । अर्धद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम् ।
 अथनिर्दशस्य शफलक्षणत्वात् अर्थान्तरेषु घृत्ति । अत्र 'चित्तेर्थाभिप्रायकारे नि-
 गृहेऽपनयने नाशने सशये च' इति निषदस्येषु 'गुमिञ्चिद्वय मन्' इति सग्वि-
 हितः । तदाह—चिकिरिषतीति । 'सन्त्यन' इति ह्राजे इत्यादिशेषे अन्त्यासन्तुये
 चिकिरिषेति सञ्चः, तन्मात्रिकटि प्रावि 'चिकि'सनीति रूपम् । अन्त्य सन्-
 'धातो' इति विहितत्वाभावात्तदाहं गतुं क्वात्त लुग्वगुण्य, नापि ह्राजस्य इति
 प्रागुक्तम् । चिकिरिषाञ्च इत्येत्तादि सुगम लुगुपत्तिवत् । संभवे इत्यादि । अकृञ्चम् ।

कभ्रिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ।

६६४ दान स्रग्दने । ९९५ शान तेजने । इतो बहुर्यन्ताः स्वरितेतः । दीदा-
सति—दीदासते । शीशांसति—शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति ।
शानयति । ९९६ हु पचष् पाके । पचति—पचते । पेषिय—पचय । पेषे-
पका । पशीष्ट । ९९७ पच समवाये । सचति—सचते । ९९८ मज्ज सेर्वायाप् । म-
भाज । मेज्जुः । मेजुः । मेजिय—मज्जय । मका । मक्षयति—मक्षयते । अमा-

निवासे स्थिति । अवाभिप्रतीकारार्थपञ्चकादर्थान्तरे पुरादिबल्योक्तवाङ्मिति भावः ।
दान स्रग्दने । शान तेजने इति । तेजर्नं तीक्ष्णोकरणम् । इत् इति । 'दान स्रग्दने'
इत्यारभ्य 'बहु प्रापणे' इत्येतरस्यन्ताः स्वरितेत इत्यर्थः । तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देश-
स्य षपञ्चक्यावापदा दानधातुराजंशे शानधातुस्य निर्याने वर्तते, तदा 'मान्बधदान्-
शान्' इति सति, 'सन्पद्योः' इति द्विषे, अन्त्यासदस्वे, तस्य 'सन्पद्यः' इति हारे,
तस्य 'मान्बध' इति दीर्घे सति, मकारस्यानुस्वारे, दीदांसशीशांसाम्नां छटि स्वरि-
त्तानुषन्बल्य केवञ्चयोरचरितार्थात्वात्, कर्तुं फले तद्धि शपि दीदांसते, शीशांसते
इति रूपम् । परागामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदांसति, शीशांसति इति
रूपम् । तदाह—दीदांसते रथादि । शीशांसति । तोषणेकरोतीत्यर्थः । अर्थविशेषे
इति । आजंशे निशाने चार्थे सनिग्यर्थः । अन्वयेति । आजंशनिशानान्यामन्वयत्र गिञ्-
न्तापरस्मैपदमेवोपर्यर्थः । 'अर्थान्तरे अननुषन्बकारपुराद्या' हरदुक्तेरिति भावः । हु-
पचष् पाके इति । हु पकारः चकाराकारश्च इत् । स्वरितेवाद्मवपरी । तदाह—
पचति—पचते इति । पपाच । पेषुः । पेषुः । भारद्वाजनिघमात्पठि वेट् । तदाह—पेषि-
पचयेति । इत्पठे 'थळि च सेटि' इत्येवान्यासञ्चोपौ । अनिट्पठे तु 'चोः कुः' इति
भावः । पेषथुः । पेष । पपाच—पपच । पेषिव । पेषिम । क्वादिनिघमाद्विट् । पेषे
इति । पेषाते । पेषिरे । पेषिपे । पेषापे । पेषिषे । पेषे । पेषिवहे । पेषिमहे । क्वा-
दिनिघमाद्विट् । फट्टेति । तासि 'चोः कुः' पचयति—पचयते । पचन् । पचत्राम् ।
अपचन्—अपचत । पचेत् । पचोति । आशीर्लिङ्गि तद्धि मीयुटि 'चोः कुः' ।
पचथुः । अपचोत् । अपच । अपचताम् । अपचयत्—अपचयत । पचयात् । पोर-
देशः । तदाह—पचति—पचते इति । सेडयन् । ससाच । सेचन् । सेचुः । सेचिय । सेच-
थुः । सेच । ससाच—ससच । सेचिव । सेचिम । सेवे । सेचिपे । सेचिवहे । सेचिमहे ।
सचयात् । सचिरीष्ट । असचोत्—असचोत् । असचिष्ट । मज्ज शानुरिति । मज्जति ।
द्विट् लिटि वैरुपापादकारदेशादित्यात् 'अथ एकद्वमञ्जे' इत्यप्राप्ति 'तुक्ञा' इ-
त्येवमन्यासञ्चोपौ । तदाह—मेज्जुरिति । भारद्वाजनिघमात्पठि वेट् । तदाह—मेजिय-
मज्जयेति । इत्पठे 'थळि च सेटि' इत्येवान्यासञ्चोपौ इति भावः । मेजिव । मेजिम ।

धीद—अमक । ६९९ रज्ज रागे । नलोः । रजति—रजते । रज्जत् । रज्जोष्ठ ।
 अरह्णीत् । अरह्णाम् । अरह्ण् । १००० राप आक्रोरो । आक्रोरो विद्धानु-
 ध्यानम् । राशाप । रेपे । अष्टाप्तीत्—अशत १००१ त्विप दीप्ती । त्वेपति—
 त्वेषते । तित्विपे । त्वेष्टा । त्वेद्यति—त्वेद्यते । त्विभ्यात्—त्विदीष्ट । अस्विद्यत्—अस्विद्यत् ।
 अस्विद्याताम् । अस्विद्यन्त । १००२ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति—यजत ।

म्यद्दिनियमादिट् । भेजे । भेजिषे । भेजिष्वहे । मन्नेत्यादि । सुगमम् । रज्ज रागे
 रति । भोपधोऽयम् । कृतानुस्वारपरसवर्षानिदेशः । अनिडयम् । शरः विधेन हित्वाऽ-
 भावात्, 'अनिदिताम्' इत्यप्रास्तावपि 'रज्जेष्वा' इति शपि नलोपरतदाह—रजति—रजते
 इति । सयोगात्परवाकिल्लो म क्तिवम् । शरञ्ज । शरञ्जतुः । भारद्वाजनियमात्यक्ति
 वेट् । रज्जिय—रज्जयथ । अनिट्पथे ङस्य कुत्वेन वाः । ततोऽनुस्वारपरसवर्षोऽनका-
 रनिवृत्तौ गस्य चार्वेन कः । मत्स्यानुस्वारे षस्य परसवर्षो ङकार इति भावः । र-
 ङ्जिष्व । ररञ्जम् । म्वादिनियमादिट् । रज्ज । रज्जयति—रज्जयते । रज्जु । रज्ज-
 ताम् । अरजत्—अरजत । रजत्—रजत । आशीर्वाङ्क यासुटा किरधात् 'अनिदि-
 ताम्' इति षोप । तदाह—'स्वादि'त् । 'रज्जोष्ठेति । आरमनेपदे हित्वा सीयुट् ङस्य
 कुत्वेन गा, उठ. परसवर्षसम्पन्नकारनिवृत्तौ, गस्य कः, षस्य परसवर्षेण ङः, परस्मि-
 ति भावः । अरह्णीदिति । सिचि हलन्तलक्षणवृद्धौ कुत्वादि पूर्ववत् । अनेह हलन्तल-
 धानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तते इति माप्येत्पद्यम् । अरह्णामिति । 'सलो हलि'
 इति सलोपः । कुत्वादि पूर्ववत् । अरह्णेति । अरह्णन्ति प्रथमपुरुषे कवचने 'सलो हलि'
 इति सलोपे कुत्वादि । शप आक्रोरो इति । अनिडयम् । भारद्वाजनियमात्यक्ति वेट् । यमा-
 दी तु म्वादिनियमादिट् । अष्टाप्तीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अशपेति । 'सलो हलि'
 इति सलोपः । अरह्णामिताम् । त्विषधातुरानिट् । शपि ङपुपधगुणः । तदाह—त्वेषति—त्वेषते
 इति । तित्वेष । तित्वेषतुः । तित्वेषुः । तित्वेषिष । तित्वेषिषुः । तित्वेषिष । तित्वेषिष ।
 तित्वेषिष । तित्वेषिष । म्वादिनियमादिट् । तित्वेषे इति । तित्वेषाते । तित्वि-
 षरे । तित्वेषिषे । तित्वेषाये । तित्वेषिषे । तित्वेषे । तित्वेषिषे । तित्वेषि-
 षहे । त्वेषे'त । तासि लकारस्य ष्टुत्वम् । त्वेषति—त्वेषते इति । स्ये ङत्वधाये । त्वे-
 षतु । त्वेषताम् । त्वेषत्—त्वेषत । त्वेषेत्—त्वेषेत । त्विभ्यादिति । यासुटा आ-
 ङीर्वाङ्क किरवाङ्क ङपुपधगुणः । लिङीथेति । 'सिचि हलन्तलक्षणवृद्धौ कुत्वादि' इति किरवाङ्क
 गुणः । अङ्क परस्मैपदे 'सल हलन्तलक्षणवृद्धौ' इति ष्येः ङसः किरवाङ्क गुणः । तदाह—
 अस्विद्यत्—अस्विद्यते । अस्विद्यन्त । अस्विद्यन्तेपदे ष्येः वसादेशं मरवा आह—अस्विद्यतेति । अस्विद्य-
 न्ते'त । अस्विद्यत् इति इति स्थिते 'कसस्याधि' इत्यन्तलोपासम्भवादतः परावात् 'मा-
 रमनेपदे'त्पद्यत्' इत्यदादेशाऽसम्भवादान्तादेशे कसस्यान्तलोपेपररूपे वा रूपमिति मत्,
 वा । यत्र देवपूजेति । अस्विद्यम् । यजति—यजते इति । देवान् पूजयति—सङ्गमयति । ददाति

२५०८ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६।१।१५० वच्चादीनां प्रक्षादीनां
 न्यासासस्य सम्प्रसारणे भ्यान्लिटि । इमाञ्च । २५०९ यच्चिस्वपियजादीनां
 किति ६।१।१५१ वच्चिस्वप्योरजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनः
 प्रसङ्गविधानाद्द्वित्वम् । ईजतुः । ईजः । इयजिय—इयज । ईजे । यथा । यद्यपि—
 यद्यते । इत्यात् । मशीष्ट । अयादीत्—अयष्ट । १००३ इ वप् षीजसन्ताने ।

वोरथः । णलि द्वित्वादी तु यवाञ्च, इति स्थिते—लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । 'व्यह
 सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्व'पयजादीनाम्' इति सूत्रो-
 पात्ता 'प्रद्विष्यावपि' इति सूत्रोपात्ताश्च षममशब्देन गृह्यन्ते । तदाह—वच्चादीनां
 प्रक्षादीनां चेतः । अत्र वच्चादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादपरश्च विवक्षिताः ।
 'यत्र देवपूजा' इत्यारभ्य 'दु भो वि व यतिवृद्धयो' इत्येतत्पर्यन्ता यजादया । तदु-
 क्तम्—'यजिर्वैपिर्वैहिरक्षैव वसिर्वैष्वयेत्र ह्यपि । हेम् वदिः श्वयतिरक्षैव यजाद्याः
 स्युमिमे नव ।' इति । तेष्वन-सर्भावाद्द्वित्वेष्योः पृथग्ग्रहणम् । प्रक्षादीनामित्यनेन
 तु प्रद्विष्यावपिभ्यश्चिर्वाष्टिविभक्तिवृद्धतिभृत्प्रकृतयो विवक्षिताः । इत्यनेन । अ-
 न्यासासकारण्य सम्प्रसारणे हकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वकामिति भावः । यज्
 अनुम् इति स्थिते द्वित्वे अन्धासासकारण्य सम्प्रसारणे पूर्वकूपे च इयजतुरिति प्राप्ते-
 र्विस्वपि । 'वविस्वपीति' इका निर्देशः । सौश्रः सम्प्रसारणाभावः । आदिनादौ य-
 जिनेव सशस्यते, न तु वविस्वपिभ्याम्, तथा मति हि वचरादे' स्वभ्यादेर्यजादे
 प्रथेत्थं स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे
 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य चष्टस्य 'जि वप् षादे' इत्यस्य वच्चादिग्रहणेनैव सिद्धेः ।
 तदाह—वचित्स्वप्योरजादीनां चेतः । ननु यज अनुस् इति स्थिते द्वित्वात्प्रासासप्र-
 सारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्वाचितं तदुवाचितमेव' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्ति
 रित्याशङ्क्याह—पुनः प्रसङ्गेति । ईजतुरिति । यज् अनुम् इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्व
 रूपे च कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । पूर्व चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि' इति
 सूत्रम्, अकिति लिटि तु 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रमिति स्थितिः । भारद्वाजनिप
 भाष्यलि वेत् । कृते द्वित्वे अद्विष्याद्विचस्वपिभ्योः 'खित्यभ्यासस्य' इत्यभ्यास
 सकारण्य सम्प्रसारणम् । तदाह—इयजिय—इयष्टेति । अनिट्यथे प्रक्षादीनां जस्य शब्दे
 ष्टुवेन यस्य ठः । ईजधुः । ईज । इयाञ्च—इयज । ईजिव । ईजिम । ईजे इति । 'असयोगात्'
 इति कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ईजाते ।
 ईजिरे । आदिनिपमादिट । ईजिपे । ईजाथे । ईजिष्वे । ईजे । ईजिवहे । ईजिमहे ।
 ०६ । तानि प्रक्षादिनां जस्य पठ् ष्टुवेन तक् रस्य टः । यद्यपि—यद्यते इति । प्रक्षा
 दिनां जस्य शब्दे 'पठोः' इति वस्य शब्दे सस्य शब्दमिति भावः । यजतु—यजताम् ।
 अयजतु—अयजत । कुजेत्—नजेत् । आधीर्लिङि आह—इत्यादीर्लिङि वा सुटः कित्वात्

धीप्रवन्तान् क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान् षपति । उवाप ।
ऊरे । वसा । उप्यात् । ष-नीष्ट । प्रथकाप्ठोत् । अवाप्त । १००४ बहु प्रापये ।
उवाह । उवाहिय । 'सहिवहोरोदबलंस्व' (१ २१५७) । उवोह । ऊहे । वोहा ।
वच्यति—वच्यते । अवाचीत् । अवाहाम । अवाह्यु । अवाह । अवाहाताम् ।

'वविरवपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ववीट्टेति ।। आसीर्दिङ् आरमनेपदे प्रथ-
मैकवचने स्त्रीयुटि जरय चत्वे तस्य चात्वे सम्य धावमिति भावः ।। यदाधीदिति । सिचि
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अस्य ष, तस्य का, सम्य ष इति भावः । यवेति । अयत् सू-
त इति स्थिते 'अलो झळि' इति सलोपे, जरय षः, ष्टुस्त्वेन तकारस्य ट इति भावः ।
अयदाताम् । अयदात् । अयदयत्—अयदयत् । दु षप् षीदसंज्ञाने रनि । प्रयोदार्थं षी-
जानां क्षेत्रेषु येषुणे इत्यर्थः । तदाह—येने निमित्तामिति । 'वपिः प्रद्विजार्थ' इति
'सम्बन्धोः' इत्यत्र भाष्यम् । गर्भाधानं चेति । 'अप्रमत्ता रचत तन्मुमेतं मा षः क्षेत्रे प-
रबीजानि धाम्नुः' इत्यादी तया दर्शनादिति भावः । अयं छेदनेऽपीति । वतंते इति
दोषः । केशान् षपतीति । द्विजत्तोप्यर्थः । अनिडयम् । उवापेति । 'द्विज्याभ्यासस्य' इ-
त्यधिक्यभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । किति तु 'वविरवपि' इति द्विरवधारणस-
म्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊपत् । ऊपुः । उवपिय-उवप्य । ऊपथुः । ऊ । उवाप-
उवप । ऊपिव । ऊपिस । ऊपे इति । ऊपाते । ऊपिरे । ऊपिवे । ऊपापे । ऊपिवे ।
ऊपे । ऊपिवहे । ऊपियहे । वपेति । वप्स्यति—वप्स्यते । वपत्—वपतीम् । अवपत्—
अवपत् । वपेत्—वपेत् । वप्यादिति । आशिवि चामुटः द्विरवात् 'वविरवपि' इति स-
म्प्रसारणम् । वप्तीट्टेति । स्त्रीयुटि रूपम् । प्रथवाप्सीदिति । लुङि परस्मैपदे सिचि हल-
न्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेराद्' इति धात्वम् । अवाप्तम् । अवाप्तुः । अवपेति । आरमने-
पदे लुङि 'अलो झळि' इति सलोपः । अवप्साताम् । बहु प्रापणे रनि । अयमनिट् ।
वहति—वहते । उवाहेति । 'द्विज्याभ्यासस्य' इति अकिति अम्यासस्य सम्प्रसारणमि-
ति भावः । किति 'वविरवपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊहत् । ऊह्युः । आर-
द्राजनिपमारयलि वेट् । तदाह—उवाहियेति । 'न चासद्' इति निषेधात् 'यलि च सेटि'
इति न भवति । अय यलि अनिट्पक्षे आह—सहिवहोरोदबलंस्मेति । सहिवहोरवर्षस्य
ओस्यादृढलोपे पात् इत्यर्थः । 'द्विकोर' इति दोषं वाचिता ओत्त्वमिति भावः ।
अवोदे'त । उवह् य इति स्थिते टवत्त्वष्टुःश्लोका ओत्त्वं चेति भावः । ऊह्युः ।
ऊह । उवाह—उवह । ऊहिव । ऊहिस । आदिनियमाद्विट् । ऊहे इति । ऊहाते ।
ऊहिवे । ऊहिवे । ऊहापे । ऊहिवे—ऊहिवे । ऊहे । ऊहिवहे । ऊहिवे । सेटेति ।
पाति ङावत्त्वष्टुःवडकोपाः ओत्त्व च । लुङि रणे, इय टः, तस्य का, षत्वम् । तदा-
ह—वपति—वपते इति । वहत्—वहताम् । अवहत्—अवहत् । वहेत्—वहेत् । उवा-
त् । अवाचीदिति । हलन्तलक्षणावृद्धौ ङकपाः प्राक् । प्रयोदामिति । 'अलो झळि' इति

अवक्षत । अगोढाः । अवोढयम् । १००५ वस निशासे । परस्मैपदी । वक्षति ।
 उवाच । २ १० शान्तिवर्तिघनोर्वां च २३६०॥ इच्छुम्वाः परस्यैषा सस्य
 य स्यात् । ऊवत् । ऊपु । उवतिथ—उवाच । वस्ता । 'स' स्वार्धप तुके'
 (६ २४२) । वस्यति । उवात् । उवासीत् । उवाताम् । वेञ् १००६ त-
 न्नुसन्ताने । वयति—वयते २८११ वेजा वयिः २ धा४२॥ वा स्वाङ्गिण्टि ।
 इकार उच्चारणार्थं । उवायः २५१२ प्रहृज्यावयिष्यधिविचिचिचिचिचिचिचि-
 सञ्चोप ढवधवधुवधुवधोवाः ओषं घेति भावाः । भवाञ्जानत । उति सिचि उदी
 उक्याः । अवाचीः । अवोडम् । अवोड । अवाचम् । अवाचव । अवाचम । मनोटेते ।
 सुष्टि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने अवह् स् ठ इति स्थिते सञ्चोपः ढवधवधुवधुवध-
 लोवाः ओषवे च । अवजातामिति । आतामि सिचि ढकषा इति भावाः । अरवनेति ।
 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यधदेशः । अवेडवमिति । अवधि । अवधवधि । अवधमधि । अव-
 दयत्—अवदयत । इति वदत्यन्ताः स्वरितेतो गताः । वसवापुरनिट् । अकिति छिटि
 परे 'छिट्यन्त्यासस्य' इत्यन्त्यासस्य सम्प्रसारणम् । तदाह—उवासेति । किति तु 'व-
 चिचिचि' इति सम्प्रसारणे कृते द्विधादी ऊप् अणुम् इति ण्यते सकारस्य आदेशप्र-
 स्यप्राप्त्यवस्थाभावाद्भावे परवे—शान्तिवसि । 'सहेः साहः सा' इत्यतः स इति चश्च-
 न्तमनुवर्तते । 'इष्कोः' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्याः' इति चाधिकृतम् । तदाह—एक
 णांश्च विनि । भारद्वाजनिघमात्परिकि वेट् इति मरवा आह—उवमिध-उवासेति । 'न
 दावदम्' इति निषेधात् 'यकि च सेटि' इति न भवति । ऊपयुः । ऊप । उवाप—उ-
 वस । ऊपिच । ऊपिम् । आदिनिघमादिट् । वस् स्य ति इति स्थिते आह—सः स्वा-
 र्धवाट्टके इति । अनेन सकारस्य सकार इति भावाः । वस्यु । अवसेत् । वसेत् । उवा-
 र्ति । आशीतिष्ठि पासुटः क्तिशात् वस्य सम्प्रसारणे शान्तिवसि' इति पाठमिति
 भावाः । अवागोदिनि । सिचि हञन्तलृण्युदी सस्य तकारः । अवातामिति । अवस्-
 सु तामिति स्थिते षुदी 'सञ्चो हाञि' इति सञ्चोपे प्रथमलृणमाधिरथ सकाराद्या-
 र्द्धभातुकरत्वात् आतुसकारस्य 'साः सि' इति तकारः । वस्तुतस्तु सिञ्चोपस्यासि-
 द्वात् 'साः सि' इति तकारे सिञ्चोप इति बोध्यम् । अवासुः । अवासीः । अवा-
 चम् । अवाच । अवाचम् । अवाचव । अवाचम । अवाचयत्—चेञ्चापुरनिट् ।
 प्रिवातुमपपदी । सन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तुना तिर्यङ्प्रमाणविशेषः । वयति-
 वयते इति । शपि अवादेशः । वेजा वयिः । शेषपूरणेन सूत्रेण उवाचटे—वा स्वाङ्गि-
 णि । 'छिट्यन्त्यासस्य' इत्यतः अन्त्यासस्यमित्यनुषुप्तेरिति भावाः । उवाच-
 णार्थं इति । इकारस्य ह्रस्वकल्पे तु नुम् स्माद्धिति भावः । उवासेति । यकि
 ववादेशे यजादित्वाद्भक्ति छिटि परे 'छिट्यन्त्यासस्य' इति वजास्य सम्प्रसारणे
 ऋचाद्विरिति भावाः । अत्र पकारस्य तु न सम्प्रसारणम्, 'छिटि चपो च'

सञ्चोप ढवधवधुवधुवधोवाः ओषं घेति भावाः । भवाञ्जानत । उति सिचि उदी
 उक्याः । अवाचीः । अवोडम् । अवोड । अवाचम् । अवाचव । अवाचम । मनोटेते ।
 सुष्टि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने अवह् स् ठ इति स्थिते सञ्चोपः ढवधवधुवधुवध-
 लोवाः ओषवे च । अवजातामिति । आतामि सिचि ढकषा इति भावाः । अरवनेति ।
 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यधदेशः । अवेडवमिति । अवधि । अवधवधि । अवधमधि । अव-
 दयत्—अवदयत । इति वदत्यन्ताः स्वरितेतो गताः । वसवापुरनिट् । अकिति छिटि
 परे 'छिट्यन्त्यासस्य' इत्यन्त्यासस्य सम्प्रसारणम् । तदाह—उवासेति । किति तु 'व-
 चिचिचि' इति सम्प्रसारणे कृते द्विधादी ऊप् अणुम् इति ण्यते सकारस्य आदेशप्र-
 स्यप्राप्त्यवस्थाभावाद्भावे परवे—शान्तिवसि । 'सहेः साहः सा' इत्यतः स इति चश्च-
 न्तमनुवर्तते । 'इष्कोः' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्याः' इति चाधिकृतम् । तदाह—एक
 णांश्च विनि । भारद्वाजनिघमात्परिकि वेट् इति मरवा आह—उवमिध-उवासेति । 'न
 दावदम्' इति निषेधात् 'यकि च सेटि' इति न भवति । ऊपयुः । ऊप । उवाप—उ-
 वस । ऊपिच । ऊपिम् । आदिनिघमादिट् । वस् स्य ति इति स्थिते आह—सः स्वा-
 र्धवाट्टके इति । अनेन सकारस्य सकार इति भावाः । वस्यु । अवसेत् । वसेत् । उवा-
 र्ति । आशीतिष्ठि पासुटः क्तिशात् वस्य सम्प्रसारणे शान्तिवसि' इति पाठमिति
 भावाः । अवागोदिनि । सिचि हञन्तलृण्युदी सस्य तकारः । अवातामिति । अवस्-
 सु तामिति स्थिते षुदी 'सञ्चो हाञि' इति सञ्चोपे प्रथमलृणमाधिरथ सकाराद्या-
 र्द्धभातुकरत्वात् आतुसकारस्य 'साः सि' इति तकारः । वस्तुतस्तु सिञ्चोपस्यासि-
 द्वात् 'साः सि' इति तकारे सिञ्चोप इति बोध्यम् । अवासुः । अवासीः । अवा-
 चम् । अवाच । अवाचम् । अवाचव । अवाचम । अवाचयत्—चेञ्चापुरनिट् ।
 प्रिवातुमपपदी । सन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तुना तिर्यङ्प्रमाणविशेषः । वयति-
 वयते इति । शपि अवादेशः । वेजा वयिः । शेषपूरणेन सूत्रेण उवाचटे—वा स्वाङ्गि-
 णि । 'छिट्यन्त्यासस्य' इत्यतः अन्त्यासस्यमित्यनुषुप्तेरिति भावाः । उवाच-
 णार्थं इति । इकारस्य ह्रस्वकल्पे तु नुम् स्माद्धिति भावः । उवासेति । यकि
 ववादेशे यजादित्वाद्भक्ति छिटि परे 'छिट्यन्त्यासस्य' इति वजास्य सम्प्रसारणे
 ऋचाद्विरिति भावाः । अत्र पकारस्य तु न सम्प्रसारणम्, 'छिटि चपो च'

पृच्छतिभृञ्जतीनां डिति च ६।१।१६१ एषो किति षिति च सम्प्रसारणं
 स्यात् । इत यकारस्य प्राप्ते—२४१३ लिटि षयो यः ६।१।३८॥ षयो
 यस्य सम्प्रसारणं न स्यात्लिटि । ऊवदुः । ऊवुः । २४१४ यथास्याम्यतरस्या
 किति ६।१।३६॥ षयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवदु । ऊवु । उव-
 यिय । ययस्तासावभावःशर्ला नित्यमिट् । स्यानिवद्भावेन शिखात्तच् । ऊये । ऊवे ।
 वयादेष्टा भावे—२४१५ घेञ् ६।१।३७॥ वेभो न सम्प्रसारणं स्यात्लिटि । ववौ ।

इति लक्षणेद्यस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । षद्यपि षलि वयादेशाभा-
 वेऽपि द्वितये अस्यास्य सम्प्रसारणे 'अथो षिति' इति वृद्धौ वयादेशे उवायेति
 लिख्यति । तथापि ऊपनुसिवाद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्या-
 य्यतादुपययत्नः । ये अनुस इति स्थिते वयादेशे कृते-प्रतिष्ठा । चकारेण 'वचिस्ववि
 यभादीनाम्' इत्यर्थः किति संसृज्यते । 'एव सम्प्रसारणमिप्यनुवर्तते । तदाह-
 पवामित्यादि । अथ परस्मैपदिप्रकादिपाह्वयात् 'अय-अय-अय' गतो इति पठितस्य-
 रमनेपदिनो षयेन प्रहयम् । यथादिवादेव षये सम्प्रसारणे सिद्धे अत्र षयप्रहयस्पर्शा
 र्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । इति यकारस्य प्राप्ते इति । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति
 द्विधाऽप्यस्य षण्यः पूर्वे सम्प्रसारणमिति विज्ञानाच्छकारस्य सम्प्रसारणे प्राप्ते सतीत्य-
 र्थः । लिटि वयो । सम्प्रसारणं नेति । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यर्थः तदनुवृत्तेरिति
 भावः । तथा च यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधे यकारस्य सम्प्रसारणमिति भावः तदाह-
 ऊवदुर्निति । वक्ष्यते । 'लिटि षयो यः' इत्यनुवर्तते । तदाह-अयो यत्यस्य इति । उवविशेः ।
 अकित्वाच्च यः । अजन्तावाद्कारकत्वाच्च षलि इह विकल्पमात्रं ह्यह—यस्या
 सावभावात्तन्निमित्तमिति । वयेर्लिट्येव विहितत्वेन तासावभावात् 'अथस्तासवत्'
 इति 'उपदेशेऽजयत्' इति च ह्यनिषेधाऽप्रसक्त्या क्वादिनिपसाधित्यमित्यर्थः ।
 'परतासावस्ति नित्याऽलिट् च' इति भाष्यम् । ऊवपुः-ऊवपुः । ऊय-ऊय । उवाय-
 उवय । ऊयिव-ऊयिव । ऊयिम-ऊयिम । अनु षयेरनित्वात् कयमुमयपरित्वमि-
 त्यत आह—स्यानिवद्भावेनेति । ऊये—ऊये इति । 'यथास्याम्यतरस्याम्' इति वत्वविक-
 ल्पः । वत्वाभावे 'लिटि षयो यः' इति यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । यकारस्य 'प्र-
 दिश्या' इति 'वचिस्ववि' इति वा सम्प्रसारणम् । ऊवाते । ऊविरे । ऊविपे । ऊवापे ।
 ऊयिष्ये । ऊये । ऊयिष्ये । ऊयिमहे । क्वादिनिपसाधित् । एष, उवाते । ऊविरे । इत्या-
 दि । वयादेशाभाव इति । यथादिवात् 'लिट्यस्यास्य' इति 'वचिस्ववि' इति च स-
 म्प्रसारणे प्राप्ते सतीति शेषः । वेभः । 'लिटि षयो यः' इत्यतो लिटीति 'न सम्प्रसार-
 णे सम्प्रसारणम्' इत्यतो न सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—इषा नेति । अथ
 'इति नानुवर्तते । तदाह—नेवाविति । अलि सम्प्रसारणनिषेधे'भादेव उपदेशे' इत्या-

वदतः । वदुः । वदिय—वदाय । वदे । वाता । ऊयात् । वामोष्ट । अय सीत् ।
१००७ व्येञ् सवरणे । व्यवति—व्यपते । २४१६ न ङयो लिटि द्वा । ४६॥
व्येञ् आत्वं न स्याल्लिटि । ङट् । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसार
णम् । उभयेव यकारसामर्थ्यात् । अन्यथा वन्यादीनां प्रह्लादीनां चानुवृत्तयेव सिद्धे
किं तेन । विव्याय । विव्यतः । विव्युः । 'इद्वत्यति—' (सू २३८४) इति

रथे 'आठ औ यज्ञः' ह्यौमावे 'वृद्धिरेषि' इति वृद्धौ रूपम् । अत्रिति । 'आदेशः'
इत्यासरे 'आनो लोपः' । एवं वदुः । आह्राजनियमापक्ति वेत्, वेमस्तासावनिदृक्-
स्वात् । तदाह—नविष-नगधेनि । इदृत्पथे अकिरेऽपि इदृत्परस्वाराल्लोप इति भावः ।
वदुः । वव । ववौ । वविष । वविम । क्वाङ्गिनियमादिट् । ववे इति । ववाते । वविरे ।
वविषे । ववाये । वविषे । ववे । वविषे । वविमहे । जातेति । लुटि तासि आत्त्वम् ।
वाप्यति—वापयते । वपुः—वपयाम् । अवयत्—वपयत् । वपेत्—वपेत । ऊयादिति ।
आशीर्किति यासुटि क्लृप्तात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अङ्' भावं ज्ञात्तु-
योः' इति दीर्घ इति भावः । वामोष्टेति । आशीर्किति आत्मनेपदे, सीपुटि आत्वे
रूपम् । वामोष्टास्ताम् । वामोष्टिति आत्वे कृते इदृत्सको । अवात् इत् ईदिति
पिपते 'इट ईटि' इति सिकृकोपः । अवालिष्टामित्यादि । आत्मनेपदे—अवास्त, अवा-
भातामूर्त्तृयादि । अवात्त्वत्—अवात्त्वत् । व्येञ् मवरणे इति । निरवाद्गुमयपदी । अदिट् ।
वपयति—वपयते इति । अपि अयादेशः । जननी तु आत्वे विश्वौ, विश्वपुत्रित्यादि
प्राप्तम् । तत्राह—न व्ये लिटि । 'व्ये' इत्यस्य कृतात्त्वस्य षष्ठ्यन्तरस्य 'इत्' इति निद्वे-
शः । पात्वमिति । 'आदेशः' उपदेशो इत्यतः आदिपयुवुसेरिति भावः । वृद्धरिति ।
वलि व्ये अ इति नियते 'मिचो मियुति' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथाच व्ये अ इति रिय-
तम् । मङ्गु तञ्च द्वित्वे 'लिटवम्यासस्य' इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तर-
स्वरस्य आयावेचे विश्वाय इति रूपं वक्ष्यति । तदपुच्छम्, सम्प्रसारण्यात्पाङ् पर-
स्वात् इहादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ यकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति उध्यादेश्याप-
त्तेरित्यत आह—परमपीति । उभयेवामिति । 'लिटवम्यासस्य' इति सूत्रे 'ठमयेषामिति
अथासाभर्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—मन्वयेति । 'वचिस्वपिबजाहीनाम्' इत्यस्य
'प्रहित्वात्पिषपिषिष्टिषिष्तिषुष्तिषुष्तिषुष्तीनाम्' इत्यस्य च स्वरितावादेवा-
नानुवृत्तयेव सिद्धे पुनर्लिटवम्यासस्य' इत्यत्र 'ठमयेषामिदर्थं पुनर्विवादापेम् । तथाच
वचिस्वपिषपिषिष्तिषुष्तिषुष्तीनां आभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यादिति टीति द्विविधानं लक्ष्यम् । तत्र
द्वितीयं विधानं निषमार्थम्—ठमयेषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव स्वाधेतरिति । तेना-
भ्यासे पृथक्सम्प्रसारणविषये कार्यान्तानिवृत्तः सिद्धेत्यर्थः । तथाच प्रकृते अभासा-
यकारस्य सम्प्रसारणे सिद्ध रूपमाह—वि-वायेति । विव्यतुः । विव्युरिति । 'वचिस्वपि' इति
सम्प्रसारणे द्वित्वे यजिति भावः । वलि भारद्वाजनियमादिद्विकल्पमाशङ्क्याह—रव-

नित्यमिद् । विभ्ययिष । विभ्याय—विभ्यय । विभ्ये । म्यात् । वीयात् । २१।
 छीष्ट । अम्यासीत्—अम्यास । १००८ द्वेभ्य रर्षायां रुन्दे च । ह्यति—ह्यते ।
 २४।७ अम्यस्तस्य च १।।३३॥ अम्यस्तोमविभ्यतो द्वेभ्यः सम्प्रसारणं म्यात् ।
 ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहवतः । जुहवुः । जुहोय—जुहविय । जुहूवे । हाता ।

स्वनीति । विभ्ययिषेति । अकिरादभ्यासरय सम्प्रसारणमिति भावः । विभ्ययुः । विभ्य
 विभ्याय—विभ्ययेति । अकिरादभ्यासरय सम्प्रसारणे विभ्ययविकल्पपाद्वृद्धिविकल्प
 इति भावः । विभ्ययव । विभ्ययम् । विभ्ये इति । क्लिप्त्वात् 'वचित्स्वपि' इति सम्प्रसारणे
 पूर्वरूपे वि इत्यस्य द्वित्वे षमिति भावः । विभ्याते । विभ्येरे । विभ्येषे । विभ्यापे ।
 विभ्यद्वे—विभ्यिष्ये । विभ्ये । विभ्यिष्ये । विभ्यिष्ये । म्यानेति । तासि प्रकारस्य आ
 रम् । क्यारपति—क्यारप्यते । व्ययत्तु व्ययताम् । क्यारयत्—क्यारयत् । क्ययेत्—
 क्ययेत् । योयादिति । क्लिप्त्वात् 'वचित्स्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'कृत्सावंधातुकयोः'
 इति दीर्घः । योयास्ताम् । म्यानेति । म्यानेति लीगुटि आरम् । म्यामीदिति ।
 लुकि विचि आरे इत्सकोः सिजलोपः । अम्यासिष्टामित्वादि । म्यास्येति । लुकि आत्म-
 नेपदे अष्ये स् त इति स्थिते आरवमिति भावः । अम्यासातामित्वादि । अम्यास्यत्—
 अम्यास्यत् । द्वेभ्यानुमिद् । मित्वानुमयपदी । रुन्दे चेति । आकारणार्थः 'अरावटो'-
 म्यादिनाहोऽत्र विद्विषतः । ह्यनि—ह्यते इति । हापि अवादेशः । णकारो अकिति 'लित्य-
 म्यासरय' इति अम्यासस्यैव सम्प्रसारणे प्राप्ते रूपस्य च । 'ङ्' सम्प्रसारणम् । इत्य-
 जुवतते 'ङ्' इति कृतात्त्वय 'ङ्' इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथाच अम्यस्तीमृतस्य द्वेभ्यः
 सम्प्रसारणमिति कल्प्यते । तथा सति णलि द्वे अ इति स्थिते द्वित्वे कृते 'वभे अम्यरन-
 य' इत्यपरतसंज्ञायामुत्तरलपटस्य सम्प्रसारणे कृते पूर्वस्यटस्याभ्यासरय 'त सम्प्र-
 सारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधः स्यादित्यत आह—अम्यातीमविभ्यत इति । ननु षष्ठ्य-
 स्तीमविभ्यते द्वेभ्यः सम्प्रसारणं तर्हि द्वित्वं वाचित्वा परस्वारसम्प्रसारणे सति 'विभ्य-
 तिषेपे षट्' इति तद्वाचितम् इति म्यायात् द्वित्वं न स्यादित्यत आह—उतो द्वित्वमिति ।
 सम्प्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । तथाच णलि आरे
 कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'ङ्' इत्यस्य द्वित्वे 'कुहोऽपु' इति चुरपे षय आरे । 'अचो
 म्याति' इति चुरौ अवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह—जुहावेति । जुहवुमिति । अगुमि
 आरपे आरलोपं वाचित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'अम्यस्तस्य च' इत्यनेन सम्प्रसारणे 'वा-
 चादाङ्' बलीयाः इत्यस्याऽनियतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे तर्हिति भावः ।
 षष्ठी किंत् 'वचित्स्वपि' इति सम्प्रसारणेऽपि सिद्धमिद्म् । तथाच अकिति अ वरय-
 क्तम्यस्तस्य चेत्येत्त्वं म्याट्पत्वादिहापि भवेतीति बोध्यम् । एवं जुहवुः । भारताज-
 निषमारणलि वेत् । तदाह—जुहोय, जुहवियेति । जुहवयुः । जुहव । जुहाव—जुहव ।
 जुहविव । जुहविम । आदिनिषमदिद् । जुह्वे । जुह्वते । जुह्विरे । जुह्विष । जुह्वि-

हृयात् । हाथीष्ट । २४१८ लिपिसिचिह्नश्च ३।१।१३॥ एम्बश्चलेरहृस्यात् ।
 २४१९ आरमनेपदेऽन्यतरस्याम् ३।१।१४॥ 'आतो लोपः—' (५ २३
 ७२) । अहृत् । अहृताम् । अहृत् । अहृत्-अहृत् ।

अप द्वौ परस्मैपदिनौ । १००९ वद व्यक्त्या वाचि । अन्ध वदति । उवाद् ।
 ऊदतुः । उवादिष्य । वदिता । उवात् । 'वदवन्न—' (५ २२६*) इति वृद्धिः ।
 अवादीत् । १०१० दुभ्रो शिव गतिवृद्धयो । श्वयति । २४२० विभाषा श्वैः
 ६।१।३०॥ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्वाङ्गिति 'य'ञ्च न । शुशाव । श्युवतुः ।

धे । जुहुविष्णे । जुहुवे । जुहुविषहे । जुहुविमहे । हातेति । तासि आरवम् । द्वार्य-
 ति-द्वार्यते । द्वयत्-द्वयताम् । अह्वयत्-अह्वयत । ह्वयत्-ह्वयत । हृयादिति ।
 आशीर्लिङि आस्वे यामुटि किरात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वक्षेपे 'अहृत्सार्व-
 धातुरूपः' इति दीर्घ इति भावः । हाथीष्टेति । आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विष्णे-
 यमाह-लिङिसिचि । लिङि सिचि हा एषां समाहारद्वन्द्वारूपम्यकवचनम् । 'क्तेः सिचुः
 हृत्स्यतः क्तेरिति 'अन्वयविक्रियातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । तदाह-एम्ब
 इति । हृद् परस्मैपदात्पदम्, आरमनेपदे विकल्पविधात् । तदाह-परस्मैपदेषु आतो
 लोपः इति । अ हा अ ट् इति स्थिते 'आतो लोप इति च' इत्याहाप इत्यर्थः । अहृ
 दिति । अहृताम् । अहृत्प्रत्यादि । अहृतेति । लुङि आरमनेपद अङि रूपम् । अहृतेताम् ।
 अहृतेतापादि । अहृत्प्रत्यये स्वाह—अहृत्प्रत्यादि । अहृत्प्रत्यात् । अहृत्प्रत्यात् । इत्यादि ।
 अहृत्प्रत्यात्-अहृत्प्रत्यात् ।

वद व्यक्त्या वाचति । अन्धविविधमनेव स्वशोचारेण इत्यर्थः । सेहयम् । अन्ध
 वदतीति । 'अन्धोऽप्यन्यमामिमुक्ये । अमिमुखं वदतीत्यर्थः 'अन्ध गःपर्यवदेसु' इति
 गतिस्वादेश्चैत्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अङिति लिङि द्विवे 'लिङ्य-
 र्थात्स्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः आह—उवादेति । किति लिङि तु 'वचिस्वपि-
 यजादीनाम्' इति द्विस्वात्प्रकृ सम्प्रसारणे कृते द्विवे सव्यदीर्घ इति मत्वाह—ऊद-
 द्वादि । उवादयेति । द्विवे अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । ऊदथुः । ऊद ।
 उवाद-उवद । ऊदिव । ऊदिम । उदितेति । तासि हृत् । वदिष्यति । वदतु । अयदत् ।
 वदेत् । उवादिनि । आशीर्लिङि यामुटा किरात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति
 भावः । 'अवादीत्' इत्यत्र हृत्प्रत्ययस्य 'नेति' इति निषेधस्य 'अतो हलादी' इति
 वृद्धिविकल्पमाहाद्य वदवातोः प्रथक् प्रहणाद्बुद्धिरव्यभिचेत्याह—वदनेनेति
 वृद्धिरिति । एतदर्थमेव 'वद्वज्जहत्तस्य' इत्यत्र वदधातोः प्रथक् प्रहणमिति भावः ।
 ट् भो शिव इति । दुरोकाररचेत् । श्वयतीति । श्वपि गुणाऽवाऽशो । अङिति तु अङिति
 गच्छादौ 'लिङ्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य निरत्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते, किति तु अगुसादौ
 द्विस्वात्प्रकृ 'वचिस्वपि' इति निरत्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते आह—विभाषा श्वैः । सम्प्रसा-

‘श्वमतेलिटयम्यासजक्षयप्रतिषेधः’ (वा १४६२) । तेन ‘लिटयाम्यासस्य-’ (सू २४०८) इति सम्प्रसारणं ना विधाय । शिथियतुः । श्वयता । श्वयेत् । श्वयात् । ‘जन्तन्मु-’ (सू १२६१) इत्यच्त्वा । २०२१ श्वयतेरः ॐहाश्नः॥ श्वयते-
रिकारस्याकारः स्मादाङ् । पररूपम् । अरवत् । अश्वताम् । अश्वन् । ‘विभाषा
घेट्श्वयोः’ (सू २३७५) इति चङ् । इयच् । अशिश्वयत् । ‘सप्तन्त-’ (सू

रक्षमिति । ‘यञ्ङः सम्प्रसारणम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लिटि यञ्ङिति । ‘लिटय-
ञ्ङोः’ इत्यनुवृत्तेरिति भावः । श्रुत्यापेति । यञ्ङि अस्यासम्प्रसारणं वाचित्वा द्विस्वाप्ता-
गेष परत्वाद्भेदं सम्प्रसारणे कृते ततो द्विः कृत्वाकारेणाविति भावः । अङित्वाद्-
चिश्चवीत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथाच लिटयङिश्चिश्चनेषु द्विस्वाप् प्रागप्राप्तस्य
सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । ‘श्रुत्यनुवृत्त्यादिद्विवचनबहुवचनेषु तु द्विस्वात्पाक्
वचिश्चवीति प्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । तथाच उभयत्र विभाषेयम् ।
यद्यतो स्वप्राप्तविभाषेयम्-नोद्यते । रोधीयते । तत्र यञ्ङि पृत्त्सम्प्रस रशाऽमाङ्-
पक्षे चि इत्यस्य द्विस्वानन्तरमप्याससम्प्रसारणे श्रुत्या इति प्राप्ते आह-रवते
नित्यस्यामरचक्रप्रतिषेध इति । लिटयम्याससम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो यञ्ङस्य इत्यर्थः ।
तथाच ‘चि’ इत्यस्यास्य सम्प्रसारणाऽमाङाङ्म्यासे इकार एव अयते इत्याह-
नेनेति । श्रुत्यादिनि । आशीर्द्धि चामुटः कित्वाद्चिश्चवीति सम्प्रसारणे पूर्वकृते ‘अ
कृतार्थं चातुक्तयोः’ इति दीर्घ इति भावः । यञ्ङि विशेषमाह-नृत्तन्विति । तथाच
अधि अत् इति स्थिते इयञ्ङि प्राप्ते-चयनेरः । रवयतेः अ इति षडेयः । रवयते-
रिति स्थित्वा सिद्धेशः । चिष्वातोऽरित्यर्थः । ‘अलोऽम्यस्य’ इत्यस्यस्य इकारस्येति
लभ्यते । ‘अरवतोऽङि’ इत्यतः अहीशुवर्धते । तदाह-इवरीरिकारस्येति । अरव न
त् इति स्थिते सर्वर्थादीर्घमाशङ्क्याह-ररूपेतिनि । आर्धं चानुकोपदेशे ऽर्धन्तरात्मा-
वात् न अङ्गोपः । अश्वन्ति । अश्वः । अश्वतम् । अश्वत । अश्वम् । अश्वव ।
अश्वाम । अश्वमाचपठे एवाह-विभाषेति । रवाङिति । ‘अङि’ इति द्विस्वमित्यवि श्लेषम् ।
तदाह-अशिश्वयदादिनि । अङ्क्षत्राऽमाये तु अश्वि ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि
बुद्धौ सस्याम् अयादेने अरवापीदिति प्राप्ते आह-दायनेति न वृद्धिरिति । द्विवचन-
दिति भावः । न च ‘नेटि’ इत्येव असि बुद्धेः निषेधसिद्धेः धृयक् द्विवचनस्य उपर्धमिति
वाच्यम्, ‘नेटि’ इति निषेधस्य इच्छन्वक्षणबुद्धिमात्रविधयरात् । नच अश्वि
ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धयेक्षया परत्वाद्भेदत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते
इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्धयप्राप्त्या अयादेने कृते यागत्वादेव हन्तक्षक्षयबुद्धेर्नि-
षेधसिद्धेः ‘अयन्त’ इत्यत्र द्विवचनं उपर्धमिति वाच्यम्, अयवहाशतया अयवाद्-
त्वेन गुणं वाचित्वा सिचि बुद्धेः प्राप्ते लक्ष्मिपेधाभावादिपठम् । बुद्धित्यस्य अयात्पा-

२३१९) इति न ऋद्धिः । अश्नयीत् । घृत् । यनादयो वृत्ताः । । भ्वादिस्त्वकृति-
गणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसप्रहः । इति भ्वादयः ।

२३२२ ऋतेरोयङ् ३।१।२६॥ ऋतिः धीप्रतस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे ।
जुगुप्सायामयं घातुः इति षडवः । कृपायां च इत्येके । सनाद्यन्ताः— (सू २३०४)
इति घातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आर्घवातुकविवक्षायां तु 'आपादय आ-
र्घवातुके वा' (सू २३०५) इतीयत्भावे 'शेषारकृतिरि—' (सू २१५६) इति
परस्मैरदम् । भानर्त । अतिभ्यति । आर्तीत् । इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥ २ ॥

१०११ अद भक्षणे । द्वी परस्मैपदिनौ । २४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शपाः
२।४।३२॥ लृक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । २४२४ लिटवन्वतर-

नम्—यनादयो वृत्ता इति । अद्भु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न भ्वाद्यव्ययते इत्यत आह—
भ्वादिस्त्वकृतिगण इति । चुलुम्पतीति । चुलुम्पचातुर्लौपाधिका, तस्यापि भ्वादिगणे पा-
यात् शब्दिकत्वात्त्वमिति भावः । इति भ्वाद्य इति । नचैवं सति 'अद भक्षणे' इत्यादीनां
वचनमागानां घातुत्वं कथमिति वाच्यम्, शब्दिकत्वात् भ्वाद्या समाप्ता इत्यर्थात् ।

ऋतेरोयङ् । ऋतेर्घातुपाठे अदर्शनादाह—ऋतिः सोन इति । स्वार्थे इति । अर्थविशेष-
स्यानिर्देशादिति भावः । लकारान्तो घातुरयमिका निर्दिष्टो न विवकारात् । इद-
न्तत्वे हि सर्वार्थीर्षेयं सिद्धे ईषति ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । नच इदन्तत्वे सति
'परनेकाव.' इति यण् स्यादिति वाच्यम्, एवमपि ऋतेर्ल्यः इति लवप्रत्यये कृते
'अहृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घमेव सिद्धे ईषत्विधिवैयर्थ्यात् । एके इति । आये
इत्यर्थः । ऋतीयते इति । ईष्योऽन्तत्वात् शपि पररूपम् । ऋतीवाचकं इति । 'कारप्र-
त्ययात्' इत्याम् । ऋतीपिता । ऋतीपिष्यते । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत ।
ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । भानर्तेति । अत् इति लकारान्तात् किटि
णलि द्वित्वे उत्तरे परस्व इलादियेव 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे 'तस्मान्मुद्-
दिहृत्' इति मुद्, 'मुद्दिघौ अकारकेशो रेको ह्रस्वेन गृह्यत' इत्युक्तेरिति भावः ।
आनृत्तुः । आनृत्तुः । अनिदमु अस्याऽपाठात् यकि नित्यमिद् । भानर्तिष । आनृ-
त्तुः । आनृत्त । भानर्तं । आनृत्तिव । आनृत्तिम । अर्तिता । अर्तिभ्यति । अत्स्यात् ।
आर्तीदिति । 'इ' ईटि' इति सिञ्चोपः आदागमः । अर्तिष्यत् । इति श्रीगणेशदेवीपित-
विदुषा विरचितायां सदा-तन्त्रीमुद्रिकायां यालमनोरमाभ्यायां शब्दिकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ लुगिष्यकारणान् घातुर्ल्यरूपवित्तुपुन्यक्रमते—अद भक्षणे इति । अनिद्वयम् । (अदिप्र-
भृतिभ्यः । 'पवक्षत्रिपार्षितः' इत्यतो लुगिष्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य चोपप्राणेन 'सुञ्जं-
भ्याषट्—लृक् स्यादिति । अदिप्रभृतिभ्यः परस्व शपो लुगिति फलितम् । षतीति ।

स्याम् २।५।५०॥ भदो घालु वा श्याङ्गिति । जघाल । 'गमहन-' (सू २३६१) इत्युपधातोः । तस्य चर्विधिं प्रति श्यानिबद्धानिषेधादस्य चत्वम् । 'शातिवधि-' (सू २४१०) इति घत्वम् । जघनुः । जलु । घनेस्तासाभावात्घले नित्यमिट् । अघतिघ । आद । अदनुः । 'इददवति-' (सू २३८४) इति नित्यमिट् । आदिय । अत्ता । अत्स्यति । २४२५ हुम्बलभ्यो हेधिः ६।२।१०१० रोम्लन्तेभ्यश्च हेधि रशात् । अदि—अत्तात् । अदानि । २४२६ अद्ः सर्वेषाम्

शपो लुकि दस्य श्वेन तकारः । एवमस इत्यपि । अदन्नाति । एतदर्धमेव 'क्रोऽन्तः' इत्यत्र अकारादिदेशात् आश्रितः । अस्ति । अयः । अत्य । अग्नि । अद्दः । अघा । अिदभ्यन्तस्यम् । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद् इति लुक्प्रत्ययस्य इत्यतो घस्त्व इति चानुवर्तते । तदाह—अद् इति । आदेशो लुकार इत् । घञादेशः अनिट् । अघातोऽत् । अकिरवात् 'गमहन' इत्युपधातोः नति भावः । अघसु अनुसिति स्थिते आह—गम हनेत्युपधातोः वा । 'अस्ययोगोऽ' इति किरवादिभि भावः । अघसु अनुसिति स्थिते घकारस्य चाऽं वचपन् उपधातोःस्य श्यानिबद्धमाशङ्क्याह—उत्तेति । उपधातोः स्येत्यर्थः । अघसु अनुसिति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवराशमावादाह—शातोति । यच्च तु क्कादिनियमाविरामिट् । 'अददोऽददत्' इति निषेधस्य तासो नित्याऽनिङ्घषवावात् । घसु तु तासो न विधत् एव, कुत्रतस्य तासावनिरूपणम् । 'यस्तासावस्त अनिट् च' इति हि भाष्यम् । तदाह—यस्तासाविति । नवनिधोः । अघधुः । अक्ष । अघास—अघस । अघिष । अक्षिम । घसादेशाभावपक्षे एवाह—आदेति । यच्चि भारद्वाजनियमादद्विकल्पे प्राप्ते आह—इददवतोऽत् । आदयेति । आदपुम आद । आद । आदिव । आदिम । अत्ता । अत्स्यतीति अनिट् । दस्य तः । अत्तु—अत्तात् । अत्ताम् । अदनुत् । अद् इति स्थिते 'अयो होऽयतरस्याम्' इति हकारस्य पूर्वसवर्थादिकल्पेन घकारावकल्पे प्राप्ते—हुम्बलभ्यो रधिः । अदन्-अव इति । अद्द्विषोषणत्वात् सद्भ्यश्चिधिति भावः । अनेकार्थत्वात् सवादेशः । 'द्विद्वीरधत्तु न, निर्दिश्यमानहेरिटा इयच्चिह्वात्, इदन्हितस्य रवनिर्दिश्यमानत्वादिति । प्राये एषम् । अत्तादिति । चित्वात् परत्वात्तात् । तस्य श्यानिबद्धेन हितोऽपि न पुनचित्त्वस्य विप्रतिषेधे यद्वाचितं तद्वाचितमेव' इति श्यावात् । अत्तम् । अत्त । अत्तातीति । 'आद्दुत्तमस्य इत्यादागम' । एतदर्धमेव आदागमे दीर्घाच्चारणमिति भावः । अदाय । अदाम । अत्ति आद् ए इति स्थिते—अदः सर्वेषाम् । अद् इति पञ्चमी । 'तन्मादिर्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येति लभ्यते । 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्क इति 'तुष स्तुक्षन्भयः' इत्यतः 'सार्वधातुके' इति चानुवर्तते । अस्तमीदृशं च षष्ठ्या विारिष्यते । 'अद् गार्धमाळवयो' इत्यतः अदित्यनुवर्तते । 'गार्धमाळवयो'रित्यस्यानुवृत्तिनिङ्-

तनोऽयादयः । इतः । प्नन्ति । २४२६ धमोर्वा ङा३२३॥ उरग्यैर्यात्रिमि-
 चाररररर्य इन्तेर्नस्य यो वा स्यादमयोः परयोः । प्रह्विमि—प्रह्विमि । प्रह्वः—
 प्रह्वन् । 'हो इन्तेः—' (सू ३५८) इति कुत्वम् । जवान । जन्तुः । जघ्नुः ।
 २४३० अम्यासाच्च ३।३।१५॥ अम्यासाररर्य इन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ।
 जघनिध-जघन्ध । हन्ता । 'ऋदुनो—' (सू १३६९) इतीट् । हनिष्यति ।
 हन्त-इतात् । मन्तु । २४३१ इन्तेर्जः ६।४।३६॥ हो परे । आभोयनया जस्या-
 सिद्धत्वाद्देर्न लुक् । जहे । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।
 अहनम् । २४३२ आर्धघातुके २।४।३।॥ इत्यधिकृत्य । २४३३ इनो घघ

इति मिष्ठायां निहमावे घतः घतयान् इत्युदाहरणम् । वनतेस्तु भौवादिभ्यश्च उदिरवा-
 मावादिशार्थे सेट्कृत्वेऽपि किति षतिरित्युदाहरणम्, तत्र 'तितुत्रतघसितुनरकसेपु
 च' इति इग्निपेधमाशङ्कम् । इय इति । तसि अनुदासोपदेशानुनामिकान्तत्वाच्चका-
 रलोपः, 'सार्धघातुकमपित्' इति ततो किरवात् । मन्तीति । अमादिपरकत्वात्
 'गमहन' इत्युपधातोपे 'हो इन्तेः' इति कुत्वेन इत्य घः । हंसि । हवः । इय । धमो-
 र्वा । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । 'रयाभ्यां मो ङा' इति सू-
 त्रमनुवर्तते । 'इन्तेरपूर्वस्य' इत्यतो इन्तेरिति । तदाह—'अस्योप्यानिनिष्ठादिति ।
 अलिजहनेति स्थिते आह—हो इन्तेरिति । 'अम्यासाच्च', इत्यपेक्षया अस्यान्तर-
 स्थेन न्याय्यत्वादिति भावः । अहन्तुरिति । 'गमहन' इत्युपधातोपे 'हो इन्तेः' इति
 कुत्वम् । यकि धारदाजनिषमादिङ्किकल्पे अहमिय अहन् घ, इति स्थिते णिग्रास्य-
 यपरत्वाभावात्कारपरत्वाभावाच्च 'हो इन्तेः' इति कुत्वाऽप्राप्तौ—अम्यासाच्च ।
 'हो इन्ते' इत्यनुवर्तते । 'अजो कु विष्णवतो' इत्यतः कुप्रहर्ष्य च । तदाह—अम्यासाच्च
 परस्येत्यादिना । जघनिध, जघन्धेति । इट्भावे नस्याऽनुस्वारपरसचर्षी । अजन्तुः । जघन् ।
 जघान-जघन । जघिनव । जघिनम । सृष्टि स्ये इग्निपेधमाशङ्क्याह—ऋदुनोरिति ।
 हन् हि इति स्थिते 'हुमृभ्य' इति धित्त्वे भास्ते—इन्तेर्जः । 'शा हो' इत्यतः हो
 इत्यनुवृत्तिमभिप्रेष्य षोपपूर्वेन सूत्रं षवाचष्टे—हो परे इति । कृते आदेशे 'अतो हो'
 इति हेर्लुक्माशङ्क्य आह—पामीपदयेति । अरीति । इतात् । इतम् । इत । हनतीति ।
 आटः पित्त्वेन हिरवाऽमावाच्चोपधातोपे इति भावः । अहन्ति । अहस्तिपि, 'इतम्'
 इति इकारलोपे 'संयोगान्तस्य' इति तकारलोपः । श्याम्यरथादृक्त्वादिभ्यो षा ।
 अहनमिति । अहन्व । अहन्म । अकादिपरकत्वाऽभावाच्चोपधातीर्षः । विबिडिडि
 इत्यात्, इत्याताम् इत्यादि । आशोर्लिङ्गि षधदेशे षधवच्चाह—आर्धघातुके । १२५६-
 येति । 'अहो जनिजो' इत्यादिविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः । तदधिकारस्ये सूत्रमाह—
 इनो वच । वचेति लुप्तप्रथमाकम् । इनो वधादेश्य स्यादार्धघातुके ङिङीत्वर्थः ।

ल्लिङ्गि दाष्टाः ॥ २४३४ लुङि च २४४२ ॥ वधादेशोऽन्तः । 'आर्धधा-
 द्वये' (सू २३०७) इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशोऽद्यान्तत्वात् 'अतो
 लोपः—' (सू २३०८) इत्यात् । अर्धधातुके किम् । विध्यादो इत्यात् ।
 'इन्तेः—' (सू ३५६) इति सत्वम् । प्रत्ययात् । अन्तोपस्य इयानिवर्यात् 'अतो
 हलादेशः—' (सू २२८४) इति न वृद्धिः । अवधीत् ।

अथ साकारः स्वारितः । १०१३ द्विप ३ प्रीती । द्वेष्ट । द्वेष । द्वेष्य
 ति । द्वेष्यते । द्वेषु—द्विष्टात् । द्विष्टिः । द्वेषाणि । द्वेषे । द्वेषावदे । अद्वेष्ट् ।
 २५३५ द्विष्यति ३५३१-॥ लक्ष्मी मेज्जुत् वा स्यात् । आर्धधुः । आर्धधन् ।
 अर्धधम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषोष्ट । अर्धधत् । १०१४ दुह प्ररयो । प्रपूरय

ल्लिङ्गि च । इतो वधादेशः स्यात् लुङिपयोः इत्यः । वधादेशोऽन्त इति । अकारावृत्तौ क
 सुकोशाख्यायार्धं इति भाष्यः । तदुपश्रुतं तु अनुपदेशेव अवधीत् इत्यत्र वक्ष्यते । मनुः
 आर्धधातुके इन् पाठित्ति स्थिते आर्धधातुके परे वृत्तस्य वधादेशस्य आर्धधातुकोप-
 देशे अकारान्तात्वात्मावात् कथं दद्यादित्यत्र अर्धकोप इत्यत आह—विषयसप्तमीति ।
 तथाच आर्धधातुके विभक्तिते ताम्रपृष्ठेः प्रागेव वधादेशे कृते आर्धधातुप्रवृत्तिरिति
 कथितम् । तत्रच आर्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तात्वात् लोपो निवर्धः ।
 तथाह—तेनेति अवधीदिति । सिचि अर्धलोपे कृते वधादेशस्य अकारान्तात्वात् एकाचर-
 ङ्यादेशोपदेशे अनेकाचरेण 'वधाच उपदेशे' इति निषेधाऽभावात् सिचि इत् । 'अतो
 हलादेशः' इति वृद्धिस्तु न भवति, 'अथा परस्मिन्' इत्यर्धलोपस्य स्यात्तवत्वात् ।
 पृथग्दमेव हि वधादेशस्य अङ्गतावमाधिसम् ।

स्वरितेति इति । उभयपद्विन इति कथितम् । द्विष अपीत्यिति । अनिद् । द्वेषीति ।
 विष्वेन विष्वाऽभावात्कूपपगुण इति भाष्यः । द्विष्टः । द्विषन्ति । द्वेषि । द्विष्टः ।
 द्विष्ट । द्वेषि । द्विष्यः । द्विष्यम् । तच्च उदाहरति—द्विष्ट इति । विरहात् गुणः ।
 द्विषाते । द्विषते । द्विषे । द्विषापे । द्विष्ट्वे । द्विषे । द्विषहे । द्विषमेहे । पदारिति
 वक्ष्य करवं भाषा आह—द्वेष्यतीति । द्विष्टीति । द्वेषिः, यस्य जरत्वेन दः, एतेन
 दः । द्विष्टात् । द्विष्टम् । द्विष्ट । द्वेष्यतीति । आटा विष्वेन विष्वाभावात् गुणः, वा-
 र्परावाण्यस्यम् । द्वेषाव । द्वेषाम । द्विष्टाम् । द्विष्टाताम् । द्विष्टताम् । द्विष्टव । द्वि-
 ष्यायाम् । द्विष्ट्वम् । द्वेषे इति । आटा विष्वेन विष्वाभावात् गुण इति भाष्यः ।
 द्वेषेति । अकरितम् । गुणः । इकारलोपः ह्रस्वद्विष्टोपः । 'वाऽवसाने' इति 'सर्लः
 जम्' इति च चर्त्तजरावे इति भाष्यः । अर्धधाम् । द्विषथ । 'द्वेषेत्' इति 'वृत्तः शाक-
 टाचमस्य' इति आनुवर्तते इत्यभिप्रायेण रोपपूर्वणेन सूत्रं इथाचष्टे—'रो मेरिति । अदि-
 च' इति । अर्धेत् । अर्धेष्टम् । अर्धेष्ट । अर्धेष्टम् । अर्धेष्टव । अर्धेष्टम् । विधिच्छि-
 परामेवदे आह—द्विषादिति । द्विष्याताम् । द्विष्युः इत्यादि । तच्च आह—द्विषीति ।

प्रययन् । नुम् तु न । 'अन्ते इदितः' इति व्याख्यानान् । उकारस्तु 'अनुदात्तेरप्र-
 युक्तमारमनेपदमनित्यम्' (प १७) इति जारनायः । तेन 'स्फायनिर्मोक्तमिन्वि—'
 इत्यादि तिष्यति । चष्टे । चडाते । 'आद्यवातु' (सू २४३२) २४३६ चक्षि-
 ङः ख्याञ्, नाडाश्रु २४३७ वा लिटि -नाडाश्रु अत्र भाष्ये ख्यादिरप-
 मादेशः । अक्षिङ्काण्डे, 'शस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम् । अत्रैवापदह-
 यम् । चरुयो—चरुये । चरुशौ—चरुशे । चयो द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति
 तु न, स्वत्वस्यामिदृशत्वात् । चनच्चे । ख्याभा—कथाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते ।

प्रययन् इति मन्त्रः । अत्र अस्वरनिदृष्टये युक्तस्य इति भावः । ननु पुत्रप्रत्ययार्थ-
 मिहारस्य इत्यसंज्ञावर्यकाले नुमागमः स्यादित्यत आह—नुम् तु नेति । कुत इत्यत आ-
 ह—प-ने इदं इति । 'इदितो नुम् घातोः' इत्यत्र 'गोः पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्य-
 नुवृत्तेरिति भावः । नन्विहारे पुत्र्यस्य अनुदात्तेस्वस्य इत्यसंज्ञावर्यस्य च आवर्यकत्वे
 तत् एवात्मनेपदसम्भवात् उकारोच्चारण व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—उकारस्त्विति । उका-
 रः निरवयवमनेपदार्थः । अनुदात्तेस्वप्रयुक्तं स्वात्मनेपदं कदाचिन्न स्यात् । अतो
 उकारोच्चारणम् । अत एव 'अनुदात्तेस्वप्रयुक्तमारमनेपदमनित्यम्' इति विज्ञाप्यत
 इत्यर्थः । स्फायत्रिणि । 'स्फायी वृद्धा' विपनुदात्तेतोऽपि षट् । चाप्रादेशः, न स्वात्मनेपदं
 ज्ञानजिति भावः । वस्तुतस्तु अन्त्येकवचन्याघातेन चरितार्थत्वात् उकारोच्चारणमु-
 क्तार्थं च ज्ञापकम्, भाष्ये तथा अनुच्छेदाच्च । अतः पृथोदरादिशकल्पनया स्फा-
 यत्रिति कथंचिन्नाप्यमित्याहुः । चष्टे इति । 'स्कोः' इति कञोप, इद्वे चेति भा-
 वः । चडाते इति । चक्षते । धासः सेभावे 'स्कोः' इति कञोपे 'यदोः' इति पस्य करवे
 चत्वे च कृते, चक्षे । चक्षाये । च्वमि 'स्कोः' इति कञोपे पस्य अश्वेन ढकारे चङ्द्वये ।
 चक्षे । चक्षहे । चक्षमहे । आर्द्धघातुके इत्यनन्तरम् । 'इत्यनुवर्तमाने' इति घोषः ।
 चक्षिङ्गः ख्याम् । चक्षिङ्गः ख्याम् स्यादार्द्धघातुके परे इत्यर्थः । वा लिटि । चक्षिङ्गः ख्याञ्
 वा स्याद्विलीत्यर्थः । अनेति । 'चक्षिङ्गः ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये 'ख्यादिरपमादेशः'
 इति, 'पूर्ववर्तमानम्' इत्यधिकारे 'उक्षान्.शस्य यो वा वक्तव्यः' इति च।स्थितमित्य-
 र्थः । तेन 'पुङ्गवान्'मित्यत्र यत्तस्यासिद्धत्वात् 'पुमः अन्त्यम्परे' इति इ-वं नेति इत्यस-
 न्निघ्निरूपणे प्रपञ्चितम् । अत्रैवापदमिति । परस्मैपदमात्मनेपदं चेत्यर्थः । चरुशौ
 इति अशादेशस्य शस्य यावपक्षे 'भात औ यञ्' इति भावः । चरुयतु । चरुयुः ।
 अत्रह्राजनियमात्यलि वेत्—चक्षियथ-चक्षयाथ । चक्षयथुः । चक्षय । चरुयौ । चक्षिय-
 थ । चक्षियम । क्रादिनियमादिद् । छिटि तर्हि उक्षाप्रादेशस्य शस्य यावपक्षे आह—
 चरुये इति । चरुयाते । चरुयरे । चरुयिषे । चरुयाथे । चक्षियन्वे-चक्षि यद्वरे । चरुये ।
 चक्षियन्हे । चक्षियन्हे । शस्य यथाभावपक्षे स्वाह—चक्षौ चक्षु इति । स्वस्य चार्थे न
 क इति भावः । इत्ते चरुं तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि' इति अकारमानद्भ्य निराक

कशास्यति—कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्—ख्येयात् । कशायात्—
 कशेयात् । २४३८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३।१।२॥ एम्भश्चोरङ् ।
 अस्यत्—अस्यत । अकशासीत्—अकशासत । 'वर्जने कशाम् नेष्टः' (वा १५६२)
 समचक्षिष्ट, इत्यादि ।

अथ पृथ्यन्ता अनुदात्तः । १०१८ ईर गती कम्पने च । ईरें । ईराञ्चके ।
 ईरिता । ईरिष्यते । ईरताम् । ईर्ष्वं । ईर्ष्वम् । ऐरिष्ट । १०१९ ईरु स्तुती । ईरुं ।
 २२३६ ईशाः से ७।२।७७॥ २४४० ईरज्जनोर्ध्वे च ७।२७८॥ ईशीडजना

रोति—नय इति । अथ कयाप्तादेशाऽभावपक्षे आह—अचष्टे इति । अचक्षिरे । अचक्षिष्वे ।
 अचक्षिवहे । ख्यास्यते इति । अष्टाम् । अष्टाताम् । अचताम् । अचष्ट । अक्षायाम् ।
 अचद्वृत्तम् । अक्षे । अक्षायहे । अक्षामहे । लज्याह—अचष्टेति । अचक्षताम् ।
 अचक्षत । अचष्टाः । अचक्षायाम् । अचक्ष्वृत्तम् । अचक्षि । अचक्ष्वहि । अचक्षमहि ।
 विचिच्छिष्याह—चक्षतेति । आशीलिङि कशादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह—ख्यायात्—
 ख्येयादिति । 'याऽन्यस्य' इत्येत्वविकल्पः । शस्य यत्वाऽभावपक्षे आह—नशायात्—
 नशेयादिति । स्तुति ष्लोः सिचि प्राप्ते—अस्यतिवक्ति । 'ःश्लोः सिच्' इत्यतः श्लेरित्य
 जुवर्तते । तदाह—एम्भश्चोरिति । अस्यत्—अस्यतेति । यत्वपक्षे रूपम् । आश्लोपः । नि
 शानुमयपरदिवादात्मनेपदैऽपि रूपम् । कशादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे तु आह—अकशासी
 दिति । अक्ष्विषौ कयासीति यकारनिर्देशात् यत्वाभावपक्षे अक्ष् न भवति । किन्तु आ-
 दन्तत्वलक्षणां सगितौ । अकशासिष्टाम् इत्यादि । अकशासोनि । आरम्भेपदे स्तुति
 रूपम् । अकशासाताम्, इत्यादि । अख्यास्यत् । अख्यास्यत । अकशास्यत् । अकशा
 स्यत । वर्जने कशाम् नेष्ट इति । शातकर्मिदम् । समचक्षिष्वेति । अवर्जोपद्विषयः ।
 स्तुति रूपम् ।

अथ पृथ्यन्ता इति । 'पृथी सम्पर्धने' इत्येतत्पर्यन्ता इत्ये । ईर गताविति । सेट् ।
 ईरें इति । ईराते । ईरते । ईरिपें । ईराये । ईरिष्वें । ईरें । ईरहे । ईरमहे । ईराञ्चके इति । 'हृग-
 देश्' इत्याम् । ईरतेति । ईरिष्यते, इत्यपि श्लेषम् । ईरामिति । ईराताम् । ईरताम् ।
 ईरिष्वेति । ईरायाम्, इत्यपि श्लेषम् । ईरिष्वामिति । ईर । ईरावहे । ईरामहे । ऐरें । ऐरा
 ताम् । ऐरत । ऐराः । ऐरायाम् । ऐरिष्वम् । ऐरि । ऐरिहि । ऐरमहि । ईरीत । ईरिषीष्ट ।
 ऐरिष्ट । परिष्यत । ईरु स्तुती । ईरुं इति । तकारस्य ष्टुत्वेन ट, उस्य चत्वेन ट इति
 भावः । ईशाते । ईरुते । ईरुं से इति स्थिते सावंधानुक्त्वादिहागमे अप्राप्ते—ईश-से । ईरु
 जनोर्ध्वे च । 'इदृक्वर्णि' इत्यतः इदिति । 'रुदादिभ्य' इत्यत सावंधानुक् इति चानु-
 वर्तते । से इवे इति टटपठके इत्यभिद्रेष्य सुप्रह्वय युगपद्दवाचष्टे—ईशीडजनामिति । अरे
 इत्यस्य पूर्वप्राणकार्यं, से इत्यस्य उत्तरप्राणानुवृत्तिरिति भावः । प्रायेण व्याख्यानं तु ईशो
 व्येहोऽरे न स्यात्, ईरज्जोः सेऽश्वदे परे न स्यादिति भावः । ननु तर्हि 'ईशीडजना

से-स्वे-शब्दयोः सार्वज्ञानुक्तपोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचिन्त्यार्थः । ईडिषे । ईडिष्ये । 'एकदेशविहृतस्यानन्यत्वात्' (प ३८) ईडिष्य । ईडिष्यम् । 'विहृति-
 प्रश्नोऽन प्रकृतेः प्रहृदात्' ऐड्ङ्ङम् । १०२० ईड्य ऐड्ये । ईड्ये । ईड्ये । ईड्ये । १०२१ आस उरवेद्यने । आस्ते । 'दद्यायासम्' (सू २३२४) । आसायके ।
 आस्त्व । आस्वम् । आसिष्ट । १०२२ आस्तरात् इन्द्रादात् । आसास्ते । आसा-
 तात् । आहपूर्वत्व प्रायिकम् । तेन 'नमोशक्तं प्रयास्महे' इति विद्वम् । १०२३
 वल आस्त्रादने । वस्ने । दस्ते । दस्ते । वस्से । वसिता । १०२४ कति गति-

लेखयो 'इतेकमेव सूत्रकृतोऽन कृतमित्यत आह-योगविभागो वैचिन्त्यार्थ इति । 'सि' इत्यस्य
 उत्तरानुवृत्तिः, 'स्वे' इत्यस्य पूर्वश्रावणं इति वैचिन्त्यस्योत्तरार्थं इत्यर्थः । स्वतन्त्रै-
 ष्वङ्गस्य महर्षेर्निष्पन्नमहाशयत्वादिभिः भावः । ईड्ये इति । ईडे । ईड्ये । ईड्ये । ईड्ये ।
 किति तु ईड्यङ्ङके इत्यादि । ईडिता । ईडिष्यते । ईड्यम् । अनु ईडिष्येति च यमिद
 सेनाशब्दाभावात् । एतद्-ह-प्रदेशेति । एकदेशविहृतत्वात् एवमाश्रय इति ईडिष्य इति
 रूपमित्यर्थः । अनु सति ईड्यङ्ङम् इत्यत्र कर्षं नेद, श्वेत्स्वरुपादेशना श्वानिन्त्यस्य
 पूर्वदेशविहृतत्वादिभ्यत आह-विहृतेति । प्रहृतिवद्गणे सदेकदेशे वृत्तस्य प्रहृत्वात् । न
 तु विहृतिवद्गणे सदेकदेशावितिताया अपि प्रहृतेर्ग्रहणम् । 'पुरुषमानयोःशुक्ते हि जन्वो-
 जन्वो वा पुरुष धातोपसे । 'अन्वदानय' इत्यत्र तु अन्व एवाशीयते न एवन्व ।
 तयाच एवम एते कृते श्वेत्स्वरः, तेन च विहृतेन चरमित्यस्य तत्प्रकृतनृतस्य न प्रह-
 णमिति नेदिति भावः । ईडे । ईड्ये । ईड्ये । ईड्ये । ऐड्य । ऐडात्ताम् । ऐड्य । ऐड्याः ।
 ऐडायाम् । ऐड्यङ्ङम् । ऐडि । ऐड्यङ्ङि । ऐड्यङ्ङि । ईड्ये । ईडिषीष्ट । ऐडिष्ट । ऐ-
 डिष्यत । ईड्यश्रापुरीडिवत् । ईडे इति । १०२२ आसादिना षडे ष्टुत्समिति । वितोष ।
 आस उपदेशने । आस्ते इति । आसाते । आसते । आस्ते । आसाये । 'धि च' इति
 सलोपः । आस्वे । आस्ते । आस्ते । आस्ते । आस्ते । आसादिस्वाद्यभावादाह-स्वादान-
 वेति । आसिता । आसिष्यते । आसाताम् । आसाताम् । आस्तेति । सकाङ्क्षमप्र-
 चोष्यम् । आसायाम् । आसायामि । 'धि च' इति सलोपः । आस्ते । आसाते । आ-
 साते । आस्त । आसाताम् । आसात् । आसायाः । आसायाम् । आसायम् । आसि ।
 आस्त्वङ्ङि । आस्मङ्ङि । आसीत् । आसीयानाम् । आसिषोष्ट । आसिषीषास्ताम् ।
 आसिषेति । आसिषाशानिषादि । आसिष्यत । आसः आत् १०२३ आसामिति ।
 आसः परः सास्यत्पुत्रिहृदायामित्यर्थः । नमोशक्तमिति । ववेर्षञि वाक । नमस्तद्ग-
 म्य वचनं कुर्महे इत्यर्थः । अन्वदाननेकार्थत्वात् आसिष्यत्प्रायि । वम आन्वदाने इति ।
 परिधाने इत्यर्थः । वसे इति । 'धि च' इति सलोपः । वससे इति । वा'दादादेशान्म्यास-
 सोवै नेति भावः । वसितेति । वसि-सु शम्बिकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः ।
 वसिष्यते । वस्ताम् । वसत । वसीत् । वसिषीष्ट । वसिषिष्ट । वसिष्यत् । वसि

शासनयोः । कस्ते । कंघाते । कवते । अयमजिदित् इत्येके—कस्ते । तालव्यान्तोऽप्य-
 निदित् । कष्टे । कघाते । कसे । कद्वडे । १०२५ षिति जुम्पने । निस्ते ।
 दन्त्यान्तोऽयम् । घामरणकारस्तु तालव्यान्त इति यभ्राम । निस्ते । १०२६ षिति
 गुदो । निहृक्के । निहृक्के । निजिता । १०२७ शिति अव्यक्ते शन्दे । शिच्छे ।
 १०२८ षिति वषे । सम्चने इयेके । उभयत्रेत्पन्थे । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते
 शन्दे इतीतरे । पिच्छे । षिति इयेके । षच्छे । १०२९ वृत्ती वषने । दन्त्योऽप्या-
 दिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । 'इदित्' इत्यन्ये । वृहृक्ते । १०३० पृची
 सम्चने । पृक्ते । १०३१ पूक् प्राणिमभंविमोचने । स्ते । मुपुषे । मुपुषिषे ।
 सोता—सविता । 'भृपुषोः—' (सू २२२४) इति गुणनिषेधः । सुवे । सवि-
 षीष्ट । असविष्ट । अषीष्ट । १०३२ शीहृ स्वप्ने । २४५१ शीहृः सार्वधातुके

गोति । ससन्धानुवर इतिशान्तुमिति वियोगः । नालव्यान्त इति । तालव्यान्तोऽप्य-
 इत्यर्थे । कष्टे इति । 'प्रश्नेति शस्य यः, ष्टुयम् । कष्टे इति । शस्य पा, पस्य 'पदो'
 इति कः, पश्म । कद्वडे इति । शच्छ पा, सस्य पश्येन छः, धस्य ष्टुयेन छः ।
 षिति जुम्पने इति । षोपदेशोऽयम् । नुमि 'नश्' इत्यनुस्वारः । निस्ते इत्यादि ।
 निस्ते इत्यादि । नुमोऽनुस्वारः यातः सेमाद्यः । दन्त्यान्तोऽप्यिति । दन्त्योऽप्यान्तोऽप्य-
 मित्यर्थः । यभ्रामेति । 'नुम्विसर्जनोदशर्ष्यवापेऽपि' इति सूत्रे वृत्त्यादौ दन्त्योऽप्यान्त-
 न्योक्तेरिति भावः । षिति गुहाविति । षोपदेशोऽयम् । अनिदसु इति एव प्रद्व्यादयं
 मेट् । निहृक्के इति । नुमि निवृत्ते इति स्थिते जस्य कुप्तेन मः, सस्य पश्येन कः,
 नस्य अनुस्वारे परसवर्ग छकारः । निज्जाते । निहृक्के । निज्जाये । निहृक्के । निज्जे ।
 निज्जेहे । निज्जम्ह । छिति सपोमापरस्वात् विश्वासमाशक्तोपो न । निनिष्पने ।
 निनिज्जाते इत्यादि । निजिता । निजिष्यते । निहृकाम् । अनिहृक्क । निजीव ।
 निजिष्येष्ट । अनिजिष्येष्ट । अनिजिष्यत । शितिषिति अप्येवत् । षिति इत्येके इति ।
 कद्वुपधोऽयम् । वृत्तीघातु श्रद्धुपधः ईदित्, यतो नुम् नेति भावः । पृची सम्चने इति ।
 कद्वुपधोऽयम् । पृक्षे इत्यादि । ईशद्वयः पृष्यन्ता अनुदात्तौ गताः । पृक्ष्यातुः
 षोपदेशः, वेट्, वित्वात्तच् । एते इति सुवापे । सुवते । सुपे । सुवापे । सुपे । सुपे ।
 सुवहे । सुमहे सुपुषिषे इति । 'स्वरतीति' इहृक्कल्पं वाधित्वा 'अयुक्तः पिति' इति
 निषेधे प्राप्ते, 'चादित्यमाद्यित्यमित् । 'स्वरति सुति' इति इहृक्कल्पं मत्वा वाह—
 सोम सवित् । तिट्न्तासा स्वरधानात् 'भृपुषोः' इति न गुणनिषेध इति भावः ।
 सोप्यते । सविष्यते । सुताम् । सुजाताम् । सुवताम् । सुव । सुवम् । आट्-वित्वा-
 द्गुणे प्राप्ते वाह—गुणोति । सुदे इति । सुवावहे । सुवामहे । असुत । सुषीत ।
 सविषीष्ट । सोषीष्ट इत्यादि स्वष्टम् । शीहृ स्वप्ने । सेट् । वित्वात्तच् । वाहः सार्वधा-

गुण ७।४।२१॥ 'निवृत्ति च' (सू २११७) इत्यस्यापवाद । शेते । ययाते ।
 २४४२ ङीङो रुट् ७।१।६॥ ङीङ परस्य भादेयस्यातो रुदागमः स्यात् ।
 शेरते । शेये । शेभ्ये । शये । शेवहे । शिर्ये । ययिता । अययिष्ठ ।

अथ स्तौत्यन्ता परस्मैपदिन कर्तृत्वभ्रमपदा । २०३३ यु मिश्रणे अमिश्रणे
 च । २४४३ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८६॥ लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्या-
 त्पिति हलादी षावेषातुके न त्वभ्यस्तस्य । यीति । युतः । युवन्ति । युयाव ।
 ययिता । युयात् । इह 'उतो वृद्धिः—' न, भाभ्ये 'पिच छिच चिच्व चिच' इति
 व्याख्यानात् । विशेषविहितेन छिच्वेन निचवस्य षाषात् । युयात् । अयावीत् ।

टुके । स्पष्टम् । 'सार्वधातुकादंभातुकयो' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिष्यत् आह—
 निवृत्ति चेत्स्यापवाद इति । अस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थित—शीङो रु' ।
 'सोऽन्त' इत्यतो ह इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्त षष्ठा
 विपरिणम्यते । तदाह—शीङ परस्य शादेशश्चेति । रुटि उकार छच्छारण्यात् । चिच्वा-
 दाद्यवयव । शेवे इति । 'शेष्वनुवृत्तिताम्' इत्युक्तेन टः । चिश्चे इति । शिरियषे ।
 शिरियटवे चिरियष्य । चिचितेति । अयिच्यते । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेच ।
 शयाधाम् । शेचम् । शयै । शयावहे । शयामहे । अशेत । अशयाताम् । अशेरत ।
 अशेया । अशयाधाम् । अशयचम् । अशयि । अशेयहि । अशेमहि । शयीत् । शयि
 षीष्ट । अशयिष्यति । अशयिष्यत् इत्यपि ज्ञेयम्

स्तौत्य ग इति । 'दुञ् स्तुता' इत्यतः प्राञ्चना इत्यर्थः । कर्तृत्वभ्रमपदीति । मित्वा
 दिति भाव । यु मिश्रणे अमिश्रणे चेत । अमिश्रणं पृथग्भावः । सेट्यम् । एतो वृद्धि-
 र्हेकि इति । 'नाम्बद्वस्त्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्त्तमनुवर्तते । लुधीति
 विषयसप्तमी, दशांशाऽभावस्य लुङ् परत्वात्सम्भवात् । तदाह—लुग्विषय इत्यादिना ।
 यीती ष । गुण बाधित्वा वृद्धि । युत इति । अपिश्वाच्च वृद्धि । युव तीति । अपिश्वाद्-
 वृद्धपभावे चिश्वाद्गुणाऽभावे ष्वविति भाव । यीपि । युय । युयं । यौमि । युव ।
 युम । युयावेति । युयुषु । युयुषु । युयुषि । युयुषु । युयुषु । युयाव । युयव ।
 युयुषिव । युयुषिम । पावतेति । उवर्त्तं बाधित्वा परत्वाद्गुण । यविष्यति । यीदु-
 युतात् । युताम् । युवन्तु । इति अपिश्वाच्च वृद्धिः । युहि-युतात् । युतम् । युत ।
 आटि पित्वेऽपि हलादित्वाऽभावाच्च वृद्धि । पित्वेन हित्वाऽभावाद्गुण । यवानि ।
 यवाव । यवाम । अयौत् । अयुताम् । अयुव । अयौ । अयुतम् । अयुव ।
 अयुव । अयुम । विचलित्वाह—युयादिना । अत्र यासुडागमसहितस्य त्रिषु चिश्वा-
 दुतो वृद्धिमाशङ्क्याह—इह उतो वृद्धिर्नेति । कृत इत्यत आह—भाभ्ये इति । व्याख्याना
 दिति । 'दृष्टः शनः ज्ञानज्जा' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागम-
 सहितस्य त्रिषु चिश्वाद् 'पिच चिच' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेपु' इति छि-

१०३४ रुशब्दे । २४४४ तुष्टस्तुशम्यम् । सार्वधातुके ७।३।६५॥ एभ्य । १८-
 स्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ् ईङ्वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य—' (सू २५०३)
 इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुन सार्वधातुकप्रद्वयमपि दर्भम् । रवीति—रीति । रवीत्—
 क्त । हलादेः किम् । क्वन्ति । तिष्ठ किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् ।
 आशिषि स्यात् । विष्यादौ तु रुयात्—रुवीयात् । अरावीत् । अरविभ्यत् । 'तु'
 इति धौशो धातुर्गतिवृद्धिर्हिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति—
 तीति । तुवीत्—तुत् । तोत् । तोभ्यति । १०३५ छु स्तुतौ । नीति ।
 नविता । १०३६ दक्ष् शब्दे । त्रीति । त्रविना । १०३७ दृष्टु तेजने । दृष्टीति ।

एवस्याऽऽप्यभावात् तिङ्ङिति च इति गुणनिषेधाभावात् गुणः स्यादित्यत आह—
 विशेषविहितेनेत्यादि, बाधादित्यतम् 'यासुट परस्मैपदेषु' इति विशेषविहितेन यासुटो
 द्वित्वेन तत्सहितस्य तिपो 'द्वित्वेन पित्' इति पित्त्वप्रयुक्तद्वित्वनिषेधस्य बाधात्
 द्वित्याद्गुणनिषेधो निर्बोध इत्यर्थः । आशील्लिङ्गाह—यूयादिति । सार्वधातुकत्वात्
 वृद्धिः । 'अङ्गसार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्गाह—मपाव
 दिति । तिचि वृद्धिः । 'ह्' ईटि' इति तिज्जलोप । अयाविष्टान् इत्यादि । अयविष्यत् ।
 वृस्त । तु रु स्तु शमि भम् एषो समाहारद्वन्द्वात् पक्षम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धि'
 इत्यथा दृष्टीति 'भूसुयो' इत्यतस्त्वित्तीति 'भुव ईट्' इत्यत ईडिति 'यको वा' इत्यतः
 वा इति धानुवर्तते । तदाह—एभ्य शशादिना । नाभ्यस्तस्योत् । 'नाभ्यस्तस्यापि पिति
 सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकप्रद्वयं पिति इत्य
 स्यानुवृत्तिसौ भृदित्येतदर्थमित्यर्थः । रवीतीति । ईटपक्षे हलादिस्वाऽभावात् उतो वृद्धि-
 नीति भावः । रीतीति । ईडभावे 'उतो वृद्धि' इति भावः । वीत् क्त इति । अविरेऽवि
 ईड्विकल्प इति भावः । क्व तीति । अन्तादेशे वृत्ते हलादिस्वाऽभावाद्दीडभावे
 उषडिति भावः । शाम्यतीति । श्यनस्तिह्लाऽभावाद्दीट् नेति भावः । आशिषि रूपा
 दिति । आर्द्धधातुकत्वाद्दीडभावे 'अङ्गसार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । विष्यादौ त्विति ।
 आदिना निमन्त्रणादिसङ्ग्रहः । स्यात् रवीत्यादिति । हलादिसार्वधातुकत्वात् ईड्विकल्प
 इति भावः । ईडभावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धि' इति बोध्यम् । ननु
 धातुपाठे तु धातोरदर्शनात् धातुस्वाऽभावात्कथं तदा सार्वधातुकस्य ईड्विधिरित्यत
 आह—तु इति सौत्रो भावदिति । गतिवृद्धिर्हिंसास्त्विति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
 ननु शपा प्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह—अयं च लुग्विकरण इति
 स्मरंतीति । अयमवहिततिङ् ईड्विधानमेवाग्र बीजम् । अयमोस्तु, 'शमीष्वम्
 अम्वमीति' इति वेदे षपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् । हलारी सार्वधातुके
 रुधातुत्वम् । सार्वधातुके तु नेट् । तदाह—तीनेति । तु स्तुतावेति । योपदेशोऽयं नेट् ।
 युधातुवर्तमानि । कुद्विधुधातव सेटः । युधातुवर्तमानि । लुभावे । लुक्त्वात् । तु

द्वयविता । १०३८ षु प्रसवणे । स्नोति । मुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् ।
 १०३९ ऊर्णुषु आन्हादने । २४४५ ऊर्णोतिविभाषा ङा३।६०। वा वृद्धि-
 स्वादलादी रिति सार्वधातुके । ऊर्णोति-ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते ।
 ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । 'ऊर्णोतिराम्नेति वाच्यम्' (वा १८०२) २४४६ न
 न्द्राः संयोगादयः ६।१।३। अचः पराः संयोगादयो नदयः द्विर्न भवन्ति ।
 नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प १२७)
 इति त्वनित्यम् 'उभौ साम्यासस्य' (सू २६०६) इति निष्ठात् । ऊर्णुनाव ।
 ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुषुः । २४४७ विभाषोर्णोः ३।२।३। इदादिपत्ययो वा
 द्वित्वात् । ऊर्णुनुविष । ऊर्णुनविष । ऊर्णुविता । उर्णविता । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि ।

थाव इति । षोपदेशोऽपमिति भावः । ऊर्णुञ्चातुरुभयपदी । सेट् । उतो वृद्धेर्नित्यं प्रा-
 सो—ऊर्णोविभाषा । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति ह्यतीति चानुवर्तते । 'नाभ्यस्त-
 स्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति च, इत्यभिप्रेत्य शेषपूर्णेन सूत्रं ष्याचष्टे—
 वृद्धिः स्वादित्यादिना । छिटि 'इजादेः' इति 'काश्यनेकाच्' इति च कामि प्राप्ते आह-
 ऊर्णोनिराम् नेति । ऊर्णोतिर्ननुवत्तावस्य यद्यमाणतया इजादिश्वस्य अनेकाश्चस्य चा-
 भावाद्धिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति नुं इति रेफस-
 दित्तस्य द्वित्वे इलादिशेदे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुतावेति प्राप्ते—नन्द्राः संयोगादयः ।
 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यतः अजादे-
 रिति । अचचासौ आदिश्चेति कर्मधारयात्पञ्चमी । नृ, दृ, र् एषा द्वन्द्वः । तदाह—
 अचः १।१ इति । ननु 'णु' इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि णकारः श्येतेत्यत्र आह—नुश-
 ब्दस्य द्वित्वमिति । णत्वस्येति । धातुपाठे 'ऊर्णु' इति नकारस्य कृ—णत्वस्य निर्देशः द्वित्वे
 कर्तव्ये तस्य णत्वस्याऽसिद्धत्वाद्धित्यर्थः । निष्ठादिनि । 'उभौ साम्यासस्य' इत्यस्या-
 यमर्थः—साम्यासस्याऽनितेरुपसर्गस्याश्रिमित्वात्परौ खण्डद्वयगतौ भट्टारौ शरवं प्रा-
 प्तुत इति । प्राणिणश्च इत्युदाहरणम् । अत्र 'अनितेः' इति शब्दे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीय-
 मद्विर्वचने' इति णत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये-
 यकारप्रवणसिद्धेः 'उभौ साम्यासस्य' इति वचन 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्या-
 नि-यता गमयतीत्यर्थः । ऊर्णुनावेति । नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य 'रयाम्याम्' इति
 णत्वम् । द्वितीयस्य तु 'नट्कुम्वाच्' इति ण शब्दम् । 'उभौ साम्यासस्य' इति छि-
 द्वादेव । विभाषोर्णोः । 'गालुकृदादिभ्यः' इत्यतो छिटित्यनुवर्तते, 'विज इट्' इत्यतः
 इति, इत्यभिप्रेत्य शेषपूर्णेन सूत्रं ष्याचष्टे—इदादीति । ऊर्णुनुविषेण । द्वित्वपठे
 शुणाऽभावाद्बुधः । ऊर्णुनविषेति । द्वित्वाऽभावपक्षे शुभः । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुव । ऊर्णुनाव ।
 ऊर्णुनव । छिटि तासि इति द्वित्वविच्छेदं भाषा आह—ऊर्णोति । ऊर्णुविति । ऊर्ण-

ऊर्णवे । २४४२ गुणोऽपृक्ते ७।३।६१॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते इत्यादौ
 विधि सार्वधातुके । वृद्धपरवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णयात् । ऊर्णयाः । इह
 वृद्धिर्न । 'विच्च विच्च' इति भाष्यात् । ऊर्णयात् । ऊर्णविशीष्ट-ऊर्णविशीष्ट । और्ण-
 वीत् । और्णुविष्टाम् । २४४६ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।३।६॥ इडादी विचि पर-
 स्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविष्टुः ।
 और्णवीत् । १०४० च अमितमने । सोति । सोता । १०४१ पु प्रसवेरवर्षयोः ।
 प्रसवोऽभ्यनुशानम् । सोता । अघोषीत् । १०४२ कु शब्दे । कोता । १०४३
 हुम् स्तुसौ । स्तौति-स्तवीति । स्तुत-स्तुवीनः । स्तुते-स्तुवीते । 'स्तुस्तुम्भ्यः-

विष्पति । ऊर्णविष्पति । ऊर्णविष्पते । ऊर्णविष्पते । छडि औणु व इति स्थिते
 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविच्छेदे गुणे च प्राप्ते-गुणोऽपृक्ते । 'ऊर्णोतेर्विभाषा'
 इत्यतः ऊर्णोतेरिति नान्यस्तस्य इत्यतः प्ति सार्वधातुके इति उच्यते वृद्धिः इत्यतो
 इतीति चानुवर्तते । तदाह-ऊर्णोतेरित्यादि । वृद्धपरवाद इति । 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति
 वृद्धिविच्छेदस्यापवाद इत्यर्थः । देयंयात् इत्यत्र 'विभाषोर्णो' इति वृद्धिविच्छेदमा
 शब्दयाह-इह वृद्धिर्नेति । भाष्यादिति । तथा च यामुदो हिरयेन पित्त्वाऽभावान्न वृद्धि-
 विच्छेद इति भावः । नचर्षं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्काम् । विशेषविधि-
 तेन यामुदो हिरयेन 'हिरच पिनेति' पित्तप्रयुक्तहित्वनिषेधस्य वाच्य इति 'यु
 मिश्रणे' इति आतापेवोक्त्यादिति भावः । परस्मैपदे आशीर्तिश्चाह-ऊर्णयादिति ।
 'अक्षरसार्वधातुक्पो'रिति शीघ्रः । ऊर्णयास्तामिश्रादि । आत्मनेपदे छडिपाह-ऊर्ण-
 विशीष्ट-ऊर्णविशीष्टेति । 'विभाषोर्णो' इति छिट्त्वविच्छेद इति भावः । छडि परस्मैपदे
 और्ण ईत् इति स्थिते 'विभाषोर्णो' इति छिट्त्वपक्षे गुणाऽभावे उच्यते रूपमाह-
 और्णुवीरिति । छिट्त्वाऽभावपक्षे गुणे निरयं प्राप्ते-ऊर्णोतेर्विभाषा । 'सिचि वृद्धिः पर-
 स्मैपदेपु' इत्यनुवर्तते, 'नेटि' इत्यतः इतीति च । तदाह-इडादीविचि । आत्मनेपदे तु
 छडि-ओगेविष्ट । और्णोदिष्ट । और्णोविष्पत् । और्णोविष्पत् । और्णोविष्पत्-और्णुविष्पत् ।
 पु अमितमने इति । अनिट् । सोतीति । उच्यते वृद्धिः । सार्वधातुके छडिच युष्मत्पद । सोते-
 ति । सोम्यति । अघोषीत् । पु प्रसवेति । प्रसवेऽशोऽपम् । अनिट् । सोतीत्यादि युष्म-
 त्पद । एवं कु शब्दे इत्यपि । हुम् स्तुताविति । उमयपदी अनिट् । 'स्तुस्तुशम्भ्यः'
 इति ईड्विकल्पम्, ईडभावपक्षे तु उच्यते वृद्धि च मत्वा माह-स्तौति स्तवीतेति ।
 स्तुवति । स्तौति-स्तवीति । स्तुयः-स्तुवीयः । स्तुय-स्तुवीय । स्तौमि-स्तवीमि ।
 स्तुवः-स्तुवीवः । स्तुमः-स्तुवीमः । आत्मनेपदे छडि ईड्विकल्पं मत्वा माह-
 स्तुने स्तुतेति इति । स्तुवाते । स्तुवते । स्तुपे-स्तुवीपे । स्तुवापे । स्तुप्ये-स्तुवीप्ये ।
 स्तुवे । स्तुपहे-स्तुवीपहे । स्तुमहे-स्तुवीमहे । छिट्-स्तुवात् । स्तुवत् । स्तुवुः ।
 इत्यास्त्यह्यपि नेट् भवति । स्तुवीय । स्तुवुव्युः । स्तुवुव । स्तुवाव-स्तुवव । स्तुवुव ।

(सू २३८५) इतोऽ् । अस्तावीत् । 'शान्तितात्-' (सू २३७६) इति परवन् ।
 अश्वथोत् । 'शिवाशेना वा—' (सू २३५९) । पर्यष्टोत्—पर्यस्तोत् ।
 १०४४ नूनं व्यक्त्यां वाचि । २३५० म्रुः पञ्चानामादित् आहो म्रुषः ।
 ३।३।८३। म्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां यलादयः पथ वा स्युर्भूवभा-
 दादेशः । अकार उच्चारणायः । आह । आहृत् । आहुः । २३५१ आहृस्थः
 ङादा ३५॥ भक्ति परे । चरवम् । आत्य । आहयुः । २३५२ म्रु इट् । ३।३।६३॥
 म्रुषः परस्य इलादेः रित इट् स्यात् । आत्य इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'भक्ति'

सुप्तुम् । सुप्तुवे ह्यादि । स्तोता । स्ताप्यति । स्तोष्यते । स्तोत-स्तुवीत् । स्त-
 वात्-स्तुवीतात् । स्तुताम्-स्तुवीताम्, स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि । स्तुतात्-स्तुवी-
 तात् । स्तुवम्-स्तुवीतम् । स्तुत-स्तुवीत । स्तवानि । स्तवाव । स्तवाम् । स्तुताम्-
 स्तुवीताम् । स्तुवाताम् । स्तुवताम् । स्तुव-स्तुवीव । स्तुवाधाम् । स्तुवम्-स्तुवीव-
 म् । स्तये । स्तवावहे । स्तवामहे । लृटि अस्तौत्-अस्तवीत् । अस्तुताम्-अस्तुवीताम् ।
 अस्तुवन् । अस्तौः-अस्तवीः । अस्तुवम्-अस्तुवीतम् । अस्तुत-अस्तुवीत । अस्तवम् ।
 अस्तुव-अस्तुवीव । अस्तुम-अस्तुवीम । अस्तुत-अस्तुवीत । अस्तुवाताम् ह्यादि ।
 विधिर्लृटि स्तुवात्-स्तुवीयात् ह्यादि । आत्मनेपदे स्तोषीष्टेरथादि । लृटि सिचि
 इडभावे प्राप्ते आह-स्तुवृष्ण्य इति । तथाच 'इट् ईटि' इति सिञ्छोप सिचि पृथ्वी
 अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टामियादि । 'स्तुसुवृष्ण्यः' इत्यत्र परस्मैपदेष्वि
 त्यनुवृत्तरात्मनेपदे इट् न । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् ह्यादि । नूनं व्यक्त्यां
 वाचोनि । म्रुः पञ्चानाम् । 'परस्मैपदानां गलन्सु' इत्यतः उचरसुप्रमिदम् । 'विदो लटो
 वा' इत्यतः लटो वेत्यनुवर्तते । तदाह—म्रुवो लट इति । आदितः पञ्चानामिति । तिप्
 लस् सिचि धस् इत्येषामित्यर्थः । यलादयः पञ्चेति । यत् अतुस् उस् यत्
 अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः । उच्चारणाय इति । साप्रयोजनमास्थेयशानुपद्मेव व्यक्तं
 अविष्यति । आहेनि । अवातोऽर्द्धरितपो गळि प्रकृतेराहादेशः । सिपस्थलि प्रकृते-
 राहादेशे आह् य इति स्थिते इत्य वये प्राप्ते—माहस्यः । 'आह' इति पद्यगतम् ।
 'शलो लळि' इत्यतो लळीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं ध्याचष्टे—
 भक्ति परे इति । आह् इत्यस्य थकारः स्यात् लळीति फलितम् । 'अलोऽन्यस्येय-
 स्यस्य भवति । चत्वंमिति । आथ् य इति स्थिते प्रथमथकारस्य 'अरिचे'ति पर्ये आत्य
 इति रूपमित्यर्थः । आहादेशस्य अकारान्तरत्वे तु हकाराहकारस्य थकारादेशे इत्य
 इत्ये चरवे आट्थ्य इति स्यादिति कोष्यम् । पञ्चानां गलाधमावपक्षे आह-म्रु इट् ।
 'नाम्यस्तस्य' इत्यतः पिपीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो लळीति चानुवर्तते । तदाह—
 म्रुषः परस्येत्थादिना । ननु आस्थेयस्य आहादेशस्य स्थानिवद्वारेण प्राचात्ततः परस्य
 यस्य ईडागमः स्यादित्यत आह—आस्थेयत्रेति । स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमः

इति धत्वविधानात् भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्षधातुकाधिकारे
 २४५३ ब्रूरो वचिः २।४।३॥ उवान । ऊवतुः । ऊचु । उवविप-उवस्य ।
 ऊचे । वच् । ब्रवीतु-ब्रूतात् । 'छिच्च रिच' इत्यपिस्वादेशेन । ब्रवाणि । ब्रवे ।
 ब्रूयात् । उच्यात् । 'अस्यतिवक्ति' (सू २५३८) इत्यच् । २४५४ वच इम्
 ७।४।२०॥ अचि परे । अचोचत् । अचोचत ।

अप यास्य-ता परस्मैरदिन । इच्छात्मनेपदी । १०४५ इच्छ गतो । एति ।

न मवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—कति इति । धत्वविधानादिति । 'आहृत्य' इति
 शक्ति परत आहादेशस्य धत्वं विधीयते । ईटि तु सति हलादिवाऽभावात्तद्विपर्य
 स्यात् । अत आर्थेत्यत्र ईट् नेति विज्ञायत इत्यर्थः । ब्रुव-तीति । मवीदि । मूयः ।
 मूय । मयीमि । मूवः । मूम । छट आत्मनेपदे आह—मते इति । 'मृव पश्चानाम्'
 इत्यत्र परस्मैपदानामित्यनुष्टुप्सोराहादेशो न । मृवाते । मृवते । मृपे । मृवाधे । मृवे
 मृवे । मृवेहे । मृमहे ।

मृवो वचि । मृवो वचिरादेशः स्यादादेशात्तुके इत्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः ।
 ववाचेति । अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यग्रभासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ऊवतु-
 रिति । किति द्वित्वेऽप्राप्त् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे कृते हला
 दिशेषे सवर्णपरत्वात् 'अग्रभासस्यसवर्णे' इत्युक्तभावे सवर्णदीर्घ इति भावः ।
 वचिस्वित्त्सु परिगणित । अस्य भारद्वाजनिग्रमायक्ति षट् । सदाह—वचिश्च उव
 स्येति । इट्भावे 'घोः कु' । 'मृव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्वस्तस्य' इत्यतः सार्वधातुकप्रत्यय
 स्याप्यनुष्टुप्सोरीट् न । ऊवधुः । ऊव । उवाच—उवच । ऊचिव । ऊचिम । क्वादिनिय
 मादित् । ऊवे इति । ऊचाते । ऊचिरे । ऊचिये । ऊचापे । ऊचिन्वे । ऊचे । ऊचिवहे ।
 ऊचिमहे । वच्नेति । वच्यदेशे इग्नियेषः । वचवति-वचयते । मवीतु मूनादिति । मनु
 तिवादेशस्य सातक, पिस्वात् 'मृव ईट्' इति ईटागमः स्यादित्यत आह—किञ्चेति ।
 मृताम् । मृवन्तु । मृहि-मृतात् । मृन्म् । मृन् । मनाशीत । आद्य पिस्वेन लिङ्गा-
 ऽभावात् न गुगनिषेध इति भावः । मवाध । मवाम । मृताम् । मृवाताम् । मृवताम् ।
 मृव्य । मृवायाम् । मृव्यमिति तिङ्बन्धकृत् आह—मवे इति । आद्यः पिस्वेन लिङ्गा-
 ऽभावाद्गुणः । मवाधरे । मवामहे । लङि-अग्ररीत् । अमृताम् । अमृवन् । अमवो ।
 अमृन्म् । अमृन्तु । अमवम् । अमूर । अमूष । बिबिळिङ्गाह—मृवादिति । मृपाता-
 मित्यादि । आशीलिङ्गाह—अपादिनि । वच्यदेशे 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारण-
 मिति भावः । उच्यस्ताम् इत्यर्थः । आत्मनेपदे आयोलिङि-वचोप । वक्षीया-
 स्ताम् इत्यादि । अहित्वात् सम्प्रसारणम् । लुङि सिचि वच्यदेशे अवच् स् ए इति
 स्यते आह—अवचतीति । अवच् अ स् इति स्यते—वच इम् । शेषपूर्णेन सूच्यं वदा-
 च्यते—अकि परे इति । 'मृवशोऽङि' इत्यतस्तदनुष्टुप्सोरिति भावः । मित्वाद्गत्यावचाः

इतः। २४५५ इणो यण् ङाङान्॥ अत्रादौ प्रत्यये परे। इयङोऽपवादः। यन्ति।
इयाय। २४५६ दीर्घं इणः किति ङाङान्॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति
लिटि। ईयतुः। ईयुः। इययिथ-इयेथ। ऐत्। ऐताम्। आयत्। इयात्।
ईमात्। २४५७ पतेलिङि ङाङान्॥ उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यात्
किति लिङि। निरियात्। 'उभयत आधयणे नान्तादिवत्'। अभीयात्। अणः

परः। आनुगुणः। तदाह—मनोचदिति। अवक्षयत्। अवक्षयत। इत् स्थिति। 'इह् अ-
ध्ययने' इति घातुन्नु द्वित्वादात्मनेपदीत्यर्थः। इय् गत्रादिति। 'इणो यण्' इत्यादौ
विशेषणार्थो णकारः। एतीति। शपो लुकि त्रिपः विशेषेण द्वित्वाभावाद्गुणाः। एत
इति। अविश्वेन द्वित्वाच्च गुणः। इ अन्तीत्यत्र द्वित्वाद्गुणाऽभावे ह्यलि प्राप्ते—
इणो यण्। 'अचि इनुघातु' इत्यतः अचोरिवनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गाक्षिसप्तम्यय-
विशेषणत्वाच्चदाद्विविधिरित्यमिप्रेत्य रोपपूर्णेन सूत्रेण चचेत्—मत्रादौ प्रत्यये परे
इति। इयङोऽपवाद इति। ह्यलि प्राप्ते एव तदात्मनादिति भावः। गुणवृद्धौ तु परत्वा-
दस्य वाचिके। यथा-अयनम्, आयतः। यन्तीति। एवि। इय। इय। एमि। इवाः।
इमः। इयायेति। द्वित्वे सति उत्तरखण्डेषुदौ आर्षादेशे 'अभ्यासभ्यासवर्षा' इति
इयङ्। अनुसि तु द्वित्वे क्तिवाद्गुणाभावे इ इ अनुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्यु-
त्तरखण्डस्य अचि इयत्तरिति स्थिते—दीर्घ इणः। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति,
'ध्ययो लिटि' इत्यतो क्तितीति चानुवर्तते। तदाह—रङोऽभ्यासस्येति। इयत्तरिति।
भारद्वाजनिघमात्थलि वेडिति मत्वा आह—रययिथ इयेयेति। ईयुः। ईय। इयाय-
इयथ। ईयिव। ईयिम। एताः। एयति। एतु—इतात्। इताम्। यत्तु। इदि—
इतात्। इतम्। इत। अयानि। अयाव। अयाम्। ऐति। लङि त्रिप इकारलोपे
इकारस्य गुणे आदौ घृदिः। मायत्रिति। दोस्तादेशे इकारलोपे इ-अन् इति स्थिते
'इणो यण्' इति यणि कृते तस्याभीयत्वेनामिदत्त्वाशङ्किते भावः। ऐः। ऐतम्।
ऐत्। आयम्। ऐव। ऐम। विचिद्विद्वयाह—रयादिति। इयाताम्। इयुरियादि।
आशीलिङ्गयाह—रयादिति। 'अकृत्सर्वंघातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः। ईयास्ता-
मियादि। एतेलिङि। 'उपसर्गाद्गुणश्च ऊहते' इत्यतः 'उपसर्गाद्गुणश्च' इति, 'केऽप्य' इत्यतः अण इति,
'अयङ् वि विदति' इत्यतः क्तितीति चानुवर्तते। तदाह—उपसर्गा-
त्परस्येत्यादि। इह आर्षात्घातुके इति प्रामादिकम्। पूर्वसूत्रेषु तदभावाद्गुणवृत्तेरसम्भ-
वात्, किति लिङीत्येव सिद्धम्। कित्तीति तु नानुवर्तते। इय आर्षात्घातुकलिङी लि-
ट्याऽभावात्। मन्त्रमीयादिभ्यश्चापि इत्यतः स्यादित्यत आह—उभयत इति। अत्र प-
कादेशस्य ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिष्वात्तु न सम्भवति। परादिरेव
इष्वात्तुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परस्य, उपसर्गकदेशस्य इकारस्य ईकारानना स-
त्वेन 'अम्' इत्यस्य उपसर्गात्त्वाभावात्। एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रय इष्वात्तु-

ङिम् । अमीयात् । अमीयात् इति प्रयोगस्तु भीवादिकस्य । २४५८ इत्यो गा
 लुङि २।४।४५॥ 'गातिस्था—' (घ २२२३) इति सिचो लुक् । अगात् ।
 अगाताम् । अगुः । १०४६ इह अप्यस्ये । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते ।
 अधीयते । २४५९ गाङ् लुटि २।४।४६॥ इहो गाङ् स्याल्लुटि । लावण्यायो
 विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगते । अधिजगिरे । अधीयते ।
 अप्यस्ये । गुणयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य च । 'पूर्वं धातुरपसर्गो—' इति दर्शन-

त्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुपदेशश्चापि न सम्भवीत । पूर्वपरशब्दा-
 म्यां च विशेषस्य पुररूपविकृतया विद्वद्भाविदेशद्वयस्य गुणयदन्तम्भवादिशयः । इदं
 च अन्तादिवासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च 'कम्' इति मान्तस्य एकदेशविकृतस्याप्येन
 उपसर्गत्वात् ईकारस्य परादिवत्त्वे इत्यो दुवार इति वाच्यम्, उक्तयानुपारेण क्वचित्
 एकदेशविकृतस्यायानाश्रयणादिति इन्द्रेन्दुरोपरे विस्तरः । मनेर्वाङिति । आ-इयात्
 प्यात् । समेयादित्यत्र एकारस्य अन्तश्चाच्च इत्यः । प्रदु कसूत्रादप्यत्र पूर्वेष्वे-
 षकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः । तर्हि क्वचित् 'समीया'दिति प्रयोगः कथ-
 मित्याशङ्क्यते—समीयादिति प्रयोगस्तु भीवादिकस्येति । 'इट क्ति क्ती गतो' इति
 प्ररिच्छस्य इधातोराशोर्लिङि 'अट्टसावर्णानुक्रयोर्दीर्घः' इति दीर्घो बोध्य इति भा-
 वः । लुङि विशेषमाह—रणा गा लुङि । इधातोः गा इत्यादेशः स्यात्तुञ्जीति सूत्रायः
 स्पष्टः । अगा स् त् इति स्थिते आह—गातिस्थेतीति । लुङि ऐभ्यश् । इह अप्यस्य
 इति । अधिपरिभावे । 'उपरिभावेन पठने नित्यमपूर्वकत्वमिति भूवादिमूत्रे भाष्ये
 स्पष्टम् । नित्यमधिपूर्व इति । धातुपठे लक्षणमिदम् । अधीते इत्यत्र धातुर्द्वयसर्गं न स्य
 निवर्ततीति भूवादिमूत्रे भाष्ये । अधीते इति । 'सार्वधातुकमपित्' इति द्विवचत्
 गुणनिषेधे सत्रयोर्दीर्घः । अजादो तु इपच्छ । तदाह—अधीयाने अधीयते इति । अधीये ।
 अधीयाये । अधीध्वे । अधीये । अधीयहे । अधीमहे । गाङ् लुटि । इत् इति । 'इच्छ
 इत्यतस्तदनुत्तेरिति भावः । स्थानिवरगादेव द्वित्वे सिद्धे द्विकरणं 'गाङ्गादिभ्यः'
 इत्यत्र 'इहो गा लुङि' इत्यस्य प्रक्षयान्तावर्धमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङ्गादेशे
 द्वित्वे अम्पासजज्ञे गाङ्गोपे अधिजगे इति रूपं वर्धयति । तदपुष्कम् । 'द्विवचने-
 ऽधि' इति गाङ्गादेशनिषेधान् गाङ्गादेशात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तराण्यस्य गाङ्गे
 अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह—नास्त्वर्थं विवक्षितं वेति । तत्र 'लावण्याया'-
 मिति धातुिक्रमे गाङ्गादेशात् प्रागेव 'द्विवचनेऽधि' इति सूत्रं न प्रवर्तते, द्वित्वनि-
 मित्ताऽधोऽभावात् । विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विवचनेऽधि' इति न
 प्रवर्तते, अनेमितिकृत्वादिति भावः । अधिजगिरे इति । अधिजगिरे । अधिजगा-
 ये । अधिजगिध्वे । अधिजगे । अधिजगिषहे । अधिजगिमहे । लोटि, अधीताम् ।
 अधीयाताम् । अधीयताम् । अधीष्व । अधीयायाम् । अधीष्वम् । इति सिद्धव-

नेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णं दीर्घः प्राप्तः । 'शोरप्ययने वृचम्' (सू ३-६९) इति निर्देशान्न भवति । अभ्यैत । परत्वादियञ् । तत् घाट् वृद्धिः । अभ्यैयाताम् । अभ्यैयत । अभ्यैयि । अभ्यैवहि । अभ्यैमहि । अभीयीत । अभीयीयाताम् । अभीयीष्वम् । अभीयीष । अभ्येयीष्ट । २४६० विभाषा लुक्लुङोः २।५।५०॥

इत्यय आह—अप्येयं इति । तत्र ऽहिया दशयति—गुणाऽवादेशधोरिति । 'पूर्वं घातु-
साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति 'सुट्कारपूर्वं' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः ।
सयाच इट् एवे आटि वृद्धौ अचि इ ऐ इति स्थिते गुणे अवादेशे यमिति फलितम् ।
ननु 'पूर्वं घातुरपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्यपि पच 'सुट्कारपूर्वं' इति सूत्र-
भाष्ये स्थितम् । तथाच अचि इ ऐ इति स्थिते पूर्वसवर्णं दीर्घं सति गुणावादेशयोः
कृतयोः अर्धं इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—पूर्वं घातुरिति । साधनेनेत्यस्य कार-
कबोधकैनेत्यर्थः । प्राप्येनेति यावत् । दर्शनं इत्येतत्स्य मते इत्यर्थः । 'पूर्वं घातुर-
सर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकारणेन अन्तरङ्गत्वाद् 'सावर्ण्य-
जाद्विधातुः' इति गुणो बाधितश्च सवर्णं दीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुत्र इत्यत
आह—नेऽप्ययने कृतमिति निर्देशादिति । अ-वया सुटि अनादेशे अचि इ धन इति
स्थिते पूर्वं सवर्णं दीर्घं ततो गुणाऽवादेशयोः कृतयोः अवयवमिति प्रमत्तादिति भावः ।
धस्तुतस्तु पूर्वं घातु साधनेन युज्यते इत्येव भाष्यसमतम्, पूर्वं घातुदरपर्गेण, 'नैत-
त्सारादिति' भाष्योक्तस्थित्यन्वय इति ताः । अभ्ययावद् अभ्ययामहे । छट्पाह—
अभ्यैनेति । अचि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यमिति भावः । अचि इ
आतामिति स्थिते आटि वृद्धौ यमि अप्यैतामिति प्राप्ते अ इ—परत्वादियञिति । आ-
ट्, प्रागेव परत्वाविकारस्य इपच्छि सत्त आटि वृद्धौ यमि 'अप्यैवातामिति' स्वमि-
त्यर्थः । अभ्यैयतेति । 'प्राग्प्रनेपदेऽप्यनन्तः' इत्यश्वदेश । अभ्यैथा । अभ्यैयाथाम् ।
अप्यैष्वम् । इति सिद्धत्वाद्गुणाह—अप्यैयि । अप्यैवहि । अप्यैमहीति । विचिचिक्पाह-
अभीयीतेति । अचि इ त इति स्थिते यीयुटिसुटि सलोपे यलोपे अचि इ ईत् इति स्थिते
घातुभूतस्य इकारस्य इयञि सवर्णं दीर्घं इति भावः । अभीयीयातामिति । अचि इ मातामि-
ति स्थिते सीयुटि-सुटि सलोपे अचि इ ईयातामिति स्थिते घातुभूतस्य इकारस्य इयञि
सवर्णं दीर्घं इति भावः । इत्यय रणभावे सीयुटि सकारयकारलोपे अचि ई रन् इति स्थिते
घातुभूतस्य इकारस्य इयञि सवर्णं दीर्घं अभीयीरन्, अभीयीषा, अभीयीयाथाम् इति
सिद्धत्वात् आह—अभीयीमिति । यमि सीयुटि सलोपे यलोपे अचि इ ई यमिति
स्थिते इह इयञि सवर्णं दीर्घं इति भावः । अभीयीतेति । 'इटोऽन्' सीयुट् । सलोपः ।
अचि इ ईप इति स्थिते इह इयञि सवर्णं दीर्घं इति भावः । अभीयीवहि अभीयीम-
हि । आशील्लिङ्गाह—अप्यैवाटि । सीयुटि गुणाः । यण् परम् । अप्येयीयास्ताम्-अ-
प्येयीरन् । अप्येयीष्टाः । अप्येयीयाथाम् । अप्येयीद्वम् । अप्येयीष । अप्येयीवहि । अ-

इहो गण वा स्यात् । २४६२ गाङ्गुदादिभ्योऽङ्गिण्डित् १।२।१॥ गाङ्गादे-
यात्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गितः प्रत्यया क्तः स्युः । २४६२ घुमास्थामापाजहा-
तिसां हलि ६।४।६६। एपामात् ईसत्यात् हलादौ क्त्विस्पावेच्चातुके । अथगीष्ट-
अथैष्ट । अथगीष्यत-अथैष्यत । १०४७ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः ।
'अधीगर्धदयेयाम्—' (सू ६१३) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थे—' इत्येव
ब्रूयात् । 'इयवदिक इति वक्तव्यम्' (वा १५७७) । अधियन्ति । अथ्यगात् ।

ध्येपीमहि । लुङि आटि अधिआह त इति स्थिते-विभाषा लुङ्लुङो । शेषं पूरयति-रहा
गण वा स्यादिति । 'इङ्घ्रा इत्यतो 'गाङ्' ङिति इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । सिद्धि
अधि अ गा सू त इति स्थिते-गाङ्कुटादिभ्यो । अ एच ष्यो, तौ इतौ यस्य स ज्य्यात्,
सः न भवतीत्यङ्गित् । गाङ् च कुटादपरश्चेति द्वन्द्वारभमी । गाङ्ङिति ङकारानुप
ग्यात् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न प्रहणमित्युक्तम् । नापि 'गाङ् गतौ' इत्यस्याप्र
प्रहणम्, तत्र ङकारस्वारमनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात् । इहादेशस्य गाङो ङकारो
नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थं, श्यानिवत्वेनैव तत्सिद्धेः । तदाह—गाङ्गादेशादिति । एव
च सिचः ङित्वे आह—घुमास्था । 'धो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतादपरस्य निर्देशः । घु
मा स्था गा पा जहाति सा पूर्वा द्वन्द्वारभी । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'आतो
लोप इटि च' इत्यतः आत इति 'ईषति' इत्यतः ईदिति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यत-
विटिति इति चानुवर्तते । तदाह—एषामित्यादिना । अथ्यगीष्येति । अधि अ गा सू त
इत्यत्र आकारस्य ईकारे यच्च सिचः परत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन ट इति भावः । 'गातिस्था'
इति न सिङ्गलोप, परस्मैपदाभावात् । अथ्यगीषाताम् । अथ्यगीषत । अथ्यगीषाः ।
अथ्यगीषायाम् । अथ्यगीष्वम् । अथ्यगीषि । अथ्यगीष्वहि । अथ्यगीष्वहि ।
गाङ्गावपक्षे आह—अथ्येति । अधि आ इ सू त इति स्थिते ङकारस्य गुणे आतो
वृद्धौ यच्च 'पावष्टुत्वे' इति भावः । अथ्येवाताम् । अथ्येपत । अथ्येष्टाः । अथ्येपा-
याम् । अथ्येष्ट्वम् । 'धि च' इति सङ्गोप । अथ्येपि । अथ्येष्ट्वहि । अथ्येष्महि ।
रुङ्गाह—अथ्यगीष्येति । 'विभाषा लुङ्लुङो' इति गाङ्गादेशे स्ये तस्य 'गाङ्गुदा
दिभ्यः' इति ङित्वे 'घुमास्था' इति ईत्वे अटि यमि षत्वमिति भावः । अथ्यगीष्ये-
तामित्यादि । गाङ्गावपक्षे आह—अथ्येति । अथ्येप्येतामित्यादि । इक् स्मरणे ।
अयमपीति । इङ्घ्रातुवदयमपि घातुर्नित्यमधिपूर्वक इत्यर्थः । ननु घातुपाठे इङ्घ्रमधिकृत्य
'निरयमधिपूर्व' इति वचनात्, भूवादिसूत्रभाष्याच्च इहो नित्यमधिपूर्वकत्व युक्तम् ।
अस्य तु तद्यत्वे किं प्रमायमित्यत आह—अधीगर्थेति । तत्र हि अधीगर्थेत्यनेन स्मर-
णार्थकघातुर्विबद्धितः । इङ्घ्रातोधिपूर्वकत्वामावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इगर्थेप्येतावत्तैव
स्मरणार्थकघातुलाभात् तत्र अवीति स्वयं स्यात् । अत इङ्घ्रातुरयं नित्यमधिपूर्वक
एव स्मरणार्थक इति विज्ञायत इत्यर्थः । इयवदिक इति । पठयन्ताद्विति । इणः यत्

केचित्तु आर्धभातुषाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहः । तन्मते अण् । तथा च महि-
 'अधीतयो राधवयोर्धीयन्' इति । १०४८ चो गतिव्यातिपजनकात्स्यतनखाद
 नेषु । प्रजन गमप्रहणम् । अजन क्षेपणं । वेति । वीतः । वियन्ति । वेति । वेमि ।
 वीहि । अवेत् । अधीताम् । अविद्यन् । अजागमे सपनेकात्पवाद्यणिति केचित्तु ।
 प्रथयन् । अत्र ईकारोऽपि घात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् ।

२०४९ 'इजो यण्' इत्यादि, तत्र इजो भवतीत्यर्थः । अण्येति, अधीन इति सिद्धवङ्गस्य
 'अधि-अधिय-नीति । अन्तादेशे इत्युत्पत्त्यात् । 'इजो यण्' इति यणिति भावः । अ-
 धादि । अधीय । अधीय । अध्येमि । अधीवः । अधीमः । अधीयाय । अतुमि तु
 'इध्वे कृते अधि इ इ अतुमिति स्थिते 'इजो यण्' इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि
 त्थमस्य इकारस्य 'दीर्घे इण् किति' इति दीर्घे सव्यं दीर्घे, अधीयतुः । अधीयु । अ-
 धीयथिय-अधीयेथ, अधीयथु । अधीय । अधीयाय-अधीयथ अधीयथि । अधीयिम ।
 अध्येता । अध्येयति । अध्येतु-अधीतात् । अधीताम् । अधियन्तु । अधीहि-अधीतात् ।
 अधीतम् । अधीत । अल्पयानि । अल्पयाव । अल्पयाम । अल्प्येत् । अल्प्येताम् । अल्पयाय ।
 अल्प्यैः । अल्प्येतम् । अल्प्येत । अल्प्यायम् । अल्प्येव । अल्प्येम । इति सिद्धवङ्गस्य लु-
 क्त्वादि-अण्यगादिति । इण्यत्वात् 'इजो गा लुङि' इति गादेशे 'गातिव्या' इति सिचो
 लुङ् लुङ्गात् 'धुमाद्या' इति ईत्वे न । अण्यगाताम् । अण्यगाम् । अण्यगाव ।
 अण्यैष्यत् । केचि चिति । आर्द्धभातुके इत्यधिकारे 'इजो गा लुङि' इति सूत्रे एतदा
 िकपाठस्य आद्ये दशानात्तद्धि दारोक्तानामेव कापोलासुपरिधत्ताकादिति भावः । अन्ते
 ण् नेति । 'इजो यण्' इत्यत्र आर्धभातुकीधिकारस्यत्वाभावाच्चातिदेश इत्यर्थः । तेन
 िकपाठेने इत्यङ्गि सव्यं दीर्घं अधीयन्तीत्याद्युत्तम् । राधवयोर्धीयति । 'अधीमर्थे' इति
 पठे । राधवौ हमारचित्त्वर्थः । अविपूर्वात् इग्धातोर्लट् घात्परि शनो लुकि इकारस्य
 इत्यङ्गि सव्यं दीर्घं अधीयदिति शब्दन्तात् सुवृत्तस्यै सौ रूपम् । वी गताति । 'अनेथं-
 धनरो' इति सूत्रभाष्यरीत्या अण्य 'आर्द्धभातुके नास्ति प्रयोगः' इति शब्देन्दुशेखरे
 द्रियतम् । वियन्ति । एकात्त्वाण्यभावादियङिति भावः । लोटि वेतु-वीतात् ।
 वीनाम् । वियन्तु । इति सिद्धवङ्गस्याह-रीतीति । हेरिपित्वेन क्तिवाच्च गुण इति
 भावः । वीतात् । वीतम् । वीत । वयानि । वयाव । वयाम । लहयाह-अवेदिति ।
 'वयञ्जिति । वी-अञ्जिति स्थिते पररादशगमात् प्रागियङि कृते मद्भागम् इति
 भावः । मत्तान्तरमाह-मद्भागमे नेतीति । 'लघ्वरुपायाम द्विति पठे इपङ् पाथिवा
 अनकात्स्यत् यणि अयमिति केचिद्गहुरित्यर्थः । केचिदित्यस्यास सूत्रयति । तद्वीज
 तु कृतेऽप्यदि यण् कर्तव्ये आधीयतया अह् । अतिदाशदाने हात्प्रवाभावाद्यण्यभावादि-
 यङ्कात् इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अत्रेति । वी ई इति सव्यं दीर्घं 'वी गती'ति
 निर्देश इति भावः । ईयति । विधिलिङि आशीकिलि च रूपमिदं समाप्तम् । 'लकोः

येषीत् । १०४६ या प्रापणे । प्रापणमिदं गतिः । प्रणियाति । यानः । यान्ति ।
 २३६३ लटः शाकटायनस्यैव ३।३।१११॥ आदन्तातरस्य लणे केडुंश्च वा
 स्यात् । अयुः-अयान् । दयात् । दयायाम् । दयास्ताम् । अयासीत् । १०५०
 चा गतिगन्वन्धीः । अन्वने द्वचनम् । १०५१ मा दोषी । १०५२ ण्य शौचे ।
 १०५३ आ पाके । १०५४ द्रा कुत्सायाम् गतौ । १०५५ प्मा मदये । १०५६
 पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । १०५७ रा दाने । १०५८ ला आदाने ।
 'द्वावरे दाने' इति चन्द्रः । १०५९ दाप लवने । प्रणियाति-प्रनिदाति । दया-
 स्ताम् । अदासीत् । १०६० ख्या प्रक्षयने । अयं सार्वधानुकमाप्रविषयः । 'सत्या-
 भावं नमः क्वाप्ते' (वा १५६१) इति धातुिकं तद्भाष्यं चेद् निष्पन्नम् । सत्यानो
 जिदाम्नीयः । स नेति ख्याभादेशस्य ख्यादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य

इति मलोपः । तत्र विचिदिति ईयातामिश्वादि, आशियापि तु ईयास्तामिश्वादि, इति
 विशेषः । ऐशेदिति । सिचि वृद्धिः । या प्राणे इति । ननु गच्छतीत्यर्थं यातीति क्यमि-
 त्यन्त आह-सपत्यमिह गतिरिति । गिजघंस्त्वदिवचित इति भावः । प्रणियातीति ।
 'नेगंद्' इति णत्वम् । ययी । माता । यास्वति । यात् । अयात् । अयाताम् । लः
 ग व दायनस्यैव । 'नेडुंस्' इति 'प्रात' इति चानुवर्तते । तदाह-भरन्नादिति । जुस्
 वेति । शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाम इति भावः । एवकारस्तु 'छिट् च' 'लिङ्गाशिषि'
 द्ययुक्तराशे इति भाष्ये स्पष्टम् । नच 'लोटा' लट्त्वत् इत्यतिदेशान् याम्नु इत्यथापि
 जुस्त्विकल्पः साध्यः, 'नित्यं दिनः' इत्यतो दिन इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लक्ष्यप्रणय सङ्-
 वत्तात्प्रादाय प्रयुक्तिनिवारणार्थमाह । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् । अयातीति । जुप्तभावे
 रूपम् । अयासीत् । अयाचतुः षोडशेः । नस्य घृत्वेन णत्वनिदेशः । स्नाति । स्ना-
 यात्-स्नेयात् । पा रक्षणे । 'एडिदि' इति सूत्रे 'गातिस्था' इत्यत्र च पितृतेरेव प्र-
 यादेशमिजुञ्चौ च । तदाह-पायाम्नाम्, अयासीत् इति । दाप लवने । घुरायाश्वात्
 'उंश्च विभाषा' इति णत्वविज्ञापं मत्वा आह-प्रणियाति-प्रनिदातीति । घुरायाऽभावा-
 दाशील्लिङि एव, सुटि लुक् च नेति भावा आह-अयातामिति, अदासीदिति च ।
 तदा प्रक्रमेण । अयं सार्वधानुकमाप्रविषय इति । मात्रशब्दोऽप्रधाने । सार्वधानुक एवास्य
 दयायातीः प्रयोगः, न त्वाद्विधानुक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह-मस्थानत्वमिति ।
 'चिद्विद क्वापिचित् सूत्रे क्वास्थाने 'ग्नाम्' इति यद्वच्यम् । अयं शकारस्य 'पूर्व'
 प्राणद्व-मित्यधिकारे अकारो यद्वच्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रक्षये तुर्न्विघा'तियुप-
 ष्यस्य 'सत्यानरां नमः क्वाप्ते' इत्युक्तं धातुिके । अत्र प्रत्ययभ्याहृत्य 'नमः क्वाप्ते'
 इति सत्यानत्व न भवतीति वनाध्यायं भाष्ये । तदिदं धातुिकं भाष्यं च क्वाप्याहो-
 रस्य सार्वधानुके एव प्रयोग इत्यत्र शकारमित्यर्थः । तत्र सत्यानपद् क्वाचष्टे-सत्यानो
 जिदाम्नीय इति । प्राचीनाचार्यमयादिति भावः । स नेति । सः जिदाम्नीयः नमः

ख्यातेः प्रयोगो न इति न्यासकारः। १०६१ प्रा पूर्णे । १०६२ मा माने । अक-
 मंकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटमद्विपः' इति मायः । उरधर्ग्यशेनार्था-न्तरे तु चक-
 मंकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इत्यत्र नारस्य प्रह-
 णम् । प्रणिमाति प्रनिमाति । १०६३ वय परिमापये । वक्ति । वक्तः । अयमन्ति-
 परी न प्रयुज्यते । बहुवचनपरः इत्यन्ये । निपरः इत्यपरे । वग्धि । वप्यात् ।
 उच्यात् । अत्रोचत् । १०६४ विद ज्ञाने । २४६५ विदो लटो वा शिक्षाद्भू

ख्यात्रे हायत्र न भवतीत्येतत् ख्यात्रादेशस्य यथादित्थविधौ, शस्य यत्त्रविधौ च
 प्रयोजनमित्यर्थः । यदादितो इति । यत्त्रविधावित्थस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्मानिकप-
 रस्यासिद्धत्वाद् । 'शर्परे विमज्जनीय' इति विसर्जनीयः इष्ट. सिष्यति, जिह्वामूली-
 यस्त्वनिष्ठो न सधनीति भाष्यवार्तिकहृदयम् । यथायातोऽस्यार्द्धघातुकेऽपि प्रयोगसर्थे
 तु वृत्तमेव ख्यात्रादेशे दकारस्य शकारस्यानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् 'शपरे
 विमज्जनीयः' इत्यस्याऽप्रपृच्छो 'कुप्योः' जिह्वामूलीयो दुर्वारः ख्यात् । तत्रशार्धघातुके
 सर्वत्र न यथायातो. प्रयोग इति विज्ञापने, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः ।
 सम्यक्स्येति । सार्धघातुकेऽपीति भावः । अत्र व्याख्यानमेव कारणम् । एवञ्च 'संख्याति'
 इत्यादि नास्तीति फलितम् । सङ्गुहादिदशदाह्यु ख्यात्रादेशस्येति षोडशम् । म'
 माने इति । मान परिमितिरिति भावः । उदाह—मर्मक इति । 'माति घृतपात्रेऽरिम-
 क्षिति दहाहरणम् । परिमितं भवतीत्यर्थं, संगृहीतं भवतीति यावत् । अत्रार्थे सिष्ट-
 प्रयोगमवाह दशयति—न-१ ममुस्तत्रेति । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटमद्विपस्तपोधनाभ्या-
 गममभवा मुद' इति माघकाव्ये (स० १) तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन आगम-
 नेन सम्भवाः मुदः सप्तोपाः कैटमद्विप. श्रीकृष्णस्य तनौ शररि न ममुः परिमिता न
 बभूवुः । आधिक्याच्च संगृहीता बभूवरिति यावत् । भर्गन्दरे त्विति । परिच्छेदे त्वि
 स्थयैः । उदरमिति । 'उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु' इति नैष-
 चकाव्ये । कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्याः उदरं मुष्टिना परिमाति किमु ? परि-
 गृह्णतीत्यर्थः । नास्य प्रहणमिति । 'घुषर्तिमा' इति भाष्यादिति भावः । एवञ्च 'शेपे
 विभाषाऽकलादी' इति यावद्विकल्प इति भावा आह—प्रणिमाति प्रनिमातीति । ममौ ।
 ममिय-ममाथ । ममिव । माता । मास्यति । मानु । अमात् । अमासीत् । अमास्यत् ।
 वच परिभाषणे । अनिट् । अयमन्तीति । कटि प्रथमपुरुषबहुवचनं नास्तीत्यर्थः । बहुवच-
 नपर इति । 'न प्रयुज्यते' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे पुरुषप्रथमे बहुवचनं नास्ति । निरर
 इति । 'न प्रयुज्यते' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे छिटादिष्वपि प्र० पु० बहुवचनं नास्तीति
 भावः । तत्र छिटि अकिति 'छिटयम्यासस्य' इति सम्प्रसारणम् । उवाच । किति तु
 'वदिरवपि' इति सम्प्रसारणम् । ऊचत् । उवाचि—उवाचय । ऊचिव । वक्ता ।
 वचयति । वचतु । अवक् । वप्यादिति । विविद्धिद्ध रूपम् । आशीर्छिति 'वदिरवपि'

वेत्तेल्लं पश्चैपदानां शलादयो वा स्यु । वेद । विदत्तः । विदुः । वेत्थ । विद-
 यः । विद । वेद । विद् । विद्म । पचे वेत्ति । विचतः इत्यादि । विवेद । विवि-
 देतुः । 'उपविद' (सू २३४१) इत्याम्पचे विद इत्यकारान्तनिपातनात् लघूप-
 गुण । विदाञ्जकारः वेदिता । २४६५ विदाङ्कुर्वन्त्विद्यन्यतरस्याम् ३।१।४।॥
 वेत्तल्लोट्याम् गुणामावो लोटोलुक् लोटन्तकरीत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते पुरुष-
 वचने न विवक्षिते, इति शब्दात् । २४६६ तनादिकृष्ण्य उः ३।१।४।
 तनादे कृष्ण उपप्रत्यय स्यात् । शपोऽपवादः । तनादिरभादेव स्रद्ध कृष्ण्येण ण्य-
 कार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविद्यस्तम्' इत्यादि सिद्धम् । विदाङ्गोत्तु ।

इति सम्प्रसारण मन्वा आह—उच्यदिति । अत्रोचदिति । लुटि 'अस्यतिवक्ति' इति
 ष्टरिति 'वच उम्' इति भावः । विद शान्ते इति । अनिट्पु लुग्विकरणात्स्याऽग्रहणात् अर्थ-
 सेद् । विदो लये वा । 'परश्चैपदानां शलत्सु' इत्यादिसुप्रमनुवर्तते । 'विद' इति पञ्च-
 मी । तदाह—वेत्तल्लं इति । विन्दतिविद्यस्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानात् नते आ-
 देशाः । श्यादोक्ति । विदन्ति । वेत्सि । विथ । विथ । वेधि । विद्मः । विद्म ।
 विवदन्ति । विविदुः । विवेदिष । विविद्म्यु । विधिद । विपेद् । विविदिष । विष-
 दिम । आम्पचे इति । न लघूपगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—अकारान्तनिपातना-
 दिति । 'उपविद' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तरत्वम् आम्सञ्चिपोनेन 'निपात्यत' इत्यर्थः ।
 आसि मतो लोपः । तस्य 'स्थानिवत्त्वात्' न लघूपगुण इति भावः । वेत्तेति ।
 वेदित्यताश्चपि ज्ञेयम् । विदाङ्कुर्वन्त्विद्यन्यतरस्याम् । 'वृञ् धानुप्रयुज्यते लिटि'
 इत्युत्तमिद् सूत्रम् । इतिशब्दः प्रकारे । एवजातीयक वैकल्प्येन प्रत्येत्यमि-
 त्यर्थः । वेत्तरिति । लुग्विकरणात् विदघातोः लोटि परे आम्प्रत्ययो निपात्यत
 इत्यर्थः । लोटन्तेति । आम्स्ताद्विदेः लोटस्रकृष्णघातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत
 इत्यर्थः । ननु 'विदाङ्कुर्वन्तु' इति लोटि प्रथमपुरुषवद्बुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात्
 कथं लोटन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह—पुरुषेति । कुर्वन्त्विद्यति प्रथमपुरुषो
 बहुवचने च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः ।
 इति शब्दादिति । तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारिर्वादिति भावः । तनादि
 कृष्ण्य उः । शपोऽपवाद इति । अनेन शब्दिवचनप्यारस्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् सार्व-
 धातुके यक् इत्यत साधघातुकग्रहणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चा-
 नुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । शण्कार्यस्याऽनिपातघा 'श्वसेत्' इत्यत्र अदादिगणकार्ये
 शपो लुक् न भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृष्णग्रहणस्यात्र भाष्ये प्रत्याययात्त्वात् उक्त्या-
 पनामावात् विश्वसेदियसम्भवेवेत्याहुः । 'विर=स्त'मित्यत्र तु आगमशास्त्रस्याऽनि-
 त्यत्वात् नेदित्याहुः । विदाङ्गोत्तरिति । अत्र विदेल्लोि आसि लोटोलुकि आम्स्ता-
 द्विदेः कृष्णो लोटन्तरस्यानुप्रयोगः । तत्र लोटस्त्वपि 'एरु' इत्युत्वे शप चाभित्वा षप्

२४६७ अत उरसार्वधातुके दा॥११०॥ उपत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उरस्यारसार्वधातुके विञिति । उदिति तपरत्वगामर्ष्यान् गुणः । विदाङ्कृतात्-विदाङ्कृताम् । 'उतञ्च-' (सू २३३४) इति हेर्लुक् । ग्रामोपरत्वेन लुकोऽ-
 सिद्धत्वादुरवम् । विदाङ्कृत् । विदाङ्कृत्वापि । अवेत् । अविताम् । 'विजम्यस्त—'
 (सू २२१६) इति केतुर्लुक् । अविदुः । २४६८ दृश्य ङा॥२७५॥ धातोर्दान्तस्य
 पदस्य विधि परे षः स्याद्वा । अवेः-अवेत् । १०६५ अथ भुवि । अस्ति । २४६९
 इनसोरल्लोपः दा॥१११॥ इनस्यास्तेष्वाकारस्य लोरः स्यात्सार्वधातुके विञिति ।
 स्तः । सन्ति । 'तावस्योः—' (सू २१९१) इति सलोपः । अस्ति । स्यः ।
 स्य । अस्मि । स्वः । स्मः । 'आर्द्धधातुके' (सू २४३२) इत्यधिकृत्य । २४७०
 अस्तेर्भूः दा॥५२॥ बभूव । भविता । अस्तु-स्तात् । स्ताम् । सन्तु । २४७१

इत्येककारस्य गुणे रपरत्वे ङकारस्य तिग्निमित्तो गुणः । तातङ्गि तु ङकारस्य गुणे
 रपरे तातङ्गे ङित्वात् ङकारस्य गुणाऽभावे विदाङ्कृतात् इति धियते-अथ क्व ।
 उपत्ययान्तस्येति । 'उतञ्च प्रत्ययात्' इत्यत्रः तदनुवृत्तेरिति भावः । कृञोऽकारस्य उदिति ।
 'निरयं करोतेः' इत्यत्र तदनुवृत्तेरिति भावः । तिञीति । 'गमहन' इत्यत्रः तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । अकारस्य उपवे सृने तस्य लघूपचगुणमाशङ्क्य आह-उपवेति । इदं
 श्यानिशसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विदाङ्कृतामिति । विदाङ्कृत्वापि ज्ञेयम् । 'न मकु-
 ङ्ठराम्' इति निषेधात् 'दङि च' इति दीर्घो न । हेर्लुगिति । विदाङ्कृत् इति स्थिते
 'अत उरसार्वधातुके' इत्युत्त्वं परमरि वाञ्छित्वा निषत्वात् 'उतञ्च प्रत्ययात्' इति
 हेर्लुगित्यर्थः । उर्दि सार्वधातुकाऽभावात् क्यमुपरमित्यत्र आह-ग्रामोपरत्वेनेति ।
 विदाङ्कृति । विदाङ्कृतात् । विदाङ्कृताम् । विदाङ्कृतात् । विदाङ्कृताणीति । आटः पि-
 र्त्वेन ङित्वाभावाद्गुकारस्य गुण इति भावः । विदाङ्कृतात् । विदाङ्कृतवाम । लृजाह-
 अवेदिति । इल्लयादिना सिपो लोपे विशेषमाह-दृश्य । 'सिपि धातो र्वा' इत्यनुवृ-
 त्तम् । 'द' इति बलपन्तेन धातुविशेष्यते । तदन्तविधिः । पदस्योपधिचूतम् । तदा-
 ह-दानोर्दान्तस्य पदस्येति । अलोऽन्त्यस्येत्पन्त्यस्य ज्ञेयम् । अवेदिति । सिपो इल्लया-
 दिलोपे ङकारस्य स्वविकल्पः । अविताम् । अविता । अवेदम् । अविद्व । अविद्व ।
 विधात् । विधाताम् । विधात् । विधास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अथ मुनेति ।
 अथर्न भूः । सत्तायामित्यर्थः । अस्तीति । सम्य चार्थेऽपि सकार एव भवति, न तु त-
 कारः, अथप्राणतया प्रयत्नभेदात् । इनसोरल्लोपः । अत् इति लुपपत्तीकं पदम् । इन
 अस् अनयोर्ह्रस्वात्पठीद्विचनम् । अकञ्च्वादिवात् पररूपम् । रनेति इनम्प्रत्यये-
 कदेशनिर्देशः । 'अत उरसार्वधातुके' इत्यत्रः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, 'गमहन' इत्यत्रः
 तिञीति । तदाह-इनस्येत्वादिना । अस्तेर्भूः । अस्धातोर्भूभाष्यः श्यात् सार्वधातुके

च्यसोरेद्वाचम्यासलोपश्च ६।४।११६० धोरस्तेरचैत्वं स्यादौ परेऽभ्यास-
 लोपश्च । आमीयत्वेनैवस्यासिद्धत्वाद्देधिः । 'रनसोः—' (व २४६९) इत्य-
 ल्लोपः । एषि । तातङ्गुत्वे एत्वं न । परेष तातङ्गा बाधात् । 'सकृद्गतौ—'
 (प ४१) इति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । अस्तानि । अस्ताव । अष्टाम ।
 'अस्तिसिचः—' (व २२२५) इतीदृ । आसीत् । अनसोरल्लोपस्यामीयत्वेना-
 सिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अमूत् । सिचोऽस्तेष्व
 विश्रमानत्वेन विशेषणादीयन । २५७२ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तियञ्परः ॥३।
 ८७। उपसर्गेषुः प्रादुषथ परस्यास्तेः सस्य षःस्याश्कारेऽपि च परे । निष्पात् ।

परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते-ध्वसोरेद्वाचम्यासलोपश्च । घु अस् अनयोर्द्वन्द्वः ।
 एन ही इति च्छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते 'हुस्रभ्यो देधिः' इति शिबं परत्वात्
 चाधित्वा 'ध्वसोः' इति सकारस्य परत्वे कृते हुस्रभ्यः परत्वाऽभावात् कथं धिमाव
 इत्यत आह—आमीयत्वेनेति । तथाच अ प् धीति स्थिते आह—रनसोरिति । नन्वाश्रयि
 अस् हि इति स्थिते तातङ्गं चाधित्वा परत्वादेत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—तातङ्गुत्वे परे
 नेति । कुत इत्यत आह—परेणेति । ननु कृते तातङ्गि तस्य स्थानिवत्त्वेन द्वित्वात्तस्मि-
 न्परे 'ध्वसोः' इत्येत्वं कृतो नेत्यत आह—सकृद्गताविति । सकृत् एकवार गतौ प्रपृसौ,
 विप्रतिपेधे विरोधे सति, यद्वाधितं यद्वाधितमेव भवति, ननु पुनः प्रवर्तत इति तदर्थः ।
 लृट्स्थितिषु विशेषमाह—अस्तिसिचः इति । इकारलोपे आटि घृदौ 'अस्तिसिचः' इति
 ईडागम इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाटागमात् 'रनसोः' इत्युलोपे सति
 अज्ञादित्वाभावात् कथमादिरयत् आह—रनसोरलोपस्यामीयत्वेनेति । आस्तामिति ।
 अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं 'रनसोरलोपः' इति तपरकरणम् । वस्तु-
 तस्तु आट आमीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति 'रनसोरलोपः' इत्यत्र तपर-
 करणं व्य 'मिति माप्ये स्पष्टम् । आसन्निति । आसोः । आस्तम् । आस्त । आसम् ।
 आस्व । आस्म । विभित्तिङ्गाह—स्यादिति । स्याताम् । स्थुरियादि । आशीलिङि
 आर्षधातुत्वात् भूमाव मत्वा आह—भूयादिति । लुङि तु सिचि भूमावे 'गातिस्था
 इति सिचो लुक् मत्वा आह—भूमदिति । तत्र 'अस्तिसिचोऽपृच्छे' इति ईडागम-
 माशङ्क्य आह—सिचोऽस्तेरेवेति । इह भूमावे सति अस्तेरध्वयमागत्वात् ईप्नेति
 भावः । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् । उपसर्गः प्रादुस् अनयोर्द्वन्द्वः । इण्कोरिष्यधिकृतम् ।
 तत्र इण् इत्युपसर्गेषु सम्भव्यते, न तु प्रादुसि, ततः परस्य अस्तेः सस्य इयः पर-
 त्वाऽसम्भवात् । कोरिष्यपि असम्भवाच्च सम्भव्यते । अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
 'सदेः सादः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मू 'न्य इत्यधिकृतम् । य् अच्
 अनयोर्द्वन्द्वः । षचो परी वसमादिति विग्रहः । यकारे अकारे च परे इति लभ्यते ।
 यदाह—उपसर्गेषुः इति । उपसर्गस्यादिण इत्यर्थः । परत्येति । अस्तेः सस्य विशेषे-

प्रादु प्यात् । निपन्ति । प्रादुपन्ति । यन्परः क्विप् । अस्तिः । १०६६ मृज्यू
 शुद्धौ । २५७३ मृजेर्बुद्धिः । ७।२।११५। मृजेरिक्वो इद्धिः स्याद्वात्प्रत्यये परे ।
 'क्विकल्पनादौ वेधते—' (भा ५०५७) । 'प्रध—' (सू २९४) इति पः ।
 माक्षि । मृष्टः । मृज्जित-माजन्ति । ममाजं । ममाजंतु—ममृजतुः । ममाजित्य-
 ममाजंतुं । माजिता-माजितं । मृष्टः । अमाजंतु । अमाजितं । अमाजित्ति ।

पणमिदम् । भावस्ते । तेन प्रादुरासीदित्यत्र न परत्वम् । यकारपरकत्वे उदाहरति—
 निष्पात् प्रादु—धादिति । प्रादुस् इति साम्प्रतमवयवम् । अस्य परत्वे पूर्वस्य सस्य प्लुत्वे-
 न च । पान्तत्वे तु 'प्रादुस्मा'मिति लुपनिर्देशो लोपपठते । अस्परकत्वे उदाहरति—
 निपन्ति प्रादुपन्नाति । मृज्जु गुहाविति । ऊदित्वमिद्विकल्पवयम् । 'विदिदादिभ्यो-
 ऽह्' इत्यह्यं वित्त्वम् । वस्तुतस्तु निदादिगणे मृज्जोरुदात्तादेव सिद्धेरिह चित्कर-
 णमनार्थमित्याहुः । मृजेर्बुद्धिः । 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषया 'इक्' इत्युपरिच्यत-
 म् । मृजेरित्यवयवपठे । उदाह-मृजेरिक्वो इद्धिः स्यादिति । 'घातोः स्वकारप्रहणे ताप-
 स्थये कारयंश्चालम्' इति परिभाषामभिप्रेत्य आह—धात्प्रत्यये ई इति । घातोर्वि-
 क्षिते प्राप्ये इत्यर्थः । तेन परिसृष्ट्वाभ्यामिदं न वृद्धिरिति भावः । गुणागमोऽयम् ।
 क्विकल्पनादौ वेधते इति । 'मृजेर्बुद्धिरिति शेषः । 'इको गुणवृद्धौ' इति सूत्रमात्रे
 इह पठितम् । अरवेति, च इति । मृज्ति इति स्थिते अकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य
 अर्धवर्त पात्वे लकारस्य प्लुत्वेन टकारे माष्टीति रूपमित्यर्थः । मृष्ट इति । हिनाह
 वृद्धिः, नापि गुण इति भावः । मृज्जित माजन्ति इति । 'क्विकल्पनादाविति वृद्धि-
 विकल्प इति भावः । माक्षि । मृष्टः । मृष्टः । माजित् । मृज्जु । मृज्जुः । ममाजन्ति ।
 णञ्चि मृजेर्बुद्धिरिति भावः । अनुसादावजादौ क्विप् वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—ममा-
 जंतु ममृजन्ति । ममाजंतुः । ममृजतुः । इत्यपि शेषम् । ऊदित्वादिद्विकल्पे मृजेर्बुद्धि-
 च मत्वा आह—ममाजित्य ममाजंतुः । इदमावे जाय अरवेति पः । यस्य प्लुत्वेन ट
 इति भावः । ममाजंतुः-ममृजतुः । ममाजंतु-ममृजतुः । ममाजितं । ममाजित्य-ममृजित्य-
 ममृजतुः । ममाजित्य-ममृजित्य-ममृजतुः । लुब्धाह—माजिता भावति । ऊदित्वादिदि-
 त्वाभावे च 'मृजेर्बुद्धिः' इति भावः । माजित्यति-माक्षयति । माष्टुं-मृष्टात् । मृष्टाम् ।
 माजंतु-मृजन्तु । मृष्टीति । हेरपित्त्वेनाहित्वाच्च वृद्धिः । ममादिना जस्य च, हेर्धौ,
 पस्य अशस्तेन च, घस्य प्लुत्वेन च । मृष्टात् । मृष्टम् । मृष्ट । माजन्ति । माजोव ।
 माजामि । लहपाह—ममाष्टं इति । त्रिप इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वेन ह्रस्व्यादिना लका-
 रलोपे ममादिना जस्य च, तस्य जरत्यपात्वे इति भावः । ममृष्टाम् । ममाजंतु-
 ममृजन्तु । ममाष्टं । ममृष्टम् । ममृष्ट । ममाजन्ति । ममाजोव । ममृष्टात् ।
 ममृष्टाताम् । ममृष्टास्ताम् । ममाजोव ममाजोविति । ऊदित्वादिद्विकल्पे इति भावः ।
 ममाजित्याम् । ममाजित्युत्तरादि सुगमम् । इदमावे ममाष्टाम् । ममाष्टुं ।

२०६० रुदिद् अश्रुविमोचने । २४७४ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ङा२।७६॥
 रुद्, स्वप्, एवष्, अन्, जच् एभ्यो वनादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति ।
 रुदितः । हो परत्वादिति षित्त्वं न । रुदिद्दि । २४७५ रुद्श्च पञ्चम्यः ङा३।१८॥
 हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् । २४७६ अङ्गार्यगालवयोः
 ङा३।६५॥ अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदत् । अरोदीः—अरोदः ।
 अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषाभ्यामङोह्यामन्तरत्नत्वाद्याप्तुट् । रुदात् । अरु-
 दत् । अरोदीत् । २०६८ जि ष्वप् श्ये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपत् ।
 सुषुपुः । सुष्वापिय—सुष्वाप्य । २४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृत्तिसमाः

अमाक्षीः । अमाक्षम् । अमाक्षं । अमाक्षम् । अमाक्ष्वं । अमाक्षम् । अमाक्षिष्यत्—
 अमाक्ष्येत् । रुदिद्धातुरिति सेट् । रुदादिभ्यः । इह्वकादेशिष्यनुवृत्ति मत्वा आह—
 ष्वादिरेति । रुदित इति । लिट्वाच्च गुणः । रुदन्ति । रोदियि । रुदिय । रुदिय । रोदि-
 मि । रुदियः । रुदिमः । रुरोद । रुरुदतुः । रुरोदिय । रुरुदिव । रुरुदिम । रोदिता ।
 रोदिष्यति । रोदितु-रुदितात् । रुदिताम् । रुदन्तु । रुदि हि इति स्थिते 'दृष्टवभ्यः'
 इति धात्वभागाद्ध्रस्व आह—हो परत्वादिति । रुदिरीति । हेरविस्त्वेन लिट्वाच्च कृष्णच-
 गुण इति भावः । रुदितात् । रुदितम् । रुदित । रोदानि । रोदाव । रोदान । रुदश्च
 पञ्चम्यः । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो ह्यतीति
 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'सुव ईट्' इत्यत ईदिति चानुवर्तते । 'रुद्' इति
 पञ्चमी । 'रुदादिभ्यः' इति विवक्षितम् । इत्यभिप्रेत्य सप्तशेषे पूरयति—ःलादेरित्यादि-
 ना । अङ्गार्यगालवयोः । अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चम्यः परस्य हलादेः पितः सार्व-
 धातुकस्य अपृक्तस्य अङ्गार्यगालवयोः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः । अरोदीरिति । अरुदितम् । अरुदि-
 त्त, इत्यपि ज्ञेयम् । अरोदमिति । अरुदिव । अरुदिम । इत्यपि ज्ञेयम् । ननु लिट्कृतपि
 पाप्तुट् साधित्वा परत्वात् 'अह्यामन्तरत्नत्वाद्याप्तुट्' इति 'रुदश्च पञ्चम्यः' इति च मरी-
 टौ स्यातामिष्यत आह—प्रकृतिप्रत्ययेति । हलादिपिसार्वधातुकाऽपृक्ताऽपेक्षत्वाच्चे-
 त्यपि ज्ञेयम् । कृत्ति 'रुदितो वा' इत्यङ्गश्लो आह—मरुदिति । अश्रुभावपक्षे स्वाह—
 अरोदीरिति । 'अरुदितसिच' इति ईट् । 'रुदश्च पञ्चम्यः' इति तु नेह प्रवर्तते, सिञ्चा
 ष्यवहित्वात् । जिष्वाप् श्ये इति । षोऽपृक्ताऽप्यम् । आर्घधातुके अनिट् । स्वपितीति ।
 'रुदादिभ्यः' इति इट् । स्वपितः इति । स्वपन्ति । स्वपियि । स्वपियः । स्वपियि । स्व-
 पिमि । स्वपिय । स्वपिमः । सुष्वापेति । इत्ये 'लिट्पस्यापस्य' इति सप्तसप्तशेषे
 पूर्वक्षणे भार्गवसकारत्वात् पत्वमिति भावः । सुषुपुनिति । 'विविस्वपि' इति मन्वसा-
 रणे कृते द्वित्वादीति भावः । सुषुपुनित्यपि ज्ञेयम् । सुष्वापि सुष्वाप्येति । सार्वधातुनिय-
 मारभञ्जि वेदिति भावः । सुषुपुः । सुषुपु । सुष्वाप-सुष्वाप । सुष्वापिव । सुष्वापिम ।
 सुविनिर्दुर्भ्यः । कृत्सम्प्रसारणस्य सप्तधातोः सुपोऽप्यनेन प्रद्वयम् । सुपोऽप्यनेन सुवि-

८।३।८८॥ एभ्यः सुप्पादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते' ।
 किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे परत्वे च कृते द्वित्वम् । 'पूर्वशासिद्धीयमद्विर्बचने'
 (प १२७) सुपुपुपुः । सुपुपुपुः । षिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । पत्व-
 स्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'इलादिः शेषः' (स २।१७६) । नितपरत्वाच्च । ततः सुषि

शब्दः कृदन्तो गृह्यते । समेत्यनेनापि समकर्मस्य अङ्गम् । षष्ठ्यर्थं प्रथमा । 'सहे-
 साह. स.' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह—एभ्यः सु-
 प्यादेरिति । सुपुषिः, सुपूषिः, सुपमः इत्युदाहरणानि । अत्र कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्-
 धातोर्ग्रहणात् सुत्वप्न इत्यत्र न परत्वमिति भाष्यम् । अन्वेवं सति सुपुपुपुत्तरित्यत्र
 सुपूर्वस्य स्वपधातोः कथं भावम् । कृतसम्प्रसारणस्य हि स्वपधातोः परत्वम् । तत्र यदि
 स्वप अतुम् इति स्थिते पूर्व द्वित्वे कृते पश्चात् 'वचित्त्ववि' इति सम्प्रसारणे तदा इ-
 छादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचित्त्ववि' इति सम्प्रसारणं, न त्वभ्यासस्य । अतुसः कितः
 उत्तरखण्डस्यैवहितरथात्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधाच्च । ततश्च सु-
 सुपुपु अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसम्प्रसारणत्वाभावात् कथं भावम् । उत्तरखण्डस्य
 च सु इत्युपसर्गोद्देश्येवहितपरत्वाभावात्कथमनेन परत्वम्, इत्युक्तवर्गान्यां परत्वा-
 भावेन 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः । अदि तु परत्वात्पूर्वं सम्प्र-
 सारणे कृते पश्चात् द्वित्वं कर्त्तुं सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव पावमिति वक्तव्यम् ।
 तत्तु न युज्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेषु' इति परिभाषया सु इत्यु-
 पसर्गसम्प्रसारणस्य द्वित्वाप्रागवृत्तेः । तथाच कृतसम्प्रसारणस्य अकृतपरत्वस्य सुप् इत्य-
 स्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वं स्यात् । न तु पूर्वखण्डस्य 'सा-
 रवाधोः' इति निषेधात् । कृते इलादिशेषे तु इति पूर्वखण्डस्य सुपुपुत्वाभावेन 'सु-
 विनिर्दुर्भ्यः' इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । न च युक्तदेशविकृतस्यानन्यार्थं कृत्यम्, पूर्वमप्य-
 ष्यस्यस्यमान्यं कर्त्तव्येन सर्ववद्ग्रहणपरिभाषया परत्वस्य तत्राप्राप्तेः । तस्मादिह सुपु-
 पुपुत्तरित्यत्र पूर्वखण्डे पत्वं इत्युपपादमित्याशाङ्क्य आह—पूर्वं धातुरित्यादिना । अस्या-
 नुरोधेदिह 'पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्रीयते । ततश्च द्वित्वा-
 द्यागेव परत्वात्सम्प्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय परत्वे च कृते
 सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सुप् इत्यस्य कृतपरत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि
 पकारध्वनं निर्वाचनित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'सुपिभूयो द्विरुच्यते' इति । मनु कृतपरत्व-
 स्य कथं द्वित्वं, द्वित्वे कर्त्तव्ये परत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—पूर्वशासिद्धीयमिति ।
 मनु तदिह सुसुत्वापेत्यप्यापि पूर्वखण्डे पत्वं श्रूयतेत्यत आह—'षिति स्थिति । मिति नलि
 तिवाभावात् 'वचित्त्ववि' इत्यस्यामवृत्तौ कृते द्वित्वे, 'छिटयभ्यासस्य' इति पूर्वख-
 ण्डस्य सम्प्रसारणम् । सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति परत्वस्याऽसि-
 द्धत्वात् इलादिशेष इत्यर्थः । नित्यत्वाच्चेति । कृते अकृते च ष्ये इलादिशेषस्य प्रा-

रूपाभावात् । सुसुप्त्वार । सुस्वप्ता । अस्वप्तीत्-अत्वप्त् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुपुप्यात् । अस्वाप्तीत् । १०६९ अथ प्रापने । अशिति । अशिता । अशसीत् । अशसत् । अश्याताम् । अश्याताम् । 'क्षपन्तक्षप-' (सू २२६६) इति न वृद्धिः । अश्वसीत् । १०७० अन च । अनिति । अनान् । अनिता । अनीत्-अनत् । २४७८ अनितेः ङाङ् । उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्यानितेनेत्य णः स्यात् । प्राणिति । १०७१ अक्ष मक्षदसनयोः । अक्षिति । अक्षितः । २४७९ अक्ष्म्य स्तात् ङाङ् । भक्ष्य अस्यात् । अन्तापवादः । अक्षति । 'सिक्त्व्यस्त-' (सू २२२६) इति केङ् । अक्ष्युः । अयमन्तस्यादिरित्युज्ज्वनदत्तो यभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ।

१०७२ जागृ निद्राद्ये । जागृति । जागृतः । जाग्रति । 'उपविद्-' (सू

प्लेरिति भावः । क्त शत । इलादिघोषोत्तरं सु इत्यस्यैव ल्यप्त्वा सुप् इति रूपस्याऽन्ताशब्द प ह्यस्यः । एकदेशविकृताशब्दतन्म्यत्वेऽपि अन्यासस्याधवत्त्वाभावात् प इति दृष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु-स्वपितात् । स्वपिताम् । स्वपन्तु । स्वपिहि-स्वपितात् । स्वपितम् । स्वपित । स्वपानि । स्वपाव । स्वपाम । लङ्प्राह-मत्स्येत् मत्स्यदिति । 'दृश्च पञ्चम्यः' इति ईटि 'अद्गाग्यंगालवयोः' इत्यटि च रूपे । अन्यानि रुदिवद्रुपाणि । लङ्प्राह-द्रुप्पादिति । 'वक्षिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । 'सुविनिर्दुम्यः' इति पञ्च मात्रा आह-सुपुप्पादिति । अस्वाप्तीदिति । अनित्कृत्वाच्च सिञ्जलोप इति भावः । एवम प्रापने इति । बलाघार्धघातुके सेड्यम् । सार्वघातुके तु बलादौ 'ददादिभ्यः' इति इट् । लङ्स्तिपि 'दृश्च' इति ईटम् 'अद्गाग्यं' इत्यटं च मात्रा आह-अशसीत् अशसदिति । विष्वाशीर्षिणोः सस्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह-अस्याताम् । अशस्यातामिति । अन चेति । अनघातुरपि प्रापने वर्तते इत्यर्थः । सेड्यम् । सार्वघातुकेऽपि बलादौ 'ददादिभ्यः' इति इट् । लङ् ईड्यौ मात्रा आह-अनीत् अनदिति । अनितेः । 'रुपाभ्यां ङो ङा' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादिति । तदाह-उपसर्गस्यादिति । मित्रपदस्यात्वादप्राप्तौ वचनम् । अक्षघातुः सेट् । बलादौ सार्वघातुकेऽपि 'ददादिभ्यः' इति सेट् । अक्ष्म्यस्तात् । अक्ष्येति । 'सोऽन्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अक्षीति । 'अक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञेति भावः । लङ्स्तिपि ईड्योः अक्षसीत् अक्षसत् इति सिद्धवत्कृत्य आह-सिक्त्व्यस्तेने । अदीदेशापवादो जुम् । अन्तस्यादिरिति । ताल्लभात्तस्यादिरित्यर्थः । अन्तामेति । 'अक्ष्मीडन् रममाणः' इत्युपनिषदि चवर्गवर्तय्यादित्यस्य निर्विवादात्त्वादिति भावः ।

जागृघातुः ऋकारान्तः सेट् । जागृति । तिनि शपो लुकि अकारस्य गुणे रपरत्वम् । जागृत् इति । 'क्षित्वाच्च गुणः । जाग्रतीति । 'अक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा-

२३४१) इत्याम्वा । जागराच्चकार—जजागार । २४८० जापोऽविचिण्ण-
 टिङ् सु७ ३।८२४ जागतेर्गुण स्याद्विचिण्णल्लिङ्गयोऽन्वयिमन्वुदिविषये प्रतिषेध-
 विषये च । जजागरत्तः । अजाग । अजागृताम् । अम्पस्तत्वाङ्गुत् । २४८२
 ज्जिति च ७।३।८ ॥ अजादी जुनीगन्ताङ्गस्य गुण स्यात् । अजागदः । अजादी
 ङिम् । जागृयु । जागिपि तु जागर्थात् । जागर्थास्ताम् । जागर्थासु । लुचि अजा-
 गरीत् । 'जागृ इष्ट्' इत्यत्र यन्प्राप्त , त सावैवातृकगुणो वाचते, त सिचि वृद्धिः,
 तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते इहन्नलट्प्रया वृद्धि प्राप्ता, 'नेटि' (सू २२६८) इति

याम् 'अदम्पस्तत्वा' इति शेरदादेन । द्वित्राद्गुणनिषेधे श्रकारस्य यगिति भावः ।
 जागर्षि जागृषः । जागृष्य । जागर्षि । जागृष्य । जागृष्य । लिटि 'काश्चनेकाच्' इति
 निरयमामि प्राप्ते आह—अविचिण्णत्वाद् वेति । जागरामिति । आमि अकारस्य गुणो
 रपरत्वं चेति भावः । आमभावे आह—जजागारेति । अतुसादौ किञ्चद्गुणनिषेधे
 प्राप्ते—जापोऽदि । 'जाप्' इति षष्ठी । 'मिदेर्गुण' इत्यत्र गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—
 जागतेर्गुण' स्यादिति । 'अविचिण्णल्लिङ्गित्' इति षष्ठीः । वि चिण्ण लुच् छित् एषां इङ्गे
 न्नममास । तदाह—विचिण्णल्लिङ्गयोऽन्वयिनिचि । विण्णवपयुंदासात् वृद्धिविषयेऽ
 प्यस्य प्रवृत्तिः । लिङ्गदुंदासात् गुणनिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह—वृद्धिविषये
 प्रतिषेधविषये चेति । अजागरत्तुगिति । अत्र कित्त्वेऽपि गुणः । जजागरः । जजागरिष्य । ज-
 जागरशु । जजागार । जजागर । जजागरिष्य । जजागरिम् । विचिण्णल्लिङ्गमु तु अ
 गुणः । वि—जागृषिः । चिण्—अजागारि । लुच्—जजागार । छित्—जागृष्य ।
 वृद्धिविषये यथा—ण्वुञ्जि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा—जजागारुः । कित्त्वेऽपि
 गुणः इत्याद्युदास्य । जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तुं—जागृतात् । जागृताम् । जा-
 गतु । जागृहि जागृतात् । जागृतम् । जागृत । जागराणि । जागराव । जागराम ।
 ललणह—अजागरिति । तिपि इकारलोप इवहयादिना लकारलोपे रेपस्य विसर्ग इति
 भावः । अम्पस्तत्वाङ्गुत् शेरदादेरो प्राप्ते आह—अम्पस्तत्वाङ्गुत्तिति । 'सिञ्जम्पस्त-
 विदिम्पञ्च' इत्यनेनेति भावः । जद्विद्यादित्यादम्पस्तत्वम् । अजागृ उस् इति स्थिते
 'सावैवातृकमपित्त' इति द्वित्राद्विचिण्णल्लिङ्गित् इति पर्युंदासात्प्राप्ते गुणे आह—
 ज्जिति च अङ्गस्त्वेषिङ्गनम् । 'मिदेर्गुण' इत्यत्र गुण इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी'
 इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणान्तन्तविधिः । 'वसस्यादि'
 इत्यतोऽनुवृत्तेन अर्धोपस्थितेन ज्जित्त्वेऽप्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः । तदाह—अजागारि
 स्यादिना । अजागारमिति । अजागः । अजागृतम् । अजागृत । अजागारम् । अजागृत ।
 अजागृतम् । विचिण्णल्लिङ्गित्थासुतो दिक्वाङ्गुण । जागृषात् । जागृषाताम् । जागृष्य
 रिति । 'ज्जिति च एष अजागारविद्युत्तेर्न गुण इति भावः । भागिपि तु जागर्थादिति ।
 'द्विद्विचि' इति थासुट् किरात् 'जापोऽविचिण्णल्लिङ्गित्' इति गुण इति भावः ।

निपिद्धा, ततः 'अतो इलादेः—' (सू २२८४) इति वाचिन्वा 'अतो ह्यन्तस्य' (सू २३३०) इति वृद्धिः प्राप्ता, 'अपन्त—' (सू २२१९) इति निपिष्यत्वे । तदाहुः—

'गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यत्पूर्वाः प्राप्तयो नव ।' इति ।

१०७३ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति । २४८२ इदरिद्रस्य ६।४।१२४।।रि-
द्रातेरिकारः स्याद्वलादौ क्वचित् सार्वधातुके । दरिद्रतः । २४८३ इदनाम्यस्तयोरातः
६।४।१२२। अनयोरातो लोपः स्यात्किञ्चित् सार्वधातु के । दरिद्रति । अनेकाच्चा-
दाम् । दरिद्राश्कार । 'आत् औ यत्' (सू २३७१) इत्यत्र औ इत्येव सिद्धे
औकारविधानं दरिद्रातेरातोपे कृते भवणार्थम् । अथ एव शपकादाभ्येत्येके । द-
रिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रात् तन्निर्मूलमेव । 'दरिद्रातेराधधातुके

जागृषातोर्लुङि सिचि इति यणादिप्रासिद्धमे दर्शयति—जागृ इत् इत्यत्रेति । एत कृते
इति । 'जाग्रोऽविधिष्यत्' इति गुणे रपात्वे कृते अङ्गमर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः ।
तदाहुरिति । वृद्धा इति शेषः । अजागरिष्टाम् । अजागरिषुः । इत्यादि सुगमम् ।

दरिद्रावातुरादन्तः सेट् । दुर्गतिः घनहीनीमवनम् । दरिद्रतीति । घनहीनीमव-
तीत्यर्थः । इदरिद्रस्य । सौत्रो इत्यत्रः । 'गमहन' इत्यतः किञ्चीत्यनुवर्तते । 'ई हल्यघो'
इत्यतः इङि इति 'अत् यत्' इत्यत्र सार्वधातुके इति । तदाह—रिद्रातेरिति । 'आम्य-
स्तयोः' इत्याहोपापवादः । 'अतोऽन्त्यस्येऽन्त्यस्य इकारः । दरिद्रित इति । 'सार्व-
धातुकमपि' इति तसौ किञ्चादाकास्य इकारः । इनाम्यस्तयोरातः । 'गमहन' इत्यतः
लोपः किञ्चीत्यनुवर्तते । 'अत् यत्' इत्यत्र सार्वधातुके इति । तदाह—अनयोराति ।
आमापवस्य अम्यस्तस्य चेत्यर्थः । दरिद्रतीति । अचिरयादित्वादम्यस्तस्यैव 'मद्-
म्यस्तात्' इति तस्य अङ्गोपे आकारलोपः । दरिद्रासि । दरिद्रियः । दरिद्रिय ।
दरिद्रामि । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । छिद्येह—अनेकाच्चादामिति । इदञ्च 'कास्त्व-
यात्' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । दरिद्राञ्कारेण । मामि सत्यर्थोऽर्थः । कैषटमत्तमाह—
अत् इति । 'आत् औ णञ्' इत्यत्र प्रथमासिद्धमे कारणाऽभावात् ओकार इव विधा-
तुमुचितः । वृद्धौ सार्था तावत्तेन ययो ह्येयादिसिद्धेः । तस्मादोकारविधानं दरिद्रावा-
तोर्लुङि 'दरिद्रातेराधधातुके लोपो वक्ष्यते' इत्याहोपे 'दरिद्रौ' इत्योकारधवगार्थं
सम्बन्धते । ओकारविधाने तु आहोपे सति वृद्धेरममवात् ददरिद्रौ इत्योकार एव
अपेक्ष्यर्थः । अत एवेति । अस्मादेव दरिद्रातेः ओकारधवगार्थात् ओकारविधानादरि-
द्रातेर्लुङि आम् नेति विज्ञायते । मामि सति यत्त्वाऽऽसक्तैरित्यर्थः । इदञ्च 'वस्वे-
काञ्चादासाम्' इति सूत्रभाष्ये वृत्तितं, कैषटेन स्पष्टीकृतम् । तन्निर्मूलमेवेति । 'कास्त्व-
स्यात्' इति, 'वस्वेकाच्' इति सूत्रस्यभाष्यकैषटविराधादिति भावः । ददरिद्रतुः ।

विवक्षिते आलोपो वाच्यः' (वा ४१४६) । 'सु' च वा' (वा ४२४९) । 'सनि
 यणुलि वृणुटि च न' (वा ५०५८) । दरिदिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अद-
 रिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्रव्यात् । अदरिद्रौत् । इट्ठकौ-अदरिद्राठीत् । १०७४
 चकास दीप्तौ । भस्य अत् । चकासति । चकासत्वेकार । 'धि च' (सू २२४९)

दरिद्रुः । ददरिद्रिया । ददरिद्रियुः । ददरिद्र । ददरिद्रौ । ददरिद्रिव । ददरिद्रिम ।
 आर्षंभातुके विवक्षिते इति । 'आतो लोप इटि च' इत्यावलोपो दरिद्रातेर्भवन् किञ्चित् अ-
 किञ्चित् च अजादावार्षंभातुके भवति । स च आर्षंभातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भव-
 तीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः, आहलोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति ।
 आर्षंभातुके परे आहलोपमवृत्तौ तु 'इपाद्वधा' इत्यादस्तल्लक्षणो धारण्यः स्यात् ।
 तत्रह्य कृते नप्रत्यये आहलोप वाधिरथा 'आतो युक् विण्कृतोः' इति युक्ति 'दरिद्रात्'
 इति स्यात् । आर्षंभातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आहलोपे तु कृते आहस्तात्त्वाभावात्
 नप्रत्ययाऽभावे पचाद्यप्रत्ययो निर्बाधः । तद्विद् भाष्ये स्पष्टम् । लुकि वेति । लुकि
 आहलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'अद्यतर्ग्यां वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽयम् ।
 अद्यतर्ग्यामित्यनेन अद्यतनभूताथंक्रविहितलुक्त्विभक्तिर्विवक्षिता, माष्ये तस्या पचोदा-
 हरणात् । सनि णुलि वृणुटि च नेति । एतेषु दरिद्रातेराहलोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । णुलि
 यथा—दरिद्रापकः, आतो युक् । वृणुटि यथा—दरिद्रायः, अजादेशे कृते आहोपाऽभा-
 वात् सवर्षोदीर्घः । सनि यथा—दरिद्रासति । अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्राप्त-
 स्यैव लोपस्याऽयं निषेधः । तेन 'तमिपतिदरिद्राजानुपसङ्ख्यानम्' इति दरिद्रातेः सनः
 इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्यावलोपो भवत्येव-ददरिद्रिपति । तदुक्तं भाष्ये—
 'न दरिद्रापके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । विदरिद्रासतीत्येके विदरिद्रिपतीति वा' ।
 दरिद्रितेति । तसि इटि उदाहृतवार्तिकेन आहलोपः । 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य
 सम्भवेऽपि न्याय्यत्वाद्वा वार्तिकोपन्यासः । दरिद्रिष्यति । दरिद्रात्-दरिद्रितात् ।
 दरिद्रितास । दरिद्रितु । दरिद्रिद्रि-दरिद्रितात् । दरिद्रितम् । दरिद्रित्त । दरिद्रियात् ।
 दरिद्राव । दरिद्राम । लक्ष्याह—अदरिद्रादिति । इत्वं मत्वा आह—अदरिद्रितामिति ।
 अदरिद्ररिति । जघिरथादित्येन अम्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अदरिद्राः । अदरिद्रि-
 तम् । अदरिद्रित । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रिव । अदरिद्रिम । दरिद्रियादिति । विधि-
 लिङ्गि सार्षंभातुकरवादिस्वमिति भावः । आशीलिङ्ग्याह—दरिद्रयादिति । आतो लोप
 इति भावः । सु' च आतो लोपपक्षे आह—अदरिद्रिदिति । अदरिद्रिष्टामिरवादि । आ-
 हलोपाभावपक्षे एवाह—इट्समाविति । अदरिद्रिष्यत् । चकास्य दीप्तविति । अहिर-
 सेट् । चकान्ति । चकासः इति मिद्वत्प्रत्यय आह—प्रत्यय इदिति । अक्षिरथादित्येन
 अम्यस्तत्वादिदिति भावः । चकासतीति । चकारित । चकास्यः । चकास्य । चकारिम ।
 चकास्यः । चकारमः । चकासाश्चकारेति । अनेकाश्चकारामिति भावः । चकासिता ।

इति लोपः सिच एवेत्येके । चकारद् । 'चकारि' इत्येव भाष्यम् । २४८४ तिप्य-
नस्तेः ८२१७३॥ पदान्तरस्य सस्य दः स्यात् तिपि न त्वस्तेः । (ससञ्जोरित्य-
स्यावाद्) अचकारत्—अचकारद् । अचकारासुः । २४८५ सिचि घातो कर्वा
८२१७८॥ पदान्तस्य घातोः सस्य रः स्यात् । पचे दः, अचकारः—अचकारत् ।
१०७५ याम् अनुशिष्टो । शारित् । २४८६ शास इदङ्ङ्हलोः ६।१।३४॥ शास
उपधाया इत्स्यादङ्ङ्हलादौ विञ्चति च । 'शासिचि—' (सू २४१०) इति पः ।
शिष्टः । शासति । शशात् । शशासत् । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासन् ।
२४८७ शा ही ६।१।३५॥ शास्तेः शादेशः स्यादौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्ध-

चकारसिच्यत् । चकारत् । चकारस्ताम् । चकारासुः । हेर्भिमावे चकारस् चि इति स्थिते
'चि च' इति लोपः इति सिद्धाः । तत्र मतान्तरमाह—सिच एवेत्येके इति । 'चि च'
इति लोपः सिच एवेत्येके अन्यन्ते इत्यर्थः । 'चिसकारे सिचो लोपः चकारादीति प्रयो-
जनम्' इति धातुकादिति तदाशयः । अस्मिन्पथे सकारस्य जस्येन दकारः । तदाह—
चकारादीति । 'पचे' इत्यस्वरसोद्गाथनम् । तद्वीजं तु 'चिसकारे सिचो लोपः' इति वा-
लिकं प्रत्यासृज्या सकारमात्रस्य 'चि च' इति लोपस्याभ्युपगमः । तदाह—चकारा-
द्येव भाष्यमिति । चकारात् । चकारस्तम् । चकारस्त । चकारानि । चकाराव । चका-
साम् । अङ्ङ्ह अ चकारत् इति स्थिते—तिप्यनस्तेः । न अस्तिः अनस्तिः तस्येति
विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'अङ्ङ्हं जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'ससञ्जो-
इत्यतः स इति पदस्यन्तमनुवर्तते । 'असुञ्जसुञ्जस्वङ्ङ्होर्द' इत्यतः द इति । तदाह—
पदान्तस्वेत्यादिना । अनस्तेः किम् । 'सल्लिं सर्वमा इदम्' । 'आ' इत्यस्यघातोर्ल्ल-
स्तिपि इकारलोपे 'अङ्ङ्हं अङ्ङ्हसि' इति 'अरितसिचः' इति ईङ्मावे इङ्ङ्यादलोपे
रूपम् । प्रकृते तु चकारासोर्ल्लस्तिपौ इदङ्ङ्यादलोपे सकारस्य दस्ये 'वाऽवसाने' इति
चत्वंजस्ये इत्यभिप्रेत्याह—अचकारत् अचकारदिति । अचकारासुरिति । सिजन्त्यस्तेति लु-
प्तिर्मावः । सिचि घातो कर्वा । पदस्येत्यधिकृतम् । 'अङ्ङ्हं जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते
इत्यनुवर्तते । 'ससञ्जोः' इत्यतः सः इति लस्यष्टीकमनुवर्तते । तदाह—पदान्तस्वर्णि ।
पथे रति । असुञ्जरित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । सिचि घातस्य अच्यमिचाराद्वा-
जोरित्युत्तरायम् । अचकारासीत् । अचकारसिच्यत् । यामुचात् इदित् सेट् । शास इदङ्-
ङ्हलोः । 'आनद्विती इल' इत्यतः उपधायाः विञ्चति इत्यनुवर्तते । तदाह—शास च-
पाया इति । आस्तीति । जशादित्येन अच्यरतत्वाददादेश इति भावः । शारिस । शि-
ष्टः । शिष्ट । शारिस । शिष्टः । किष्मः । 'आकास्ते' इत्यत्र तु नेस्वम् अङ्ङ्योऽस्य
परस्मैपदिन एव प्रथ्यादिति भाष्ये स्पष्टम् । शशासेति । शशासिय । शासिता । शा-
सिच्यति । शास् हि इति स्थिते आह—शा ही । 'शा' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'शास्-
इदङ्' इत्यतः शास इत्यनुवर्तते । तदाह—शास्तेरिति । इत्वापवादः । ननु शास्ते शा-

इति धिः । शोचि । अयात् । अयिष्टाम् । अयासुः । अयात् । अयाः । यि-
 ष्यात् । 'सर्विष्ठास्ति—' (सू २३८२) इत्यच् । अयिषत् । अयातिष्मत् ।
 १०७६ दीधीच् दीधिवेचनयोः । एतदादयः पञ्च घातवरद्वान्दसाः । दीधीते ।
 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यण् । दीष्याते । २५५५ योऽर्णयोर्दीधीवेचयोः
 ७।४।५३॥ एतयोरन्यस्य लोः स्याद्यद्यारे इवर्णे च परे । इति लोपं वाधित्वा
 नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीष्ये । 'दीधीवेचीटाम्' (सू २१६०) इति गुणनिधेयः ।
 दीष्याद्यक्के । दीधिता । दीधिष्यते । १०७७ वेचीच् वेचिना तुल्ये । वी गतीरपनेन
 तुल्येऽयं वर्तत इत्यर्थः ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । १०७८ पठ १०७९ पठित् स्वप्ने । सति । सस्तः ।

भावे सति इत्यपरात्वाभावात्कथं हेधिरित्यत आह—उत्सामीकवेनेति । यद्यपि 'धि ष्' इति सलोपे प्राधान्येति सिद्धम् । तथापि सलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'शास इत्' इति इत्त्वं स्यात् । तन्निरूप्यते शाधिघाननिष्ठाहः । उच्यते—अशादिनि । 'तिष्पनस्ते.' इति दत्वे चत्वं विकल्प इति भावः । अशासुरिति । 'अभ्यस्तावाञ्जुसिति भावः । अशाः अशादिनि । 'सिधि घातोः' इति चन्द्रद्वयविकल्प इति भावः । अशितम् । अशित । अनासम् । अशिष्व । अशिष्यम् । शिष्यादिति । 'शास इत्' इति इत्त्वे 'शासिष्वसि' इति य इति भावः । अशिषदिति । अशि इत्वमिति भावः । दीधीच्चातृकारान्तः । छित्वादासनेपदी । एतदादयः पञ्चेति । इत् च माघवाजुतोषेन । सत्त्वस्वप्ने षष्यते । अशियादिवाद्यन्यस्यस्यत्वात्तदस्य अदादेशः । दीष्यते । दीषीषे । दीष्याथे । दीधी-
 ष्वे । उच्यते इहादेशे आह—योऽर्णयोर्दीधीवेचयोः । यिष्ण इत्यर्थेरेति इन्द्रासप्तमी । 'यि' इत्यत्र इकार उच्यते । 'तासस्तयो' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'अलोऽ-
 न्यस्य' इत्यन्यस्यस्य लोपः । तदाह—एतदोशित्यादि । 'आदीप्य गतः' 'आपेभ्य गतः' । अत्र त्वपि ईकारस्य लोपः । इत्यर्थे उदाहरणं षष्यते । इति लोपमिति । उच्यते इहादेशे दीधी इ इत्यत्र 'दीधीवेचयोः' इति इवर्णपरवात्प्राप्तं लोप परमपि वाधित्वा नित्य-
 त्वाद्देरेत्वमित्यर्थः । कृते अकृते च लोपे प्रचुरेरेत्यनित्यम् । तस्मिन्कृते योऽर्णयोः क-
 त्वाऽभावात् लोप इति भावः । गुणनिधेय इति । दीधी भामिति स्थिते 'सार्वधातुका-
 ङ्ङानुक्तयोः' इति प्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः । दीधितेति । इति कृते इत्यर्थेरेत्युदाहरण-
 रस्य लोप इति भावः । दीधीताम् । दीधीताम् । दीधिताम् । दीधीष्व । दीध्या-
 याम् । दीधीष्वम् । दीध्याथे । दीध्यावहे । दीध्यामहे । अदीधीत । अदीध्याताम् । अ-
 दीध्यात् । अदीधीया । अदीध्यायाम् । अदीधीष्वम् । अदीधि । अदीधीवहि ।
 अदीधीमहि । दीधीत । दीधीयाताम् । दीधीषीट । दीधीषीयास्ताम् । दीधिषावत् ।
 अदीधिषट् । अदीधिष्यत । एतदुक्तं इन्द्रसि एतानुविधित्वादेशं पञ्चानां लोकाङ्ग-
 धारेण कथयणमनुचितम् । दीधीच् वेचिना तुल्ये इति । दीधीवद्व्यापि । इति अशित्या-

ससन्ति । ससास । सेसवुः । सस्तु । सधि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (वृ १२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' (वृ २२*२) इति न लुक् । असवत् । असस्ताम् । अससः । असवत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् । सन्ति । इदित्वान्नुमि कृते 'संस्तु सस' इति स्थिते 'स्कोः—' (वृ ३८०) इति सलोपे 'भरो भरि सर्वथे' (वृ ५१) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहुना समवाये द्वयोः संयोगसद्भा नेत्याश्रित्य 'स्कोः—' (वृ ३८०) इति लोपामावात् । संस्ति ।

द्वयः । वस वसि स्वप्ने इति । पोषदेनाथेती । द्वितीय हृदिव । तत्र पसबाठोरुद्गाह-
इति—सस्तीति । सम्स्तीति । अनभ्यस्तरवाद्गतादेशा एवेति भावः । एत्वाभ्यासलोपी
मत्वा आह—सेसुरिति । सेसुः । सेसिय । सेसयुः । सेस । ससास । ससस । सेसि-
य । सेसिम । ससिवा । ससिप्यति । सस्तु । सरतात् । सस्ताम् । सस्तन्तु । 'सस्—
हि इति स्थिते हेधिभावे 'धि च' इति सलोपं मत्वा आह—सथीति । तत्र 'धि' इ-
त्यस्य स्थानिवत्त्वेन द्विवात् 'अतो हेः' इति लुक्माशङ्क्य आह—पूर्वदेति । सरता-
त् । सरतम् । सस्त । ससानि । सपाव । ससाम । लङ्वाह—असदिति । असम् व
इति स्थिते इङ्वादिना तकारलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः । अस-
स्तामिति । अससन् इत्यपि ज्ञेयम् । लङ् । सिपि तु असस् स् इति स्थिते 'सिपि घातोः'
इति कर्त्वा, पथे दः, इङ्वादिद्विलोपः । उदाह—असः असदिति । अससतम् । असस्त ।
अससम् । असस्व । असस्म । लङ्वाह—अपादिति । सस्यात् । सस्यास्ताम् । सस्यास्ताम्
इत्यादि । लुङ्वाह—असासीदिति । 'अतो ह्लादेशः' इति वृद्धिविकल्प इति भावः ।
अससिप्यत् ।

अथ वसिघातोरुद्गाहरति—सन्तीति । इदित्वान्नुम् । 'नक्ष' इत्यनुस्वारे संस् व
ति इति स्थिते, 'स्कोः' इति सलोपे, परसवर्थे, 'भरो भरि' इति प्रथमतकारस्य लोप-
विकल्पे, पृक्तं द्वितं वा रूपमिति भावः । संस्तन्तीति । अनभ्यस्तरवाद्गतादेशा एवेति
भावः । सिपि संग् सि इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्थो न-
कारः । सवर्णपरत्वाद्भावात् 'भरो भरि' इति तकारलोपो न । सन्ति । सन्थः ।
सन्थ । संसाम । संस्वः । संस्रमः । ससंस्र । ससरततुः । ससंस्रिय । ससंस्रिव ।
ससंस्रितम् । संस्तिप्यति । सस्तु-सग्वात् । सस्ताम् । संस्तन्तु । संस् व हि इति स्थिते
हेधिभावे 'स्कोः' इति सलोपे परसवर्णे संग् धि इति स्थिते 'भरो भरि' इति तकार-
स्य लोपः । सन्धि । लोपामाये तकारस्य अश्वे सन्धि-सन्तात् । सन्तम् । सन्त ।
संस्रानि । संस्ताव । संस्ताम् । उच्यतेपि असंस्र व इति स्थिते इङ्वादिद्विलोपे
संयोगादिलोपे संयोगात्स्य लोपे असन् । असन्ताम् । असंस्रन् । असन् । असन्तम् ।
असन्त । असंस्रम् । असंस्रव । असंस्रम् । सस्यात् । असंस्तीत् । असंस्रित्यत् ।
मताण्डेरमाह—बहुनामिति । शयाश्रितेति । तथाच प्रकृते लुङ्गिति संस् व ति

सस्तः । सस्तनि इत्येके । १०८० षंय कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वधि । उष्ट ।
 उष्टन्ति । वधि । उष्टः । उवाश । उवाशु । वधिता । वधु । उष्टात् । उष्टाम् ।
 उष्टि । अवट् । औष्टम् । औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्याताम् ।
 अवशीत् । अवशीत् । १०८१ 'चकरोत् च' (ग सू १९५) । यद्भुगन्तरमादौ
 बोध्यम् । १०८२ इनुञ्च अपनयने । इनुते । जुहुवुवे । इनुवीत् । औपीष्ट । औष्टि ।
 इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ।

इति स्थिते षड्भिः परे अनुस्वारसकारतकाराणां भ्रवाणां सम्वावात् सू ९ ह्यनयोः
 सधोगसंज्ञाविरहात् 'श्चो' इति छोपभावात् संतोऽप्याद्युदात्तित्यर्थः । यद्य कान्ता-
 विति । कान्तिरिच्छा । सेट् । षीति । 'अक्ष' इति शस्य षत्वे सकारस्य ष्टुत्वेन टा ।
 षट् इति । इति 'प्रद्विज्या' इति सम्प्रसारणे कुरमिति भावः । उवाशेति । लिटि
 अकिति 'लिट्यस्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ऊगुरिति । परत्वाद्प्रद्वि-
 ज्येति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे हलादिशेषे स्वयौदीर्घ इति भावः । उवाशय । ऊगुषु ।
 ऊगु । उवाश । उवश । ऊगिष । ऊगिम । षीति । अनेन सेट्त्वं घोतितम् । व-
 शिष्यति । उशमिति । उशन्तिवत्यपि ज्ञेयम् । उष्टोति । वशु इति रिपते भिन्नाये
 अपित्वेन द्विषात् प्रद्विज्येति सम्प्रसारणे शस्य परत्वे षस्य ष्टुत्वेन टकारे परस्य ज-
 स्येन ट इति भावः । वशानि । वशाथ । वशाथम् । उष्टयाह—भवदिति । इष्टयादि
 छोप शस्य ष, षस्य ष, तरस्य परावधिकरण इति भावः । औशन्ति । अवट् । औ-
 शम् । औष्ट । अवशमिति । विश्वाद्य सम्प्रसारणमिति भावः । औश । औशम् । वि-
 श्वाशीर्षिणो उश्यादिति सिद्धवाक्यस्य आह—उश्याताम् उश्यातामिति । अवशीत्,
 अवाशीत् । अवशिष्यत् । तदेवं दीर्घीकृत, वेदीकृत, षस्य, षस्य, वश, षत्वे पञ्च भ्रातृषु
 छान्द्रसा एवेति भाष्यवादयः । अत्र 'दीर्घीवेवीश्याम्' इति सूत्रे 'दीर्घीव्योऽङ्गुदोविषय
 त्वा इति भाष्यम् । 'जक्षित्याद्य षट्' इति सूत्रे 'वसिष्योऽङ्गुदोविषय' इति भाष्यम् ।
 एतन्नाम्नादेव वसिष्यादीनां पाठ इति प्रतीयते । अत्र एव 'वस शारित् स्वप्ने'
 इति पाठमनुपगम्य रित्वा निर्देशेन शास्य एवाप्यभेदात् पुनः पाठ इति कैयट आह ।
 अत्र यदावशोरपि छान्द्रसस्यवचनं प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिरहोपम्' 'अपाय सेना-
 न्यमुशन्ति वेवा' इत्यादिप्रयोगदर्शनादिराशस्तां ताषत् । चकरोत् वेति । घातुपाठे
 गण्यस्यभिदम् । 'चकरोत्' इति यद्भुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा । तदाह-
 यद्भुगन्तरमादाविति । तेन यद्भुगन्ताप्यङ्गेषु विकरणः तस्य लुक्, न तु रपनादि वि-
 करणान्तरम् । 'परस्मैपदिन' इत्युक्तमाद्यद्भुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेव । युक् भवन-
 यने इति । अनिदपम् । हुते इति । हुवति । हुवते इत्यादि । जुहुवे इति । जुहुवाते ।
 जुहुविते । आदिनियमादिट् । जुहुविते । जुहुविते । औषा । न्होष्यते । हुताम् ।
 हुष्य । हुष्ये । हुष्यावहे । अहुव । इति निद्ववाक्यस्य विचित्रिण्यह—हुवीतेति । आशी-
 र्षिण्यह—होपीष्टेति । लुट्याह—महोष्टेति । इति तिङन्तेऽदादि सुविहरणं समाप्तम् ।

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

१०८३ हु दानादनयो । 'आदाने च' इत्येके । 'प्रीणनेऽपि' इति माभ्यम् । दान चेद् प्रथेप । स च वैधे आघारे हविषश्चेति स्वभावात्कल्प्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनाः । २४२६ जुहोत्यादिभ्यः श्रुः २।४ ७५॥ शर द्रु स्यात् । २४६० श्लो ६।१।१० ॥ घातोर्दे सः । जुहोति । जुहुत । 'अदम्भस्नात्' (सू २४७९ इत्यत् । 'हुश्रुवो —' (सू २३८७) इति यण् । जुहति । २४६१ भी-होभृहुवां श्रुवच्च ३।१।३६॥ एभ्यो निट्याम्वा स्यात्, आभि श्लाविव कार्ये च । जुहवाश्चकार-जुहाव । होता । होष्यति । जुहोद्-जुहुतात् । 'द्विषि' जुहुषि । आटि परत्वादगुणः । जुहवानि । परत्वात् 'जुषि च' (सू २४८१) इति गुण । अजुहवु । जुहुयात् । हुयात् । अहोषीत् । १०८४ जि भी भये । विमेति ।

अथ श्लुविकरणा घातवो निरूप्यन्ते । हु दानादनयोरिति । दाने अदाने ष्यर्थः । माभ्यमिति । 'तृतीया च होरक्ष्णदक्षि' इति सूत्रन्यमिति शेष । ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं विवक्षितं तर्हि 'प्राक्षण्याम गो ददातीत्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोग स्यादित्यत आह—दान चेद् प्रथेप इति । नन्वेवमपि कृपे घटं प्रक्षरति, आहवनीये जले प्रक्षिप तीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोग स्यादित्यत आह—स चेति । स प्रथेप विधिवोधिते आघारे आहवनीयादौ पुरोडाशादिहविष इति कल्प्यते इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—स्वभावादिनि । अनादिसिद्धलोककल्पयद्द्वारादित्यर्थः । तदाच विधिवोधिते आघारे विधिवोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविष प्रथेपे हुषात्पूर्वतंते इति कलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसाया एतोये 'सर्वप्रदानं हविषस्त्वदर्थात्' इत्यधिकरणे अन्वरमीमांसाकृतः हल्लघुषो प्रपञ्चितमस्माभिः । जुहोत्यादिभ्य श्रुः । शप इति । 'अदिप्रमृतिभ्यः' इत्यत-स्तश्नुवृत्तेरिति भावः । हु अ ति इति स्थिते शपः श्लो कृते हु ति इति स्थिते—श्लो । शेषं पूरयति—घातोर्दे स इति । 'एकाचो द्वे' इत्यतः 'किति घातो' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वित्वे कृते अस्यासकार्यमभिप्रत्य आह—जुहोतीति । यणिति । उवङ्प-वाद् इत्यर्थः । भीहो । भी, ही, भृ हु, ह्-द्वारात्कल्प्यर्थे पद्यी । 'कारपरययात्' इत्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह—२(ते)भ्य इति । 'श्रुवो'दिति स्वसम्बन्ताद्वितिरिपमिप्रेष आह—आभि श्लाविव कार्ये चेति । जुहवामिति । आभि श्लाविव द्वित्वे गुण इति भावः । जुहावेति । जुहुवत् । जुहविय-जुहोय । जुहुविव । देदिरिति । 'हुष्णभ्यो हेर्षि' इत्य-नेनेति भावः । 'जुहवानीर्यत्र आटः पितृवेन अहित्वात् गुणे भासे तं धाञ्चिवा 'हुश्रुवो' इति यणि प्राप्ते आह—माटि परत्वादिति । 'हुश्रुवो' इत्यपेक्षया गुण-परत्वाद्भवतीत्यर्थः । लठि अजुहोत्, अजुहुताम् इति सिद्धधाकृष 'सिद्धन्त्यस्त' इति जुषि 'हुश्रुवो' इति यण्यमाशङ्क्य आह—२(त्वाग्जुषि चेते गुण, इति । अजुहुरिति ।

२४६२ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५॥ इकारः स्यादलादौ विषति सार्व-
 घातुके । विभितः—विभीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार । विभाय । भेता ।
 १०८५ ही लजाधाम । जिहति । जिहोतः । जिहियति । जिहयाञ्चकार । जिहाय ।
 २०८६ प पाञ्जनपूरणयोः । २४६३ अतिपिपत्योश्च ७।४।७३३ अभ्यासस्ये-
 कारोऽन्तादेशः स्यात् श्लो । २३।४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७।१।१०२॥ अज्ञावय-

अजुडोः । अजुडुतम् । अजुडुव । अजुडवम् । अजुडुव । अजुडुम । अजोषीदिति । सिचि
 घृदिः । अजोषामित्यादि । अजोष्यत् । अि भी मये इति । अनिट् । ईदन्तः । शपः
 श्लो द्विवादि मरवा जाह—रिभेतीति । भियोऽन्यतरस्याम् । 'इहृदिदस्य' इत्यतः
 इदिति 'गमहन्' इत्यतः किञ्चीति 'ई इत्ययोः' इत्यतः हृकीति 'अठ हृत्' इत्यतः
 सार्वघातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—रकारः स्यादित्यादिना । विभ्य-
 तीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । विभयामिति । 'भीहीमृदुवां श्लुवच' इति श्लुवश्चात्
 द्वित्वादीति भावः । विभायेति विभ्यन्तुः । विमपिय-विभेष । विजिघ्रम् । विजिघ्रम् ।
 भेतेति । भेषति । विभेत्तु-विमितात्-विभीतात् । विमिताम्-विभोताम् । विभ्यत् ।
 विमिहि-विभीहि-विमितात्-विभीतात् । विमितम्-विभोतम् । विमित-विभोत ।
 विमयानि । विमयाव । विमयाम् । अविभेत् । अविमितान्-अविभोताम् । अवि-
 मयुः । आवभेः । अविमितम्-अविभोतम् । अविमित-अविभोत । अविमयम् ।
 अविमिव-अविमीव । अविमिम-अविमीम । विमियात्-विमीयात् इत्यादि । आ-
 शीर्षिङि, मीयात् । मीयास्ताम् । अमेषीत् । अमेष्यत् । हो अज्ञायामिति । अनिट् ।
 जिहयतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयत् । जिहयामिति । 'भीहीमृदुवाम्' इत्याम् ।
 श्लुवश्चात् द्विवादीति भावः । जिहयेति जिहयिष-जिहेष । जिहियिव । हेता ।
 हेत्यति । जिह्रेत्—जिहातात् । जिहीदि । जिहयाणि । अजिह्रेत् । जिहीवात् । हीवात् ।
 अहेपीत् । अहेष्यत् । पृथातः सेट् । छट्स्तिपि शपः श्लो द्विवापृ इति श्यते—
 अतिपिपत्योश्च । 'अप्र लोप' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृजामित्' इत्यश्चात् इदिति
 'निजां प्रयाणाम्' इत्यतः श्लाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—अभ्यास-
 स्येत्यादिना । तथाच अभ्यासे ऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे ह्लादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे
 रपरत्वे विवर्तीति ध्वन्यति । तत्र उत्तरखण्डे ऋकारस्य उत्तरं शङ्कितुमाह—उदोष्ठ्य ।
 'ऋत् इदातो' इत्यतः ऋत् इत्यनुवर्तते । अहृत्स्येऽथधिकृतनिहानुवृत्तमावर्तते । एक-
 चपवपपुष्पम् लोष्ठस्य विशेषणम् । अपरत्तु ऋत् विशेष्यते । तदन्तर्दिधिः । उदाह-
 मज्ञावयवोऽद्येत्यादिना । अज्ञावयवेति किम् । समीर्यः । 'ऋ गतो ऋपादिः । तरमा-
 ससम्पूर्वां ऋप्रत्यये 'भ्युक' किति' इति इग्निपेये 'ऋत् इदातो' इति इत्त्वे रपरत्वे
 'हलि च' इति शीर्षे, 'रदाभ्याम्' इति निघान्तत्वे तस्य शरत्वे समीर्य इति रूपम् । तत्र
 मकारान्तमौष्ठ्यपूर्वादादित्वं चाभित्वा छरत्वं स्यात् । 'अज्ञावयवेऽपुञ्जी ष मकारस्य

यपोरणयोः । २४६६ भृजामित् ७।४।७६॥ भृज् माङ् ओहाङ् एयां प्रयाणा-
मभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । विभक्ति । विभृजः । विभ्रति । विभृजे । श्लुवद्भावाद्
द्वित्वेहवे । विभ्रामाह-वभार । वभयं । वभृष । विभृष्टि । विभ्रतिणि । अविभ्रः ।
अविभृताम् । अविभ्रसः । विभृवात् । ध्रियात् । भृपीष्ट । अभाषीत् । अभृत ।
१०८८ माङ् माने षडे च । २४६७ ईहृल्यघोः ६।४।६१३॥ आभ्यस्तयोरात्

एयर्थः । लु भृमिति । अनिद्वयं मित्त्वानुमयपदी । श्लौ सति शिवाद्दौ विभ्रतीत्यादि
स्थितम् । भृजामित् । भृजामिति बहुवचनाद्भृजादीनामिति लभ्यते । 'अत्र लोपः'
इत्यतः अभ्यासस्येति 'भ्रिजां प्रयाणां गुण' श्लौ । इत्यतः प्रयाणां र्काविति धानुव-
र्तते । तदाह-भृज् माङ् इत्यादिना । विभ्रतीति । अल्पस्तत्त्वाद्देशे यण् । विभ्रति ।
विभृयाः । विभृय । विभ्रति । विभृवः । विभृमः । विभृते । विभ्राते । विभ्रते । विभृषे ।
विभ्राषे । इति सिद्धवाङ्मय आह-विभृच्चे इति । विभ्रे । विभृवद्दे । विभृमद्दे । श्लुव-
द्भावादिति । 'भीहीभृहुवाम्' इत्यनेन इति भावः । विभ्रामाहिति । अनुपयोगसाम-
र्थ्यादस्ते भृभावो नेति भावः । वभारेति । इत्यादिपदानुसृष्टेर्भ्रामिदिति नेत्वम् ।
वभ्रतुः । वभ्रः इत्यपिज्ञेयम् । 'शृसृभृ' इति छिटि इग्नियेषथ । यत्तवपि 'अवस्तासृत्'
इति मित्यामिग्नियेषथः, अदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि निषेधात् । तदाह-गमयेति ।
वभ्रयुः । वभ्र । वभार-वभार इति सिद्धवाङ्मय आह-भृवेति । क्रादित्वादिग्नियेषथ इति
भावः । वभ्रे । वभ्राते । वभ्रिरे । वभृषे । वभ्राषे । वभृद्वे । वभ्रे । वभृवद्दे । वभृमद्दे ।
भ्रतां । भ्रित्त्वति-भ्रित्त्वते । विभ्रतुं-विभृतात् । विभृताम् । विभ्रतु । इति सिद्धवा-
ङ्मय आह-विभृतीति । हेरपित्त्वेन द्वित्वाद्गुणनिषेध इति भावः । विभृतात् ।
विभृतम् । विभृत । इति सिद्धवाङ्मय आह-रिमतापीति । आः पित्त्वेन द्वित्वा-
भावात् गुणनिषेध इति भावः । विभ्राव । विभ्राम । लहगाह-अविभ्रति ।
अविभृत् इति स्थिते गुणे रपरस्ये इहलयादिहोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अवि-
भ्रति । अभ्यस्तत्वात् श्रेतुस् 'लुमि च' इति गुणः । अविभ्रः । अविभृतम् । अवि-
भृत । अविभ्रम् । अविभृव । अविभृम । अविभृत् । अविभ्राताम् । अविभ्रत ।
अविभृयाः । अविभ्रायाम् । अविभृत्वम् । अविभ्रि । अविभृवद्दि । अविभृमद्दि ।
आशीनिहयाह-भ्रिवादिति । 'विहृयगिलहणु' इति रिह् । आत्मनेपदे आशीर्हि-
कयाह-भृपोष्टेति । 'उष्' इति कित्वाङ्ग गुणः । अभाषीदिनि । अनिट्त्वात् सिञ्जोपः ।
सिञ्चि घृदिः । रपरत्वमिति भावः । अभाषीमित्यादि । आत्मनेपदे लुक्त्वाह-भृनेति ।
'इत्वाङ्गात्' इति सिञ्चो लोपः । अनृषातामित्यादि । माङ् माने इति । अनिट् ।
द्वित्वादारभनेपदी । श्लौ द्वित्वे 'भृजामित्' इति अभ्यासस्य इत्त्वे मि मा ते इति
स्थिते-ई इत्यर्थः । 'भृ' इति सुप्तस्यमाकम् । 'इनाभ्यस्तयोरात्' इत्यनुपसर्गति
'गमहन' इत्यतः विभ्रतीति 'अत् उस्तार्थधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति धानुवर्तते ।

ईरस्यात्सार्वधातुके ङिति हलि, न तु घुसशकस्य । मिमीते । 'शाम्यस्तयोः—'
 (घ २४८३) इत्याज्लोरः मिमाते । मिमते । प्रपयमास्त । १०८९ ओ हाङ्
 गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । १०९० ओ हाङ्
 र्थागे । परस्मैपदौ । जहाति । २४३० जहानेश्च ६।४।११६। इत्याद्वा हलादौ
 ङिति सार्वधातुके । पत्ते ईष्वम् । जहितः । जहीतः । जहति । जही । जहि-
 तात् । २४६४ आ च हौ ६।४।११७। जहातेहौ परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहा-
 हि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः । २५०० लोपो यि ६।

तदाह—शाम्यस्तयोरित्यादिना । भास्वोप इति । 'अजादौ ङिति सार्वधातुके' इति
 शेषः । निमते इति । अम्यस्तत्त्वाद्दादेशः । मिमीषे । मिमाषे । मिमीष्वे । मिमे ।
 मिमीष्वे । मिमीमहे । ममे । ममाने । ममिरे । ममिषे । ममाषे । ममिष्वे । ममे ।
 ममिष्वे । ममिमहे । माता । मास्यते । मिमीताम् । मिमाताम् । मिमताम् । मि-
 मीष्व । मिमाथाम् । मिमीष्वम् । मिमै । मिमावहे । मिमासहे । अमिमीत । अमि-
 माताम् । अमिमत् । अमिमीषाः । अमिमाथाम् । अमिमीष्वम् । अमिमि । अमि-
 मीवहि । अमिमोमहि । मिमीत । मिमीयाताम् । मिमीरन् । मिमीषाः । मिमीषा-
 थाम् । मिमीष्वम् । मिमीष । मिमीवहि । मिमीमहि । मानीष्ट । अमास्त । अमा-
 साताम् । अमासत् । अमास्याः । अमासाथाम् । अमाष्वम् । अमासि । अमास्वदि ।
 अमास्महि । अमास्यत । ओ हाङ् गताविति । अनिट् ङित्वादारमनेपदौ । 'भृदा-
 मित्' इति इष्वम् । भाङ्धातुवद्रूपायि । अम्भासे सुत्व विशेषः । तदाह—जिहीते इत्या-
 दि । इति भृत्रादयस्यो गनाः । या हाङ् र्थागे इति । अनिट् । ओकारः ककारश्च इत् ।
 अहाति । श्लौ द्विषे अन्यासचुरवमिति भावः । तस्मादौ 'शनाभ्यस्तयोरात्' इति
 नित्यमीरषे प्राप्ते—जहातेश्च । 'इहरिद्रस्य' इत्यतः इदिति 'मियोऽन्यतरस्याम्'
 इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः ङिति, 'अत् ठसार्व-
 धातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलीति च इत्यभिप्रेक्ष्य शेषं
 पुरयति—रत्याद्वेति । अहाति । अम्यस्तत्त्वाद्दादेशे 'शनाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः ।
 जहाति । जहत् । जहुः । जहिय-जहाय । जह्युः । जह । जहौ । जहिष । जहिम् ।
 हाता । हास्यति । अदिठारिति । जहिताम्-जहीताम् । जहत् । या च हौ । 'आ' इति
 घुसप्रथमाकम् । अहातेरिति । 'जहातेश्च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चादिदोषा-
 विनि । 'इहरिद्रस्य' इत्यतः 'ई हल्यघोः' इत्यतश्च तयोरिह चकारेणानुकर्पादिति
 भावः । जहितात्-जहीतात् । जहितम्-जहीतम् । जहित-जहीत । जहानि । जहाव ।
 जहाम । लङ्पाह—अजहादिति । अजहिताम्-अजहीताम् । अजहुः । अजहाः इति ।
 अजहितम्-अजहीतम् । अजहित-अजहीत । अजहाम् । अजहिव-अजहीव ।
 अजहिम्-अजहीम् । लोपो यि । 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति 'शनाभ्यस्तयोरात्' इति

४।१।२१। अक्षरान्तोप स्यादादी सार्वधातुके । अद्यात् । 'एङिङि' (सू २१७४) हेयात् । अद्यासीत् । १०६१ तु दान् दाने । प्रथिदधाति । दत्त । ददति । दत्ते ददौ । 'ध्वञो —' (सू २४७१) इत्येवामभ्यासलोपो । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दयात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदु । अदित् । १०९२ तु घान् धारणपोषणयो । 'दानेऽपि' इत्येके । प्रथिदधाति । २५०१ दधस्तयोश्च णानाद्वा द्विकृतस्य ऋपन्तस्य घाघृघातोर्धशो भष् स्यात्तयो परयो स्त्वोव परतः । 'वचनसामर्थ्यादालोपो न स्यानिवत' इति वामनमाधवी । वस्तुतस्तु पूर्व

इत्यत आठ इति, 'अठ असार्वधातुके' इत्यत सार्वधातुके इति धातुवर्तने । 'पि' इति सप्तम्यन्तं सार्वधातुकेविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—अक्षरान्तोप । 'जहातेभ्य' इत्यस्यापवसाः । आशीर्लिङ्गाह—एङिङि । अद्यासीदिति । 'वभरम्' इति समितौ । अद्यास्यत् । तु दान् उभयपदी । अन् । प्रथिदधाति । 'नेमंदा' इति खाल्वम् । दत्त इति । ददात्तम् इति स्थिते 'अधोर्लि' पर्युदासादीत्वाभावे 'रनाभ्यस्तयो' इत्याहलोप । ददतीति । अभ्यस्तस्त्वाद्दादेरे 'रनाभ्यस्तयो' इत्याहलोप इति भावः । ददासि । दयाः । दत्थ । ददामि । ददुः । ददम् । दत्त इति । ददाते । ददते । ददसे । ददाथे । ददुष्य । ददे । ददहे । ददम्हे । ददौ इति । ददतुः । ददुः । ददिय । ददाथ । ददथु । दद । ददौ । ददिव । ददिस । ददे । ददाते । ददिरे । ददिपे । ददाथे । ददिये । ददे । ददिवहे । ददिमहे । घाता । दास्यसि । दास्यते । ददातु-दत्तात् । दत्ताम् । ददतु । इति सिद्धाहृत्य देहि इत्यत्र आह—एङोर्लि । दत्तात् । दत्तम् । दत्त । ददानि । ददाव । ददाम । दत्ताम् । ददाताम् । ददताम् । ददस्व । ददायाम् । ददवम् । ददे । ददावहे । ददामहे । सुट्याह—एङादिति । अददुरिति । अभ्यस्तत्वात् तुम् । अददाः । अदत्तम् । अदत्त । अददाम् । अददुः । अददम् । विधिविहत्याह-ददर्दति । रनाभ्यस्तयो' इत्याहलोप । आशीर्लिङि तु 'एङिङि' इत्येवमभिमप्र' आह—देयादिति । दासीष्ट । सुट्याह—अदानि । 'मातिस्था' इति सिवा लुगिति भावः । अदाः । अदातम् । अदात् । अदाम् । अदाव । अदाम । लुटपारमने पदे आह—अदितेति । अदा सू त इति स्थिते 'स्याध्वोरिच' इति दाघातोरेवस्य इकारः । सिच विश्व च । कित्वाच्च गुण्यः । 'इत्वाद्वाह' इति सिधो लोप इति भावः । अदिपाताम् । अदिषत । अदिया । अदिपायाम् । अदिद्वम् । अदिवि । अदिष्वहि । अदिष्वहि । अदास्यत् । अदास्यत । तु घान् । धारणात्तुमयपदी । अनिदुः । प्रथिदधातीति । 'नेमंदा' इति खाल्वम् । तसि रलौ द्विरवे अभ्यासपरत्वे 'रनाभ्यस्तयो' इत्याहलोप दध् तसू इति स्थिते—रभस्तयोश्च । घाघातोः कृतद्विषस्य दधा इत्यस्य 'दध' इति षष्ठ्यन्तम् । 'दधाधो मस' इत्यतः ऋपन्तस्य यसो भष् इत्यनुवर्तते । त भ् अनयोर्दन्तात् सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः ।

त्रासिद्धे न स्यानिवृत्' । घत्तः । दवति । घत्यः । घत्य । दध्वः । दध्मः । धत्ते । धत्से । धद्भ्ये । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । १०६३ णि जिर् शौचरोपगयो । २।०२ निजां त्रयाणां गुणः दलौ ७।४।७५॥ णिजिर् विजिर् विस्तु एषामभ्यासस्य गुण स्याच्छ्लौ । नेनेकि । नेनिक । नेनिजनि । नेका । नेदपति । नेनेक्यु । नेनिगिब ।

तकारपरकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्वरोरिति समुद्योयते । सकारे ष्वशाब्दे चेति लभ्यते । तदाह—द्विरुक्तस्येत्यादिना । तथाच अभ्यासे दकारस्य चकार तकारपरकारशात् । ननु 'इनाम्यस्योरित्याल्लोपस्य 'अधः पारिमन्' इति स्यानिवृत्त्वाच्च तकारपरकारव, नापि क्षयन्तावमित्यत आह—वचनतामस्यांदिनि । वस्तुनस्त्विति । मपू-भायस्य पूर्वप्रासिद्धोपशब्देव तस्मिन् कर्तव्ये भास्त्रोपस्य स्यानिवृत्त्वाऽप्रसक्तैर्बन्धनतामर्थ्याध्रयण्यज्ञेयो वृथेति भावः । यत् इति । घस्य चर्त्वेन त इति भावः । दवतीति । 'अदम्यस्तात्' इत्यदादेशे 'इनाम्यस्योः' इत्याल्लोप-धायः इति चकारपरकारात् मपू । धत्य । दधामि । दध्व इति । परनिमित्ताऽभावाच्च मपू । दध्मः । धत्ते इति । दधाते । दधने । धने इति । सकारपरकाराद्भविति मात्रः । दधाये । पदध्वे इति । दध्ध्वे इति स्थिते ष्वशब्दपरकाराद्भविति भावः । दधे । दध्वदे । दध्महे । दधौ । दधे । धाता । धास्यति । धास्यते । दधातु-वत्तात् । धत्ताम् । दधतु । धेतीति । 'ध्वसो' इत्येवाम्यासलोपादिति भावः । धत्तात् । धतम् । धत' । दधानि । दधाव । दधाम । धत्ताम् । दधाताम् । दधताम् । धत्त्व । दधायाम् । धद्वम् । दधे । दधावहे । दधामहे । मदधात् । अधत्त । दध्यात् । दधीत । धेयात् । धासीष्ट । अधात् । अधितेति । 'स्याञ्चोरिष्व' इति इत्वे 'इत्वाद्भात्' इति भिचो लोर इति भावः । अधास्यत् । अधास्यत ।

णिजिर् धातुः, अनिङ्यं योपदेशः । हरिर् । इकारस्य प्रत्येकमित्त्वामावाच्च नुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञावज्जाशस्मिन्ने फले आत्मनेपद मरत्येव । तस्मादपमप्युम-यपरी । एष विजिरपि ज्ञेया निजा त्रयाणाम् । निजामिति बहुवचनान्तशदीनां ग्रहणम् । 'अत्र लोप' इत्यतः अभ्यासस्येयमुच्यते । तदाह—णिजिर् इत्यादिना । नेने-कोडि । श्लौ द्वित्वे हलादिशेषे उत्तराल्लोपस्य तिपमाम्निभ्य गुणे पूर्वखण्डशानेन गुणे चोः कुर्वमित्ति भावः । अभ्यस्तत्त्वाद्दशदेश मत्वा आह—नेनिवतीति । नेनेकि । नेनिज्यः । नेनिज्य । नेनेजिम । नेनिज्वः । नेनिज्मः । नेनिज्ते । नेनिजाते । नेनिजते । नेनिधे । नेनिजाथे । नेनिग्ने । नेनिजे । नेनिज्वहे । नेनिज्महे । निनेज । निनिजतु । निनिजुः । निनेजिया निनिजयुः । निनिज । निनेज । निनिजिष । निनिजि-म । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । निनिजिपे । निनिजाथे । निनिजिध्वे । निनिजे । निनिज्वहे । निनिजमहे । नेका । नेपयति । नेनेक्यु । नेनिकात् । नेनिकात् । नेनि-

२५०३ नाम्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ऽ।३।८।। लघुवचगुणो न
 स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिकाम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् ।
 अनिजत् । अनैकीत् । अनिक । १०६४ विजिर् पृथग्भावे । वेवेकि । वेवेके ।
 विवेजिम । अत्र 'विज इट्' (सु २५३६) इति ह्रस्व न, 'ओ विश्री' इत्यस्यैव
 तथ ग्रहणात् । 'यिजिबिजी रुषादावपि । १०६५ विष्णु व्याप्ती । वेवेष्टि-वेवेष्टे ।
 छदिरवादछ् । अविजत् । छलि कसः । अजादौ 'कसस्याचि' (सु १३३०) इत्य-
 स्तोपः । अविहत् । अविद्याम । अविद्यन्त ।

अथ भागणान्तरस्मैदिनश्छान्दसाश्च । १०६६ घृ चरणदीपयोः । 'जिघ-
 र्म्यसि इविषा घृतेन' । 'भृशामित्' (सु २४६६) । 'बहुल छन्दसि' (सु ३५९८)

जत् । नेनिजोति । अपिरवेन द्वित्वाच्च गुणः । हेपिः । नेनिकात् । नेनिकम् । नेनिक ।
 'आहुत्समरप' इति पित्वेन अडित्त्वाल्लघुवचगुणे प्राप्ते-नाम्यस्तस्याचि । 'मिद्वेगुणः'
 इत्यतो गुण्य इति 'पुगन्त' इत्यतो लघुवचस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेष पुर्याति-
 लघुवचगुणो न स्यादिति । नेनिजामोति । नेनिजाव । नेनिजाम । नेनिकात् । नेनिजा-
 ताम् । नेनिजताम् । नेनिजव । नेनिजायाम् । नेनिज्वम् । नेनिजै । नेनिजावष्टे ।
 नेनिजामहे । छष्टि परस्मैपदे आह—अनेनेगिति । अनेनिजुरिति । अम्यस्ताराज्जुसिति,
 भावः । अनेनेक् । अनेनिकम् । अनेनिक । अनेनिजम् । 'नाम्यस्तस्याचि' इति च गुण्यः ।
 अनेनिजव । अनेनिजम् । निक्षीष्ट । छुट्ट्याह—अनिजदिनि । इरित्वादिति भावः ।
 अनिकेति । 'क्षलो क्षलि' इति सिञ्छोपः । अनिषाताम् । इयादि । विजिरपि यिजि-
 र्वत् । अनेनि । थलि इट्पथे 'विज इट्' इति विहितं छिष्व नेन्यर्थः । अतो न गुण-
 निषेध इति भावः । ओ विश्री इत्यस्यैवेति । शशक्यानादिति भावः । रुषादावपिति ।
 तलश्च 'रुषादिभ्यः रन्म्' इति रन्मिवकरणदावपीति भावः । विष्णु व्याप्ती इति ।
 छदित्, षम्यपदी, अनिट् । शिनेरिव रूपाणि । वेवेष्टेति । ह्रस्वेन लकारस्य टः ।
 सिपि 'पदो' इति वस्य कत्वम् । वेवेष्टि । वेवेष्टिः । वेवेष्ट । वेवेष्टि । अविजदिनि ।
 छदित्त्वादिति भावः । छलि कस इति । 'छल इगुषधात्' इत्यनेनेति भावः । भागणा-
 न्तादिनि । बुद्धोत्पादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । घृषातुरनिट् । तिवि ङलो द्विवे
 अभ्यासकार्ये गुणे स्वरस्ये । जघर्ति । जघृता । जघ्रति । जघर्म्यसि इविषा घृतेन । इति
 बहुवचमन्वप्राठः । 'जिघर्म्यसि मनसा घृतेन' इति सैत्तिरीयपाठः । अथ इत्यमभ्यास-
 स्य आह—भृशामिति । मनु तत्र प्रधागामेव ग्रहणमित्यत आह—रदुनिति । इत्वं
 छान्दसमिति भावः । जघार । जघ्रतुः । जघ्रुः । जघर्थः । जघ्रथुः । जघ्र । जघार-जघर ।
 जघ्रिव । घरिष्यति । जघर्तुं-जघृतात् । जघ्रतु । जघृहि । जघराणि । अजघ । अजघृ-
 ताम् । अजघरुः । अजघरम् । अजघृथ । जघृयात् । घ्रियात् । अघार्त्त । अघरिष्यत् ।

इतीत्वम् । १०९७ ह्य प्रसङ्गकरणे । 'अयं सुवोऽभिजिहति होमान्' । १०९८ ऋ
१०९९ स गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५६०) इत्येव सिद्धे 'अतिपिपत्योश्च'
(सू २४६३) इतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे (सू २२९०)
इतीयञ् । इयति । इयुतः । इयूति । आर । आरत्तः । 'इडत्यति-' (सू २३८४)
इति नित्यमिट् । आरिय । अता । अरिभ्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयताम् । ऐयकः ।
इयूयात् । अयात् । आरत् । ससति । ११०० भस मरुतंनदीपयोः । बभस्ति ।

ह्य प्रसङ्गकरणे इति । घृघातुवद्गुणानि । भयं सुवो अभिजिहति होमानिनि । सुवे साधमाने
याजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्वं द्वान्दसमिति भावः ।

ऋ स गतामिति । इभावनिटौ । तत्र ऋघातोः द्वान्दसस्येऽपि लोकेऽपि क्वचित्
प्रयोगं समर्थयति—बहुलमिति । 'मृजामित्' 'अतिपिपत्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति
सूत्रमिति । तत्र 'बहुलं छन्दसी' स्येव ऋघातोःरित्त्वसिद्धेः 'अतिपिपत्योश्च' इत्य-
तिप्रद्वयात् लोकेऽपि ऋघातोः रलुक्कारणस्य प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चाऽत्रैव
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्लुक्कारणस्यैव ऋघातोः 'अतिपिपत्योश्च'
इत्यत्र ग्रहणम् । पिपतिसाहचर्याच्च, दलादित्यस्य अभ्यासग्रहणस्य चानुवृत्तारथेय-
त्वम् । अभ्यासस्यासवर्णे इति । शपः इलौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्रये उरदत्त्वं बावित्वा
'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासश्चकारस्य इत्वे रपरत्वे इत्यादिशेषे उत्तरखण्डस्य ऋका-
रस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्याऽसवर्णं' इति इयदि 'इयति'
इति रूपनिर्णयः । इयुत इति । पूर्ववदेव द्वित्रयादि । तसः अपित्वेन द्वित्रयादुगुणानि-
षेध इति भावः । इयतीति । पूर्ववदेव द्वित्रयादि । अभ्यस्तत्त्वाद्दादेशः । द्वित्रयाच्च
गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयपि । इयुथः । इममि ।
इयथः । इयूमः । लिट्याह—मारेति । यलि 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य'
इति निरपमिण्निषेधे प्राप्ते आह—इत्त्यतीति । निरपमिडिति । आरिय । आरिव ।
आरिम । अतेति । अनिट्त्वादिति भावः । अरिभ्यतीति । 'ऋदनोः स्ये' इति इदिति
भावः । इयुते-इयुतात् । इयुताम् । इयुत् । इयुद्धि इयुतात् । इयुतम् । इयुत । इय-
यतीति । आट पित्वेन अडित्त्वाच्च गुणनिषेध इति भावः । इयराव । इयराम ।
लट्याह—रेव इति । इलौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्रये अभ्यासस्य इत्वे रपरत्वे इला-
दिशेषे इयदि उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च इडपादिशेषे रेफस्य विसर्ग इय इति
स्थिते आटि वृद्धौ ऐय इति रूपमिति भावः । नच 'लावस्यायामा'दिति पक्षे आटि
वृद्धौ रपरत्वे आर् त् इति स्थिते द्वित्रये इलादिशेषे सवर्णशेषे इडपादिशेषे रेफस्य
विसर्गो लाः इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाह्वयोगेऽपि' इति बहुलग्रहणे-
नात्र लावस्यायामादित्यस्याऽनासपणादित्याहुः । ऐयकिति । ऐयः । ऐयुतम् ।
ऐयुत । ऐयरम् । ऐयुथ । ऐयुम । निबिडित्याह—इयूयादिति । यामुतो द्वित्रयाद्गुण-

घन घान्ये । दधन्ति । दधन्ताः । दधन्ति । ११०५ जन जनने । जनन्ति । २५०४
जनसनखनां सञ्जनोः क्षाक्षाक्षरः । एवामाकारोऽन्तादेशः स्यात्कनादौ, सनि
कनादौ किति च । जज्ञातः । जज्ञति । जजधि । जजान । जजायात् । जजन्यात् ।
जायात् । जन्यात् । ११०६ गा स्तुतो । 'देवाजि गति सुम्नयुः' । जिगीतः । जिगति ।
इति तिरुन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

ङ्ङि । द्विधिर्षात् । अदिषेत् । अदिषिष्टात् । अदिषियुः । अदिषियम् । अदिषि-
वत् । द्विधिर्षात् । विष्यात् । मयेषेत् । अरेपिषत् । वन वान्ये इति । धान्याऽ-
जने इत्यर्थः । दधन् इति । घमूष सहने इति धातोः चक्षते इति वदनुनासिकस्य कृति
न दीर्घः । दधन्ति । दधन्त्यः । दधन्ति । दधन्वः । दधन्मः । दधान । दधन्तुः । दध-
निय । दधनिव । धानता । धनिष्यति । दधन्तु—दधन्तात् । दधन्ताम् । दधन्तु ।
दधन्ति । दधनानि । अदधन् । अदधन्ताम् । अदधन्तुः । अदधन् । अदधन्तम् । अदधन्त ।
अदधन्तम् । अदधन्वः । अदधन्मः । अदधन्तात् । धन्यात् । धन्यात् । अधानीत्—अधनीत् । अध-
निष्यत् । जन जनने इति । उरत्तो अकर्मकः । उरादने सकर्मकः । जनसन । 'विङ्-
वनो' इत्यतः यादित्यनुवर्तते । तदाह—एवामाकारोऽन्तादेशः इति । सन् झल् इत्य-
नयोः द्वन्द्वार सप्तमादिवचनम् । सनि झलि चेति लभ्यते । 'अनुशातोर्देश' इत्यतः
झलि क्तितीत्यनुवर्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते । तदाद्विधिः । झलादौ
सतीति लभ्यते । क्तितीत्यनुवृत्तं तु प्तानुवृत्त्येन झला विशेष्यते । तदाद्विधिः ।
झलादौ क्तितीति लभ्यते । तथाच झलादौ सतीति, झलादौ क्तितीति च परनिमि-
च्छर्यं लभ्यते । तदाह—झनादौ सनि कनादौ किति चेति । सग्विशेषण झलादाविति
किम् ? जिजनिषति । भिसनिषति । धिनिषति । मय विद्वतीर्लृश्लिषेपयस्य
प्रथोजनमाह—अपतीति । जजन् अति इति स्थिते अर्तेर्लृत्त्वेऽपि झलादिरवामावा-
दात्वाऽभावे 'गमइम' इत्युपधातोपे नकारस्य रचुवेन अकार इति भावः । 'जनस-
नखनां सन्' इत्याधिरय योगविभागेन उकार्यंसिद्धि चाधिर्य झलप्रक्षय एव सूत्रे
प्रत्यासपातं भाष्ये । जज्ञतीति । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । जजाय । जजाय । जजग्मि ।
जजग्मः । जजग्मेति । जजन्तुः । जेज्यम् । जजगिय । जजगुः । जजिव । ज-
निता । जनिष्यति । जजन्तु—जजातात् । जजाहि । जजनानि । जजन्तु । जजन्ता-
ताम् । जजन्तुः । जजजनम् । जजजन्वः । विधिलिङि 'ये विभावा' इति मत्वा आह—
जजायात् जजन्यात् इति । जजनोत्—जजानीत् । जजनिष्यत् । गा स्तुतो । देवान् रिवा-
तीति । 'भृजामिष्' इत्यत्र 'बहुलं छन्दसि' इति षघनादगमानस्य हृत्प्रमिति भावः ।
जिगीतः इति । 'ई हृदयघो' इति ईत्वम् । जिगति । अम्यरत्वाद्दादेशे 'रनाम्य-
स्तयोः' इत्याख्योपः । जिगासि । जिगीयाः । जिगीय । जिगामि । जिगीवः । जगौ ।
जगनुः । जगिय—जगाय । जगिव । गाता । गारति । जिगातु—जिगीतात् । जिगी-

नृस्येत् । नृस्यात् । अनर्तात् । १११७ त्रयी उद्वेगे । 'वा आश—' (सू२३२१) इति श्यन्वा । नृस्यति-नृसति । त्रेषतुः-तत्रसतुः । १११८ कुप्य पूतीभावे । पूती-भावो दोग्गंभ्यम् । १११९ पुष्य हिंसायाम् । ११२० गुष परिवेष्टने । ११२१ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । ११२२ पुष्य विक्रसने । पुष्यति । पुषुष्य । ११२३ तिम ११२४ क्षिम ११२५ क्षीम आर्द्राभावे । तिष्यति । क्षिष्यति । स्तीष्यति । ११२६ षोड चोदने लज्जाया च । षीड्यति । ११२७ इय गती । इष्यति । ११२८ पृह ११२९ पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सद्यति । सुद्यति । ११३० जृष् ११३१ भृष् वयोदानौ । जीर्यति । जजरतुः-जेरतुः । जरिता-जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । 'जृस्तन्सु' (सू २२९१) इत्यङ्वा । 'श्रुदशोडडि गुणः' (सू २४०६) । अनरत्-अजारीत् । अजारीयम् । भीर्यति । अभरतुः । अभारीत् । ११३२ पूष् प्राप्तिप्रसवे । ष्वते । सुषुषे । 'स्वरतिसृति—' (सू २२७९) इति विकल्पं वा-धित्वा 'ध्रयुकः किति' (सू २३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिड् । सुषुविषे । सुषुविषे । सोता । सविता । ११३३ दृष् परितापे । दृष्यते । ११३४ दीष् क्षये । दीष्यते । २५०७ दीडो युडचि क्ङिति द्वा।।६३॥ दीडः परस्याजादेः

धा इत्यतो चेति आर्द्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते । तदाह—पश्य रत्यादिना । निरय-सिद्धि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अनर्तादिति । 'सेडसिचि' इत्यत्र 'असिचि' इत्यु-च्छेन्नित्यमिडिति भावः । त्रयी उद्वेगे । 'वा जृष्मन्त्रसाम्' इत्येवाभ्यासविकल्पपी मत्वा आह—त्रेषतुः, तत्रसतुरिति । कुप्य पूतीभावे इति । पवित्रोभवने इत्यर्थः । दुग्गंभ्यक-रणे इति वा । 'पूतिगन्धस्तु दुग्गंभ्यः' इत्यमरः । तिम क्षिम क्षीमेति । द्वितीयतृतीयो योपदेशौ । द्वितीय इदुपधः । तृतीयस्तु ईदुपधः । षह पुदेनि । योपदेशौ । चक्यर्थस्तृ-प्तिरिति । यद्यपि 'चक तृती प्रतिघाते च' इत्युक्तम् । तथापि तृप्तिरेवेह विवचिता, व्याख्यानात् । षुहेः 'नपुंसके भावे कः' इति कप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहितस्तृप्ति-रिति 'पूरण्यगुण' इति सूत्रे कैयटः । जृष् भृष् वयोदानादिति । सेट्कौ । जीर्येतीति । 'क्त इदातो' इति इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अतुसादौ 'अच्छत्ताम्' इति गुणे रपरत्वे 'वा जृष्मन्त्रसाम्' इत्येवाभ्यासलोपविकल्प इति भावः । जज-रिष्य । 'सुतो वा' इति भावा आह—जरिता जीर्येत् । पूष् प्राप्तिप्रसवे इति । प्रसवः उत्पादनम् । योपदेशोऽयम् । विष्प्यमिति । पामपीति शेषः । निषेधे प्राप्ते इति । पुर-स्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसाम्यादिति भावः । दृष् परितापे इति । पीरने, पीडितोम-वने योपदेशः । आद्ये सङ्गमकः । द्वितीये अङ्गमकः । दीष् क्षये इति । धयो हृत्तः, नाशो वा । दीडो युडचि । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिभूतम् अथा विशेष्यते । तदादिविधिः । 'दीड' इति पद्यमी । सप्तमी परत्वर्थे । तदाह—दीडः परस्येत्यादिना । द्विषी पृ इति

क्वित् आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'युग्युटावुवृष्ययोः सिद्धौ षक्यौ' (वा ४०६१) दिदीये । २५०८ मोनातिमिनोतिदोडां एवपि च ६।१।१०॥ एषामारवं स्यात्स्वपि चकारादित्येजिनमिते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्याः । ११३५ डीष् विहायसा गतौ । डीयते । ११३६ षीष् आचारे । षीयते । दिष्ये । येना । ११३७ मीष् हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोगः । मीयते । ११३८ रीष् भ्रवणे । रीयते । ११३९ लीष् श्लेषणे । २५०९ विभाषा लीयतेः ६।१।५१॥ लीयते-रिति यथा निर्देशो न तु र्ना । लोलोलीराएवं वा स्यादेजिवपये च्यपि च । सेता-लाता । सेष्यते-लास्यते । एजिवपये क्रिम् । लीयते । लिज्ये । ११४० प्रोष् वृष्यो-र्यथे । मीयते । विमिये । 'स्वादय ओदितः' (ग सू १६६) । तस्फुलं तु निष्ठा-नस्वम् ११४१ षीष् पाने । षीयते । ११४२ माष् माने । मायते । ममे । ११४३

स्थिते परस्वात् 'एरनेकाचः' इति यत्रि प्राप्ते निपरस्वात् युट् । टकार इत् । उकार लृच्चारणार्थः । टिस्वादाप्रवपवः । दिदीये इति क्वरमिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि चस्यासिद्धस्वाद्यण् दुर्वारः । तथा च दिदृष्ये इति स्यात् । इकारो न भूयैत यकाराद्वयं भूयैत इत्यत आह—युग्युयोरिति । मोनातिमिनोति । 'आदेश उरवेऽघोऽघिति' इत्यत ओदियनुवर्तते । तदाह—रवामारं स्यात् स्वपीनि । चकारात् एचः, अशितोति परनि-मित्तं समुच्चोपते । तत्र 'एच' हायनन्तरं 'निमित्ते' इति शेषः । एज्निमित्ते अशिति प्रापये च परे इति फलितम् । तदाह—चकारादित्येजिनमिते इति । 'इति समुच्चोपत' इति शेषः । लृज्याह—अदास्नेति । इह आचारे कृते घृते सायपि 'स्याध्वोरिव' इति न भवति । 'स्याध्वोरित्ये दीडः प्रतिषेधः' इति पुसंज्ञासुप्रत्ययभाष्यपठितवा-र्तिके इति भावः । षीष् आचारे इति । आचारेः आचारणम् । हायनमिति या-वत् । लीष् श्लेषणे । रति । लीयते । लिज्ये । लिजिये । लिजियदे । लिजियदे लिजिय-ऊने । विभाषा लीयतेः । ननु लीयतेरिति ह्यना निर्देशात् 'लीष् श्लेषणे' इति वनाविकरणस्य ग्रहणे न स्यादित्यत आह—यथा निर्देश इति । 'साधंघातुके यक्' इति विहितयथा लीयतेरिति निर्देशः । स च रयग्रनान्तसाधारणः, यक् लभयत्रापि साधारण्यादिति भावः । 'मीनातिमिनोति' इत्यतः एवपीति 'आदेशः' इत्यतः आदिति, एच इति च अनुवर्तते । तदाह—नीकोरित्यादिना । स्वादय ओदित इति । धातुपाठपठितं गणसूत्रमिदम् । 'एष् प्राण्यप्रसवे' इत्यारम्भ प्रोङ्गता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थे । निष्ठानस्वमिति । 'ओदितस्य' इत्यनेनेति भावः । प्रोष् प्रोनादिनि । प्रीतिरनुष्टिः । 'मुस्वीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः । यथा—कञ्मूलादिना हरिः प्रीयते । कृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तपणं 'वीञ् तपणे' इति श्लेषादिनात् किञ्चि प्रीतिरनुष्टिनिश्चि, तदा तु सकर्मक । तदाह—

ईङ् गतो । ईयते । अयाचके । ११४४ प्रीङ् प्रीती । सकर्मकः । प्रीयते । विप्रिये ।
 अयं चत्वारः परस्मैपदिनः । ११४५ शो तनूकरणे । २५१० श्रोतः श्यनि
 ङाङ्। ७१॥ लोपः स्याच्छ्रयनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः ।
 शशात् । शशस्यति । 'विभाषा घ्राघेङ्—' (सू २३७६) इति सिचो वा लुक् ।
 लुगभावे 'धमरम—' (सू २३७७) इतीट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः ।
 अशासीत् । अशाषिष्टम् । ११४६ ह्यो ह्येदने । ह्यति । ११४७ धो अन्तकर्मणि ।
 श्यति । सशौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससी । ११४८ दो अवलण्डने ।
 घति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अयात्मनेपदिनः पञ्चदश । ११४९ जनी प्राडुभावे । २५११ शाजनोर्जा
 ङाङ्। ७२॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जशे । जशाते । जश्विरे । ज-
 निता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति वा चिष् । २५१२ जनि-

सकर्मकः इति । प्रीयते इति । तर्पयती-यथं । अयं चत्वारः परस्मैपदिन इति । 'दो अवल-
 ण्डने' इत्यन्ता इति भावः । शो तनूकरणे । अनि । ओः श्यनि । 'धोर्लोपो लोटि
 वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—नोपः स्यादिति । शशाविनि ।
 'भादेशा इशास्त्वे णल औत्त्वमिति भावः । शशतुरिति । शशिय-शशाय । शशिव ।
 शास्थीति । श्यतु । अश्यत् । श्येत् । शापात् । लुङि सिचि विशेषमाह—विभाषा
 प्रेति । सिचो लुङ्गशेषे आह—मशादिति । 'भात्' इति लुसिति मत्वा आह—अशु-
 रिति । सिचो लुगभावे सगितौ मत्वा आह—मशासीदिति । छोघातुरपि शोघातुवत् ।
 धो अन्तकर्मणोति । समादने विनाशने चेत्यर्थः । शोघातुवद्रूपाणि । पोपदेशोऽयम् ।
 श्यतीति । 'श्रोतः श्यनि' इति लोपः । अभिष्यतीति । 'उपसर्गात्' इति परत्वम् अन्त-
 ष्यदिति । 'प्राक्सितात्' इति पात्वम् । अभिसनाविति । श्यादिभिविति नियमात् न
 पः । दो अवलण्डने । प्रणिदातेति । 'नेर्गाद' इति णत्वम् । देपादिति । आशीर्लिङि
 'पृथ्वीत्येषम् । अदादिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ।

अयात्मनेपदिन इति । 'वाश्च शब्दे' इत्यन्ता इत्यर्थः । जनी प्राडुभावे इति । 'शशौ-
 ङितो निष्ठायां' इत्याद्यर्थमीदृत्वम् । शाजनोर्जा । श्रितेति । 'सिबुक्तमुचमा'मित्यन्त-
 स्तदनुवृत्तेरिति भावः । जायत इति । ज्ञाघातोस्तु श्नाविकरणत्वात् जानातीत्युदाह-
 रणम् । उभयत्रापि जादेशस्य इत्यान्तत्वे 'अङ्गाय कृते पुनर्नाङ्कार्यम्' इति परि-
 भाषया 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तेर्जादेशस्य दीर्घान्तत्वमाधितम् । जशे इति ।
 'गमहत' इत्युपधाक्षोपे नस्य श्चुत्वेन ङः । जायेत् । जतिपीठ । लुङि अजन् त इति
 स्थिते आह—दीपेति । वा चिषिति । 'बलेः' इति शेषः । अजन् इ त इति स्थिते उप-
 धावृद्धौ शास्त्रायाम्—अनिदध्योश्च । 'अत उपधायाः' इत्यतः उपधाया इति 'सृजे-

वध्योश्च ७।३।३५॥ अनयोःनपाया वृद्धिनं स्याच्चिण्विण्विति कृति च । अन्ननि ।
 अन्ननिष्ट । ११५० दीषी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट । ११५१
 पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट । ११५२ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः ।
 तूर्यते । तूररे । ११५३ धूरी ११५४ गूरी हिंसागत्यो । धूर्यते । दूधूरे । गूर्यते ।
 जुगूरे । ११५५ धूरी ११५६ जूरी हिंसावयोदान्यो । ११५७ शूरी हिंसास्त्रम्म-
 नयो । ११५८ चूरी दाहे । ११५९ तर ऐश्वर्ये वा । अर्यं भातुरे श्वर्ये वा श्यन
 तश्च च लभते । अयदा तु शन्विकरण परस्मैन्दीश्वर्यं । केचित्तु धामहण वृद्धपा-
 तोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्यते । 'पत' इति उपत्यासेन पाठा-
 न्तरम् । 'युत यामानि युत पत्यमानः' । ११६० वृष्टु वरणे । वृष्ट्यते । पक्षान्तरे
 वावृष्यते । 'ततो वावृष्यमाना सा रामशाळा न्यविक्षत' इति भट्टिः । ११६१ त्रिष्ट
 उपतापे । त्रिश्यते । क्लेशिता । ११६२ काश्ट दीप्तौ । काश्यते । ११६३ वाश्ट
 शब्दे । वाश्यते । ववारो ।

अथ पथ स्वरितेताः । ११६४ मृप तितिक्षायाम् । मृप्यति । मृप्यते । ममर्षं ।
 ममृषे । ११६५ शुचिर् पूतीमावे । पूतीभाव क्लेदः । शुच्यति-शुच्यते । शुषो-

र्षुद्धिः इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदातोपदेशस्य' इत्यतो नेति 'आतो युक्' इत्यतोः
 चिण्वृत्तोरिति 'अचो ष्यिति' इत्यत षिण्वीति चानुवर्तते । उदाह—प्रनयोरिति ।
 दीषीधातुरिद्वि । 'दीपजन' इति सिचः चिण्विकल्पं भाषा आह—मदीपि अनेपिठेति ।
 पूरीधातुरपि ईद्वि । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं भवेत्वा आह—पूरि अपूरिष्टि । तूरी
 इत्यादयोऽपि 'पूरी दाहे इत्यन्ता ईद्वित एव । तप ऐश्वर्ये वेति । श्यन् आरम्भेपदं
 वेति शेषः । उभयोः प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेष पूर्यति—श्यन तश्च वेति । अन्वदा
 हिति । ऐश्वर्यादन्यत्रार्थे वृत्तिदशायामित्यर्थः । केचित्किञ्चित् । 'तर ऐश्वर्य' 'वावृत्तु वरणे'
 इति चातुषोडे स्थितम् । तत्र 'वावृत्तु वरणे' इत्येष वाशब्दं वृन् इत्यस्य आद्यवयवमि-
 च्छन्तीत्यर्थं । एवञ्च 'तप ऐश्वर्ये' इत्येष स्थितम् । अस्मिन्प्रथे सप्तधातोः विरयमेव
 श्यन् तश्च वेति भाव । तप्यते इति ईद्वे इत्यर्थं । प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति ।
 एन इतीति । तपधातोस्तकारपकारयो ऋमभ्यात्यासेन 'पत ऐश्वर्ये वा' इति पाठान्तर
 मित्यर्थं । एव च्यात्यासेन पाठे प्रयोग दर्शयति—युत यामानि युतः पत्यमानः इति ।
 प्रवासुमच्छा वृद्धीत्युच एकदेशोऽयम् । 'पत्यमान' इत्यस्य ईशान इत्यर्थं । अत्र
 छट शानच् आरम्भेपदं श्यन् च । पक्षान्तरे इति । 'वावृत्तु' इति पाठपक्षे इत्यर्थं । वावृ-
 ष्यते इति । वृणोतीत्यर्थः । अपश्यते इति यावत् । वावृत्तुधातो प्रयोगं दर्शयति—१।३
 वावृष्यमानेति । अपश्यमाणेत्यर्थः । न्यविक्षतेति । 'नेदिष्टा' इत्याम्भेपदम् । 'शब्द
 इत्युपधात्' इति इत्त ।

च शुशुचे । अशुचत्-अशोचीत्-अशोविष्ट । ११६६ शहवन्वने । नह्वति-नह्व-
ते । ननाह । नेहिय-ननह । नेहे । नदा । नत्स्यति । अनासीत् । ११६७ रञ्ज
रागे । रज्यति-रज्यते । ११६८ शप आकीशे । शप्यति । शप्यते ।

अथैकादशानुदासैः । ११६९ पद गतौ । पद्यते । पेदे । पता । पद्यत ।
परवीष्ट । २५१३ चिणू ते पदः ३।२।६०॥ पदरञ्जोमिष्यात्तशब्दे परे । प्रण-
पादि । अपरसाताम् । अपरसत् । ११७० खिद दैन्ये । खिद्यते । खिदि । खेत्ता ।
अखित्त । ११७१ विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । ११७२ बुध अयगमने । बु-
ष्यते । बुबुधे । बोद्धा । मोत्स्यते । मुत्सीष्ट । अबोधि-अबुद्ध । अमुत्साताम् । ११७३
युध संप्रहारे । युष्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युष्यति' इति । युधमिच्छ-
तीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) इति वा । ११७४
अनो रुघ कामे । अनुरुष्यते । ११७५ अय्य प्राणने । अय्यते । आये । अयिता ।
'अन' इति दन्व्यान्तोऽयमित्येके । ११७६ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ।
११७७ युज समाधौ । समाविभित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । मुज्यते । योक्ता ।

अथ पञ्च स्वस्तिष्ठ इति । 'शप आकीशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । शुच्यतीति । विञ्जन्
भवतीत्यर्थः । अशुचिदिनि । इरिष्यादिति भावः । एद वन्वने इति । षोपदेशोऽयम् ।
अनिट् । ननाहेति । नेहत्तः । मारद्वाजनियमात्यलि वेट् इति मत्वा आह-नेहिय नन-
देति । इदृषधे 'यलि च सेटि' इत्येताभ्यासलोशै । इडभावे तु 'नहो धा' इति इत्य
घ इति भावः । रञ्ज रागे । अनिट् । रज्यतीति । 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भा-
वः । ररञ्ज । ररञ्जतुः । ररञ्जिय-ररहृश्य । ररञ्जिव । ररहृत्ता इत्यादि । अथैकाद-
शेति । 'लिश अल्पीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थः । पद गतौ । अनिट् । चिणू ते पदः । पद-
श्चनेरिति । 'उञ्जेहिस्रध्' इत्यतः उञ्जेरित्यनुवर्तते इति भावः । तश्च इति । आत्मनेप-
दप्रथमैकवचने । इत्यर्थः । इद् च माप्ये रूपम् । प्रणपादीति । तिचञ्चिर्षि'उपधावृद्धौ
'चिणो लुक्' इति तशाब्दस्य लोपः । 'नेगंद्' इति णत्वमिति भावः । विद सत्तायाम् ।
वेधेति । अनिदिति भावः । लिदि क्राञ्चिनियमादिट् । एवं बुधधातुरपि । बोद्धेति ।
सासि 'हायस्तयोः' इति तकारस्य घकारः । मोत्स्यते इति । 'एकाचः' इति भप् । मु-
त्सीष्टेति । 'लिहृसिचौ' इति कित्त्वम् । 'दोपजन' इति विग्विद्धव्यं मत्वा आह-
असोधि अबुद्धेति । कथं युष्यतीति । आत्मनेपदित्वादिति भावः । समाधत्ते-युधमिति ।
युध्याब्दः भावविद्ययन्तः । युधमिष्यतीत्यर्थं 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्तान् परस्मै-
पदमित्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रमुक्तमारमनेपदमनित्यमिति समाधानं त्वनुचितम्, तस्य-
भाष्याऽदृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । नत एव 'व्यापयो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये
'प्रतीपमस्य ऊमियुंस्वती'त्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् । अनो रुघ कामे

११७८ सूत्र विहर्षे । अकर्मक । 'ससृज्यते सरसिजैरक्षाशुभिनैः' । ससृजिये । सृष्टा । ससृज्यते 'लिङ्सिचौ-' (सू २३००) इति किरवान्न गुणो नाप्यम् । सूक्षीष्ट । असृष्ट । असृष्टाताम् । ११७९ लिथ अस्वीभावे । लिथ्यते । लेष्टा । लेथयते । लिञ्छीष्ट । अलिञ्छत । अलिञ्छाताम् ।

अथागणान्तात्पर्यमपदिनाः । ११८० राधोऽकर्मकादेव श्रद्धावेव । एवकारो भिन्न-
क्रम । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह—श्रद्धाविति । य-मह्यमपराध्यति ।

इति । अनु इत्युपसर्गात्परः सघञात् कामे वर्तत इत्यर्थे । श्रद्धा समाधौ । अमिष्ट् । अकर्मक इति । विभक्तवृत्तार्थान्तर्भावोवाहिति भावः । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽपि भवति, 'सृजियुज्यो सकर्मकयोः कर्मवद्भाव' इति कर्मवत्स्यवार्तिकत्वात् । एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रियायां स्पष्टीभवत्यपि । सूत्र विहर्षे इति । अमिष्ट् । विसर्गं ससृज्य उपसर्गवशात् । तदाह—अकर्मक इति । ससृज्यते इति । अटर्णाशुभिनैः अहगकिरप्यविकसितैः सरसिजैः कर्मणैः संसृज्यते सम्बन्धातीत्यर्थे । 'कर्महर्षो ति शेषः' । वर्तति लकारोऽप्यम्, न त्वय कर्मणि लकारः, अकर्मकरवात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽप्यमिति कर्मकर्तृप्रक्रियायां व्यपत्तेः । लिट्याह—ससृज्ये इति । क्वादिनिवमादिङिति भावः । सृष्टि । सृजिष्टशोर्लक्ष्यमकिति' इत्यमारात्मे अकारस्य यणि मन्वादिभा जस्य या ध्रुवेन लकारस्य ट इति भावः । ससृज्यते इति । पूर्ववदमि, जस्य परर 'पठो' इति यस्य क्त्वे ससृज्य पाठमिति भावः । आशीर्लिङि आह—सृष्टेति । अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—लिङ्सिचौविति । नाप्यमिति । 'सृजिष्टशोर्लक्ष्यम्' इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अकिरयेव तद्विधानादिति भावः । लृट्याह—असृष्टेति । 'श्लोः श्लि' इति सिचो लोपः । 'लिङ्सिचौवित्वात्मनपरेषु' इति सिच किरास्य गुण्य नाप्यमिति भावः । लिथ अस्वीभावे । लिञ्छीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति किरवाच्च गुण्यः । अलिञ्छतेति । 'शळ इगुप चात्' इति कसः ।

आ गणा-आदिनि । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधो-कर्मकादेव श्रद्धावेवेति । श्यन्निति शेषः । राधघातोरकर्मकादेव श्रद्धावेवाऽर्थे श्यन्निति प्रतीयमानोऽर्थः । एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम् । राधेरर्थान्तरे च श्यन्न न स्यात् । इत्येते हि 'अपराध्यती'-स्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन् । तत्राह—एवकारो भिन्नक्रम इति । यस्मिन् क्रमे श्रद्धावित्येतत्त्वं एवकार पठित्, ततोऽन्य क्रमो यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थः । 'श्रद्धावित्येतत्त्वं पठित् एवकार' अन्वयनिवेशनीय इति यावत् । तदेव दर्शयति—राधोऽकर्मकादेव श्यन्निति । एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति । 'शशु हिनस्ती त्यर्थे शशुम पराप्नोतीत्यत्र सकर्मकरवात् न श्यन्निति भावः । तद्दि श्रद्धावित्यस्य किं प्रयोजनमित्याह—इत्येते अकर्मकादित्या एवविधेति प्रदर्शनायं तत्, ननु परिसंख्यायानार्थमित्याह । एवकारस्यमाह श्रद्धाविति । एवञ्च श्रद्धावित्यस्य सकर्मकादित्यामात्रोपलक्ष्यमिति भावः ।

दुह्यतोत्तर्यः । 'विद्यन्तं कमेत कः' । दुह्यन्तमित्यर्थः । राभ्यस्योदनः । विभ्यती-
त्यर्थः । कुश्याय राभ्यति । देवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । देवस्य धात्वन्तर्भावाच्चीव-
त्यादिवदकर्मकत्वम् । राभ । राघतुः । राधिय । 'राधो हिंसायाम्' (सू २५३२)
इत्येवाभ्यासलोभाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया देवादिकत्वायोगात् । राद्धा ।
रात्स्यति । अय स्वादिश्चुरादिभ्यः । ११८३ व्यञ ताडने । 'प्रहिंस्या'- (सू २४१२)
इति सम्प्रसारणम् । विभ्यति । विभ्याच । विविधतुः । विभ्यधिय-विभ्यद् । व्यद्धा ।
व्यतयति । विभ्येत् । विभ्यात् । अन्वरासोत् । ११८२ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुषोष ।
पुषोषिष । पोष्टा । पोष्टयति । 'पुषादि-' (सू २३४३) इत्यञ् । अपुषत् । ११८३
शुष शोषये । अशुषत् । ११८४ वृष योती । ११८५ दुष वैकृत्ये । ११८६ रिष्य

सयाविद्याऽपान्तरायुदाहरति—यन्मन्त्रमित्यादिना । 'कुषदुष्' इति सम्प्रदानत्वम्
कृष्णाय राभ्यतीति । 'राधोऽप्योऽस्य विप्ररना' इति सम्प्रदानत्वम् । देवमिति । कृष्णस्य
किमिदानीं शुभमशुभ वेति पृष्टो देवज्ञः तस्य शुभाशुभसूचकादित्यादिप्रहृषियति
ज्योतिरशास्त्रतः परीक्षते इति यावत् । ननु पर्यालोचने देवस्य कर्मोत्पात्कथमिह
अकर्मकत्वेत्यत आह—देवस्येति । ननु 'राधोऽकर्मकाद्बुद्धावेव' इत्यत्र वृद्धिप्रह-
णस्य उपलक्ष्यतया हिंसार्थकस्यापि राधेर्देवादिकत्वात् राघतुः इत्यादौ 'राधो
हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणोत्पात्कत्वात्सोपौ क्त्वात्तमित्यत आह—राघ रति । १६
नेह । राघतुः इत्यादौ राधेर्हिंसार्थकत्वे 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणोत्पात्-
कत्वात्सोपौ न स्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—हिंसार्थत्वेति । नोन्मिशयेषां कक्षा,
राधेरकर्मकत्वेव देवादिकत्ववचनात् । हिंसार्थकस्य च राधेः सकर्मकतया देवादिक-
त्वाभावादुक्ताद्वाया अजन्तोऽकारवादिभ्यः । ननु राघोति, राघयति इति कथमित्यत
आह—अय स्वादिश्चुरादिरथेति । राधिय । आदिनिपनात् निरयमिद्, द्वाकार-
यत्वेन 'उपदेशोऽस्त' इत्यस्यापवृत्तेः अजन्तोऽकारवातित्यत्र च द्वस्वाकारस्यैव वि-
वक्षितत्वात् । राद्धा । अरासीत् । व्यञ ताडने इति । चतुर्णान्तोऽपम् । अनिट् ।
विभ्यतीति रयनो क्त्वात् 'प्रहिंस्या' इति मकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्ये विभ्यतीति
रूपमित्यर्थः । वकारस्य तु न सम्प्रसारणम् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषे-
धात् । विभ्याथेति । द्वित्वे कृते अग्यासस्य 'हित्यम्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति
भावः । विविधप्रति । परावात् 'प्रहिंस्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वमिति भावः ।
भारद्वाजिनियमास्यलिं वेदित्याह—विभ्यधिय-विभ्यदेति । 'हित्यम्यासस्य' इति स-
म्प्रसारणम् । अनिट्पञ्चे 'शषस्तयो' इति घः । अग्यातीदिनि । दहन्तकक्षणा वृत्तिः ।
पुष पुष्टौ । अनिट् । पुषोषथेति । अजन्तोऽकारवाताऽभावात् आदिनियमाशिरयमिद् ।
अपुषदिति । पुषाघत् । हिंसाच गुणः । शुषभानुरनिट् । अशुषरिति । शुषाघचिति
भावः । एवमप्रेऽपि । मृप् दुप् रिष्पत् पते अनिट् । रुक् रिक्त्या ष्वेः सिवादेशे

आलिङ्गने । रित्तभ्यति । शिरलोप । श्लेषा । श्लेष्यति । २५१४ (क) शिल्पः
 ३।१।४६॥ अस्मात्परस्यान्तिश्चने कस स्यात् । पुषायङोऽपवादो न तु चिञ् ।
 पुरस्तादपवादस्यात् । २५१४ (ख) आलिङ्गने ३।१।४६॥ शिन्परश्लेषे
 लिङ्गने एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात् 'शल इगुपधात्—'
 (ख २३३६) इत्यस्याप्यय नियमः । अश्लिङ्गकस्यां देवदत्त । 'आलिङ्गन एव'
 इति किम् । समाश्लिपञ्जतुकाष्टम् । (आळ) प्रयासत्ताविह श्लिपिः । कर्मण्यना

प्राप्ते—श्लिपिः । 'श्लेपरिति शल इगुपधात्' इत्यतः अनिटाः कस इति चानुवर्तते ।
 उदाह—अस्मात्परस्येयादिना । अन्तु 'शल इगुपधात्' इत्येव कसे सिद्ध किमर्थमिदमि-
 त्यत आह—पुषायङोऽपवाद इति । 'शल इगुपधात्' इति कसं बाधित्वा परावात् पुषायङ्
 स्यात्, सञ्चिपृच्छये पुनः कसविधिरित्यर्थः । अन्तु 'श्लिप' इति कस यथा परमपि पु-
 षायङ् बाधते तथा 'धिञ्भावकर्मणो' इति धिञ्मपि पर बाधेत, एवं सति 'उपा-
 श्लेषिकस्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मण्यनुक्ति 'धिञ्भावकर्मणो' इति श्लेषिण्य न स्या-
 दित्यत आह—ननु चिञ् इति । 'श्लिप' इति कसविधिः 'धिञ् भावकर्मणो' इति
 धिञ्बन्धिने बाधक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—पुरस्तादिति । 'शल इगुपधादनिटा
 कसः' 'श्लिप' 'पुषादिपुषात्पुषात्परस्मैपदेषु' चिञ् भावकर्मणो' इति सूत्रक्रम
 इति भावः । आलिङ्गने । 'श्लिप' इति पूर्वसूत्रे यद्गुणैस्तत्सर्वमिदमनुवर्तते, श्लिप
 इति च । तथाच आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिपेः परस्य ष्टे कस स्यादिति लभ्यते ।
 'श्लिप' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । उदाह—श्लिपश्चनेऽलिङ्गने एव कसो
 नान्यत्रेति । नन्वय नियम 'अनन्तरस्य' इति श्यायात् 'श्लिप' इति सूत्रप्राप्तस्यैव
 स्यात्, अन्तु 'शल इगुपधात्' इत्यस्यापीत्यत आह—शल इगुपधादित्यस्याप्यय नियम
 इति । कुत इत्यत आह—योगविभागसामर्थ्यादिति । यदि 'श्लिप' इति प्राप्त एव कस
 आलिङ्गन एव इति नियमेत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिप आलिङ्गने'
 इत्येकसूत्रस्ये सत्यपि अनालिङ्गने कसो नेत्येवार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'शल इगुप-
 धात्' इति कसोऽपि श्लिपेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विश्रायत
 इत्यर्थः । अदिलक्ष्य कस्यां देवदत्त इति । आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र पुषायङ् बाधित्वा
 अनेन कसः । समाश्लिपञ्जतु काष्ठमिति । अन्तु काष्ठः । सा च काष्ठश्चनेऽप्येव इति
 स्थितिः । अन्तु च काष्ठश्चेति समाहारश्च । 'अश्लिपञ्जतु काष्ठ च' इत्येव मा-
 ष्यम् । अत्र श्लिपेरालिङ्गनार्थकत्वाभावात् कसः, किन्तु पुषायङ्चेति भावः । नन्वजा-
 दित्वाऽभावेन आदागमस्थाऽसम्भवात् समाश्लिपद्विधयुक्तमित्यत आह—माळिति ।
 समाश्लिपत् इत्यत्र श्लिप प्राळ आळ उपसर्ग एव, न त्वादागम इति अमितश्रमि-
 त्यर्थः । नन्वालिङ्गन समाश्लेष्य तथाच 'समाश्लिपञ्जतु काष्ठम्' इत्यत्रापि श्लिपेरा-
 लिङ्गनार्थकत्वात् कसो तुषार इत्यत आह—प्रयासत्ताविहिति । इह 'समाश्लिपञ्जतु

लिङ्गने सिनेव, न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिभताम् । अश्लिभत ।
अश्लिभः । अश्लिभद्भवम् । ११८७ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभय-

काष्ठम् इत्यत्र श्लिपि प्रायाससौ सयोगे वर्तते, न तु बाह्यादिना सवलनात्मकसम्बन्धविशेषरूपे आलिङ्गने इत्यर्थं । नन्वालिङ्गने एव श्लिपश्चले इति, न त्वनालिङ्गने इति नियमात् अनालिङ्गने 'शब्द इगुपधात्' इत्यपि कसो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । 'ममाश्लिपजतुकाणामित्यप्रानालिङ्गने 'शब्द इगुपधात्' इति कसं आधिरवा परत्वात् पुषाघट एव प्रापया कसस्याऽप्रसक्तैरित्यत आह-कमणीति । अनालिङ्गनवृत्ते श्लिपधातो कर्मणि लुङि च्छस्मिजेव भवति, न तु पुषाघट्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात्, कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणो' इत्यात्मनेपदनियमात् । तस्य च 'शब्द इगुपधात्' इति प्राप्तः कस एतेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थं । यदुक्त 'आलिङ्गने श्लिपरश्चलेः इति पुषाघट् एवापवाद, न तु चिण्' इति, तस्य प्रयोजनमाह— एकवचने चिणिति । तदेषोद्गाहस्य दर्शयति—अश्लेषीति । आलिङ्गिता कस्या देवश्चेत्यर्थं । श्लिपेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणो' इति च्छस्मिणि वृत्ते 'घिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र 'श्लिप' इति कसस्य पुषाघटमात्रापवादत्वाच्चिणपवादात्त्वाऽभावाच्चिण् निर्वाच इति भावः । 'समारश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात् च्छस्मिणो निर्वाचत्वादश्लेषीति निर्वाचमेव । एव च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिप कर्मणि लुङि एकवचने तशब्दे परे च्छस्मिणेवेति स्यतम् । अथाऽनालिङ्गने श्लिप कर्मणि लुङि 'शब्द' इति कसोऽपि नेति यदुक्तं तदुद्गाहस्य दर्शयति—अश्लिभतामिति । अनालिङ्गने श्लिपः कर्मणि लुङि आतामि च्छेः कसाऽभावात् सिचि 'पठो' इति परस्य कवे सस्य परस्य रूपमिति भावः । नन्वश्लिभतामिष्यत्र सत्यपि कसे 'कसस्याचि' इत्यकारलोपे इह सिद्धमित्यस्वरसारकर्मणि लुङि क्षादावुद्गाहस्य—अश्लिभतेत्यादि । अश्लिपस् श इति स्थिते श्लोऽन्तादेश बाधित्वा 'आत्मनेपदेऽनन्त' इत्यदादेशो परस्य कवे सिचः सस्य परवे अश्लिपतेतीत्यते । च्छेः कसे तु सति अश्लिपस् श इति स्थिते 'कसस्याचि' इत्यकारलोपाऽप्रसक्तेरत परत्वात् 'आत्मनेपदेऽनन्त' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः । अश्लिभता इति श्लिपे कर्मणि लुङस्थासि च्छे सिचि 'श्लो श्लि' इति सिचो लोप ष्टुरवे 'अश्लिपता' इति रूपमिष्यते । कसे तु 'श्लो श्लि' इत्यसम्भवात् श्लिपया इति स्यादिति भावः । अश्लिभत्वमिति । श्लिप कर्मणि लुङो ष्मि सिचि 'श्लो श्लि' इति सस्य लोप परस्य जरत्वेन इकारे ष्टुरवेन घस्य ङः । कसे तु सति अश्लिभश्चम् इति स्यादिति भावः । शक विभाषित इति । मर्षणे अथ शकघातुविक्रित इत्यर्थं । एकवचने प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव न तु विभाषिताठविषयक, व्याख्यानात् । सदाह—उभयवदीति । मर्षणमिह सामर्थ्यम् ।

‘अनिदिताम्-’ (५ ४१५) इति नलोपः । अरघत् । ११९४ यय अदर्शने ।
 नश्यति । ननाथ । नेयत्तुः । नेथिय । २५१७ मस्त्रिनशीर्भलि ५१।६०॥ तुम्
 स्यात् । ननंष्ट । नेथिव-नेश्म । नेथिम-नेश्म । नथिता-नेष्टा । नथिष्यति-न-
 क्श्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । २५१८ नशेः घान्तस्य
 ८।४।३६॥ णत्व न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनक्ष्य-
 ति-नथिष्यति । ११९५ त्व प्रीयने । प्रीयान् वृत्तिस्तर्पणं च । ‘नाग्निस्तृप्यन्ति
 काष्ठानाम्’ । ‘पितृनताप्सोत्’ इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । तत्तर्पिय-तत्तर्प्य-
 तत्रप्य । तर्पिता-तर्प्ता-प्रसा । ‘स्पृशमृशकृप-’ इति तिच्चा । अतर्पीत्-अता-
 प्सोत्-अत्राप्लोत्-अतृपत् । ११९६ इप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । इप्यती-
 त्यादि । ‘रधादिस्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता’ । ११९७ द्रुह जिघासामाम् । ‘वा
 द्रुहमुह’-(५ ३९७) इति वा घः । पत्ते ढः । द्रुद्रोहिय-द्रुद्रोघ-द्रुद्रोद । द्रोहिता-
 द्रोघ्रा-द्रोढा । द्रोहिष्यति-द्रोक्ष्यति । दत्वपरयोस्तृह्य रूपम् । अद्रुहत् । ११९८
 मुह वैचिरये । वैचित्यमविवेकः । मुष्यति । मुमोहिय-मुमोघ-मुमोढ । मोहिता-

वस्तुमुच्येति भावः । ननंष्टेति । म्भादिप्रावम् । ष्टुरश्मम् । प्रणश्यतीति । ‘उपस-
 गोदसमासे’ इति णत्वम् । नशेः घा-तस्य । ‘रधाभ्याम्’ इत्यतो ण इति ‘न माभूय’
 इत्यतः नेति घानुबर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति-णत्व न स्यादिति । पान्तस्वेति किञ्च
 प्रणश्यति । भूतपूर्वेति । पूर्व पकारस्य सत इदानीमादेशवशेन पान्तस्वाभावेऽपि ण-
 त्वनिषेधमाप्यर्थमन्तग्रहणमिष्यर्थः । प्रनक्ष्यतीति । अत्र पस्य क्तवे कृतेऽपि भूतपूर्-
 चंगत्या पान्तस्वाच्च णत्वमिति भावः । त्व प्रीयने । वृत्तिस्तर्पणं वेति । आघे अकर्मकः ।
 द्वितीये सकर्मकः । रधादिस्वाद्देदिति मत्वा आह-तत्तर्पिय तत्तर्प्येति । तत्रप्येति च ।
 ‘अनुदात्तस्य षट्पद्यस्य’ इत्यमिति भावः । सत्पिव-सत्पिव । तिञ्जेति । पथे पुषा-
 दिति भावः । रधादिस्वादिङ्त्विक्रमः । तत्र सिचि इट्पथे आह-अतर्पीदिति । इट-
 मावपथे आह-अताप्सोदिति । इलन्तकण्ठा वृद्धिरिति भावः । ‘अनुदात्तस्य वा
 इत्यम्पथे आह-अत्राप्लोदिति । पुषाच्छपथे आह-अतृपदिति । तिच्चाङ्ग गुण इति
 भावः । इप हर्षे इति । तृपभातृवत् । ननु रधादिस्वादेव वेदकत्वाद्निट्कारिकासु तृप्य-
 तिहृप्ययोः पाठा व्यर्थं इत्यत आह-रधादिस्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता इति ।
 द्रुह जिघासामाम् । अनुदात्तावाभावेऽपि रधादिस्वाद्देट् । तत्र इहभावे आह-वा
 द्रुहमुह इति । प्रोक्ष्यतीति । ‘वा द्रुह’ इति घत्वपथे दकारस्य मयि घस्य चत्वे सृह्य
 चत्वे रूपम् । दत्वपरयोस्तृह्य रूपम् । तदाह-दत्वपरयोस्तृह्य
 रूपमिति । अद्रुहदिति । पुषादिस्वाद्दिति भावः । मुहधातुमुदात्तावाऽभावेऽपि रधा-
 दिप्रात् वेट् । मुमोहियेति । इट्पथे रूपम् । अनिट्पथे तु ‘वा द्रुहमुह’ इति घत्वं मत्वा

मोग्धा-मोदा । मोद्दिष्यति मोक्षति । अमुहत् । ११६६ षुह उद्विरयो । स्नुषति ।
 सुष्णोह । सुष्णोद्दिष-सुष्णोग्ध-सुष्णोड । सुष्णुद्दिष-सुष्णुह । स्नोहिता-स्नोग्धा-
 स्नोडा । स्नोद्दिष्यति-स्नोद्दिष्यति । अस्नुहत् । १२०० षिह प्रीती । स्निह्यति । सि-
 ष्योह । श्वत् । रघादय समासाः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः । १२०१
 शमु उपशमे । २५१६ शमामष्टाना दीर्घः श्यनि ७।३।७४॥ शमादीनामि-
 त्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमत् । शेमिय । शयिता । अशमत् । १२०२ तमु का-
 ष्छायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । १२०३ दमु उपशमे । उपशम इति ष्य-
 न्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न नु शमिवदकर्मक । अदमत् । १२०४ भमु तपति
 स्त्रेदे च । धाम्यति । अभमत् । १२०५ अमु अनवस्थाने । 'वा भ्राश-' (५२१२१)
 इति श्यन्वा । तत्र कृते 'शमामष्टानाम्-' (५२५१९) इति दीर्घ । आभ्यति ।
 लुरुषत्-अभ्रमत् । शेषं स्वादिवत् । १२०६ ङमु सहने । ह्याम्यति । चक्षमिय-
 चक्षम्य । चक्षमिव-चक्षम्व । चक्षमिम-चक्षमम । क्षमिता-क्षन्ता । अयमपित् ।
 स्वादिस्तु पित् । 'अपित क्षाम्यतेः क्षान्तिः समूप समते समा' । १२०७ ङमु

आह-सुमोक्षेति । ऋवपक्षे आह-सुमोक्षेति । मोक्षतीति । धरवटावयोस्तुस्य रूपम् ।
 षुह षिडेति । शोपदेशौ । तदाह-सुष्णोह । सिष्णोदेति । यद्वादावनिष्पक्षे 'वा मुह' इति धस्वविकल्प । पक्षे ह । इति रघादय । घा गणान्तादिति । दिवादिगणसमासिप-
 र्यन्ताः पुषादय इत्यर्थः । सिद्धान्त इति । माधवादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भाव ।
 उपशमे इति । उपशमो नाशः इन्द्रियनिग्रहश्च । शमामष्टानाम् । स्पष्टम् । षड्वचनान्
 शमादिग्रहणम् । तदाह-शमादीनामिति । 'शमस्तमुर्ध्मुरथ अमुर्ध्मुरपि चमु । ङमु
 मंद्दी चेत्येतेऽष्टौ शमादय इति स्थिति ।' ङमु उपशमे इति । ननु ङामु ङमु उपशमे
 इत्येव पठित्तु सुष्ठमित्यत्र आह-उपशम इति ष्य-तस्येति । नामघातोर्हेतुमण्य-तादु-
 धनि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति घृष्ट्यभाव इत्यर्थ । ततः किमप्यत्र आह-नेतेति ।
 ततश्च द्वाभ्यतीत्यस्य शमयतीत्यर्थः । शेषं स्वादिवर्णित । आघघातुकेषु शप्पक्षे च
 स्वादिवदित्यर्थः । चम् सहने । ऊद्दिवात् यलि वमादी च इहविकल्पः । तदाह-
 चक्षमियेत्यादि । वित्वाऽपिक्वयोः फलभेद रङ्गोकार्थेन संगृहाति-घषित इति ।
 अपितः क्षाम्यते श्यन्विकल्पपठित्तस्य समघातो ष्चिनि क्षान्तिः इति रूपम् । अ-
 विक्वात् 'विद्दिवादिभ्यः' इत्यण् न । अमुपरतु भौवादिकात् पित् भात्मनेपदे शपि
 अमते इति रूपम् । सिन् वामिस्वा वित्वाद्दि चमति रूप चेत्यर्थः । ङमु लानौ ।
 ङन्दस्य शमादिगणान्तात् वहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु । नच शमामष्टानाम् इति
 दीर्घार्थं शमादिगणे ङन्दस्य पाठ इति वाच्यम्, 'हिङ्गुङ्गुधमां शिति' इत्यथ शपि परे
 इव श्यनि परेऽपि दीर्घसिद्धेः । नच 'हिङ्गुङ्गुधमां शिति' इत्यनेव ङमुग्रहणं स्वल्प-

ज्ञानौ । क्लाम्यति क्लामनि । शपीव इत्यपरि 'द्विबुधत्तम्' (सू २३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो विनुण्यं । अत्र । अत्रत्तम् । १२०८ मदी हर्षे । मादति । अत्रदत् । शमादयोऽष्टौ गता ।

१२०९ अमु चेष्ये । अस्यति । आस । अस्तिता । २५२० अस्यतेस्थुक् ७।४।१७। अत्रि परे । आस्यत् । अस्य पुषादिवादि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति—' (सू २४३८) इति वचनं तदर्थम् । तच्च तु 'उपसर्गादित्यत्युहो' (वा ६२०) इति वचनम् । पर्यास्यत् । १२१० यमु प्रयत्ने । २५२१ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१। २५२२ स्यस्यश्च ३।१।७२॥ इत्यन्वा स्यात् । यस्यति-यवति । स्य-स्यति-स्यस्यति । अनुपसर्गात् चिम् । प्रयस्यति । १२११ जमु मोक्षये । जस्यति । १२१२ तमु उपक्षये । १२१३ दमु च । तस्यति । अत्रसत् । दस्यति । अदसत् । १२१४ वमु स्तम्भे । वस्यति । ववाष । ववसत् । 'न शसदद-' (सू २२६३) इति निषेध । वशादिरयमिति मते तु, वेसत् । वेसुः । १२१५ व्युष विभागे । व्युष दाहे पठित , अर्धमेदेन स्वर्धं पुन पठयते । अ०वुषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्वा-

तामिति पाठ्यम् , शपि दीर्घार्थं तस्यापर्यक्तत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—शपीव इत्यपीत्यादि विनुण्य इत्यन्तम् । 'शमित्यष्टम्यो विनुण्य' इति विधानादिति भाव । शमादय इति । 'समु उपसर्गमे' इत्यारम्भ 'मदी हर्षे' इत्यन्ता अष्टौ शमादयो घृता इत्यर्थं । अमु चेष्ये । अस्यतेस्थुक् । श्रेयं पूरयति—अत्रि परे इति । 'अदशोऽत्रि' इत्यतस्तदनुचोरेरिति भाव । शुकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थं कित्वादसंघातोऽन्वावयव । अनु पुषादिशब्देवाऽस्यतेरच्छेरिति सिद्धे 'अस्यतिवक्तिव्यातिम्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिप्रत्यय स्वर्धमित्याशङ्क्य निराकरोति—अस्य पुषादिरिति । तदर्थमिति । 'पर्यास्यत् वेगमत्र आरमनेपदे अर्थमस्यतिवक्तीत्यत्र अस्यतिप्रत्ययमित्यर्थं , पुषाद्यत् परस्मैपदान्प्रविषयतया आरमनेपदे अप्रसज्जेरिति भाव । नन्वस्यते केवलपरस्मैपदिशब्दात्प्रमनेपद दुर्लभमित्यत आह—तच्च तु उपसर्गादि तदर्थम् । इति । 'पदस्यवस्थाया' मिति गणः । यमु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् । सपमश्च । सूत्रह्यमिदम् । इत्यन् वा श्वादिनि । शेषपूरणमिदम् । 'दिवादिम्य इयन्' इत्यत 'वा आशा' इत्यत्र तदनुचोरेरिति भावः । अनुपसर्गाद्यत् इत्यन् वा इत्यादिति प्रथमसंज्ञार्थः । सोऽनुपसर्गात् नित्य एव इत्यन्, अनुपसर्गादिति एतुंशासात् । सगृत्वात् यसेर्नित्यमेव इत्यतः प्राप्ते द्वितीय सूत्रम् । व्युष विभागे । अयमिति । द्विवादिगण एव पुषादिम्य प्रागर्थं धातु पठित इत्यर्थं । सोऽनुपसर्गात् आह—अर्धमेदेन स्वर्धं पठयते इति । विभागात्पदे अर्धविभागे एव पुषाद्यर्थमिदं पुन पाठ इत्यर्थं । अमुषविति । 'व्युष दाहे' इति पूर्व पठिताय तु सिद्धेव । अथ्योपीषु । ओष्ठ्यादिरिति । दशयोष्ठ्यादिर्दन्वोऽन्वाऽप्य

स्त्रोऽयम्-व्युस इति केचित् । अयकारः वुस इत्यन्ये । १२१६ प्लुप दाहे । अ-
 प्लुपत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तदम्बादिपाठेन गतार्थमिति सुषन्म् ।
 १२१७ वित प्रेरणे । विस्यति । अविषत् । १२१८ कुसं चरलेषणे । अकुसत् ।
 १२१९ वुस वरसर्थे । १२२० मुस खरवने । १२२१ मधी परिणामे । परिणामो
 विकारः । समी इत्येके । १२२२ लुठ विलोढने । १२२३ उच समवाये । उच्यति ।
 उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् । १२२४ मृशु १२२५ अंशु अयापतने । वम-
 र्श । अमृशत् । 'अनिदिताम्-' (सू ४१५) इति नलोपः । अमृशति । अमृशत् ।
 १२२६ कृश वरणे । कृशति । अकृशत् । १२२७ कृश तनूकरणे । कृशति ।
 १२२८ मि तृषा विपाधायामम् । १२२९ हृष तुष्टौ । हृषन्नौ भौवादिषाद्विशेषः ।
 १२३० रूप १२३१ रिष हिंसायाम् । 'तीषसह-' (सू २३४०) इति वैट् । रो-
 पिता-रोषा । रेपिता-रेशा । १२३२ द्विष क्षेपे । १२३३ कुष क्रोधे । १२३४ गुष
 व्याकुलत्वे । १२३५ युष १२३६ दप १२३७ लुप विमोहने । युष्यति । प्यति ।
 लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्योत्तीदादिक-
 स्यैव प्रहृषात् । १२३८ लुभ गार्थ्ये । गार्थ्यभाकाहृसा । 'तीषसह-' (सू २३४०)
 इति वैट् । लोभिता-लोब्धा । लोभियति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । स्वा-
 देरवृत्कृतस्वाश्लोभतीत्यपीत्याहुः । १२३९ लुभ सञ्चलने । लुभ्यति । १२४० यम
 १२४१ तुम हिंसायाम् । लुभिनमित्तुभयो वृतादौ ऋयादौ च पठ्यन्ते । तेषां
 वृतादित्वादङ् सिद्धः । ऋयादित्वात्पक्षे सिद्धमवश्येव । इह पाठस्तु इत्यन्तर्यः ।

मिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः । अयकार इति । दन्तोऽप्यादिर्दन्तोऽन्तो यो घातुरका
 स एवायं यकाररहित इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः । 'अयकार'मिति पाठे क्रियाविशेष-
 णम् । प्लुप दाहे । ननु दिवादिगणे परस्मैपदेषु पुषादिभ्यः प्राक् अत्य पाठः क्वचित्
 दृश्यते । तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति—पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इति । पुषादाद्येव पाठे सति
 अन्वे च ध्रुयेत ननु सिच् । पुषादे. प्रागपि पाठे तु तस्य अन्वभावात् सिच् ध्रुयेत । तद्यां च
 सिच. कदाचित् धवणार्थं पूर्व पाठ इत्यर्थः । आहुरिश्यस्वरासोद्भावनम् । तद्वीजं दर्शो-
 यति—तदम्बादीति । तत् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं म्बादिपाठेनैव सम्प-
 ष्यप्रयोजनकमिति सुष्ठु शक्तुं दाहयमित्यर्थः । एव च म्बादिपाठात् शब्दिककरणः लुठि
 सिचः धवण च सिच्यति । पुषादौ पाठात् शब्दिककरणः अङ् च सिच्यति । अतः दिवा-
 दिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो वर्यं ध्रुवति भावः । एतदेवाभिप्रेय मूलं दिवादिगणे
 पुषादिगतात् प्राक् 'प्लुप दाहे' इति न पठितमिति धोष्यम् । मधी परिणामे इति । ईद्वि-
 त्वं 'रबीदितः' इत्येतदर्थम् । मस्यति । समी इत्येके इति । सम्प्यति । मृशु अंशु मष-
 पतने । द्वितीयाघातोराह-अनिदितामिति । युष रूप लुप विमोहने इति । घातुवृत्त्यादिविरो-

१२४२ क्लिद् आर्द्रोभावे । किञ्चति । चिक्लेदिय-चिक्लेत्य । चिकिन्दिव-चिकि-
 क्लिद् । चिक्लिदिम-चिक्लिद् । क्लेदिता-क्लेत्ता । १२४३ मि मिदा स्नेहने ।
 'मिदेगुणः' (सू २३४६) मेघनि । अमिदत् । घृतादिपाठादेव अमिदत्, अमे-
 दिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । घृतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदेषु
 पाठस्तूचिताः । १२४४ मि द्विवा स्नेहनमोचनयोः । १२४५ ऋषु वृद्धो । आनयो
 आर्षत् । १२४६ एषु अभिकाक्षायाम् । अष्टवत् । वृत् । पुषादयो दिवाद्यञ्च
 वृत्ताः । केचित्त पुषादिमाप्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवाक्यकृतिगणः ।
 तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः । इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१२४७ पुञ् अभिववे । अभिवव. स्नपनं पीडन स्नान सुरासन्धानं च ।
 तत्र स्नाने अकर्मकः । २५२३ स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३॥ सुनोति । सुनुतः ।

पादुशिपाठो लेश्वरप्रमादाद्याताः । इह पाठस्तिवति । धुमिममितुमीनाम् इह दिवागणे
 पाठस्य श्पनेव प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागव एषा प्रयाषा पाठो युक्त इति
 भावः । मि मिदा स्नेहने । अमिददिनि । ननु भ्वाद्यन्तर्गणे घृतादौ 'मि मिदा स्नेहने' इत्या-
 र्मनेपदेषु पठितः । सृष्टि तु 'सृष्टपो लुष्टि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्प उक्तः । घृताद्यद्
 तु परस्मैपद एव न तु लुष्टि । एव च घृतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे लुष्टि अमिददिति,
 लुष्टि तु अकर्मभावे अमिदिष्टेति सिद्धम् । तथा च पुषादावस्य पाठो व्यर्थः । तद्वद्विदि-
 वादौ पाठादेव श्पन्सिद्धेरित्याहुः—घृतादिपाठादेवेत्यादिना, सिद्ध इत्यन्तेन । तामि-
 मो दाष्टौ परिहरति—इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । पुषादावस्य पाठः अमेदी-
 दिति व्याश्रुत्यर्थः इत्यर्थः । पुषादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु सरमाससृष्टि अ-
 क्तसामवाश्मेदीदिति.स्यादिति भावः । न-वेधं सति भ्वाद्यन्तर्गणे घृतादावस्य पाठो
 व्यर्थः । घृतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदेषु पठयताम् । एवं च अमेदिष्टेति सिद्धम् । इह
 पुषादौ पाठात् अमिददिति सिद्धमित्याहुः—घृतादिभ्यो बहिरे-
 वात्मनेपदेषु पाठस्तूचिता इति । सूचित इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् ।
 मि द्विदेत्यादि । वक्तव्यम् । इति श्रौतासुदेवदोषितविदुषा विरविनाया सिद्धान्तकौमुदीभ्या-
 स्यात् बालमनोरमाख्यायां द्यन्विकरणं समाप्तम् ।

अथ अनुविधाना घातयो निरूप्यन्ते । पुञ्घातुः षोपदेशः । अनिट् । इत आर-
 म्य शिखादुभयपदिनः । सुरासन्धानमिति । सुरोत्पादनमित्यर्थः । स्वादिभ्यः श्नुः ।
 कर्मणं सार्वघातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः । षोपदेशः । सुनोतीति । लटस्ति-
 वि श्नुः, 'दाकार इव शिल्पेन सार्वघातुक्त्वात् 'सार्वघातुकमपिद' इति लिट्वाप्त-
 स्मिन् परे घातोर्न गुणः । श्नेशु सिरमाश्राय गुण इति भावः । सुनुत इति । तसो

'दुरनुवो —' (सू २३८७) इति यण् । सु-वन्ति । सुन्वः-सुनुव' ।
 सुन्वहे-सुनुवहे । सुधाव । सुधुवे । सोता । सुतु । सुनवानि । सुनवै । सुनु-
 यात् । सुयात् । 'सुनुधुष्म्य —' (सू २३८५) इतीट्-अणवीत् । असोष्ट ।
 अभिसुषोति । अभिसुषोत् । अभिसुधाव । २३२५ सुनोतेः 'स्यसनोः ।
 २।३।१३७॥ स्ये सनि च परे मुनाः यो न स्यात् । विसोष्यति । १२४८ यिञ्

तिश्चात् रनोर्न गुण इति भावः । सुनु मन्त्रि इति रिघते 'अधि श्नुधातुः' इति उव-
 क्कमासङ्क्य आह—सुनुवोति । सुनोषि । सुनुषः । सुनुष । सुनोमि । वसि मसि च
 'लोपश्चात्स्यान्पतरस्यां षोः' इत्युकारलोपविकल्प मत्वा आह—सुन्ने सुनुव इति ।
 सु-म । सुनुमः । इत्यपि ज्ञेयम् । अथ लटस्तद्धि सुनुत । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुपे ।
 सुन्वाधे । सुनुष्वे । सुन्वै । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सु-वदे सुनुवदे इति । 'लोपश्चा-
 दय' इत्युकारलोपविकल्प इति भावः । सुन्महे । सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम् । सुधावेति ।
 सुधुवत् । सुधुवः । सुधुविष-सुधुवध । सुधुवधु । सुधुव । सुधाव-सुधुव । सुधुविष ।
 सुधुविम । अथ लिटस्तद्धवाह—सुधुवे इति । सुधुवात । सुधुविरे । सुधुविषे । सुधुवाधे ।
 सुधुविष्वे । सुधुव । सुधुविष्वहे । सुधुविमहे । सोतेति । अनिट्स्वसूचनमिदम् । सोप्यति ।
 सोप्यते । सुनोत-सुनुतात् । सुनुताम् । सुन्वन्तु । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुनु इति ।
 'उतश्च प्रथयात्' इति द्वेलुक् । सुनुतात् । सुनुतम् । सुनुत । सुनवानीति । 'दुरनुवोः'
 इति यण् वाधित्वा परत्वादगुणः, आः पिरवेन अट्टिवादिदिति भावः । सुनवाव ।
 सुनवाम् । लोटस्तद्धि सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वताम् । सुनुष्य । सुन्वायाम् ।
 सुनुष्वम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुन्वे इति । दुरनुवोः' इति यण् वाधित्वा पर-
 स्वात् गुणः, आट् पिरवेन टिश्चात्समावादिदिति भावः । सुनवावहे । सुनवामहे । असु-
 नोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुनवन् । असुनुव-असुन्व । असुनुत ।
 असुन्वाताम् । असुन्वत । इत्याप्तुश्चम् । विधिलिङ्याह—सुनुयादिति । पासु । डि
 स्वात् रनोर्न गुण इति भावः । सुयादिति । आसीदिति 'अकृतसार्वधातुष्यो' इति
 दीर्घ इति भावः । सोषीष्ट । लुङि परस्मैपदे सिच इग्नियेधे प्राप्ते आह—सुनुषू-
 ष्य' इति इति । असाविष्टामियादि । लुङस्तद्धवाह—मसोष्टेति । असोपातामित्या-
 दि । असोप्यत् । असोप्यत । 'उपसर्गात् सुनोति' इति शर्वं मत्वा आह—अभिसुषो-
 तीति । पात्परश्वाण्यत्वम् । अभिसुषोतीति । 'प्राक् सित्ताद्दृषवायसि' इति यत्वम् ।
 अभिसुधावेति । 'रूपादिष्वन्वासेन' इति नियमादभ्यासस्य न य । 'आदेशप्रत्यययो'
 इत्युत्तरखण्डस्य च । सुनोति स्वमगो । 'अपदान्तभ्य मूर्धभ्या' इत्यधिह्रस्वम् । 'न
 रपर' इत्यसौ नेत्यनुवर्धते । उदाह—यो न स्यादिति । स्ये उदाहरति—विसोष्यतीति ।
 अत्र 'उपसर्गात् सुनोति' इति प्राप्त यो न भवति । सनि तु अभिसुसुसिःपुदाहरणम् ।
 पुष सनि द्वित्वे 'अभिसुसुस' इति सञ्ज्ञत्वात् क्विपि असो लोपे 'अभिसुसुसु' इत्य
 क्मात् साहचर्यादिकोपे सत्य क्त्वे 'वोरपधाया' इति दीर्घे रेकस्य विसर्गः । 'सुसु-

बन्धने । विनोति । विस्विनोति । विषाय । विष्ये । सेता । १२४९ विञ् नि-
 शाने । तालव्यादिः । शेता । १२५० हु मिञ् प्रक्षेपये । 'मीनातिमिनोति—'
 (५ २५०८) इत्यात्वम् । ममौ । ममिय-ममाय । मिभ्यै । माता । मीयात् ।
 मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमासत । १२५१ चिञ् चयने । प्रविचि-
 नोति । १२५२ विभाषा चैः ७।३।५३॥ अम्यासात्परस चिञः कुतश्च वा स्या
 त्वनि लिटि च । प्रविचिकाय-चिचकाय । चिकये-चिच्ये । अचैवीत् । अचेष्ट ।
 १२५२ स्तुम् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति—' (५ २३८०)

पति' इति तु नोदाहरणम्, 'श्वीतिग्योरेव पपयभ्यासात्' इति नियमादेव यावा-
 उभावसिद्धेरित्यलम् । पिञ् र-यने इति । योपदेशः अनिट् च । पुत्र इव रूपाणि ।
 विस्विनोतीति । 'सात्पदाद्यो' इति पावनियेषः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति तु न यः सु-
 नोत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । तिषायेति । शलि पृथ्वी आयादेशः । अतुसादौ
 'पुरनेकाच्च' इति यञ् । सिष्यत्पुरित्वादि । लिट्स्तल्लयाह—सिष्ये इति । सिषि पृ इति
 स्थिते 'पुरनेकाच्च' इति यञिति भावः । सिष्यतेः सिषिदरे इत्यादि । असेवीत् ।
 शिञ् निशाने इति । पिञ्चत् । हु मिञ् प्रक्षेपणे इति । मिनोति । उपदेशे एजन्त्वात्सा
 यादात्त्वे अप्राप्ते आह—मीनातिमिनोतीत्यात्वमिति । 'एजिचयने अशिती'ति शेषः ।
 मभारिति । आत्वे कृते शलः औत्त्वमिति भावः । अतुसादावेजिचययाभावात्तात्वम् ।
 'पुरनेकाच्च' इति यञ् । मिभ्यत् । मिभ्युः । मारहाजनियमात्पलि वेदिति मत्वा
 आह—ममिय ममायेति । यलः पितृत्वेन अकृत्वादेजिचयपरम् । इट्पक्षे 'आसो लोपः'
 इति भावः । मिभ्ययुः । मिभ्यः । ममौ । मिभ्यिष्य । मिभ्यिम । लिट्स्तल्लयाह—
 मिये इति । पुनः कृत्वादेजिचयत्वाभावाच्च नात्त्वमिति भावः । मिभ्यते । मि-
 भ्यिरे । मिभ्यिषे । मिभ्याये । मिभ्यिष्ये । मिभ्ये । मिभ्यिष्वदे । मिभ्यिमहे । मातेति ।
 एजिचयत्वात्सिष्यत्वाच्च आत्त्वमिति भावः । मात्स्यति । मात्स्यते । सार्वधा-
 तुकेषु पुञ्चत् । मीयादिति । मारीलिङि परस्मैपदे यासुः । कृत्वादेजिचयत्वा-
 भावादात्त्वामावे 'अकृत्वाद्ये' इति दीर्घे इति भावः । आशीलिङि तल्लि आह—
 मासीष्टेति । एजिचयत्वादात्त्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्वे 'यमाम'
 इति सगिटी मत्वा आह—अमासीदिति । सकि सिच इति सिञ्चलोपः । अमासतेति ।
 एहि तल्लि सिचि आत्वमिति भावः । अमासाताम् । अमासत इत्यादि । चिञ्
 चयने इति । चयनं रथसा । अनिट् । सार्वधातुके पुञ्चत्प्राणि । प्रविचिनोतीति ।
 'नेगद' इति आत्वमिति भावः । विभाषा चै । 'चजोः इविष्णयतो' इत्यतः कुप्रहणम-
 नुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति 'सन्लिटोर्जे' इत्यतः सन्-लिटोरिति
 च । उदाह—अभ्यासादित्वादिना । स्तुञ् आच्छादने इति । अनिट् । लिटि सत्साह ।
 अनुसादौ 'श्रुत्तश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः । एदिविषयेऽपि परवात्स्य प्रवृत्तिः ।

अधीवीत् । अधोष्यत् । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनीति । धूनुते । 'स्वरतिष्ठति—'
(४ २२७६) इति वेद । दुधविव—दुधोय । किति लिटि तु 'अयुक्तः—'
(४ २३८१) इति नियेधं वाचित्वा ऋादिनियमान्तिरयमिट् । दुधुविव । 'स्तुमुधु-
ज्यः—' (४ २३८५) इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट—अधोष्ट ।

अय परस्मैपदिनः । १२५६ टु टु उपतापे । टुनीति । १२५७ हि गतौ
वृद्धौ च । २५३० दिनुमीना ऋ३१५॥ उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य
यः स्वात् । प्रहियोति । २५३१ हेरचङि ७३१५६॥ अभ्यासात्परस्य हिनोते-
हंस्य कृत्व स्थान्त्तु चङि । जिघाय । १२५८ पृ प्रीतौ । पृथोति । पर्ता । १२५९
स्मृ प्रीतिपालनयोः । 'प्रीतिचक्षणयोः' इत्यन्ये । 'चक्षण जीवनम्' इति स्वामी ।
स्मृणोति । परस्य । स्मृ इत्येके । स्मृणोति । पृथोरथादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्या-
हुः । १२६० आप्लु व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः ।
आप्ता । आप्नुहि । ऋदित्वादच् । आपत् । १२६१ शकलु शक्तौ । अशकत् ।
१२६२ राध १२६३ साप ससिद्धौ । राप्नोति । २५३२ राघो हिंसायाम् ऋ
३१२३॥ एत्वाभ्यासलोपी स्तः किति लिटि सेटि घलि च । अपरेषुतुः । वेधुः ।

छोपः । पुष् कम्पन इति । ह्रस्वागोऽयमनिट् । पुज इष रूपाणि । दीर्घान्तोऽप्यय-
मित्यादि । व्यक्तम् ।

अय परस्मैपदिन इति । 'राध साध संसिद्धांशवेतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'टुटु उप-
तापे' इत्यारम्य 'स्मृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता घातत्रो ह्रस्वान्ताः । रि गणविति ।
'प्रहियोतीत्यय भिन्नपदत्वात् शब्देऽप्राप्ते आह—दिनुमीना । दिनु मीना मनमोह-
नदात्पृष्टीद्विचक्षणस्य आर्षो लुक् । 'रपाभ्यां ओ णा' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमा-
सेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गत्वादिति । हेरचङि । 'चजो' इति सू-
त्रात् कुमहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति । 'हो हन्ते' इत्यतः
ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह—अभ्यासात्परस्येति । त्रिधावेति । जिघ्यतुः । जिघ-
पिय-जिघेय । जिघ्यिव । आप्लु व्याप्तौ । अनिट् । आप्नुवन्तीनि । संयोगपूर्वकत्वात्
'हुरनुवो' इति न यय् । आप्नुव इति । संयोगपूर्वकत्वात् 'छोपश्चारय' इति लोकार-
लोपविकल्पाः । आप्नुतेति । संयोगपूर्वकत्वादेव 'अतश्च भक्षयात्' इति हेन लुक् ।
अश्ल शकारित । शक्नोति । शशाक । शकतु । शशक्य-शोकिय । शोक्व । शक्ता ।
शक्यति । अशकति । रुदिररादच् । राध साप ससिद्धौ । अनिटौ । दीर्घाकारवत्त्वात्
'अत एकहल्' इत्यप्रासावाह—राघो हिंसायाम् । 'ध्वसोः' इत्यतः पुदिति अभ्यास-
छोप इति च अनुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः कितोति । 'अत एकह्रस्वात्' इत्यतः
द्वितीति 'घलि च सेटि' इति सुप्रं चानुवर्तते । तदाह—परस्येत्यादिना । अगोपयति ।

रेषिय । रादा । राप्नोति । रादा । असासीव असादाम् ।

अय द्वावनुदातेतो । १२६४ अश व्यातो सराते च । अरनुते । २५३३ अशनेतिश्च ७।४।७२॥ दीर्घादभ्यासावर्णात्सरस्य नुट् स्यात् । आनये ॥ अशिता-
अय । अशिष्यते—अक्षयते । अरनुवीत । अशोष्ट-अशिपीष्ट । आशिष्ट—आष्ट ।
आसाताम् । १२६५ द्विष आसकन्दने । स्तिप्नुते । तिष्ठिवे । स्तेषिता ।

अय आ गणान्तात्सरस्मैपदिनः । १२६६ तिक १२६७ तिग गतो च ।
आदासकन्दने । तिकनोति । तिमोति । १२६८ पष हिंश्याम् । सप्नोति ।
१२६९ जि धृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दषर्ष । अशिता । १२७० दम्मु दम्भने ।
दम्भन दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । 'अन्यप्रत्ययदम्भस्वधीनां लिटः कित्त्व वा'
इति व्याकरणान्तरमिहाप्याभीषत इत्युक्तम् । 'अनिदिताम्—' (व ४१५)
इति नलोपः । तस्याभीषत्वादसिद्धत्वेन एवाम्बासजोपयोप्राप्तौ 'दम्भेभ एत्वा-
भ्यासलोपो वक्तव्यौ' (वा ४१५३) । देमनुः । ददमनुः । इद कित्त्व पिद-
पिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तित्विष्मिष्णु देम, देमिष, देभ इति
रूपान्तरं बोध्यम् । 'अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ, ददम्भिय,
ददम्भेत्येव । दम्भात् । १२७१ श्रुषु इद्घो । त्व प्रीयाने इत्येके । तुष्नादित्वा-
रणत्वे न । तृप्नोति । 'छन्दसि' (गण १६७) । आगणान्तादधिकारोऽयम् ।

उपसर्गवशादिह हिंसायां वृत्तिः । अन्यत्र सरावत् । पक्ष्यपि क्वादिनियमादित्यमिद् ।
'उपदेशोऽस्तवः' इत्यत्र उपसर्कस्यादिह नेगिनयेवः । तदाह—रेषिषेति । रादेति । 'अप-
स्तयोः' इति घः ।

अश भ्यासाविति । उदित्वाद्देष्ट । अरनुते इति । अरनुवाते । अरनुवते । संयोगपूर्व-
कत्वात् 'इरनुवोः' इति न यण् । अरनोतेथ । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येयनुवर्तते,
'तस्मान्नुट्' इति च । तच्छब्देन 'अत आदे' इति कृतबोधः अकारः परामृश्यते ।
सदाह—दीर्घादिति । आनये इति । आनशिये—आनये । आनशिवहे—आनशहे ।
अष्टेति । प्रश्नादिना शस्य पक्षे ष्टुस्वम् । विधिलिङ्ग्याह—अरनुवोतेति । आशीर्लिङि
उदित्वादिद्विकरणं मरवा आह—अशोष्ट-अशिपीष्टेति । सुष्ठि सिच इदृष्ये आह—
आशिष्टेति । अनि ष्च 'सको सक्ति' इति सिचो लोपं मरवा आह—आष्टेति । द्विषयातुः
योपदेशः । सेट् ।

आ गणान्तादिति । स्वादिगणसमाप्तिपूर्वन्तमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । भ्वादाविति
भावः । किरणपक्षे आह—अनिदितामिति नलोप इति । नन्वनिदितामिति नलोपे सति
'अत एकइवमध्यो' इत्येवमिदं 'दम्भेश्' इति अर्षमिष्यत आह—तस्याभीषत्वा-
दिति । नलोपस्येत्यर्थः । दम्भादिति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।

१२७२ अह व्याप्ती । अहोति । १२७३ दध घातने पालने च । दध्नोति । १२७४ चमु मक्षणे । चम्नोति । १२७५ रि १२७६ क्षि १२७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाय १२८० दृ द्विषायाम् । द्विषोति । द्विषोनि । अय भाषायामपीत्येके । 'न तद्यथाः शस्त्रमृता द्विषोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । श्लिषोति । चिरिषोति । जिरिषोति । दाओति । दृणोति । वृत् । इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

१२८१ तुद व्ययने । इत पट् स्वरितेत् । २५३५ तुदादिभ्यश्च शा ३ । १।७७॥ तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिय । तुददे । तोता । अतोस्तीत् । अतुत् । १२८२ गुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । १२८३ दिश अतिवर्जने । अतिवर्जनं दानम् । देशः । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत । १२८४ अस्ज पाके । 'महिज्या—' (सू २४१२) इति सप्रसारणम् । सस्य रबुत्वेन श । शस्य जश्चनेन जः । मृजति—मृजते । २५३५ अस्जो रोपघयो रमन्वतरस्याम् ६।७।४७॥ अस्जो रेकस्योपघायाच्च स्थाने रमागमो वा

स्य दधीति । गणयुप्रमिदम् । सद्गयाघटे—भागलाठादिभिः । रि वि इति । रि चि चिरि जिरि दाश द इति पट् भातवः । आघद्वितीयावेकापरौ । तदाह—रिषोति । विषो षीति । अय भाषायामपीति । विघासुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति—न तद्यथा इति । वृदिति । स्वाद्यो वृत्ता इत्यर्थः । इति दोषासुदेवदीविगतिदुषा विरचितायां सिद्धान्तकोमु दीन्याटयायां बालमनोरमाख्यायां अनुविकरणं समाप्तम् ।

अथ शकिकरयार घातवो निरूप्यन्ते । एत षडिति । 'प्रयी गती' इत्यतः प्राति त्यर्थः । तुदादिभ्यश्च । कर्त्रर्थे साधंघातुके परे तुदादभ्यः श स्वात् स्वार्थे इत्यर्थः । षवपवाक् । तुदतीति । सधूपघगुण बाधित्वा निस्परवात् शो कृते तस्य अपिवात् 'साधंघातुकमपित्' इति कित्वाच्च गुण इति भावः । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् आदि- निषमाह्रुष्टि चक्षपि निषमिदः । तद्वाह—तुतोदियेति । तोतेति । अनिदिति भावः । अतोस्तीदिति । दृढन्तलक्षजा वृद्धिः । गुदघातुर्घोपदेशः । अनिट् । दशघातुर्घनिट् । देष्टेति । अश्चेति धावे तुल्यम् । स्य तु 'पठो' इति यस्य कत्व च—देदयति । दिषो- ष्टेति । 'लिङसिचौ' इति कित्वाच्च गुणः । 'शल इगुभघात्' इति षस भावा आह— अदिक्षत् । अदिक्षतेति । अस्ज पाके । अनिट् । अ ज् अ ति इति स्थिते आह—परिच्ये ति । लिङ्वादिफस्य सम्प्रसारणमृकारः पूषरूपे वेति भावः । मृसृज् अ ति इति स्थिते आह—सस्येत्यादि । यालि अस् अ इति स्थिते—अस्जो रोपघयो । 'अस्ज' इत्यवयव षष्ठी । 'रोपघयो'रिति स्थानषष्ठी । रश्च उपधा च तयो रिति विग्रहः । रेसादकार उपधा-

स्यादाधंघातुके । मिरवादनयादच्चः परः । स्थानपद्यीनिर्देशाद्गोपूषयोनिवृत्तिः ।
 बभर्जे । बभर्जतुः । बभर्जिथ-बभर्ज । बभर्जे । रभभावे-बभर्ज । बभर्जतुः ।
 बभर्जिथ । 'स्को-' (सू ३८०) इति सलोपः । 'मभ्-' (सू २९४) इति
 यः । बभर्ज । बभर्ज । भ्रथा-भर्था । भ्रद्यति-भर्द्यति । 'किलिति रमागम वा-
 बिरथा संप्रसारण पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४०७८) मृञ्ज्यात् । मृञ्ज्यास्ताम् ।
 भर्थात् । भर्थात् । अभावीत्-अभ्रावीत् । अभर्था-अभ्रथ । १२८५ द्विप मरेणे ।

हणार्थं । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति ज्ञाप्यते । 'भर्जंघातुके' इत्यधिकृतम् । सदा-
 ह-भ्रथो रेफस्यैत्यादिना । रमि भकार इत् अकार उच्चारणार्थं । तदाह-मिरवाद-
 नयादच्च पर इति । तथा च रेफाऽकारादुपरि सकारात् प्राक् रेफ आगम इति फलितं
 तम् । भ्रत् सूञ् भ इति स्थितम् । अनु रम आगमत्वे 'रोपधयो' इति कथं स्यात्-
 बाधीनिवृत्त इत्येत आह-स्थानेति । स्थानं प्रसङ्ग । रेफस्य उपधायाश्च उच्चारणमसङ्गे
 इति अकारादुपरि रेफः प्रयोज्यः । भकारादुपरि रेफ अकारात्प्राक्सकारम् न प्रयो-
 ज्याविति लक्ष्यम् । तथाच तयोर्निवृत्तिः फलितेति भावः । एवञ्च भर्जं भ इति स्थिते-
 द्विवादी रूपमाह-भभर्जेति । अनुसादावपि संयोगात्परत्वात्किञ्चिन्मावात् 'पहि-
 तथा' इति सम्प्रसारणं न भवति । भारद्वाजनिघमात्पल्लि वेदिति मत्वा आह-रम
 भिथ भभर्जेति । इहभावपक्षे बभर्जं य इति स्थिते 'यञ्' इति ज्ञाप्यते । एत्वेन यस्य
 ट इति भावः । बभर्जिथ । लिटस्तत्त्वाद्-भभर्जे इति । भभर्जाते इत्यादि सुगमम् ।
 रमभावे आह-भभर्जेति । पल्लि भ्रसञ् भ इति स्थिते द्विवादे हलादिशेषे अभ्यास-
 क्षरत्वे बभ्रसञ् भ इति स्थिते सस्य रशुर्वेन शकारे शस्य जश्वेन जकार इति भावः ।
 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणस्य न प्रसक्तिः, अभ्यासे हलादिशेषेय रेफाऽभा-
 वात् । बभ्रभ्रत् इति । संयोगात्परत्वात्किञ्चिन्मावात् 'पहिउवा' इति न सम्प्रसारणमिति
 भावः । बभ्रभ्रत्वेति । भारद्वाजनिघमादि पक्षे रमभावपक्षे कथम् । सञ् इहभावपक्षे
 बभ्रसञ् य इति स्थिते आह-रभेरिति । भ्रत्वेति व इति । 'जस्येति शेषः । रमभावपक्षे
 लिटस्तत्त्वाद्-भभर्जेति । बभ्रभ्रत्वाते । बभ्रभ्रत्वे । इत्यादि सुगमम् । भ्रथेति । रम-
 भावपक्षे रूपम् । भ्रथेति । रमागमे भर्जं ता इति स्थिते जस्य 'यञ्' इति यः, एत्वेन
 तकारस्यट इति भावः । एवम्-भ्रद्यति भर्द्यतीति । 'यञो.' इति कस्ये सस्य यत्वमिति
 विशेषः । मृञ्जतु । भ्रञ्जत् । भ्रञ्जेत् । अनु भाषीर्लिङ्गि भ्रसञ् यात् इति स्थिते
 वासुटः किरवात् 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सकारस्य रशुर्वेन शकारे शस्य
 जश्वेन जकारे मृञ्ज्यात् इति कथं वदयति । तदयुक्तम्-सम्प्रसारणं बाधित्वा दर-
 त्वात् रमागमे कृते भर्थात् इति प्रसङ्गादित्येत आह-किञ्चि रमागममिति । भाषी-
 लिटस्तत्त्वि सीपुटि रमागमपक्षे आह-भर्थातेति । रमभावे तु अकिरवात्सम्प्रसारणा-
 भावादाह-भ्रथेति । लुलि परमैपदे रमागमविकल्पं मत्वा आह-भभाषीत् भ्रभा-

द्विपति । द्विपते । श्रेता । अद्वैपीत् । अक्षित । १२८६ कृष विनेखने । कृषति ।
 कृषते । कृषा-कृषा । कृष्यात् । कृषीष्ट । 'सृशमृशकृष' (वा १८२३) इति
 सिञ्चा । पत्ने कषः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत्-अक्राक्षीत्-अकृषत् । तच्छि 'सि-
 ण्विचौ' (२३००) इति कित्वादनन् । अकृष । अकृषाताम् । अकृषत ।
 अकृषत । अकृषाताम् । अकृषन्त । १२८७ श्रुषी गती । परस्मैपदे । कृषति ।
 आनयं । १२८८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । आरमनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । १२८९
 ओ विजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुख्यैः । उद्विजते । २५३६ विज इत् १।२।
 २॥ विजेः पर इवादिः प्रत्ययो विद्धत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । १२९० ओ
 लजी १२९१ ओ लरजी प्रीडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

अय परस्मैपदिनः । १२९२ ओ नश्चू ह्येदने । 'प्रहिष्या' (सु २४१२)

धीदिति । आरमनेपदे सिचि समागमविकल्प मत्वा आह—अभष्टे-अभष्टेति । 'शलो
 श्लि' इति सिञ्चोपः । चिप प्रेरणे इति । अनिट् । अजरात्कारकत्वाभावात् का-
 दिनियमास्थलि नायमिट् । चिधेपिय । एवं कृष्यादुररि । चकृषिय । लुटि तासि
 'अनुदात्तरूप चतुर्वचस्य' इत्यमागमविकल्पः । समागमाभावे गुणे रपरवम् । तदा-
 ह—कृषा कर्तेति । आशीर्लिङ्ग परस्मैपदे आह—कृष्यादिति । कित्वात् शलादिरवामा-
 वाच्च समागमो गुणश्च नेति भावः । आशीर्लिङ्गत्वाद्वाह—कृषोष्टेति । 'लिङ्गसिचौ'
 इति कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः । लुटि परस्मैपदे आह—सृशमृशेति सिञ्जे-
 ति । पथे शत । सिञ्जभावपथे 'शब्दः' इति कस इत्यर्थः । सिचि भावेति । सिचपथे 'अनु-
 दात्तरूप च' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थः । कसे तु कित्वादमागमो नेति भावः । अक्राक्ष-
 दिति । सिचि समागमे रूपम् । अक्राक्षीदिति । सिचि अमभावपथे हलन्तलक्षणा वृद्धि-
 रिति भावः । कसादेशपथे आह—अकृषदिति । कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः ।
 तर्हीति । तच्छि सिचपथे अकृष् सू त इति स्थिते 'लिङ्गसिचौ' इति कित्वादम् नेत्यर्थः ।
 गुणोर्ध्व नेति ज्ञेयम् । अकृष्टेति । 'शलो श्लि' इति सिञ्चोप इति भावः । अकृष-
 तेति । सिच पथे अनतः परत्वाददादेश इति भावः । कसादेशपथे आह—अकृषतेति ।
 कित्वादम् नेति भावः । अकृषन्तेति । कसादेशपथे अ कृष श इति स्थिते अल्प
 रकत्वाभावात् 'कसस्याधि' इत्यकारलोपामावादतः परत्वाददादेशाभावे अन्तादेश
 इति भावः । कषी गणविति । सेट् । आनावथ । आतपिव । अयिता । आशीत् । ओ
 विजो भवेति । सेट् । उद्विजितेत्यादौ लघूपचगुणे प्राप्ते—विज इ । 'गाङ्गुटादिभ्यः'
 इत्यतः लिङ्गानुवर्तते । तदाह—विजेः पर रत्यादि । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । उद्विजिष्ट ।
 अश्रुत्वात्स्वरिवादेत् । अश्रुतेति । अति मरश्च अति इति स्थिते अस्याऽपित्त्वेन
 विज्ञात् 'प्रहिष्या' इति हेरश्च सम्प्रसारणप्रकारः, पूर्वरूपं चेति भावः । तदाह—

वृत्ति । वृत्तम् । वृत्तश्चतुः । वृत्तश्चिप-वृत्त । 'ल्लिङ्गम्यासस्य—' (२४०८) इति सम्प्रसारणम् रेफस्य श्रुकारः । 'उरत्' (सू २१४४) तस्य च 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे—' (सू ३६३) इति वस्योत्वे न । मञ्जिता-प्रश्न । मञ्जिभ्यति-मञ्जति । वृत्तन्वात् । मञ्जन्वात्-अमाञ्जीत् । १२९३ व्यव व्याजोकरणे । विचति । विष्ठाच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिभ्यति । विन्वात् । अम्बानीत्-मम्बनीत् । 'व्यवेः कुटादिरवमनवि'

वृक्षतीति । वृक्षतः वृक्षन्तीत्यादि । वमश्चेति । यलि रूपमिदम् । यलि च प्रक्रिया अनुपक्षं वक्ष्यते । अतस्तादीसंबोगात्परत्वेन कित्वाऽम्भावात् 'प्रहिज्या' इति न सम्प्रसारणम् । सदाह—वमश्चेति । ऊदित्वात्पक्षाद्दे वेत् । सदाह—वमश्चिप वमश्चेति । धातुपाठे 'मरच्, ह्यप्र मन्च् इति स्थिते सस्य श्चुरेन शकारनिर्देशः । तथाच वमश्च्य इति स्थिते श्चुरन्वाऽसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारलोपे, तस्य 'मञ्ज' इति षत्वे, प्लुत्वेन यस्य षत्वे, मञ्जतेति रूपम् । वमश्चिप । ननु यलि यलि च अकिति द्वित्वे कृते 'ल्लिङ्गम्यासस्य' ह्यम्बानीत्पक्षयोर्वेकारेकबोद्धोरपि सम्प्रसारणं स्यात् । न च 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः साङ्गः, पूर्वं वकारस्य सम्प्रसारणसम्प्रसारित्यत आह—ल्लिङ्गम्यामेति । 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव ज्ञारकात् प्रथमं रेफस्य श्रुकारः सम्प्रसारणमित्यर्थः । तस्य सम्प्रसारणसम्प्रसारणस्य श्रुकारस्य अकारविधिं मञ्जति—उरदिति । ननु श्रुकारस्य अकारे कृते पकारस्य सम्प्रसारणं स्यात् । सम्प्रसारणपरकस्य विरोधेन 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधाऽप्रवृत्तेरित्यत्र आह—उस्य चेति । अकारस्येत्यर्थः । न च उरदावस्य परनिमित्तकवाच्यत्वात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार' इत्यभ्युपगम्य अङ्गादिप्रत्ययनिमित्तकवाच्युपगमात् । 'अच्ये-ल्लिङ्गस्य सहृदेव प्रवृत्तिः' इति न्यायस्तु 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तत इति ज्ञायते । अत एव सुदुप्यास्य इत्यादी चकारस्य द्वित्वे कृते पूर्ववकारस्य जरत्वेन दकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीर्लिङ्गपरह—रन्वादिनि । कित्वात् सम्प्रसारणमिति भावः । मञ्जश्चेति । ऊदित्वादिदृष्टे 'नेटि' इति हलन्त-लक्षणवृद्धिनिषेधः । इदमात्रे हलन्तलक्षणवृद्धिं मरवा आह—मञ्जानीदिति । मञ्जश्च सीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । श्चुरन्वाऽसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः । 'मञ्ज' इति चस्य पा, तस्य 'वदोः' इति क, सस्य प इति भावः । 'नकारजावमुस्वा-रपञ्चमी' इति धातुषु । सकारजाः शकारश्चेत् पाट्टर्गस्तयर्गजः । इत्याहुः । म्वम्बानीत्करणे । सेट । रो 'प्रहिज्या' हात् सम्प्रसारणं भावा आह—विचतीति । विम्बा-चेति । 'ल्लिङ्गम्यासस्य' ह्यम्बानीत्पक्षयोर्वेकारस्य सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्रसारणे' इति वकारस्य । विविचतुरिति । कित्वात् 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विम्बचिप । विविचिव । विन्वादिनि । आशीर्लिङ्गि कित्वात्पक्षस्य सम्प्रसा-

(वा १४५६) इति तु नेह प्रवर्तते । 'अनवि' इति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ।
 १२९४ उच्छि उच्छे । उच्छ्रति । १२९५ उच्छी विवासे । उच्छ्रति । १२९६ अच्छ
 गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । 'अच्छ्रस्युताम्' (सू २३८३) इति गुणः ।
 द्विह्रमःशस्यानेकहल्लुपत्त्वान्नुट् । आनच्छ्रं । आनच्छ्रतुः । अश्चिना ।
 १२९७ मिच्छ उत्कलेरो । उत्कलेराः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । १२९८ जर्ज
 १२९९ चर्च १३०० भ्रमं परिभाषणमःसैनयोः । १३०१ एवच संवरणे ।
 त्वाच । १३०२ ऋव स्तुतो । आनचं । १३०३ उच्च आनवे । १३०४ उग्भ
 उत्सर्गे । १३०५ लुम विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लो
 भिता—लोम्बा । लोभिष्यति । १३०६ रिफ करपनयुद्धनिन्दाहितादानेषु ।
 रिफति । रिरेफ । रिह इत्येके । 'शिशु न विप्रा मतिमो रिहन्ति' । १३०७ तुप
 १३०८ तुम्फ त्तुतो । आद्यः प्रथमान्त द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि
 द्वितीयान्ताविरम्ये । तुपति । ततपं । तर्पिता । 'सृशमुशकृप' इति धिञ्वि-
 कल्पः पीपादिकस्यैव, अक्षरवादत्वात् । तेनात्र निरय धिच् । अतर्पात् ।
 नृम्फति । यस्य क्त्वात् 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपे 'शे
 तुम्नादीनां नुम् वाच्यः' (वा ४३२३) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र
 नकारानुपकास्ते तुम्फादयः । तुम्फन्ति । ततुम्फ । तुम्फ्यात् । १३०९ तुप १३१०
 तुम्फ १३११ तुफ १३१२ तुम्फ हितायाम् । तुपति । तुम्पनि । तुपति ।
 तुम्फति । १३१३ इप १३१४ हम्फ उत्कलेरो । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो
 इप्यम् । 'अतो हकादे' इति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—अन्वाचीत् अन्वाचीदिति । ननु
 'अप्ये. कुटादिश्वमनसि' इति अप्येः कुटादिश्वउचनत् व्यधिता, अप्यिष्यति, इत्या
 द्वावपि 'गाङ्गादिभ्य' इति छिन्नात् सम्प्रसारण स्यादित्यत आह—अन्वेरिति ॥ कृमा
 वेति । अवधारणे माप्रनश्च । 'उच्छि उच्छे' 'उच्छी विवासे' इति म्वादी पठितौ । इह
 तयोः पाठस्तु ऋचिकरणार्थः । तेन उच्छती उच्छ्रती, उच्छ्रती उच्छ्रती इत्यत्र 'आ-
 च्योन्मयो' इति नृम्भिकल्प सिध्यति । म्वादी पाठस्तु पितृवराथं इत्यत्रयत्र विस्तरः ।
 ऋच्य गीति । 'ते च' इति तुकि सरय रुरयेन चकारनिर्देशः । अश्चति । ललि छधू-
 पध्वामावाङ्गुणे अप्राप्ते आह—अच्छ्रस्युतामिति । द्वित्ये ढरदरे इच्छादिशेषे 'अत
 आदे' इति दोषं वा अच्छ्रं इति स्थिते षट्पठत्वात् द्विषत्त्वाऽमावाङ्गुणि अप्राप्ते
 आह—द्विषत्त्वात् इति । अन्वेरिति 'इजारेः' इत्यत्र ऋच्छ्रः इति पर्युदासाद्वात् न ।
 कश्चिद्वेति । 'अच्छ्रस्युताम्' इत्यत्र छिटीभ्यनुवृत्तेर्न गुण इति भावः । लुमघातुः सेट ।
 'दीपसह' इति वेदिति मत्वा आह—गेभिरा लोभेति । दिशं नेति । 'न' शब्द इवायं ।
 विमः शिशुमिप मतिमिः रिश्चि-दिपति इत्यर्थः । एपवात् इत्यन्विकरणं प्रधानम् ।

द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । द्यति । द्यति । द्यति । १३१५
 ऋफ १३१६ ऋफ हितायाम् । ऋफति । अतर्क । ऋम्पति । ऋम्फाञकार ।
 १३१७ गुफ १३१८ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति । जुगोक । गुम्पति । जुगुम्फ ।
 १३१९ उम १३२० उम्प पूरयो । उमति । उवोम । उम्पति । उम्माञकार ।
 १३२१ शुम १३२२ शुम्प शोभायै । शुमति । शुम्पति । १३२३ दमी ग्रन्थे ।
 दमति । १३२४ चृती हिंसाभन्धनयोः । चर्तिता । 'सेऽसिचि' (५ २५०६)
 इति वेट् । चर्तिभ्यति—चरस्येति । अचर्तीत् । १३२५ विघ विधाने । विघति ।
 वेघिता । १३२६ लुह गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । लुहति । 'मरतो जुनन्ति' ।
 १३२७ मूह मुखने । मूहति । मर्हिता । १३२८ पृह च । पृहति । १३२९ पृण
 ग्रीयने । पृणति । पपर्यं । १३३० वृण च । वृणति । १३३१ मृण हितायाम् ।
 १३३२ तुण कौटिल्ये । तुतोण । १३३३ पुण कर्मणि शुभे । पुणति । १३३४
 मुण्य प्रतिज्ञाने । १३३५ कुण शब्दोपकरणयोः । १३३६ शुन गतौ । १३३७ ठण
 हितागतिकौटिल्येषु । १३३८ धुण १३३९ धूर्यं भ्रमणे । १३४० धुर ऐश्वर्यदीपयोः ।
 धुरति । धुरोर । आधिपि धुर्यात् । १३४१ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र
 'न भङ्कुर्धुराम्' (५ १६२९) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ।
 १३४२ खुर छेदने । १३४३ मुर सवेष्टने । १३४४ चुर विलेखने । १३४५ धुर
 मीमार्थशब्दयोः । १३४६ पुर अग्रगमने । १३४७ बृह उद्यमने । दन्वोष्ठयादिः ।
 पवर्गादिरित्यन्ये ।

१३४८ वृह १३४९ स्तृह १३५० रृह हिंसायाः । वृहति । ततर्हं । स्तृहति ।
 तस्तर्हं । तर्हिता-तर्दा । रर्हिता-स्तर्दा । अर्दहीत्-अतार्क्षीत् । अतार्धाम् ।

अपवादत्वादिभिः । अपवादस्य षस्यसोसमानदेशत्वादिति भावः । चृती हिंसाभन्धनयोरिति ।
 ग्रन्थनं विघ्नसन्तम् । चतुर्वीत्यादि सुगमम् । "अथास्य योवन्न विचर्तेत्" इत्यादिश्लेषान्तः ।
 विघ्नस्योदित्यर्थः, तपसर्गवशात् । 'अजमानो मेघर्षा विचर्तेत्' इत्यापस्तम्बसूत्रे तु
 तच्छब्दार्थः । पुधातुः षोपदेशः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।
 बृहधातुः ऋधुपञ्चः । ऊर्द्धत्वाद्भेदकः । पवर्गादिरिति । पवर्गावृत्तीयादितिपञ्चः ।

वृह स्तृह लृह इति । प्रयोऽपि ऋकारवृत्तः । वृत्तीयोऽनुस्वारवान् । कर्दित्वाद्भेदः ।
 तर्हिति । वृहेस्तासि दावधवद्वस्वदलोपाः । एव स्तर्दा । लृण्डा । अतर्हीत् । अतर्हीत् ।
 अस्तर्हीत् । अस्तर्हीत्, इति सिद्धत्वात्पर्य आह—मर्दहीत्-मर्तार्क्षीदिति । वृहेरिद-
 भावपक्षे हलन्तलक्षण्यशुद्धौ स्परतयम् । इत्य ङः, टस्य कः, परतयम् । अनुस्वारस्य पर-
 तयर्थो ङकार इति भावः । अतार्धमिति । वृहेरदसस्तासि सिच इहभावपक्षे षोपे हल-

१३५१ इधु - इच्छायाम् । 'इधुगमि—' (सू २४००) इति छः । इच्छति ।
 एषिता-एषा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । १३५२ मिय स्पर्शायाम् । मि-
 यति । मेषिता । १३५३ किल श्वेत्यक्रीडनयोः । १३५४ तिल स्नेहने । १३५५
 चित्त वसने । १३५६ चल विलसने । १३५७ हल स्वप्नचेरणयोः । १३५८ विल
 संवरणे । दन्तयोऽयादिः । १३५९ विल मेदने । श्रोत्रयादिः । १३६० षिल
 गहने । १३६१ हिल भावकरणे । १३६२ शिल १३६३ पिल उच्छेदे । १३६४
 मिल श्लेषयो । १३६५ लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख । १३६६ कुट कौटिल्ये ।
 'गाङ्गादिभ्यः—' (२४६१) इति ङित्त्वम् । चुकुटिय । अङ्गित इति
 किम् । चुकोट । कुटिता । १३६७ पुट संश्लेषयो । १३६८ कुच सङ्कोचने ।
 १३६९ गुज शब्दे । १३७० गुड रसायाम् । १३७१ ङिष क्षेपे । १३७२ हुर
 छेदने । 'न मकुर्धुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । हुर्यात् । १३७३ स्फुट
 विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । १३७४ मुट आक्षेपमर्दनयोः । १३७५ मुटि छे-
 दने । 'वा भ्राय—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । मुटयति-मुटति । तुत्रोट ।
 तुटिता । १३७६ तुट कलहकर्मणि । तुटति । तुत्रोट । तुटिता । १३७७ चुट
 १३७८ ह्रुट छेदने । १३७९ जुड बन्धने । १३८० कड मदे । १३८१ लुट
 संश्लेषणे । १३८२ कड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कडिता । १३८३
 कुड बाल्ये । १३८४ पुड उत्सर्गे । १३८५ घुट प्रतिघाते । १३८६ तुड तोडने ।
 तोडनं मेदः । १३८७ मुड १३८८ मृड संवरणे । मुडनि । तुथोड । तुथोड ।
 खुड ह्रुड इत्येके । १३८९ स्फुर १३९० फुन सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे, स्फुल्ल
 सञ्चलने इत्येके । २५३७ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्निनिविभ्यः ङाङ्।७६॥ पत्वं
 वा स्यात् । निस्फुरति-निः-स्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं कैचित्सठन्ति । परस्फार ।
 १३९१ स्फुड १३९२ चुड १३९३ मृड संवरणे । १३९४ कड १३९५ मृड
 निमज्जने इत्येके । १३९६ गुपी उद्यमने । अनुदात्ते । गुते । जुगुरे । गुरिता ।
 १३९७ गू स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणुतगुणोऽयः' । इत्यत्वारः परस्मैपदिनः ।
 नुवति । अनुवीत् । १३९८ धू विधूनने । धुवति । १३९९ गु पुरीषोरसर्गे ।
 जुगुविष-जुगुम । गुता । गुपति । अगुपीत् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६९) ।

अतलपणवृद्धौ ढरषधरवभ्रुवडलोपा इति भावः । एवं तृहः धरताडाम्, स्तृहः-धता-
 षडाम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरतिस्फुरणयोः । 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । 'सिवादीनां वा' इत्य-
 तां वेरवभ्रुवर्धते । तदाह—पत्वं वा स्यादीति । ए स्तवर्नं शति । गापर्वेणः । परिप्लेति ।

अगुताम् । अगुपु । १४०० घु गतिर्यैर्यो । मुष इति पाठान्तरम् । आद्यस्य
 घुवतीयादि शुवतिवत् । द्वितीयश्च सेट् । दुमुविष । मुविता । विष्यति ।
 घुम्यात् । अघुवीत् । अघुविशाम् । १४०१ कु शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटा
 दय । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकार । कुता । अकृत । इत् ।
 कुटादयो वृत्ताः ।

१४०२ ष्ट व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वं । रिष् । ह्यङ् । व्याप्रियते । व्या-
 पत्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत् । व्यापृथाताम् । १४०३ मृष प्राय
 त्यागे । २५३८ त्रियतेर्लुङ्लिट्ठोश्च १।३।६१॥ लुङ्लिट्ठोः शितस्य प्रकृतिभूता
 न्मुङ्स्तष् स्यात्प्रापत्र, । ङिस्व स्वराभम् । त्रियते । ममार । ममथं । मत्रिव ।
 मर्ताधि । मरिष्यति । मृपीष्ट । मृमृत ।

अथ परस्मैपदिन सप्त । १४०४ । रि १४०५ पि गतौ । लघूपधगुणादन्त
 रङ्गत्वादियत् । रियति । पियति । रेत । पेट । १४०६ धि चारये । १४०७ शि
 निवासगारयो । १४०८ पू प्रेरणे । सुवति । सविता । १४०९ कृ विक्षेपे । कि
 रति । किरत । चकार । चकरत् । करिता—करीता । कीर्यात् । अफारीत् ।
 २५३९ किरतौ टावने ६।१।१४०॥ उपारिकरतेः मुक्तागम स्यान्धेदेऽर्थे । उप

‘अथुक किति’ इति नट् । कु शब्दे । दीर्घान्त इति । तत्प्रार्थं सट् ।

ष्ट् व्यायामे इति । ह्रस्वान्तो यमनिट् । ‘ऋद्धनोः र्ये’ इति इट् भावा आह—
 व्यापरिष्यते इति । मृष्टघातुरनिट् । त्रियते । ‘अनुदात्तङित’ इत्यस्य आत्मनेपदमि
 त्यनुपसंठे । चकारेण ‘शदेः शित’ इत्यस्य शित इत्यनुपसंठ्यत । प्रकृतिभूतादिस्य
 व्याहार्यम् । उदाह—लुङ्लिट्ठ रिति । लुङ्लिट्ठोः । आत्मनेपदं स्वादिप्यर्थे, त्रिय
 माथ्य इत्यत्र धानस्यापि इष्टत्वात् । ननु छित्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत्राह—
 नियमाथमिष्याह—नायत्रे त । तर्हि छित्त्वं व्यर्थमित्यत्र आह—ऋद्धं स्वराभमिति ।
 ‘तास्यनुदात्तेर्निष्कृष्टेः शित्वात्सार्धधातुवमनुदात्तम्’ इत्येतदर्थमित्यर्थे । त्रियते इति । शे
 कृते रिङ्गिष्ठाविति भावः । अदत्त्वाद् मारद्वाजमतेऽपि नेहियाह—ममयेति ।
 मनिवेति । आदिनियमादिट् । मर्ता । ‘ऋद्धनोः र्ये’ इति इटं मरता आह—परिष्यतीति ।
 रि पि गताविति । द्वाविमात्रनिटौ । ननु शे कृते त्रियमाथित्य इकारस्य पराशास्त्रपुत्र
 गुण स्यादित्यत्र आह—अन्तरङ्गत्वात्परिष्यति ।

कृ विक्षेपे इति । दीर्घान्तोऽर्थं, सेट् । किरतीति । ‘ऋत् इडातोः इति इत्वं स्वर
 त्यम् । चकरत्तरिति । किरतेऽपि ऋद्धत्वात्ताम्’ इति गुण इति भावः । ‘वृत्तो वा’ इति
 मत्वा आह—करिता करीतेति । किरतो लवने । उपारिति । उपात् प्रतिपत्ने इत्यतस्त
 दनुचरिति भावः । मुक्तागम इति । ‘मुट् फात्पूर्वं इत्यतस्तदनुपसंठेरिति भावः । ‘अ-

स्किरति । 'अहभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्' इति वक्तव्यम्' (वा ३६६६) ।
 उपास्किरत् । उपचस्कार । २४४० हिंसार्या प्रतेश्च ६।४।१४१॥ उपाप्रतेश्च
 किरते; सुट् ह्यादिवायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । २४१० ग् निगरणे ।
 २४४१ अचि विभाषा ८।२।२१॥ गिरते; रेफस्य लत्व वा स्यादजादौ । गि-
 रति-गिरति । जगार-जगाल । जगरिय-जगलिय । गरिता-गलिता । २४११
 ह् अदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदरे । आद्रिये । आदर्या । आद्रियते ।
 आद्रयोष्ठ । आरत् । आरपाताम् २४१२ घृ अवस्थाने । प्रियते ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । १४१३ प्रच्छे शीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ ।
 पप्रच्छतुः । पप्रच्छिद्य-पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्षयति । अप्राकीत् । हृत् । किरादयो
 वृत्ताः । १४१४ सज विसर्गे । 'विभाषा सुजिह्वो' (सू २४०४) । सज्जिय-
 सज्ज । सज्जति । 'सुजिह्वोर्ज्ञत्यमकिति' (सू २४०५) इत्यमागमः ।

दश्यासव्यवायेऽपि' इति चातिवम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम् । हिंसार्या
 प्रतेश्च । अकारादुपादिति समुच्चयिते । सदाह—उपादिति । ग् निगरणे इति । निगरण्य
 भक्षणम् । से । अचि विभाषा । 'प्रो यलि' इत्यतः प्र इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः'
 इत्यतः रो लः इति । तदाह—गिरतेरिति । अजाराविति । 'घातोः कार्यं कृच्यमानं तः प्र-
 त्यये भवति' इति परिभाषालभ्यस्य प्रायस्य अच्चा विशेषणोत्तरादिविधिः । तेन
 गिरावित्यादौ नेति 'सृजेष्टुद्रिः' इति सूत्रमास्ये स्पष्टम् । हृच् आदरे इति । इरवान्तो-
 ऽयम् । अनिड् । आद्रियते इति । सिद्ध इत्यद् । 'अद्रनोः स्ये' इति इट् मात्रा आह—
 आद्रियते इति । आद्रयोष्ठेति । 'उरश्च' इति कित्वाच्च गुणः । आद्रतेति । 'इस्वाद्वात्'
 इति सञ्ज्ञोपः ।

प्रच्छ शीप्सायामिति । ज्ञातुमिच्छा शीप्सा । अनिडपम् । पृच्छतीति । यस्य लि-
 एवात् 'प्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् अकारः पूर्वर्ह्य चेति भावः । पप्रच्छतु-
 रिति । सयोगात् परत्वेन कित्वाभावाच्च सम्प्रसारणमिति भावः । आरद्वाजनिधमा-
 त्यलि वेडिति मात्रा आह—पप्रच्छिद्य पप्रष्ठेति । इडभावापत्ते मध्यादिना, छस्य पः,
 यस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । पप्रच्छिद्य । प्रष्ठेति । छस्य मञ्चेति पः, तकारस्य ष्टुत्वेन
 टः । नच परत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं मुक्ति ततः छस्य परत्वे, ष्टुत्वयोः प्रट्ठेति स्यादिति
 वाच्यम्, प्रश्वेति सूत्रे सतुष्टस्य छस्य ष्टुत्वात् । किरादयो वृत्ता इति । नचैव सति
 'किरश्च पञ्चम्यः' इत्यत्र पञ्चम्यस्य अर्थं किरादीनां पञ्चात्वादिति वाच्यम्, तस्य
 'ह्यादिभ्यः सार्वधातुके' इत्युत्तरार्थत्वात् । सज विसर्गे । अनिड् । सज्जति । ससर्ज ।
 ससृजतुः । अजगताऽकारवधामायेऽपि 'विभाषा सुजिह्वोः' इति थलि घेट् इति
 भाषा आह—सज्जिय सज्जतेति । इडभावे 'प्रश्च' इति जस्य पः, यस्य ष्टुत्वेन टः,

सृजेत् । सृज्यात् । असाचीत् । । १४१५ ट् मत्सो शुद्धो । मज्जति । ममज्ज ।
 'मस्तिजनशोशंति' (सू २५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः'
 (वा ३२१) संयोगादिलोपः । ममहृष्य-ममजिज्य । मष्का । मष्क्यति ।
 अमाष्ठीत् । अमाहृत्तुः । १४१६ ङजो मङ्गे । रोका । रोक्षति । अरोक्षीत् ।
 अरोक्षाम् । १४१७ मुजो कौटिल्ये । रुषिवत् । १४१८ छुप हृष्ये । छोषा ।
 अच्यौष्ठीत् । १४१९ ङ्य १४२० रिय हिंसायाम् । ताळन्यान्तो । रोषा ।
 रोषयति । रोषा । रोषयति । १४२१ लिय गती । अलिषत् । १४२२ स्तृष चस्-
 शने । स्प्रष्टा-स्प्रष्टा । स्प्रक्षयति-स्प्रक्षयति । अस्त्राक्षीत्-अस्त्राक्षीत्-अस्पृक्षत् ।
 १४२३ विच्छ गतो । 'गुप्चूप-' (सू २३०२) इत्यापः । आर्षंघातुके वा ।
 विच्छायति । विच्छायाश्कार । विविच्छ । १४२४ विश प्रवेशने । विशति ।
 वेष्टा । १४२५ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अमाक्षीत्-अमाक्षीत्-अमृ-
 क्षत् । १४२६ शुद्, प्रेरये । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ।
 १४२७ षद् लृ विशरणगतत्वसादनेषु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो
 नुम्बिकल्पार्थः । सीदती-सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु पार्थः । तादः । स्वार्थम् ।

पितृवेन अकिस्वात् 'सृजिदशोः' इत्यमागम इति भावः । ससृजिब । ट् मत्सो शुद्धो ।
 मज्जतीति । सस्य रक्षुत्वेन शाः, तस्य जरत्वेन ज इति भावः । ममहृष्येति । मस्जेर्द्वित्वे
 ह्रस्वादिशेषे ममस्ज् थ इति स्थिते 'स्कोः' इति सकारलोपे ममज्ज् इति स्थिते
 जश्च कुत्वेन गकारे, 'मस्तिजनशोः' इति नुमि, तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो हकारः,
 गस्य चत्वेन कः इति घोष्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इद् सिच्यति,
 तथापि 'अन्त्यात् पूर्वो नुमि'त्यस्य 'मम' इत्यादौ लोपः कलम् । अन्त्यात् उपधा-
 त्वाऽभावाच्चरय लोपो न स्यादिति भावः । एवं-मश्चेति । मष्क्यति इत्यत्र तु
 सस्य पाठं विशेषः, 'रुजो मङ्गे' इत्यात्म्य 'विच्छ गतो' इत्यतः प्रागिति । 'अनुदा-
 त्तस्य षद्'पक्षस्य इत्यन्विकल्पं मत्वा आह-स्रष्टा, स्पष्टेति ।

शुद् प्रेरये । श्योपदेशोऽयम् । 'विश प्रवेशने' इत्यारम्भे 'शब्दं शान्ते' इत्यन्ता
 अनितः । तत्र अनुपपत्त्य थलि घेट् । अन्यस्य तु नित्यभेदेद् । मृषेः 'अनुदात्तस्य च'
 इत्यन्विकल्पः । उदाह-अमाक्षीत्-अमाक्षीदिति । 'रृशमृश' इति सिच्येति भावः ।
 सिज्जमावे 'शळ इगुपघात्' इति वस मत्वा आह-अमृषदिति । शुद्घातुष्योपदेशः ।
 ननु तनादिगण एकाऽस्तिन् स्वहितेस्तु पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत आह-कर्त्र-
 भिप्रायेऽपीति । षद् लृषातोम्बादौ पठित्तारेव सीदति इत्यादिसिद्धेः इह पाठो स्वर्ग
 इत्यत आह-इह पाठ इति । सीदन्ती इति शक्तिरथात् शान्तात् लोपि 'आच्छी-
 मघोः' इति नुम्बिकल्पार्थं इह पाठ इत्यर्थः । म्वादावेव पाठे तु 'शप्यनोर्नित्यम्'

शबनुदात्तः । शल्लुदात्तः । १४२८ शद्लु शातने । स्वराय एव पुनः पाठः ।
यता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू १३६२) इत्यात्मनेपदोक्तः ।

अथ पट् स्वरितेतः । १४२९ मिल सप्तमे । मिल संरक्षेपणे इति पठितस्य
पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तदर्थः । मिलति । मिलते । मिलेल । मिलिले । १४३०
मुन्ल मोक्षणे । २५४२ शे मुच्वादीनाम् ७।२।५६॥ नुम् स्यात् । मुयति । मुयते ।
मोक्षा । मुन्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुच्चाताम् । १४३१ लुप्
छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । १४३२ विद्लु लामे । विन्दति ।
विन्दते । विवेद । विविदे । व्याप्तभृत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वदिता । भाष्यादि-
मतेऽनित्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठ परिरयज्य दारानग्नीश्च लम्ब-
वानिरत्यर्थः । वृन्तुचौ । १४३३ लिप उपदेशे । उपदेशे वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते ।
लेप्ता । 'लिविषिचि—' (सू २४१८) इत्यच् । तल्लि तु वा । अलिपत् । अलि-
पत-अलिप्त । १४३४ विच चरणे । विशति । विशते । अविचत् । अविचत-
असिक्त । अभिविशति । अभविशत् । अभिविषेच ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । १४३५ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्थ । कर्तिता ।

इति नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि न्वाद्यन्तगणे लृङ्छादावस्य पाठोऽप्यर्थं ह-
त्यत आह—अस्मादाविति । 'उल्लितिकसन्तेभ्यः' इति कर्तरि।णप्रत्ययार्थं इति भावः ।
तद्गुदाद्यस्य दर्शयति—साद इति । उभयत्र पाठस्य कङ्कान्तरमाह—स्वरायश्चेति । तदेव
विशदयति—शबनुदात्त इति । 'अनुदात्तो सुष्पितौ' इति पितृस्वरेणेति भावः । शत्-
दात्त इति । 'प्रत्ययः' 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शद्लु शातने' इत्यस्य
न्यादौ पाठादेश सिद्धे इह पाठोऽप्यर्थं इत्यत आह—स्वरायश्चेति । प्रागुक्तवित्वाऽ-
वित्त्वृत्तस्वरमेदार्थं प्र्येत्यर्थः । ननु क्षत्रगतात् छीपि षक्तीत्या नुमिक्कल्पार्थोऽपि
कृतो न स्यादित्यत आह—शता तु नास्तीति । शदेऽल्लु शातने, ननु क्षत्रादेश इत्य-
र्थः । कुः इत्यत आह—शदेः शित इतीति । मित सप्तमे । पठितस्येति । अस्मिन्नेव तु-
दादिगणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । तदर्थं इति । पूर्वत्र पाठस्य कर्त्रभिप्रायेऽपि पर-
स्मैपदार्थं इत्यर्थः । मुन्ल मोक्षणे । शे मुच्वादीनाम् । नुम् स्यादिति । शेपप्रत्ययमिदम् ।
'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुसारेणिति भावः । गृहीतेति । 'द्विहृत्सिचौ' इति कित्वाच्च गुण्य
इति भावः । अमुचदिति छद्विवाइकिति भावः । लुलि तल्लि आह—अमुक्तेति । 'सलो
सल्लि' इति सिञ्जोपः इति भावः । लिप उपदेशे । तल्लि तु वेति । 'बालमनेपदेऽप्यन्यतर-
स्याम्' इत्यनेनेति शेषः । विच चरणे । अभिविशतीति । 'उपसर्गात्सुनोति' इति वा ।
अभविशति । 'प्राविस्तताद्दृश्यशयेऽपि' इति षत्वम् । अभिविषेचेति । 'स्थादिष्वन्या-
सेन' इति वा ।

कृतिष्यति-कृत्यति । अकृतीति । १४३६ सिद्ध परिष्ठाते । सिन्दति विशेद ।
 खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च । १४३७ पिथि अययवे । पिथति । पेशि-
 ता । अयदीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिथन्तु' बृह । गुचादयस्तुदादयश्च बृत्ताः ।
 इति तिङन्ते वृत्तादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

१४३८ रुधिर् आवरणे । नव स्वरितैतः इरितश्च । २५४३ रुधादिभ्यः
 श्नम् ३।१।७॥ शपोऽपवादः । मित्वाद्भ्रयादचः परः । नित्यत्वाद्गुण्य वाचते ।
 रुग्धि । 'श्नसोरल्लोपः' (सू २४६६) । एत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रुत्स्वारः । परस-
 वर्यः । तस्यासिद्धत्वात्पत्यत्व न । 'न पदान्त' (सू ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपर-
 सवर्यायोरल्लोपो न स्यान्निवत् । रुग्धः । रुग्धति । रुग्धे । रोढा । रोहति ।
 रोह्यते । रुग्द्यु-रुग्धात् । रुग्धि । रुग्धानि । रुग्धे । अरुग्धत् । अरुग्धाम् ।

बृती छेदने इति । ईदित्त्वं 'इवीदित' इत्येवद्वयम् । 'सेऽतिचि' इति वेदिति सत्त्वा
 आह—कृतिष्यति कृत्यतीति । पिथि अययवे इति । अययवद्विषयायामित्यर्थः । रूपाणि
 पिथति । प्रकाशचरित्यर्थः । इति श्रीभाष्येवदीधितिदिशुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
 व्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शबिकार्यं समाप्तम् ।

अथ रश्मिभ्यश्च धातवो निरूप्यन्ते । रुधादिभ्यः श्नम् । कर्मणं सार्वधातुके परे
 रुधादिभ्यः श्नम्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । उदाह—शपोऽपवाद इति । इनमिशमा-
 वितौ । मित्वाद्य फलमाह—मित्वाद्भ्रयादचः पर एतः । प्रत्ययत्वात् इकारस्येत्संज्ञा ।
 इकारनिर्देशस्तु 'श्नसोरल्लोपः' 'श्नाल्लोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः । ननु सार्वधातुक-
 संज्ञार्थः, फलमाभावात् । न च 'सार्वधातुकमधिच्' इति लिङ्गे गुणनिषेध फलमिति
 घाष्टवम्, श्नमः पूर्वस्य इगन्तस्य अङ्गत्वात्माभावादेव गुण्याऽप्रसक्तेः । ननु रश्मिः प्राक्
 परत्वात्लघूपचगुणे कृते पश्चात् इनमि रोगधि इति स्यादित्यत आह—नित्यत्वाद्गुण्य
 वाचते इति । कृते अकृते च गुणे प्रवृत्तेः रश्मि नित्यः । तस्मिन् सति लघूपचत्वात्मात्रात्
 गुण इति भावः । रुग्धीति । रुग्ध् ति इति स्थिते 'अपस्तथो' इति धात्वे एत्वमित्ति
 भावः । रुग्ध् तस् इति स्थिते प्रथिष्यां दर्शयति—श्नसोरल्लोप इति । विहति सार्वधा-
 तुके तद्धिषेरिति भावः । रुग्ध तस् इति स्थिते नस्य जत्वमात्राद्येव आह—एत्वस्या-
 सिद्धत्वादिति । ननु कृते परसवर्णत्वे नस्य जत्वमस्तिवत्यत आह—उत्सोसिद्धत्वादिति ।
 परसवर्णत्वेऽप्यत्र नस्येत्यर्थः । नन्विह अल्लोपस्य 'अधः परश्मिन्' इति स्याति
 वत्त्वात् अयमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह—न पदान्तेति । रुग्ध इति । 'अपस्तथो'
 इति धः । रुग्ध-तीति । रुग्धिस । रुग्धः । रुग्ध । रुग्धिमि । रुग्ध्याः । रुग्धः इति ।
 रुग्धाते । रुग्धते । रुग्धसे । रुग्धाथे । रुग्ध्वे । रुग्धे । रुग्धवहे । रुग्धहे । रुग्धे ।

अद्यत्-अद्यः । अद्यधम् । अद्यध्—अरोत्सीत् । अद्यद् । १४३९ भिदिद्-
 विदारये । भिनत्ति । भिन्ते । भेचा । भेत्यति । अभिनत्—अभिनः । अभिन-
 दम् । अभिन्त । अभिदत्—अभौत्सीत् । अभिदत् । १४४० छिदिर् द्वैवीकरणे ।
 अच्छिदत्—अच्छौत्सीत् । अच्छिदत् । १४४१ रिनिर् विरेचने । रिणक्ति । रिक्ते ।
 रिरेच । रिरेचे । रेका । अरिणक् । अरिचत्—अरौत्सीत् । अरिक्त । १४४२
 विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विक्ते । १४४३ लुदिर् सम्पेयने । लुणति ।
 लुन्ते । लोचा । अलुदत्—अलौत्सीत् । अलुत् । १४४४ युजिर् योगे । योक्ता ।
 १४४५ उद्धृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणति । छृन्ते । च्छृदं । 'सेऽसिचि—' (सू.
 २५०६) इति वेट् । च्छृदिपे—च्छृत्से । छृदिता । छृदिष्यति—छृत्स्यति ।
 अच्छृदत्—अच्छृदत् । अच्छृदिष्ट । १४४६ उतुदिर् हिमनादरयोः । तुणतीत्यादि ।
 १४४७ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणति । आघंघातुकेतौदादिकवत् । १४४८ मि
 इन्धी दीप्ती । अथ आत्मनेपदिनः । २५४७ दनात् लोपः ६।४।२३॥ रनमः
 परस्य नस्य लोपः स्यात् । 'रनसोरल्लोर' (सू २४६६) इन्दे । इन्ते ।

ह्रीषिय । अहर्षादिनि । लङि हलङ्यादिना तिपो लोपः । अस्य चत्सर्विकल्पः । सिदि
 तु हलङ्यादिना लुप्ते 'दश्' इति शवधिकरणं भावा आह—अद्यत् अद्य इति ।
 रुन्ध्यात् । रुन्धीत् । शसिष्ट । इतिवाद्दृक्कल्पं भावा आह—अद्यत् अरोत्सीदिनि ।
 अद्यभावे सिचि हलन्तञ्चण्णा पृष्टिः । लुङ्मन्तङ्याह—अद्यत् । 'क्षलो क्षलि' इति
 सिञ्जलोपः । भिनत्तीति । भिन्तः । भिन्ति । भिनत्ति । भिनत्सि । भिनत्यः । भिनत्य ।
 भिनत्ति । भिन्दू । भिन्दुः । भिन्ते इति । भिन्दाते । भिन्दते । भिनसे । भिन्दाये ।
 भिन्दुष्ये । भिन्दे । भिन्दुहे । विभेद् । विभेदिय । विभिदिय । विभिदे । विभिदिपे ।
 अभिन्त् । अभिन इति । 'दश्' इति ह्येति भागः । अभिन्तेति । लङि लङि रूपम् ।
 लुङ्ः परस्मैपदे आह—अभिदत् अभौत्सीदिनि । इतिवाद्दृक् वेति भावः । लुङि लङ्याह—
 अभिदत् । 'क्षलो क्षलि' इति सिञ्जलोपः । अभिन्तेति । लङि लङ्याह—
 इत् । 'उदिती वा' इति वायामिङ्कल्पार्थः । मि इन्धी दीप्ती । ईदित्वं 'धीदिवाः'
 इत्येतदयम् । श्वमि कृते इन् न् घ् ते इति स्थिते—दनात् लोः । रनप्रत्ययैकदेशस्य
 रन इत्यस्य दनादिति पञ्चमी । नेति लुप्तपृथीकम् । तदाद्-रनमः परस्य नस्येति । नका-
 रस्येत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । तथाच इन् घ् ते इति स्थिते आह—रनसोरलोपः इति ।
 तथाच इन्घ् ते इति स्थिते 'दापस्तयो' इति सकारस्य घावे पूर्वघस्य दापत्वे परिति-
 छित्माह—इन्दे इति । यद्यपि 'अनिदिताम्' इत्येवात्र नलोपः सिध्यति । तथापि अ-
 नक्ति इत्याद्यर्थे सूत्रमिहापि न्याप्यत्वाद्दुपन्यस्तमिति शोध्यम् । इन्धे । इन्धुष्ये ।

इन्विता । इनथै । ऐन्द । ऐन्दाः । १४५६ विद दैन्ये । विन्ते । वेत्ता । १४५०
विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । १४५१ शिष्ट विरोधे । शिनष्टि । शिष्टः । शिपन्ति ।
शिरोयिय । शेषा । शेक्षति । हेभिः । जश्त्वम् । एत्वम् । 'भरो भरि—'
(सू ७१) इति वा ङ्लोः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिष्टि-शिष्टि-इत् । शिनपाथि ।
अशिनट् । लृदिस्वाद्ध । अशिषत् । १४५२ पिष्ट सङ्गणे । शिपिवत् ।
पिनष्टि । १४५३ भञो ग्रामर्दने । भनक्ति । बमश्चिप—बमश्चिप । मङ्क्ता ।
१४५४ भुज पालनस्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्षति । अमुनक् । १४५५

इन्द्राम् । इन्स्व । इन्द्रत्वम् । इनथै शत । इनमि उक्तमस्य इतः एवे आदि वृद्धौ
इन न् घृ षे इति स्थिते इनाङ्लोपे आटः पितृवेन छित्वाभावात् 'इनसोः' इत्य-
भावे कपमिति भावः । अत्र नलोपार्थमपि इनाङ्लोप इत्यावरयकम्, आटः पितृवेन
छित्वाभावात् 'अनिद्विताम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । इनवावर्दे । छडवाह—इन्देति । ऐन्दाः
इति । 'शयस्तपोः' इति यस्य घः । इन्वीत् । लुङि ऐगिषट् । शिष्ट विरोधे । अमिद् ।
शिष्टेयियेति । अमन्ताऽकारवत्त्वाभावात् म्हादिनिषमाक्षिपमिद् । शित्—ङि इति
स्थिते आङ्लोपे किन्त्—ङि इति स्थिते माह—हेरिति । शिन्त् षि इति स्थिते
आह—अस्त्वमिति । 'झलां जश् झशि' इति यस्य ट इति भावः । टुस्त्वमिति । चस्य ट
इति भावः । यद्यपि जश्चत्त्वाभावात् प्रागेव टुस्त्व उप-पातो युक्तः ।
तथापि जश्च टुत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं, क्रमस्तु न विवक्षितः । सर इति ।
जश्चत्त्वमस्य चस्य लोपविकल्पर इत्यर्थः । अनुस्वारपरसवर्णविति । नकारस्य 'नञ्'
इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो नकार इत्यर्थः । 'न पदान्त' इति निषेधात्त्राङ्लोपः
स्यानिवत् । तस्य लोपपक्षे ङङाहरति—शिष्टेति । तस्य लोपाभावे उदाहरति—
शिष्टेति । यस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः, 'दीर्घाङ्घायाश्च' इत्युत्तरम् 'न-
नुस्वारस्य यपि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोति' 'उद्' स्यास्तम्भोः पूर्वस्य 'भवो
होऽन्यतरस्याम्' इत्युदाहरति । इति यद्भवपाठोत्तरं 'झलां जश् झशि' 'अम्भासे चर्च'
'क्षरि च' 'वावसाने' 'अयोऽप्रवृत्त्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रपाठ इति भाष्यसम्भ-
वात्प्राथम्येणैव परसवर्णदृष्टम् । 'झलां जश् झशि' इत्यस्य 'भरो भरि' इत्यस्य चा-
सिद्धावेन पञ्चत्वाभावे परसवर्णाप्रप्तोरिति शब्देऽनुसारे स्थितम् । शिष्टात् ।
शिष्टम् । शिष्ट । शिनशालीति । आटः पितृवेन छित्वाभावात् 'इनसोः' इत्युत्तोपो नेति
भावः । अशिनदिति । छडस्तिपो इच्छन्नाङ्लोपे यस्य जश्त्वमिति भावः । अशि-
ष्टाम् । अशिषत् । अशिनट् । अशिष्टम् । अशिष्ट । अशिनवम् । अशिष्ट । अशिष्टम् ।
अञ्चो ग्रामर्दने । भनक्तीति । इदमि यन न् च्ति इति स्थिते 'इनाङ्लोपः' इति नलोप
इति भावः । मङ्क्ताः मञ्जतीत्याद्यङ्गम् । भारद्वाजनिषमात्पलि वेदिति मत्वा माह—
बमश्चिप—बमश्चिपेति । मङ्क्तेति । अनिद्विति भावः । मुन पातनेति । 'मुनोऽनवने' इति

१४५६ तुह इति हितायाम् । २५४५ तुणह इम् ७।३।६२॥ तुहः शनमि कृते इमागमः स्यादलादी पिति । तुणेदि । तुयदः । ततर्ह । तहिता । अतुणेट् । दिनस्ति । जिहिस । हिहिता १४५७ उन्दी क्लेदने । उनस्ति । उन्ता । उन्दन्ति । उन्दाश्कार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः-औनत् । औनदम् । १४५८ अञ्ज् व्यकिस्रस्यकान्तिगतिषु । अन्कि । अञ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आन-

तल् षपयते भुरुक्के । भुजाते ह्यादि । एर इति हितायाम् । भाषाः शब्दपदः । सेद् । वनमि कृते यत्ने तुणह् ति इति स्थिते—तुणह् इम् । 'तुणह्' इति षष्ठी । कृतरनमः तुहधातोनिर्देशः । 'नाम्बरतस्य' इत्यतः पितृति 'उतो वृद्धिः' इत्यतः हलीति घानु-वर्तते । फलितमाह—तुहः शनमि कृते इति । मिखादनायादयः परः । 'शनमि कृते' इत्यनुकौ तु येन नामासिभ्यायेन इमागमेन शनम् बाध्यते, 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इति न्यायात् । अन्यथा 'माहणेभ्यो दधि वीयताम् । तर्ह कौण्डिण्याय' इत्यत्र तर्केण दधि न बाध्येत । अमा क्षपु च न बाध्येत, देशभेदेन ठभयसम्भवादिति भावः । तुणेदीनि । तुयद् ति इति स्थिते इमागमे आद्गुणे तुणेह ति इति स्थिते ढत्व-धत्वण्डत्वठलोपा इति भावः । एण्ड इति । तसि शनमि कृते, तुयद् तस् इति स्थिते तसः अपित्वादिमागमाभावे 'शनसो' इत्यलोपे ढत्वधत्वण्डत्वठलोपा इति भावः । तुंहन्ति । तुणेक्षि । तुण्डः । तुण्ड । तुणेक्षि । तुंद्गः । तुंद्गः । ततर्हेति । ततुहपुः । ततर्हिय । ततुहिय । तर्हितेति । सेदिति भावः । तर्हिष्यति । तुणेडु-तुण्डात् । तुण्डाम् । तुंहन्तु । तुण्डि-तुण्डिद्-तुण्डात् । तुण्डम् । तुण्ड । तुण्डानि । तुण्डाव । तुयहाम । अतुणेदिति । कटस्तिपि शमि इम् हल्लयादिषोपः ढत्वजश्चे इति भावः । अतुण्डाम् । अतुंहन् । अतुणेट् । अतुण्डम् । अतुण्ड । अतुयहम् । अतुंद्ग । अतुंद्ग । तुंदात् । तुदात् । अतर्हीत् । अतर्हियत् । 'हिंसिघासोश्दाइरति—दिनस्तीति । इह वनमि इदित्त्वानुमि च कृते 'रनाञ्जलोपः' इति मुमो ङोप इति भावः । हिंस्तः । हिंसन्ति । दिनस्ति । हिंस्यः । हिंस्य । दिनस्मि । हिंस्यः । हिंस्यः । अदिसेति । किति इदिश्वाञ्जलोपो न । जिहिसपुः । जिहिसिय । हिंसिनेति । सेदिति भावः । हिंसिष्यति । दिनस्तु । हिंस्ताम् । हो शनमि मुमि कृते 'रनाञ्जलोपः' इति मुमो ङोपे हेरपित्वेन ङित्त्वात् 'शनसो' इत्यलोपे 'धि च' इति सलोपे, हिंघि इति रूपम् । हिंस्तात् । दिनसामि । अहिनत् । अहिंस्ताम् । अहिसन् । सिपि र्वा—अहिमः । अहिनत् । अहिंस्तम् । अहिनसम् । अहिंस्य । हिंस्यात् । हिंस्याताम् । आशीलिति शनमभावानुमेव । इदिश्वाञ्जलोपो न । हिंस्यादित्येव । हिंस्यास्ताम् । अहिंसीत् । अहिंसिष्यत् । उन्दी क्लेदने । उन्दन्तीति । उनस्ति । उन्त्या । उनयि । उन्दा । उन्दायिनि । इमादेरचेत्याम् । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्—उन्तात् । उन्दि । उनदानि । कल्याह—मोनदिति । औंताम् । औंन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् ।

ञ्जिय-भानध्वय । अञ्जा-अञ्जिता । अञ्जिवि । अनजानि । भानङ् । २५४६
 अञ्जे सिचि ७।२।७२। अञ्जे सिचो निरयमिद् स्यात् । आञ्जीत् । २५४७
 तञ्चू सङ्घोचने । तनकि । तञ्जका-तञ्जिता । १५६० अञ्जिगी मयचलनयो ।
 विनकि । विरूक् । 'विज इट्' (६ २५३६) इति क्तिवम् । विविजिय । विजिता ।
 अविनक् । अविजिीत् । १५६१ वृञी वजने । वृणकि । वजिता । १५६२ पृची
 सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्च । इति निचन्ते क्थादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अथ सप्त स्वरितेत । २५६३ तनु विस्तारे । 'तनादिकृञ्म्य ठ' (६ २५६६)
 तनोति । तन्व-तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । मतनीत्-अगानीत् ।

श्रीन्द्र । उन्धात् । उधात् । अञ्जुधानुः नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । ऊदित्वा-
 द्वेद् । अनकीत् । इनमि कृते परसवर्णस्याऽसिद्धत्वात् 'रनाद्यलोपः' इति नकारलोपे
 जस्य कुश्वेन नः, अस्य धावेन क इति भावः । अकृत् इति । नलोपे अलोपे जस्य
 कुश्वेन नः अस्य धावेन कः । इनमो अस्य परसवर्णो छ इति भावः । भृण-चीति । नलो-
 पाऽलोपो । इनमो अस्य परसवर्णो य इति भावः । अनधि । अङ्क्षयः । अनजिमि ।
 अन्वय । अङ्क्षीति । इी इनमि धिमावे नलोपाङ्क्षोः । जस्य कुश्वेन नकारः अस्य
 परसवर्णो छकार इति भावः । अनजानाति । रनाद्यलोप । आट विस्वाद्दलोपो न ।
 ऊङ्खाह-भानयिति । आङ्खाम् । आङ्गन् । अङ्क्ष्यात् । अङ्खात् । अञ्जे सिचि ।
 'हृङ्खयति' इत्यत इदित्यनुवर्तते । ऊदित्वादेव सिद्धे निरयार्थमिदम् ॥ तदाह-मन्त्रे
 रित्वादिना । तञ्चू सङ्घोचने । नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । अञ्चूषद्वाण्यि यथायो-
 षपमूढानि । श्री विञ्जीति । श्रीकार इत् । अमित्सु इरितो ग्रहणादर्थं सेद् ।

इति श्रीवामुदेवद्विचित्रविद्या विरचिश्या सिद्धान्तकौमुदीश्याचश्या नामनतोरमाहवावा
 इनम्बिकरणं समाप्तम् ।

अथ उक्त्वात्प्रथमतो निरूप्यन्ते । सङ्घातुर्द्विद् । 'उदितो घा' इति प्रयोजनम् ।
 तनादिकृञ्म्य ठ । कर्त्रर्थं सार्वधानुक्ते तनादिकृञ्म्य कृप्रश्न कप्रत्यय स्यात् स्वाये
 इत्यर्थे । शपोऽपवादः । तनोति । कप्रत्ययस्य विप्रमाधिरय गुणः । तसाद्गो ङ् छि-
 त्वात्त गुणः । तनुव । सोऽन्वादेयो कृते 'हृको यण्वि' इति यश् । त-वन्ति । तन्वे-
 पि । तनुयः । तनुय । तनोमि । 'लोपध्यास्याभ्यन्तस्याम्' इत्युकारलोपविक्रममि-
 प्रेत्याह-तन्वः-तनुव इति । तङ्खाह-तनुने इति । तन्वाति । त-वते । तनुपे । त-
 न्वाये । तनुष्वे । तन्वे । तनुवहे-तन्वहे । तनुमहे-तन्महे । तजनेति । तेनसु । तेनि
 य । तेन । तेनिव । तङ्खाह-तेने इति । तेनाते । तेनिरे । तेनिरे । तेनापे । तेनिरे ।
 तेने । तेनिषेहे । तेनिमहे । तनिवा । तनिष्यति-तनिष्यते । तनोसु-तनुतात् । तनु-

२५४७ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७६॥ तनादेः सिचो वा लुक्स्वात्तथासोः ।
 याथा साहचर्यादेकवचनतश्चो गृह्यते । तेनेह न । यूपमतनिष्ठ—अतानिष्ठ ।
 'अनुदात्तोपदेश—' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तच्छि अतत—अतनिष्ठ ।
 अतयाः—अतनिष्ठाः । १४६४ एणु दाने । सतोति । सनुते । 'ये विभाषा' (सू
 २३१९) । सायात्—सन्वात् । 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्वम् । असा-
 त-असनिष्ठ । असायाः—असनिष्ठाः । १४६५ चणु हिषायाम् । क्षणोति । क्षणु-
 ते । 'क्षयन्त—' (सू २२६६) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत—अक्षणिष्ट ।
 अक्षयाः—अक्षणिष्ठाः । १४६६ चिणु च । उपत्यपनिमित्तो लघूपचगुणः 'संज्ञापूर्वको
 विधिरनिर्याः' (प ९४) इति न भवतीत्याश्रयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—
 क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित—अक्षेणोष्ट । १४६७
 ऋणु गतौ । ऋणोति—अणोति अणुंतः अणवन्ति । आनयं । आनृणे । अर्णितासि ।

ताम् । तन्वन्तु । 'उठक्ष प्राणयात्' इति हेर्लुक् मन्वा आह—उन्वि । तद्भुतात् ।
 तनुतम् । तनुत । तनवामि । तनवाव । तनवाम । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् ।
 अतनोः । अतनवम् । अतन्व-अतनुव । तनुयात् । तन्वीत् । तनिपीष्ट । 'अतो ह-
 षाक्षेरिति वृद्धिविकल्पं भवा आह—अतनोत्—अतनोदिनि । अतनिष्टाम् । अतनिष्ठाः ।
 अतनीः । अतनिष्टम् । अतनिष्ट । अतनिष्पम् । अतनिष्च । अतनिष्म । वृद्धिपक्षे
 अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्पत् । लुङः सञ्ज्ञि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च
 विशेषमाह—तनादिभ्यस्तथासोः । 'गतिस्था' इत्यतः सिच इति 'पयश्चित्रियार्थ' इत्यतो
 लुगिति 'विभाषा प्रायेत्' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—तनादेरित्यादिना ।
 एकवचनतश्चो गृह्यते इति । ननु षष्ठादेशपरस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनतादेशोऽपीत्य-
 र्थं । यूपमिति । लुङ्गि मध्यमपुरुषबहुवचने सिचि वृद्धिविक्षे सञ्ज्ञि, अतनिष्ट—अता-
 निष्टत्यप्र सिचो नार्यं लुङ्गिकल्प इत्यर्थः । तदेव प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाह-
 रणवश्यम् प्रक्रियां दर्शयति—मनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप, वञ्चोति । तच्छि प्रथमैकवचने,
 तद्वन्दे मध्यमपुरुषैकवचने यासि च सिचो लुङ्गि 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारस्य लोप
 इत्यर्थः । तदाह—अतत—अतनिष्ठेति । अतयाः अतनिष्ठाः इति च । अतनियायामित्यादि
 सुगमम् । षणु दाने । षोपदेशोऽभ्यम् । तनुवदूराणि । मसतेति । सिचो लुङ्गपक्षे रूपम् ।
 मसनिष्ठेति । इद् । षष्ठादिपरकस्याऽस्मात्वादात्त्व नेति भावः । षणुचातुरदुपचः ।
 "वञ्जेऽन्वयुः षण्वीत" इति तैत्तिरीये । चिणु वेति । इदुपचः । अयमपि हिंसाया-
 मित्यर्थः । "वञ्जेऽन्वयुः षिण्वीत" इति शास्त्रान्तरं शापरभाष्ये उदाहृतम् । ननु
 चिणोतीत्यत्र उपत्यपयमाधिरय इकारस्य लघूपचगुणः कस्मान्नेत्यत आह—उपत्यप-
 निमित्त इति । ऋणु गतौ । अण्नापि क्षिणुवत् मतभेदात्लघूपचगुणतद्भावो । तदाह—
 ऋणोति—मणोतीति । एवमप्येऽपि । मण्वन्तीति । 'इको षण्वि' इति यार्थयति भावः ।

आणीत् । आर्त—आर्षिष्ट । आर्षाः—आर्षिष्ठाः । १४६८ तुणु अदने । तुणोति—
तर्णोति । तुणुते—तर्णुते । १४६९ घृणु दीमी । जघर्ष । जघृण्ये ।

अथ द्वावजुदासेतो । १४७० वनु याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मै-
पयी । वनोति । ववान । १४७१ मनु अवबोधने । मनुते । मेने । १४७२ डु कृ-
कर्ये । करोति । 'अत उत्सावघातुके' (सू २४६७) । कुरेते । यथ । न भकु-
हुंराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति । २५४८ नित्यं करोतेः दाधौ
१०८३ करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्य लोपः स्याद्दमयोः परयोः । कुवं । कुमं ।
चकयं । चकृव । कर्ता । करिष्यति । २५४९ ये च दाधौ१०८३ कन उलोपः
स्नाघादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आर्षिषि क्रियात् । कृपीष्ट । अकार्षीत् । 'तना-
दिभ्यः—' (सू २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६६) इति
सिचो लोपः । अकृत । अकृयाः । २५५० सङ्परिग्मां करोती भूपणे दा११
२३७३ २५५१ समवाये च दा११ ३८॥ सङ्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूपणे
सङ्घाते चाप्ये । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुंति । सङ्घोमन्तीत्यर्थः ।
सम्पूर्वस्य क्वचिदभूपणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भवा' (सू २२१७) इति शपकात् ।

डु कृष् करी । कीरोति । उग्रप्रथमाश्रित्य प्रकारस्य गुणः । रपरत्वम् । उकारस्य
तु तिपमाश्रित्य गुणः । कुरुत इति । तस्यो कित्त्वाद्गुकारस्य भ गुणः । कुर्ये कान्ति इति
स्थिते आह—यथिति । 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । उकारस्य यणि कुर्वं अन्ति
इति स्थिते 'इच्छि च' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—नभेति । वसि मासि च 'लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पे प्राप्ते—नित्यं करोतेः । 'उतस्य प्रत्ययात्' इत्यनु-
वर्तते 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतः लोपः उच्यते इति च । तदाह—करोतेरिति ।
चकभेति । 'कृष्कृष्' इति नेदिति भावः । अजन्तस्येऽपि कदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽ-
पि नेट् । करिष्यतीति । करोतु-कुरुतात् । कुरु । करवाणि । कुरुताम् । कुवाताम् । कर-
वै । करवावहै । करवामहै । अकरोत् । अकुरुताम् । अकुरुत । अकुवाताम् । विधिलिङि-
कुरुयात् इति स्थिते—ये च । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति व्यस्येति चा-
नुवर्तते । अस्वेष्यनेन पूर्वस्येठत् इत्युपात्तः सपहासुरयते । 'नित्यं करोतेः' इत्यतः क-
रोतेरित्यनुवर्तते । अद्गादिभ्यः प्रत्ययो वकारेण विशेष्यते. तदादिविधिः । तदाह—इम उलोप
रति । आर्षिषि क्रियादिनि । 'रिङ् अयामिङ्ङु' इति रिङिति भावः । कृषोष्टेति । 'उष' इति
कित्त्वाच्च गुण इति भावः । अकार्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । मनु
लुण्स्वादि अकृ सू च इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुकि अकृते-
तीष्टे सिच्यति सिचो लुगमाधे तु संकारः अद्येतेत्यत आह—तनादिभ्य इत्यादि ।
सङ्परिष्याम् । समवाये च । करोतेः सुट् स्यादिति । 'सुट् कापूर्वाः' इत्यतः 'नित्यं करोतेः'

'परिनिविम्यः—' (सू २२७५) इति पः । परिष्करोति । 'शिवादीनां वा—' (सू २३५६) । पर्यन्कार्थित्-पर्यन्कार्थित् । २५५२ उपात्प्रतियत्नधैकृतवाक्या-
 द्याहारेषु च ६।१।१३६॥ उपारकृतः सुट् स्यादेव्येषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः ।
 प्रतिपत्तो गुणायानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याभ्याहारः आकाङ्क्षिते-
 कदेशपूरणम् । उपरकृता कन्या । अलङ्कृतैत्यर्थः । उपरकृताः ब्राह्मणाः । समु-
 दिता इत्यर्थः । एधोदकस्योपरकुरुते । गुणायान करोतीत्यर्थः । उपरकृतं मुष्के ।
 विकृतमित्यर्थः । उपरकृतं व्रते वाक्याभ्याहारेण व्रते इत्यर्थः । २५५३ सुट्का-
 त्पूर्वः ६।१।१३६॥ 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इत्युक्तम् । समस्कार । 'कात्पूर्वः' इ-
 र्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि 'पूर्वं धातुरपसर्गो युज्यते' । अन्तरङ्गत्वा-
 त्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च "ऋतश्च संयोगादेर्गुणः" (सू २३७९) संस्कारतः ।

इत्यतश्च उदनुवृत्तेरिति भावः । प्रागुक्तोरिति । भूषणसमवाययोरित्यर्थः । ननु 'सम्प-
 रिम्याम्' इति सुट् पदद्वयापेक्षत्वात् बहिरङ्गः । 'छिदि धातोः' इति द्वित्वं तु प्रकृति-
 प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गम् । ततश्च सञ्ज्ञकार इत्यत्र परमपि सुट् चाधित्वा द्वित्वे
 कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते—सुट् कात्पूर्वः । पठश्चाप्यादे इदं सूत्रम् । 'सम्प-
 रिम्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' 'उपात्प्रतियत्न' इत्यारभ्य 'अनुदात्तं पदमेक्य-
 जम्' इत्यतः प्रागिदमधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः । एवञ्च कात्पूर्वं इत्युक्तेरभ्यासात्
 प्राक् न सुटिति भावः । नन्वेभ्यासेन इवध्यानाःरूपमिदं उत्तरखण्डस्य सुट् । संस्क-
 रोतीत्यादौ यद्वयद्वित्ते सुट् विधेयविरतायांत्वात् । किञ्च समस्कारोव इत्यत्र अटा इव-
 ध्यानात् कथं सुट् । ननु इति मः कृष्णमक्तः अङ्गमस्कारत्वात् । विकरणान्तरस्यैवाङ्गत्वादि-
 त्यत आह—अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति । धातिकमिति शेषः । अटा अभ्यासेन च
 इवध्यानेऽपि सम्पर्योदिम्यः परस्मात् कात्पूर्वः सुटित्यर्थः । श्याशेति । सुट् इत्येवा-
 चिकृतमस्तु 'कात्पूर्वः' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति च मारित्वस्येव भाष्ये प्रत्या-
 ख्यातमित्यर्थः । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा इति । पूर्वं धातुरपसर्गो युज्यते
 इति । 'पश्चात्साधनेनेति शेषः । ततश्च पूर्वोपनिषत्तित्वात्पसर्गसम्बन्धनिमित्तकं कार्यं
 पश्चादनुपतिपदात्प्रत्ययसम्बन्धनिमित्तकत्वात्कार्यान्तरङ्गम् , मयसोपरिमतात्वात् ।
 तदुक्तं भाष्ये—'पूर्वं धातुरपसर्गोति कृत्वा धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति ।
 तदाह—अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वमिति । तथा सुटि कृते 'शुक्' इत्यस्य द्वित्वे उरइत्वे
 परस्ये 'दापूर्वाः स्यः' इति रेफसकारयोर्निवृत्तौ अभ्याससुत्वे सञ्ज्ञकारेति रूपसिद्धा-
 'कात्पूर्वः' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति च न कर्तव्यमिति भावः । एवं समस्कारो-
 दित्यत्रापि विकरणान्ताऽङ्गमकाऽङ्गमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं सुट् भविष्यतीति
 श्रुत्वा 'अडभ्यासव्यवायेऽपी'त्यन्तो न कर्तव्य इत्युक्तम् । 'पूर्वं धातुरपसर्गोत्याश्रयणे प-
 कात्परमप्याह—एवं चेति । उक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते संकृ इत्यस्मात्प्रिः

'कृत्सृष्ट'— (सू २२९३) इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (सू २२९६) इति सूत्रे च 'कृजोऽमुट इति वक्ष्यम्' (धा ४४०१) । तेन समुदाकारस्येष्ट् । सञ्चस्करि-
व । सञ्चस्करिव । 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इति सूत्रे 'नित्यं ह्यर्दति' (सू
३५८७) इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते । नित्यं च सयोगादिस्तस्येवर्थात्
सुटि गुणो न । सस्त्रियात् । 'श्रुतश्च सयोगादे' (सू २५२६) इति लिङ्गविचो-
नेष्ट् । 'एकाच उरदेशे—' (सू २२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उरदेशो
यः सयोगादिः इति व्याख्यानात् । सस्कृपीष्ट । समस्कृत । समस्कृपाताम् ।

इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते क्रयादिप्रकरणम् ॥ ९ ॥

१४७३ इ क्रौम् द्र०पविनिमये । २५५४ क्रयादिभ्य श्ना ३।१।२१० क्री-
याति । 'ई इत्यधो' (सू २४९७) क्रीणीत । ईत्वारपूर्वमेरतादेशः । परत्वा-
न्निस्तरवाहन्तरस्रवाञ्च । एवं कस्य अन्नाव । ततः 'श्नाभ्यस्तयोः—' (सू
२४८३) इत्याश्चोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीयाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रि-
यत् । चिक्रियिष्य-चिक्रेष्य । चिक्रियिष्य । चिक्रियिष्ये । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् ।

अतुसि 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण' इति गुणे सञ्चस्काररिति सिध्यति । पूर्वं धातु-
साधनेन युज्यते । इत्याध्ययने तु चक्रगुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युरसर्गोयोगात्सर्गो-
गादित्वाभावाद्गुणस्यासिद्धिरिति भावः । ननु सञ्चस्करिव, सञ्चस्करिव इत्यत्र च
'कृत्सृष्ट' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च इग्निषेधः स्यादित्यत्र आह—कृत्सृष्ट
सूत्रे इत्यादि । मन्वाग्नीच्छिष्टि संस्क्रियादिस्यत्र 'गुणोऽर्तिसयोगाधोः' इति गुणः कुतो
नेर्यत आह—गुणोऽर्तिरादि । ननु सति संस्कृपीष्ट इति ब्रिद्धि, समस्कृत समस्कृपा-
ताम् इति लुङि च 'ऋतश्च सयोगादेः' इति इट् कुतो नेर्यत आह—ऋतश्चेत्यादि ।
इति श्रीमहर्षेण विचित्रविद्या विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीभ्याख्यायां शतमतीरगाख्यायां छवि-
करणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ श्नादिप्रकरणधातवो निरूप्यन्ते । इ क्रौमिति । क्रयादिभ्य श्ना । क्रत्र्यं साप-
धातुके परे क्रयादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् श्नाद्यर्थे इत्यर्थः । शपोऽपवादाः । क्रीयातीति ।
श्नाप्रायसस्य अपित्सासंभातुक्त्वेन छित्वाहीकारस्य न गुण इति भावः । ई इत्यधो
रिति । इच्छादौ विकृति साध्यात्तुके ईत्वमिति भावः । क्री याति इति रियते 'ई इ-
त्यधो' इति ईत्वसाक्षात् आह—ईत्वारपूर्वमिति । नित्यस्यादिति । अकृते कृते च ईत्वे
मन्वादेशस्य प्रवृत्तेरिति भावः । एवं कस्येति । क्री याति इति रियते 'आमनेपरदेश-
णत्' इत्यदादेशोऽपि ईत्वारपूर्वमित्यर्थः । तत्र इति । मन्वादेशाद्दादेशाच्च पश्चादि-

आशिपि-स्तीर्षात् । 'लिङ्स्त्रिचो.—' (सू २५२८) इति वेद । 'न लिङि' (सू २५२६) । स्तरीषीष्ट । 'उष्' (सू २३६८) इति किरवम् । स्तीर्षीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू २३९२) इति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिषाम् । अस्तरीष्ट-अस्तरिष्ट-अस्तीर्षी । १४८४ कृष् हिंसायाम् । कृष्याति । कृषीते । चकार । चकरे । १४८६ वृष् वरणे । वृष्याति । वृषीते । ववार । ववरे । वरिता-वरीता आशिपि 'उदोष्ठयपूर्वस्य' (सू २४९४) । वृष्यात् । वरिषीष्ट-वृषीष्ट । अवारीत् । अवारिषाम् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवर्षी । १४८७ धूष् कर्मणे । धुनाति । धुनीते । दुषविय-दुषोष । दुषुविव । धविता-धोता । 'स्तुमुधूष्म्या.—' (सू २३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ।

अथ वक्ष्नास्यन्ता परस्मैपदिनः । १४८८ शृ हिंसायाम् । 'शृदृप्रा ह्रस्वो वा' (सू २४६५) इति ह्रस्वपक्षे यञ् । अन्यदा 'ऋच्छ्रस्यताम्' (सू २३८३) इति गुणः । शश्रतुः—शशरतुः । 'अयुक्तः किति' (सू २३८१) इति निषेधस्य ऋदि-निषमेन वाचः । शशरिच-शभिच । शरिता-शरीता । शशीहि । शीष्यात् । 'अशरिषाम् । १४८९ पृ बालनपूरणयोः । पप्रतु—पररतुः । आशिपि पूष्यात् ।

दीर्घविकल्पः । आशिपि स्तीर्षादिति । 'ऋष्' इत्यातो ' इति ह्रस्वे रपात्वे 'हलि च' इति दीर्घः । स्तुषीष्ट इति स्थिते आह—लिङ्स्त्रिचोरिति वेदिति । 'पृतो वा' इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं स्मारयति—न लिङीति । घृत् इतो दीर्घो नेत्यर्थः । इहमावपथे स्तुषीष्ट इत्यत्र गुणमाशङ्क्य आह—उषवेति किरवमिति । लिङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिषाम् इत्यत्र 'वृतो वा' इति इतो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह—सिचि वेति । अस्तरीष्ट अस्तरीष्टेति । 'वृतो वा' इति दीर्घः । अस्तरीष्टेति । 'लिङ्स्त्रिचोः' इति इहमावपथे अस्त ह्रस्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । कृष् हिंसायाम् । चकरे इति । 'ऋच्छ्रस्यताम्' इति गुणः । वृष् वरणे इति । आशिपि । वृष्यात् इति स्थिते 'उदोष्ठयपूर्वस्य' इति ऋकारस्य उत्त्वमित्यर्थः, सत्र दन्त्योष्ठयपूर्वस्यापि प्रहणादिति भावः । अस्त ह्रस्वे रपात्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति धोध्यम् । वरिषीष्ट वृषीष्टेति । 'लिङ्स्त्रिचो' इति वेद । इहमावे 'उष्' इति किरवाद्गुणात्मावे उत्त्वे रपात्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अवारिषामिति । 'सिचि च' इति इतो न दीर्घ इति भावः । अवरिष्ट-अवरीष्टेति । 'पृतो वा' इति सिचि इतो दीर्घविकल्प इति भावः । दुषविय-दुषोषेति । 'स्वरतिसृति स्यसिधुसृति' इति वेदिति भावः ।

शृ हिंसायाम् । सेट् । शलि शरार । शृ अनुत् इत्यत्र किरवेऽपि 'ऋच्छ्रस्यताम्' इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह—शृदृप्रा इति । गुणात्पवादे पाङ्क्तिके ह्रस्वे घृते ऋकारस्य

१४९० घृ घरणे । भरयो इत्येके । १४९१ भृ भरत्ने । भरयोऽप्येके । १४९२ मृ
 हिंसायाम् । मृणाति । ममार । १४९३ दृ विदारणे । ददरतुः-ददरतुः । ददुः ।
 १४९४ जृ वयोदानौ । जृ इत्येके । घृ इत्यन्ये । १४९५ नृ नये । १४९६ कृ
 हिंसायाम् । १४९७ ऋ गतौ । ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता—अरीता । आ-
 र्थात् । आर्थाताम् । ईर्थात् । आरीत् । आरिष्टाम् । १४९८ गृ शब्दे । १४९९ ज्या
 वयोदानौ । 'प्रद्विज्या—' (सू २४१२) । २५५६ हलः क्षाष्ठात् । अज्ञावय-
 वाद्दलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते । 'प्वादीनां
 ह्रस्वः' (सू २५५८) । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । १५०० री यति-
 रेयणयोः । रेयण कृकशब्दः । १५०१ ली रजेपथे । 'त्रिभाषा लीयते.' (सू
 २५०९) इत्येजिपथे आत्वं वा । लली—लिलाप । लता—लेता । १५०२ ली
 वरणे । ल्लिनानि । १५०३ प्लो गतौ । वृत् । व्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽनी-
 त्येके । १५०४ मी वरणे । १५०५ मी मये । भरयो इत्येके । १५०६ क्षीप्
 हिंसायाम् । एषां प्रयाणा ह्रस्वः । षेषास्त्रिन्मते तु न । १५०७ षा अवबोधने ।
 'ज्ञानोर्जा' (सू २५११) जानाति । 'दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च ह्रस्वः । १५०८
 वन्ध वन्धने । वन्नाति । वधन्धिय-वधन्द । वन्दा । वन्दारौ । भन्त्स्यति ।

यस्य रेक इत्यर्थः । शशरिय । पृचातुरपि दृघातुवत् । आधिपि पूर्वादिति । 'उद्गोष्ठयपू-
 र्धस्य' इत्युत्त्वमिति भावः । दृ विदारणे । 'दृदप्राम्' इति इत्त्वविकल्पं मत्वा आह—
 ददरतुः-ददरतुरिति । ऋ गतौ । भाषाकरेति । षपथदेशिवरणेन गुरुमत्प्रदायाम् । छट्याह-
 षाणादिति । ज्या वयोदानौ । अनिट् । ज्या ना ति इति स्थिते 'प्रद्विज्या' इति सम्प्र-
 सारणे पूर्वरूपे च जिनातीति स्थिते—हलः । द्विगोणे पञ्चम्येषा । हलः परस्वेति
 छम्पते । 'सम्प्रसारणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते ।
 एकमवयवपष्ठान्तं हल इत्यत्रान्वेति अज्ञावयवाद्दल इति छम्पते । द्वितीयं तु स्या-
 नपष्ठान्तं सम्प्रसारणेन विशेष्यते । सन्तविधिः । 'द्विगोणे' इत्यतो दीर्घं इत्यनुवर्तते ।
 तदाह—अज्ञावयवास्त्रियादिना । उदाहरणं तु-धीवः, शूनः, जीनः । हल इति किम् ?
 उतः उतषान् । अज्ञावयवात् किम् ? निरुणम् । तदन्ताङ्गस्येति किम् ? विष्पति ।
 पशामिति । धीध्रीषीयामिरवर्धः । स्यादप एव पुत्ता , न तु प्वादय इति मते इति भावः ।
 या अवबोधने । सिति जादेशं स्मारयति—ज्ञानोर्जेति । दीर्घनिर्देशेति । प्वादिस्वेऽपि
 आकारोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्व इति भावः । वध वन्धने । अनिट् । नोरथः । वन्ना-
 तीति । 'अनिदिताम्' इति मळोप इति भावः । आरक्षान्नियमात्यलि वेदिति मत्वा
 आह—रध-व्य-वन्देति । अदिवाश्रलोपो न । अनिट्पथे तु 'क्षपस्तयो' इति धस्य-
 थः । वन्देति । सति 'क्षपस्तयो' इति लकारस्य धः । भन्त्स्यतीति । 'पृकाचः' इति

बधान । अभान्सीत् । 'पूर्वशासिद्धम्' (सू १२) इति भग्भावात्पूर्वं 'मलो भ्रूलि' (सू २२८१) इति सिञ्जलोपः । प्राययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाभित्य भग्भावो न । प्राययलक्षणे प्रति सिञ्जलोगस्यासिद्धत्वात् । अवान्दाम् । अभान्मुः । १५०६ वृत्तम् । वृषाति । वने । वने । वृषत्वे । वरिता—वरीता । अवरिष्ट—अवरीष्ट—अवृत् । १५१० भग्न्य विमोचनप्रतिहरणयोः । इतः परस्मैपदिनः । भग्नाति । 'धन्व्यप्रन्व्य—' इत्यादिना किञ्चनश्चे एषाम्यासलोपवप्यत्र वच्यो इति हरदत्तादयः । भेद्युः । भेद्युः । इदं किञ्चं पितामपीति सुधाकरमते, भेषिय । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शभ्राय । उत्तमे तु, शभ्राय—शभ्रयेति माधवः । तत्र मूलं स्यम् । १५११ भग्न्य विलोहने । १५१२ भग्न्य १५१३ भग्न्य सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छून्येषुनः पाठः । रूप वृत्तम् । १५१४ कुन्त्य संरलेपणे । सकलेशे इत्येके । कुन्नाति । चुकुन्त्य । कुम्प इति दुर्गः । चुकोय । १५१५ च्द चोदे । मृदनाति । मृदान । १५१६ मृद च । अयं सुखेऽपि । मृदवम् । मृदयाति । १५१७ गुघ रोपे । गुग्नाति । १५१८ कुप निष्कर्षे । कुम्पाति । कोपिता । २५६० निरः कुपः ७ । २।४६॥ निरः परात्कुपो वलादेरावर्थात्कुस्य इद्वा स्यात् । निष्कोपिता—निष्कोष्टा । निरकोपीत्—निरकृत् । १५१९ लुभ सम्बन्धे । 'लुम्नादिषु च' (सू ७९२) । लुम्नाति । लुम्नीतः । लोभिता । लुभान । १५२० धम १५२१ धुभ हिंसायाम् । नम्नाति । धुम्नाति । नभते । तोभते इति शपि । नम्यति । धुम्यति इति श्यनि । १५२२ क्लिश्न विवाधने । 'शात्' (सू ११२) इति भ्रुवनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता—क्लेश्या । अक्लेशीत्—अक्लिञ्त् । १५२३ अथ भोषणे ।

यस्य भृत् । यस्य चत्वेन साः । बधानेति । 'हलः इतः शान्तश्चो' इति शानच् । अमा नसीदिति । इत्यन्तलक्षणा वृद्धः । भग्भावः । अवान्दामित्यत्र सकारपरत्वात् भग्भावमादाहृत् आह—पूर्ववैत्यादि । ननु कृते सिञ्जलोपे प्राययलक्षणमाभित्य सकारपरत्वात् भृत् दुर्वार इत्यत आह—प्रत्ययलक्षणेनेति । अवान्दामिति । 'क्षपस्तपोः' इति तस्य धः । भग्न्य विमोचने । धन्व्यप्रन्व्यत्यादिनेति । 'धन्व्यप्रन्व्यद्भिस्त्वजोर्ना लिटः कित्थं वा' इति ध्याकारान्तरेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे इति । पितामपीद्विद्विश्मिति सुधाकरमतेऽपि अथमनुसंधानलि शभ्राय । उत्तमपुरे णलि तु शभ्राय शभ्रय इति माधवः आदेश्यर्थः । तत्र मूलमिति । 'किञ्चनश्चे पुर्याम्यासलोपावित्यारभ्य माधव इत्यन्तसन्दर्भे मूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहरमभ्यस्यत्यादेशविधवारिकाऽऽदर्शनाच्चेति भावः । कुप निष्कर्षे । निर कुपः । 'आर्षं धातुस्येद्द्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'एवातिसृति' इत्यतो वेति च । शदाह—निरात्प्रदिति । निरुत्प्रदिति । इदमावपथे 'शल' इति वस इति भा-

अरनाति । आद्य । १५२४ उ प्रस उच्छे । उकार इत् । प्रस्नाति । उकारो घा-
 त्ववयव इत्येके । उप्रसायकार । १५२५ इय आभीक्ष्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा
 आभीक्ष्यम् । इष्णाति । 'तीपसह-' (सू २३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्याद-
 कारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इपेर्ग्रहणं न तु इष्पतीष्णास्योरित्याहुः । एषिता ।
 वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इक्ष्विकस्य उचितः । तथा च वातिकम्—'इपेस्तकारे श्यन्प्र-
 त्ययाप्रतिषेधः' (वा ४४३५) इति । १५२६ विष विप्रयोगे । विष्णाति । वैष्ट ।
 १५२७ पुष १५२८ प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । पुष्णाति । प्लुष्णाति । १५२९ पुष
 पुष्टौ । पोषिता । १५३० मुष स्तेभे । मोषिता । १५३१ खच भृतप्रादुर्भावे ।
 भृतप्रादुर्भावेति कान्तोत्पत्तिः । खञ्जाति । वान्मोषमित्येके । २५६२ च्छ्वोः
 शृङ्गनुनासिके च ६।४।१६॥ सतृक्कस्य छ्वस्य वस्य च क्रमात् श् ऊट् पता-
 यादेशो स्तोऽनुनासिके कौ मलादौ च क्विति । खौनाति । चक्षाय । खञ्जिता ।
 शानचः परत्वादृष्टि कृते हलन्तराभावात् शानच् । १५३२ हेठ च । घुरम् ।
 हेठ्णाति । १५३३ मह उपादाने । स्वरितेत् । 'प्रदिष्या-' (सू २४१२) । गृ-

षः । भय भोजने । भाशेति । द्विहरत्वाऽभावात् लुडिति भावः । एष आभीक्ष्ये । तासि
 'तीपसह' इति इक्ष्विकस्यमाशाह्वय आह—तीप सहेत्येति । सहेति शपा निर्देशवलेन
 भौवादिक एव सद्घातुरत्र निर्दिष्टः । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव इपेर्ग्रहणम्, उका-
 रविकरणत्वसामान्यादिति भावः । इपेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति । श्यन् प्रत्ययो यस्मा-
 दिति षट्प्रीतिः । श्यन्विकरणपठितादिपेस्तकारे परे 'तीपसह' इति विचिन्तयिष्ये ।
 इष्णातेस्तकारे इक्ष्विकस्यः फलित इति भावः । पुष प्लुषेति । आद्यो दीर्घोपधः । पुष
 पुष्टौ । पोषितेति । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पुषेर्ग्रहणादयं सेडिति भावः । 'पुषादिष्-
 तादीर्यथ श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणाद् न । खच भृतप्रादुर्भावे । भतिकान्तोत्पत्तिरिति ।
 दशममासाहो उत्पत्तियोग्यस्य पकादशादिमासादिपुनर्त्तिरित्यर्थः । खञ्जातीति । नश्य
 रञ्जुवेन च इति भावः । वान्मोष्यमिति । 'खच भृतप्रादुर्भावे' इत्येवं दृग्पोष्टयान्तमेके
 पठन्तीत्यर्थः । च्छ्वोः शृङ्गनुनासिके च । च्छ्व च अनयोर्ह्रन्दात् पष्ठीद्विवचनम् । उका-
 रात्प्राक् तुक् ; रञ्जुवेन चकारस्य निर्देशः । 'शृ' इति षोडशः । श् ऊट् अनयोः समाहा-
 रण्ण्णात् प्रथमा । उकारेण किमल्लोः बिहतीत्यनुवर्तते । तदाह—सतृक्कस्य इत्यादि ।
 यथा विरनः प्ररनः, विच्छवातोः प्रच्छवातोश्च औष्यादिके नक्षत्रस्ये अन्तरङ्गत्वात्
 'छे च' इति तुकि कृते सति सतृकरय इत्य उकार आदेशः । उकारस्य ऊटमुदाहरवि-
 खौनातीति । ए ष्मा ति इति स्थिते उकारस्य ऊट्, टकार इत् 'एत्येचयूट्सु' इति
 वृद्धिरिति भावः । खौनीतः । खौनन्तीत्यादि । खञ् ना हि इति स्थिते 'हलः शनरया-
 नञ्शौ' इति शाननादेशमाशह्वय आह—शानचः परत्वादिति । हेठ वेति । हेठ्यादुरपि

हाति गृहीते । २५६२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ३।२।३।७। एकाचो ग्रहो विहितस्ये-
 टो दीर्घं स्यात् नु निटि । प्रहीता । लिटि तु जप्रहिय । गृह्यात् । ग्रहीपीठ ।
 'अप्रन्त' (सू २२६६) इति न वृद्धि । अप्रहीशाम् । अप्रहीष्ट । अप्रहीपाताम् ।
 अप्रहीपत । इति तिङन्ते ऋयादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सुरादिप्रकरणम् ॥ १० ॥

१।१४ सुर स्तये । २५६३ सत्यापपाशरूपजोपातूलश्लोक्सेनालो-
 मत्प्रचयर्मथर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् , ३।१।२५ ॥ एभ्यो णिच् स्यात् । चू-

भृतप्रादुर्भावे वृत्ते इत्ययं । मह वपादाने इति । अतुपच । स्वरितो वाङ्मयदी ।
 किंति हिति च सम्प्रसारणं स्मारयति—ग्रहिञ्चैति । गृह्याति गृहाते इति । इनाप्रत्ययस्य
 हित्वादेशस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्वमिति भावः । णलि द्वित्वे कृते 'लिङ्गस्यासस्य'
 इति सम्प्रसारणे उरश्चै रपरसं हलादिशेषे अग्यासस्युपे उरधावृद्धिः । जग्राह ।
 अग्राहादौ विद्धति परावात् 'ग्रहिन्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादि । जगृह्युः ।
 जगृह्यु । जप्रहिय । जगृह्युः । जगृह । जग्राह—जगृह्युः । जगृहिव । जगृहिव । जगृ-
 हे । जगृहाते । जगृहिरे । जगृहिरे । जगृहापे । जगृहिद्वे—जगृहिद्वे । जगृहे । जगृ-
 दिवहे । जगृहिमहे । ग्रहोऽलिटि दीर्घः । 'ग्रह' इति द्विगोणे पञ्चमी । 'अग्रहोऽलिटि' इत्यतः
 एकाच इति च । तदाह—एकाच इत्यादि । एकाच किम् ? षड्लुकि माम् । जाम
 हिता । विहितस्येति किम् ? प्राहितम् । णिलोप कृते ग्रहघातो परत्वेऽपि विहित-
 स्वाभावाद्दिशो न दीर्घः । न च णिलोपस्य स्यानिवत्त्वत् न ग्रहघातो पर इदिति
 वाच्यम् । दीर्घविधौ स्वरनिवारनिषेधात् । अलिटि इत्यस्य कञ्माह—'लिटि तु जप्र-
 हियेति । गृह्यादि । आशीलिटि यामुट् । कित्वात्सम्प्रसारणमिति भावः । लिङ्ग-
 वपाद—अशेषेति । 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । 'न लिटि' इति इटो दीर्घनिषेधस्य न,
 तत्र 'वत' इत्यनुवृत्ते । अप्रहीशामिति । 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । अप्रहीष्टु । अप्रही-
 रित्यादि । लुक्स्वरुपाह—अप्रहीष्टेति । 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । अप्रहीष्टेति । अप्र-
 हीष्टा इत्यादि सुगमम् । इति श्रीरामुदेवजीवितविदुषा विरचितया सिद्धान्तकोमुदीया-
 सयायां वाचमनोरमाख्यायां इति विरचितानिरूपण समाप्तम् ।

अथ स्वाधिक्रियेति अन्तः । सुरादिघातवो निरुपन्ते । सुर स्तये इति । रेफादकार उच्चा-
 रणार्थं, न दिवत्सञ्च, प्रमोचनाऽभावात्, 'जिह्व' इति परस्यवरणायां चर्यमाज-
 त्वात् । एवमपेऽपि । सत्याप, पाश, रूप, शीषा, तूल, श्लोक, सेना, लोमन्,
 त्वच्, धर्मन्, धर्म, धूर्ण, सुरादि एषां इत्यातश्चमी । तदाह—एभ्यो णिच् स्यादिति ।

यान्तेभ्य 'प्रातिपदिकाद्वावर्षे-' (ग सू २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चायम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त-' (सू २१८६) इति गुण । 'सनाद्यन्ता-' (सू २३०४) इति घातुत्वम् । तिप्शवादि गुणायदेशौ । चोरयति । २५६४ णिचञ्च १।३।५४ । यिञ्जन्तादात्मनेनेर्द स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयति-चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिष्येत् । 'यिभि-' (सू २३११) इति चञ् । 'यौ चङि-' (सू २३१४) इति ह्रस्व । द्वित्वम् । 'ह्लादिः शेष' (सू २१७६) । 'दीर्घो लघो' (सू २३१८) इत्यभ्यासदीर्घ । अचूचुरात्-अचूचुरत । १५३५ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिन्तयति । चिन्त इति पठितव्ये इदित्करणे निच पाक्षिकत्वे क्लृप्तम् । तेन चिन्तयात्, चिन्त-

कस्मिन्वर्षे इत्याकाङ्क्षायामाह-चूर्णान्तेभ्य इति । सत्यादिभ्य चूर्णान्तभ्यो द्वादश-भ्य करोत्याचष्टे इत्याद्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्वावर्षे बहुलम्' इति षष्यमाणेन सिद्धमे-वार्थनिर्देशनमित्यर्थः । ननु तेष्वेव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमं व्यर्थमित्यत आह-तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चायमिति । नच तेष्यः स्वार्थे एव निजिबधिरित्त्विति वाच्यम्, स-त्यस्य तु कृष्णापुक् निपात्यते । सत्य करोति 'सत्यापयति' इत्यादि भाष्यविरोधा-दिति भावः । नामघातप्रकरणे सत्यादिचूर्णान्तानुदाहरणानि मूल एव स्फुगीमविषय-न्ति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति । अर्थान्तरस्थाऽनिदशादिति भावः । अत्र 'घातोरेका-च' इत्यतो घातोरेष्यनुवर्तते । चुरादिभ्यो घातुभ्यो निजिति फलितम् । तस्यैव निच आहंघातुक्त्व सिध्यति । अन्यथा घातोरेति विहितत्वाभावादाहंघातुक्त्व न स्यादिति बोध्यम् । तदाह-पुगन्तेति गुण इति । निचि कृते चुर इ इति स्थिते षिच आहंघातुक्त्वात्सिन्नु चकाराहुकारस्य 'पुगन्तलघुपधस्य' इति गुण इत्यर्थः । षिच-ञ् । 'अनुदात्तङित' इत्यत आत्मनेर्दमिति 'स्वरितञितः' इत्यतः कर्त्तृनिर्वाये क्रिया-फले इति चानुवर्तते । प्रथमपहणेपरिभाषया यिञ्जन्तादिति कल्पत । तदाह-यिञ्ज-ज्जितस्याग्निः । चोरयति । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अ-चोरयत् । अचोरयत । चोरयत् । चोरयेत् । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह-चोर्वादिति । 'जेरनिटि' इति षिणोप इति भावः । आशीर्लिङि आत्मनपदे आह-चोरविषोपेति । शुद्धमाह-यिञ्ज इत्यादि । दीर्घो लघोरिति । 'सन्वस्युनि' इति सन्वदावधिपमत्वादिति भावः । चिति स्मृत्याम् । चि नयतीति । इदित्त्वाग्नुमि यिञ्जन्तासिद्ध व्यपत्तिरिति भावः । ननु इतिदहरणं मांस्तु प्रजिदाज्ञापवात् चिन्त स्मृत्याम् इत्येवोक्त्याम् । नच नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम् । चिन्तयति, चिन्तयामास इत्यादौ षिचः विच्छेदाऽभावादेव नलोपस्याऽप्रसक्ते । नच यिञ्जभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कस्यचिद्वारे यकि चिन्त्यते इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शक्यम् । चुरादि-षिचो नित्यत्वेन निच विना कबलात् चिन्त्यात्, चिन्त्यते इति प्रयोगस्य शक्य-

त इयादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च शापक सामान्यापेक्षमि-
त्येके । 'अत एव हल्-' (सू २२६०) इत्यत्र श्रुतिकृता, अगाथ । जगण्ठुः इत्यु-
दाहृतत्वात् । विरेपापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आ घृपाद्वा' (ग सू २०२) इत्य-
स्य न वैयर्थ्यम् । १५३६ यत्र रुकोचे । यन्त्रयति । यन्त्र इति पठितुं शक्यम् ।
यस्तु इदित्त्वरयाद्यन्त्रतीति माषवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एव कुद्रितत्रिभन्निधु । १५३७
स्फुटि परिहासे । स्फुटयति । इदित्त्वरयात्स्फुटति । स्फुटि इति पाठान्तरम् ।
स्फुटयति । १५३८ लक्ष दर्शनाद्भयो । १५३९ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रय-
ति । १५४० लड उपसेवायाम् । लाडयति । १५४१ मिदि स्नेहने । मिन्दयति-
मिन्दति । १५४२ ओ लाडि उःसेपयो । ओलण्डयति-ओलयति । ओकार इदि-
त्येके । लण्डयति-लयति । उकारादिरयमित्यन्ये । उण्डयति । १५४३ कज
अपवारणे । कल इत्येके । १५४४ पीड अवगाहने । पीडयति । २५६५ भ्राज-
भास्रभाषदीपजीवमोलपीडामन्यतरस्याम् ७।४।३॥ यथाशुपधाया ह्रस्वो

ज्ञापमाणत्वादित्यत आह-चि तेषादि । हेनेति । पाञ्चिकत्वेनेत्यर्थः । यथाच कदाचित्
चिन्त्यात्, चिन्त्यत्वे इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वरणमिति
भावः । ननु तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चि-त्यात्, चिन्त्यत्वे इत्यत्र जिञ्जिक्-
स्य स्यात् ननु चिन्ततीत्यादौ, शपा अपवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्ततेरित्यादाह्य
शापकमिदं चिन्तधातुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति-चिन्तति । चिन्तेदिति । ज्ञाप-
कमिदं सुरादिस्वसामान्यापेक्षमिति मरान्तरमाह-एत-चेति । ज्ञापकस्य सुरादिस्वसा-
मान्यापेक्षत्वे वृद्धसममितिमाह-अत-केति । ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयत्वे यथाधा-
तो. चौरादिकस्य जगण्ठुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टेवेति भावः । विशेषापेक्षमिति ।
चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्याह-मत एवेति । सर्वस्यापि सुरा-
देष्विञ्जिक्स्य सति 'आ घृपाद्वा' इति कतिपयसुराद्यन्तर्गणपठितार्ता जिञ्जिक्स्यवि-
धिष्वैवर्थ्यमिति भावः । यत्र रुकोचे । यन्त्रयतीति । अकारस्य उपधात्वाऽभावात् वृद्धिः ।
अयन्त्रदिति । अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वादिषुपरिवृत्त्याऽभावात् सन्धिद्वावाऽभावात्
इत्त्वदीर्घो न । एवमग्रेऽपि सयोगान्तधातूनां ज्ञेयम् । पठितुं शक्यमिति । नलोपाऽभा-
वस्तु इदित्त्वरस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाऽभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति
भावः । तच्चिन्त्यमिति । यन्त्रयात् इत्यखिजन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपा
ऽप्रसक्तस्या इदित्त्वरस्य प्रयोजनरऽभावादिति भावः । एव 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि
कुट्टुवधारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति सुरादौ पठित्वमाणत्वादि इदित्त्वं स्वकर्मं शक्य-
मित्यर्थः । लड उपसेवायाम् । लाडयतीति । णिचि अत उपधावृद्धिः । एवमग्रेऽपि ज्ञे-
यम् । अलोकादत् । पीड अवगाहने । भास्रभास । 'यो अष्टुपुपधाया ह्रस्व'

वा स्याच्चरूपरे णी । भयीपिडत्-अभिपीडत् । १५४५ नट अवरस्पन्दने । अवर-
स्पन्दनं नाटयम् । १५४६ अथ प्रयत्ने । प्रत्याने इत्येके । १५४७ वच संयम-
ने । वाचयति । वच इति चान्नः । १५४८ पू पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं
णिवः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवं च पृष्ठातिपिपतिभ्यां, परिता,
परीता इत्यादिषिद्धावपि, परति-परतः इत्यादिषिद्धिः फलम् । १५४९ ऊर्जं बल-
प्राप्तययोः । १५५० पत्न परिग्रहे । १५५१ वर्णं १५५२ चूर्णं श्रेणो । वर्णं वर्णने
इत्येके । १५५३ प्रथ प्रख्याने । प्राययति । 'नान्ये मितोऽहेतो' इति वक्ष्यमाण-

संते । तदाह—भवामिनि । निरये उपधाइस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । इस्वपथे लघुपर-
कत्वास्तन्वाजादभ्यासदीर्घ इत्यभिप्रथय आह—भयीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे इस्वः,
पूर्वखण्डे तु दीर्घः । इरवामावपथे तु लघुपरकत्वाऽभावात् सन्वत्परिवर्तान्नाऽभ्या-
सदीर्घ इति मन्वा आह—भयीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः पूर्वखण्डे इस्वः । नट
अवरस्पन्दने इति । अवरस्पन्दनं नाटयम् । नाटयति । अनोनटत् । अथ प्रयत्ने । प्रथय-
यति । अत्रिप्रथत् । सन्वत्परिवर्तौ अनेकहृत्त्वव्यवधानेऽपि लघुपरत्वं न विद्वन्वते,
'अरसृद्वा' इति इस्वापवादस्य अत्रस्य विधानाद्विहात् । अन्यथा 'अप्रप्रथ'-
दित्यादौ अनेकहृत्त्वव्यवधानात् लघुपरत्वाऽभावादेव इस्वाऽप्रसक्त्या किं तेन । पू पूरणे ।
ननु इस्वात् एवार्थं घातुनिर्दयत्वम् । तावत्तैव पारयतीत्यादिसिद्धेः । न च णिज-
भावपथे परिता परिष्वतीत्यत्र इदं दीर्घोच्चारणम्, अदन्तावे अभिट्कावाप्रसङ्गा-
दिति वाच्यम्, सुरादिष्विचो नियत्येन सती णिजभावस्त्व दाऽभ्यन्नायमायत्वदित्यत
आह—दीर्घोच्चारण णिवः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति । 'पृष्ठातो' इति शीषः । णिवः पाक्षि-
कत्वे तु परितेत्यादौ परितेत्यादिवारण्याय दीर्घोच्चारणमर्थवदिति भावः । ननु इस्वान्त-
रेऽपि परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्येव आह—तद्धि सेट्कत्वादेति । हि यतः तत्
दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ सेट्कत्वायम् अदन्तत्वे तु इण् न स्यात्, 'ऊर्द्धन्तो' इत्य-
नि कारिकासु अदन्तस्य पर्युदात्तेन अदन्तस्याऽभिट्कत्वावगमादिति भावः । ननु
पृष्ठातोः णिवः पाक्षिकत्वज्ञापकस्य किं फलम् । श्वाविकरणरतुविकरणपरित्याग्यानेव
पृष्ठातुम्बो परितेत्यादिसिद्धेरित्यत आह—एवं चेति । उत्तरस्या पृष्ठातोः णिवः
पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । पारयति । परतीति । 'हृदोऽयपूर्वस्य' इत्युत्वं तु न
भवति, पराम्भो गुणशुद्धिभ्यां वाचादिति भावः । ऊर्जं बलेति । 'सन्वत्तुनि' इति
सुप्रं द्वेषा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चकि 'न रदा' इति नियेघात्, 'जि' इति णिजन्त-
स्य द्विजे उत्तरखण्डे चहूपरे णी लघोरभावात् प्रथमभ्यासयाने अत्रयासरय तपाविध-
लघुपरकत्वविरहात् सन्वत्परिवर्तान्नाऽभ्यासदीर्घं, औजिजत् । द्वितीयव्याख्यानं तु
चहूपरे णी चहृत् ऊर्जं इत्येतत् तदीयस्याभ्यासरय चहमाहाय वा णिवं लुप्तमाहाय
वा लघुपराकावादभ्यासस्य दीर्घः, और्जिजत् । पूर्वमेव एवभावीयकेषु दृश्यम् । अथ

त्वात्वास्व मित्त्वम् । २५६६ अत्स्मृदृत्वत्प्रथमप्रदस्तस्त्वश्याम् ७।५।६५॥ ए-
 यामभ्याश्चकारोऽन्तादेशः स्याच्चरूपरे शौ । इत्वापवादः । अत्रप्रथयत् । १५५४
 पृथ प्रक्षेपे । पर्यवति । २५६७ उर्जत् ७।५।७॥ उपधाया श्रुचर्णस्य स्थाने श्रु-
 रस्याद्वा चरूपरे शौ । इतरात्प्रवादः । अत्रोच्यत्-अपरर्धत् । पथ इत्येके । पा-
 थयति । १५५५ पथ्य सम्बन्धने । सम्भयति । अससम्भत् । १५५६ शम्भ च ।
 अशशम्भत् । शम्भ इत्येके । १५५७ भस अदने १५५८ कुट्ट छेदनभस्मनयोः ।
 पूरये इत्येके । कुट्टयति । १५५९ पुट्ट १५६० चुट्ट अस्वीभावे । १५६१ अट्ट १५६२
 पुट्ट अनादरे । अट्टयति । अयं दोषः । अट्टवस्यासिद्धत्वात् 'नन्दाः—' (सू-
 २४४६) इति निषेधः । आट्टित् । १५६३ लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठति
 इति 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य । १५६४ यत् १५६५ रवठ असस्कारागत्योः।

प्रस्थाने । प्रथयतीति । गिचि उपधाश्रुद्धिरिति भावः । नन्वस्य घटादिछत्रेण मित्त्वा-
 द्भ्रंशः स्यादित्यत आह—नान्ये इति । चुरादिपञ्चकृत्यतिरिक्तचुरादियु मित्त्वनिषे-
 धादिति भावः । घटादिकस्य तु मित्त्वाद्भेदगुणमिच्छति 'प्रथयतीत्येव भवति । न च
 चौरादिकस्यैव मित्त्वायं घटादावनुशासः किं स्यादिति वाच्यम्, आन्ये मितोऽहे-
 तो' इति निषेधादित्यलम् । अत्स्मृ । अभ्यासस्येति । 'अत्रशौषोऽभ्यासस्य' इत्यतस्त-
 दनुवृत्तेरिति भावः । चरूपरे शौविति । 'सम्बद्धगुणि' इत्यतः चरूपरे श्रुचनुवर्तते ।
 चरूपरो यस्मादिति बहुमीहिः अन्यपदायंस्तयर्थाग्निरवेति भावः । इत्येति ।
 'सन्वत्तः' इति ह्रस्वस्यापवाद इत्यर्थः । अत्रप्रथदिति । अत्र अस्वविद्यामादेव-
 सन्वत्त्वविधौ अनेकह्रस्ववधानेऽपि लघुपरकत्वमिति विज्ञायते । अन्यथा येन ना-
 क्यवधानन्यायात् एकह्रस्ववधानस्यैवाग्रयात् अत्र सन्वत्त्वविरहादेव ह्रस्वाऽप्रवृत्त्या
 किं तेन । संयोगे परे गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । पृथ प्रक्षेपे । श्रुदुपघः । पर्यवतीति ।
 गिचि लघुपञ्चगुणः । रपरत्वम् । उर्जत् । 'श्रु' इत्यस्य 'अ'रितिषष्ठ्यन्तं रूपम् ।
 'शौ चरूपपञ्चायाः' इत्यनुवर्तते । 'जिप्रतेर्वा' इत्यतो वेति । तदाह—उपधाया इति ।
 ननु श्रुकारस्य श्रुकारविधिव्यर्थं इत्यत आह—ररातामपवाद इति । 'कृ सँश्रुने' ।
 'अचीकृतत्' इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्थे रपरत्वे इर् प्राप्तिः, 'अमीश्रुजदित्यत्र तु
 'श्रुजेर्द्विः' इत्यार् प्राप्तिः । प्रकृतपृथधातौ तु चलि मिलोपे प्रत्ययलक्षणैर्न गिचमा-
 श्रित्य लघुपञ्चगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तिः, तेषामपवाद इत्यर्थः । अथोच्यदिति । गिचमा-
 श्रित्य प्राप्ते गुण्यं भाषित्वा श्रुकारे, द्वित्वे, उरदत्त्वे, हलादिश्लेषे, सन्वत्त्वादित्ये,
 दीर्घे, रूपमिति भावः । अपपर्यदिति । श्रुत्वाऽभावपक्षे 'द्विवचनेऽची'ति निषेधात् गु-
 ष्यात्प्राक् द्वित्वे उदात्ते हलादिश्लेषे श्रुकारस्य गिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्यदि-
 त्यत्र लघुपरकत्वाऽभावेन सन्वत्त्वविरहादिश्रुदोर्घं नेति भावः । अट्ट कुट्ट अनादरे ।
 अयं दोष इति । अट्टागुणित्यर्थः । दकारस्य दुरावर्णान्या निवृत्त इति भावः । दोष-

श्वठि इत्येके । १५६६ वृजि १५६७ पिजि हिंसाबलादाननिषेतनेषु । वृजयति ।
 रिजयति । इदिरररयात् वृजति । पिजति । वृज पिज इति केचित् । लजि लुजि
 इत्येव । १५६८ पिस गतौ । पिसयति । पिसति इति वृ शपि गतम् । १५६९ पा-
 न्तव सामप्रयोगे । १५७० श्वल्क १५७१ बल्क परिभाषणे । १५७२ षिण्ड स्नेह-
 ने । स्फिट इत्येके । १५७३ स्मिट अनादरे । अघोपदेशत्वात् यः । अस्मिन्मटत् ।
 प्मिण्ड अनादरे इत्येके । हिस्वस्मावयवेऽचरितार्थत्वापिणञन्तात् । ह्माययते ।
 १५७४ श्लिय श्लेपयो । १५७५ पमि गतौ । पन्ययति-पन्यति । १५७६ पिण्डु
 कुट्टने । १५७७ कुट्टि संवरणे । कुन्दयति-कुन्दति । १५७८ अण दाने । प्राये-
 यार्य विपूर्वः । विधाययति । १५७९ तड आघाते । ताडयति । १५८० खड
 १५८१ खडि १५८२ कडि भेदने । खाडयति । खण्डयति । कण्डयति । १५८३
 कुडि रक्षणे । १५८४ गुडि वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति-
 अवकुण्ठति । गुठि इत्यन्ये । १५८५ कुठि खण्डने । १५८६ वटि विभाजने ।
 वहि इत्येके । १५८७ मडि मूषायां हर्षे च । १५८८ भडि कक्ष्याये । १५८९
 छर्द वमने । १५९० पुस्त १५९१ बुस्त आदरानादरयोः । १५९२ चुद संचो-
 दने । १५९३ नक्क १५९४ चक्क नाशने । योपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम् । प्र-
 षकयति । १५९५ चक्क १५९६ चुक्क व्ययने । १५९७ च्ल शौचकर्मणि ।
 १५९८ तल प्रतिष्ठायाम् । १५९९ तुल उन्माने । तोलयति । भृत्तुलत् । कथं
 तुलयति तुलना इत्यादि । 'अत्रुलोपमाभ्यां' (सू ६३०) इति निपातनादा-

परवस्य प्रयोजनमाह—इत्यस्तेति । तथा च द्वकारं विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद्-
 टिटत् इति सिधौ दस्य दुत्वे चत्वे च 'आट्टित्' इति रूपमिष्टं सिध्यति । स्वाभा-
 विच्छेदोपघाते वृ 'म न्नाः' इति निषेधाऽभावात् टकारद्वयसहितस्य ष्यन्तस्य द्वित्वे
 हलादिशोभेणाऽभ्यासे प्रथमतकारस्य अनित्यत्वात् आट्टिट् इति अनिष्टं रूपं स्यादिति
 भावः । प्मिण्ड अनादरे । ननु 'जिघरघेऽथात्मनेपदसिद्धेः क्रिमर्थं हिंकरणमित्यत
 आह-पिण्ड-नाट्टिति । तद्धेतव्यं । अत्रमिप्रायेऽपि पत्ते जिघन्तादात्मनेपदार्थं
 हिंकरणमिति यावत् । ननु कृतेऽपि हिंकरणे जिघन्तस्य हिंस्वामावात् कथमुक्त-
 प्रयोजनत्वात् इत्यत आह—हिंस्वस्य अवयवे चरितार्थत्वादिति । ष्यन्तावप्ये प्मिण्ड
 घातौ टित्थ व्यर्थम्, तस्य यिच विना प्रयोगाऽभावात् । तस्यैव अवयवे अथ हिंस्वं
 ष्यन्तादेव कार्यं साधयतीत्यर्थः । समासवत् इति । जिघि वृद्धौ आपादेने स्मायि इति
 ष्यन्तावलयतिपि शपि गुण्याऽयादेशाविति भावः । अस्मिन्मयत् । तुल उन्माने । कथं
 मिति । लूपचगुणप्रसङ्गादिति भावः । तुलनेति । 'ष्यासधन्धो मुच्' इति भावः । स-

दन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो षिच् । १६०० कुल उत्क्षेपे । १६०१ पुल म-
 हस्वे । १६०२ चुन समुच्छ्राये । १६०३ मूल रोहये । १६०४ कल १६०५
 विल क्षेपे । १६०६ विल भेदने । १६०७ तिल स्नेहने । १६०८ चल भृतौ ।
 १६०९ पान रक्षये । १६१० लूप द्विषायाम् । १६११ शुक्क माने । १६१२
 शर्पं च । १६१३ घुट छेदने । १६१४ घुट सञ्चूर्णने । १६१५ षडि १६१६
 पश्चिनाशने । पण्यति-न्यदति । पशयति-पंशति । १६१७ यज १६१८ मार्गं
 सहागत्योः । १६१९ शुक्ल अतिस्पर्शने । १६२० चपि गत्याम् । चम्प-
 यति-चम्पति । १६२१ क्षपि चान्याम् । क्षम्पयति-क्षम्पति । १६२२ क्षत्रि कृ-
 ष्ट्नीवने । १६२३ श्वर्त गत्याम् । १६२४ श्वभ्रं च । १६२५ ह्य मिच्च ।
 अय ज्ञाने शापने च वर्तते । २५६८ मितार्ता ह्रस्वः ६।३।६२॥ मितामुपचाया
 ह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञायति । १६२६ यम च परिवेषये । चान्मिच् । परि-
 वेपयामिह वेष्टनम् । न तु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति च-द्रम् । परिवे-

माश्रये—अतुलोपमाश्रयमिति । आदन्तस्येति । तुलघातोर्ण्यन्तारपचाक्षि निपातनात्
 गुणभावे स्त्रोत्वे तुलाशब्दः आदन्तः । ततः 'तद्वरोति तदाश्रये' इति णिचि ह्रस्व-
 श्वात् टिकोत्वे तुळि इति ण्यन्तार्लङ्घस्तिपि युचि च 'तुलयतो'ति 'तुलने'ति च रूप-
 म् । आकारलोपस्य 'अधः परस्मिन्' इति स्थानिबन्धान्न गुण्य इति भावः । नन
 मार्गेति । माजयति । मार्गंयति । अद्वा मार्गंति न चात्वन्वरम् । अत्रघातुमार्गं सं-
 रकारे गतौ चेत्यर्थः । ह्य मिच्चेति । ह्यघातुण्यिचं क्षमते, मितसंज्ञकेश्वेत्यर्थः । मितव-
 कार्यभागिति वा । घातुपाठे अर्थनिर्देशाऽभावाद्वाह—यमयति । 'अच्छ्त्री'त्याया-
 मितवश्च ज्ञाने 'शब्दाच्च नुक्त्याशर्पा क्षीरस्यमान' इत्यत्र ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति
 भावः । मितार्ता ह्रस्वः । 'ऊदुपचाया शोहः' इत्यतः उपचाया इति 'दोषो णो' इत्यतः
 याविति चानुवर्तते । तदाह—मितामुपचाया इत्यादिनाः ह्यपटीति । णिचि उपघातुद्वौ
 ह्रस्व इति भावः । यम च परिवेषणे । चान्मिदिति । इति अनुकृष्यते इति शेषः । यम-
 घातुः परिवेषणे णिच क्षमते, मितकार्यभाक् चेत्यर्थः । मितसंज्ञक इति वा । परिवेषण-
 मिह वेष्टनमिति । 'परिवेषस्तु परिधिः' इति कौशादिति भावः । न तु भोजनमिति ।
 भुजेर्हेतुमण्यन्तार्लङ्घिषामित्यधिकारे 'ण्यस्यग्र्यो युच्' क्लीबार्त्रं क्लीकात् । 'भो-
 जने'स्थेव क्वचित्पाठः । भोजतुः पात्रे भोजयद्दोषोपकल्पनामिह न परिवेषणमित्यर्थः ।
 भोजनार्था धमेहेतुमण्यन्तरप अमन्तरवादेव मितवसिद्धेरिति भावः । परिवेष्टन इत्यर्थं
 इति । अनेन ह्य परिवेषण्यन्तार्लङ्घुदि परिवेषण्यग्रह इति सूचितम् । नच वेष्टनेऽ-
 ष्यये धमेरमन्तरवादेव सिद्धे मितवविधिर्न्यर्थ इति वाच्यम् । 'न कम्पयितव्यम्'
 मितवप्रतिषेधप्रकरणस्ये 'यमोऽपरिवेषणे' इति घटाद्यन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे

एत इत्यर्थः । १६२७ चह परिकल्पने । चश्यति । अचीचहत् । कपादी व-
 च्यमाप्यस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावात् न । अचचहत् । चप इत्ये-
 के । चयति । १६२८ रह त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कपादेस्तु अररहत् ।
 २५२६ वज्र प्राणने । वलयति । १६३० चिञ् चयने । २५६८ चिस्कुरो-
 र्यौ ६।१।४४ ॥ आत्वं वा स्यात् । २५७० मतिहोऽग्लोपित्वादीर्घमा-
 स्यात्तां पृञ्चौ ७।३।३६ ॥ एषा पुङ् स्थाण्यौ । चयमति—चययति । जि-
 त्करणसामर्थ्यादस्य णिञ्चिक्कल्पः । चयते । प्रणिचयति—प्रनिचयति । 'नान्ये मितोऽ-

इति पयुंदात्तेन भोजनतोऽन्यत्र वेष्टनेऽर्थे मित्वनिषेधस्य प्राप्तौ मित्त्वप्राप्त्यार्थत्वात्
 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेभि-
 त्वनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत एव. 'यमिभोजनातोऽन्यत्र न मि'दिति आख्यातं सू-
 क्ता । भोजनायां तु 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्वनिषेधविधौ भोजनायाः पयुंदात्ता-
 देव तत्र मित्वनिषेधाऽभावाद्भ्रमन्तात्वादेव मित्त्वप्राप्तेरिह सुरादौ परिवेषणशब्देन
 वेष्टनमेव विवक्षितं ननु भोजनेत्यास्तां तावत् । चह परिकल्पने इति । इत आरभ्य
 'चिञ् चयने' इत्येतत्पर्यन्तं चोपनुवर्तते । अतस्तेषां मिश्रात् णिचि इत्स्यः । 'तदाह—
 चश्यतीति । नन्वनेनैव सिद्धे अग्रे सुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह-
 कथादाविनि । 'कथादयः अदन्ता' इति वक्ष्यते । तस्माद्विचि अङ्गोपे चह्यती-
 त्यादौ अङ्गोपस्य स्थानिषत्वाद्दृष्टव्यभावे मित्त्वाद्भ्रमत्वे च न विशेषः । तथापि अ-
 दन्तात् चठि णौ अङ्गोपे सति अग्लोपित्वाया सन्वत्सदीर्घपोरभावे 'अचचह' इति
 रूपमस्ति कश्चमित्यर्थः । चप इत्येके इति । 'चह परिकल्पने' इत्यस्य स्याते 'चप' इ-
 त्येके पठन्तीत्यर्थः । 'रह त्यागे' इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम् । एवञ्च शपादिषु
 पञ्चसु चहघातुः चपघातुः रहघातुर्वा अन्यतमस्तृतीयः, अठवातुश्चतुर्थः, चिञ्घातुः
 पञ्चमः, इति श्रुत्या शपादिपञ्चानां मतत्रयेऽपि पञ्चत्वात् शपादिपञ्चकत्वस्य न विरो-
 धः । 'रह त्यागे' इत्यस्यापि कथादिपाठकृत्माह—कथादेस्तु अररइदिति । अदन्तत्वेन
 अग्लोपित्वाच्च दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः । यत् प्राणने । च इत्यनुवृत्त्या मिश्रस्यानु-
 कर्षणाद्भ्रमत्वं भावा आह—पठयतीति । विस्कुरोर्षौ । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदिति
 'विभाषा लीयते' इत्यतः विभाषेति धानुवर्तते इति भावाद्येयं पूरयति—प्राक् वा
 स्यादिति । चिञो णिचि भावे चा इ इति स्थिते—मतिहा । मति ही ष्टो री कन्यो
 दमापी आत् एषा इह्वात् पक्षी । 'पुङ् यौ' इति छेदः । तदाह—एषां पुङ् स्थाण्यौ
 इति । पुकि ककार इत्, ङकार उच्चारणार्थः किरवाइत्तावधयः । चाप् इ इति स्थिते
 चेत्यनुवर्त्य मित्त्वस्यानुकर्षणेन मित्त्वाद्भ्रमत्वे चपि इत्यस्मात्किञ्चोरी परिनिष्ठितमा-
 ह—चययतीति । आरवाऽभावपक्षे त्वाह—चययतीति । चेष्विचि वृद्धौ आत्यादेशे मित्-
 त्वाद्दुपघादस्य इति भावः । ननु चिञ्घातोऽरिह जिक्करणं व्यर्थम्, प्यन्तात् 'णिच-

हेतौ' (ग सू १९८) अहेतौ स्वार्थे णिचि श्वादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन
 शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं निश्चय न । १६३१ षट् नलने । १६३२ मुस्त सञ्जा-
 ते । १६३३ खट्ट संवरणे । १६३४ षट् १६३५ स्किट् १६३६ चुवि द्विवापाम् ।
 १६३७ पुल संघाते । पूर्ण इत्येके । पुण्य इत्यन्ये । १६३८ पुंस अमिबर्धने ।
 १६३९ टकि बन्धने । टङ्कयति-टङ्कति । १६४० धूस कान्तिकरणे । धूसयति ।
 दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालन्यान्तः इत्यपरे । १६४१ कीट घर्णे । १६४२
 चूर्णं सकोचने । १६४३ पूज पूत्रायाम् । १६४४ अर्कं स्तवने । तपने इत्येके ।
 १६४५ शुठ आलस्ये । १६४६ शुठि शोषणे । शुयठमति-शुयठति । १६४७ जुट
 प्रेरणे । १६४८ गज १६४९ मार्जं शब्दायोः । गात्रयति । मार्जयति । १६५०
 मर्चं च । मर्चयति । १६५१ घृ प्रखवणे । खावणे इत्येके । १६५२ पचि विस्तारव-
 चने । पचयति । 'पचते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । १६५३ तिज निशाने ।
 तेजयति । १६५४ कृत संशब्दने । २५५१ उपधायाश्च ७।१।१०३। धातोः-
 पधामृतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् । 'उपधायां च' (५ २२६५) इति दीर्घः ।
 कीर्तयति । 'अर्कं' (सू २५६७) अचीकृतत्-अचिकीर्तत् । १६५५ वर्ध

श्च' इत्येव उभयपदसिद्धेः । धौराटिकप्याश्च मिरयं ष्यन्तत्वेन चयति चयते इति षेष्-
 लस्याण्यन्तस्य शान्दश्लायमाणशब्दादित्यत आह—नित्करणसामर्थ्यादिति । एवञ्च मि-
 जमावपधे उभयपदार्थमिह नित्करणमर्थवदिति भावः । 'शोषे विमापाऽकृष्णादी' इति
 णत्वविकसर्षं मत्था आह—प्रणिचयति प्रनिचयति इति । 'नाग्ये मितोऽहेतौ' इति सुरा-
 दिगणसूत्रम् । अहेताविति षडेदः । 'हेतुमति च' इति सूत्रेण विहितो षिष् हेतुशब्देन
 विवक्षितः । स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थे णिच । स हिमन्यरे इति लभ्यते । हिमपेक्षया
 अन्ये इत्याकाङ्क्षायां इषः प्राक् पठितशुवादिधिगतेऽम् इति लभ्यते तदाह—अहेतो
 स्वार्थे णिचोत्पत्तिना । अहेतावित्यस्य क्याक्यानं स्वार्थे णिचोति । तेनेति । शुपादि-
 चिअन्तध्यतिरिक्तशुरादीनां मित्वनिषेधेनेत्यर्थः । अमादीनामिति । 'शम जाकोचने'
 'अम हीगे' इत्यादीनामग्रे सुरादी पठिष्यमाणानामित्यर्थः । अमन्तत्वेति । 'जनीकृ-
 ष्वनसुरजोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तत्वनिमित्तकमित्यर्थः । कृत संशब्दने । उपधायाश्च ।
 'कृत इत्यातो' इत्यनुवर्तते । तदाह—धानोरित्यादिना । अचि 'अर्कं' इत्युपधाया-
 श्चरवधे आह—अचीकृतदिति । उपधाया अस्त्वे कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदरे लघुपर-
 तथा सन्वत्वादिष्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ इति भावः । अस्त्वाभावपधे आह—
 अचिकीर्तदिति । कृत इत्ये रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घं कीट् इत्यस्य द्वित्वे इका-
 दिष्वे अम्यासदस्ये इत्यमिति भावः । लघुपरकत्वाभावेन सम्बन्धावविपयत्वाऽमा-
 धायाभ्यासदीर्घः ।

छेदनपूरणयोः । १६५६ कुवि आच्छादने । कुम्बयति । कुमि इत्येके । १६५७
 लुवि १६५८ तुवि अदर्शने । अर्दने इत्येके । १६५९ वृक्ष व्यक्षाया वाचि । वृत्र
 इत्येके । १६६० चुटि छेदने । १६६१ इल प्रेरणे । एलयति । एलिलत् । १६६२
 मस म्लोच्छने । १६६३ म्लोच्छ अव्यक्षाया वाचि । १६६४ सू १६६५ बहं
 हिंसायाम् । केचिदिह गर्जं गर्दं शब्दे, गर्भं धमिकाङ्गुयाम्, इति पठन्ति । १६६६
 शुदं पूं निवेतने । १६६७ जसि रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । जसयति-जंसति ।
 १६६८ ईड स्तुती । १६६९ लमु हिंसायाम् । १६७० पिडि सङ्घाते । १६७१
 डप रोपे । डट इत्येके । १६७२ डिप चेपे । १६७३ इडुप समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्मान्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिव्याप्ये-
 त्यर्थः । अकर्तृगामिपलायमिदम् । १६७४ चित सञ्चेतने । चेतयते । अचीचि-
 तत । १६७५ दशि दंशने । दंशयते । अददशत । इदित्वापिण्जभावे दंशति ।
 आकुस्मीयमात्मनेपदं शिचसन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सज्जिहाहचर्याद्
 म्वादेरेव महणम् । १६७६ दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते-दसति । दस इत्यप्ये-
 के । १६७७ डप १६७८ डिप सङ्घाते । १६७९ तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते ।
 चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । १६८० मत्रि गुप्तपरिभाष-
 यो । १६८१ एपश महणसंश्लेषणयोः । १६८२ तर्जं १६८३ भर्त्सं तर्जने । १६८४
 बस्त १६८५ गन्ध अर्दने । बस्तयते गन्धयते । १६८६ विष्क हिंसायाम् ।
 हिष्क इत्येके । १६८७ निष्क परिमाणे । १६८८ लल ईप्सायाम् । १६८९ वृण
 सङ्घोचे, १६९० तृण पूरणे । १६९१ अण्य आशाविशङ्कयोः । १६९२ शठं इला
 घायाम् । १६९३ दक्ष पूजायाम् । १६९४ स्यम वितर्के । १६९५ गूर उद्यमन ।
 १६९६ शम १६९७ लक्ष आलोचने । 'नान्ये मितः-' इति मिश्वनियेवः । शम
 यते । १६९८ कुत्स अवक्षेपणे । १६९९ कुट छेदने । कुट इत्येके । १७०० गल
 सवणे । १७०१ मल आमयदने । १७०२ कूट आप्रशने । अक्षतादने इत्येके ।

*आकुस्मादात्मनेपदिनोऽपि आह-मिदमिदं विति मत्वा आह-तमभिव्याप्येति । ननु 'शिचक्ष' इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमित्यत आह-मकर्तृगामिति । ननु 'दशि दंशने' निजभावे दंशति इति कथम् । आकुस्मीयत्वेन निजभावेऽपि सङ्घो, दुर्वारत्वादित्यत आह-अकुस्मीयमिति । 'दंशसञ्चस्वर्जा शशि' इति नलोपमादाह्वय आह-नलोपे सज्जिति । एपश महणेति । अपरपशत । 'भर्त्समृश्वर' इति भगवत्सस्य स्वस्वं इत्या-
 पवादः । गूर सपमने । अयं दीर्घोपधः । गूरयते । तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ।
 इत्योपधः । दिवादौ तु 'गुरी गुरी हिंसारयोः' इति दीर्घोपध म्येति केचित् ।

१७०३ कुट्ट प्रनापने । १७०४ वड्नु प्रभ्रम्भने । १७०५ वृष शक्तिवन्धने । श-
क्तिवन्धन प्रभ्रननसामर्थ्ये, शक्तिवन्धश्च । धर्षयते । १७०६ मद् नृभियोगे ।
मादयते । १७०७ दिवु परिकूजने । १७०८ गृ विशाने । गारयते । १७०९ विद
चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विंचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्ती श्यन्नुक्तरनशोषिवर्द क्रमात् ॥

१७१० मान स्तम्भे । मानयते । १७११ यु जुगुप्सायाम् । यावयते । १७१२
कुस्म नाम्नो वा (ग सू १९६) । कुस्म इति घातुः कुरिसतस्मयने वर्तते ।
कुस्मयते । अचुकुस्मत । अयत्रा कुस्म इति प्रातिपदिकम् । ततो घात्वर्थे निष् ।
इत्याकुस्मीयाः ।

१७१३ चर्चं अक्षयने । १७१४ वुक भयणे । १७१५ शब्द उपसर्गादा-
विष्कारे च । आङ्गापणे । प्रतिशब्दति । प्रतिभ्रतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गा-
च्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । १७१६ कण्य निमीलने काण्यति । 'श्री
वहश्रपघाया ह्रस्वा' (सू २३१४) 'काण्यदीनां वा' (वा ४६१३) इति विक-

ह्रस्वोपध इत्यन्ये । विद्वधातोर्धभेदे विकरणभेदे संगृह्णाति—सत्तायां विद्यते इत्यादि-
श्लोकेन । कुस्म नाम्नो वा । गण्यसूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदं अविमक्तिष्म् । तदाह—
कुस्म इति घातुरिति । 'कुरिसतस्मयने वर्तते इति शेषपूर्णे' इत्यादिनादिति भावः ।
कुस्मयते इति । आकुस्मीयवाद्कतुंगोऽपि कत्रे आत्मनेपदम् । 'आकुस्मादात्मनेपदिन'
इत्यत्र आहमिबिधाविषयाश्रयणादिति भावः । अचुकुस्मतेति । उकारस्य गुरुत्वात् अ-
भ्यासस्य छयुररकत्वाऽभावाच्च सत्रत्वमिति भावः । 'नाम्नो वेत्त्यंशं व्याचष्टे—
अयतेति । नाम प्रातिपदिकं, तस्माद् व्यञ्जयतीत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिकं कुस्मश-
ब्दात्मकमेव गृह्णाते, प्रत्यासत्त्वात् । तथाच कुस्मेति घातोः कुरमेति प्रातिपदिकाद्
मिजिति फलितम् । सत्र घातोः निष्ः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकाद् निधि
विशेषमाह—एव इति । तस्माद् प्रातिपदिकादित्यर्थः । घात्वर्थे इति । करोतीत्यर्थे
आचष्टे इत्यर्थे वेत्त्यर्थः । न च 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् विष् सिद्ध
इति वाच्यम्, 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदनिपमार्त्तत्वात् । इत्याकुस्मीयाः ।

अब्द उपसर्गादिति । उपसर्गात्परः शब्दघातुः आविष्कारे वर्तते इत्यर्थः । अनुपस-
र्गाचेति । अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दघातुः विषं छभते इत्यर्थः । 'आविष्कारे' इत्यस्यै,
वाञ्जुपूर्त्यर्थे पृथगुक्तिः । 'शब्द आविष्कारे चेश्वरेठावयेवोक्ते अनुपसर्गात्पणेऽपि
स्वात् । तदाह—आविष्कारे इत्येवेति । काण्यदीनामिति । इदं वार्तिकं 'आजमासमाह'
इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । 'कायि हाणि भाणि आधि द्वेठि छोपचः पद् काण्यदीपः'

उच्यते । अचीकणत्-अचक्रायत् । १७१७ जमि नाशने । जम्भयति-जम्भति ।
 १७१८ वृद्ध करणे । सदयति । असुषुदत् । १७१९ जसु ताडने । जाषयति-
 जषति । १७२० पथ बन्धने । पाशयति । १७२१ अम रोगे । आमयति ।
 'नान्ये मित-' इति निषेधः । अम गन्धादौ यपि गतः । तस्मादेतुमणौ 'न क-
 म्यमिचमाम्' इति निषेधः । आमयति । १७२२ चट १७२३ स्फुट भेदने । विक्रासे
 शशपो स्फुटति-स्फोटते इत्युक्तम् । १७२४ घट सञ्चयते । घाटयति । 'हृत्-
 यार्थ' (म सू २००) । नवगणयामुक्ता अपि हृत्पर्या स्वार्थे षिच लभन्ते
 इत्यर्थः । १७२५ दिवु मर्दने । उदित्वाद्भवतीत्यपि । १७२६ अर्ज प्रतिपन्ने ।
 अयमर्था-न्तरेऽपि । इ-यमर्जयति । १७२७ धुषिर् विशब्दने । घोषयति । 'धुषि
 रविशब्दने' (सू ३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधाद्विक्रान्तादितिः-
 स्य षिच । घोषति । इरित्वाद्दृक् वा । अधुषत्-अधोषीत् । ययन्तस्य तु अजुषु

इति भाष्यम् । अचीकणदिति । इत्स्वत्वपक्षे लघुपरत्वाद्भ्यासस्य सम्वावमिति भावः ।
 शशपेरिति । शिविकरणे, शब्दिकरणे चेत्यर्थः । इ-त्यपरिचयेति । गणसूत्रमिदम् । हन
 हिंसागर्भोरिति हनधातोर्हिंसा गमन धार्ये । एतदयका य धातव भ्वादिषु नवसु
 गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि सुरादौ पठिताः प्रत्येतस्या इत्यर्थः । ततश्च तेभ्य स्वार्थ
 षिचपि पक्षे भवतीति फलितम् । तदाइ-नवगणयामि/यामि । िवु मर्दने । उदित्वा
 रिति । उदित्कारणम् । 'उदितो वा' इति वावायामिद्विकल्पार्थम् । छाया देवित्वा ।
 इडभावे ऋत् । इडि तु 'न कश्चा सेट्' इति कित्त्वनिषेधात् गुण इति ऽस्यति । अरस्य
 निरयण्यन्तस्ये सति षिचा अत्रहितत्वेन कश्चायामिद्विकल्पपर्यय अत्रसकृत्दिकरण्य
 ष्यर्थे सत् ज्ञापयति अरस्य दिवुधातो विविशकल्प इतीति भावः । धुषिर् विशब्दने ।
 विशब्दने शब्देन स्वाभिप्रायाविकारस्य प्रतिज्ञान च । भ्वादौ इत्यर्थे धातुरविशब्दना
 र्थक पठितः । घोषयतीति । शब्देन स्वाभिप्रायमाविकारोतीत्यर्थः, प्रतिज्ञानात् इति
 वा । लिङ्गादिति । इग्निपेधप्रकरणे धुषिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दनायं
 कात् धुषधातो निष्ठायामिणन स्वादिस्वयर्थः । यथा धुण रज्जु' । प्रसारितेत्यर्थः ।
 अविशब्दने इति किम् ? भवधुषित वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । अत्र विशब्दनायं
 क्-वाङ्गिणपक्ष इति सिद्धिः । तत्र विशब्दनायं कस्य धुषधातो धारादिकत्वेन ण्य
 ऽवशानियमाणिषा ष्यवधानात्तत्र परा निष्ठा नास्त्येवेति इग्निपेधे विशब्दनेपयु
 दासो ष्यर्थः सन् चौरादिकत्वात्स्य विशब्दनायं कस्य धुष षिचो विकल्प गमयति ।
 एवञ्च 'अत्रधुषितं वाक्य' मित्यत्र चौरादिकधुषेविशब्दनायस्य निष्ठायाम् इग्निपेधो
 नेति भाष्य स्पष्टम् । इतिहाद्व वेति । 'षिजमात्रपक्षे' इति शेषः । ननु इरित्वाद्द्व
 षिचिविकल्पे सिद्धे 'धुषिर्विशब्दने' इति इग्निपेधसूत्रे 'अविशब्दने' इति पर्युदात्तस्य
 निविशकल्पशापरत्वात्प्रत्ययस्त्वेशो भाष्ये ष्यर्थ इति चेत्, न-अत एव भाष्यादिति

पत् । १७२८ आठः क्रन्द सातये । भौवादिकः क्रन्दघात्राढानाघर्षे उक्त िस
 एवाहपूर्वो षिच लभते सातये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आहपूर्वो धुपिः क्रन्दसा
 तये' इत्याहुः । आधोपयति । १७२९ लस शिल्पयोगे । १७३० तसि १७३१ मूर
 अलङ्कारये । अरतसयति-अरतसति । भूययति । १७३२ अहं पूजायाम् । १७३३
 ज्ञा नियोगे । आशपयति । १७३४ मज विधायने । १७३५ शृघु प्रसहने । अ
 शशघत्-अशीशृषत् । १७३६ यत निकारोपस्कारयो । १७३७ रक १७३८ लग
 आस्वादाने । रघ इत्येके । रग इत्यन्ये १७३९ अन्तु विशेषये । अञ्जयात् । उ-
 दित्त्वमिह्विकल्पायम् । अत एव विभाषितो षिच् । अञ्जति । एव शृघुनमुपशृती
 नामपि बोध्यम् । १७४० लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति-लिङ्गति । १७४१ मुद
 ससर्गे । मोदयति सक्नुन्धृतेन । १७४२ प्रस धारणे । प्रश्ये प्रत्येके । धारणे इ
 त्यन्ये । १७४३ उप्रस उञ्छे । ऊदारो घात्ववयव इत्येके । नैत्यन्ये । प्रासयति ।
 उघ्राशयति । १७४४ मुच प्रमोदने मोदने च । १७४५ वष स्नेहञ्छेदापहरणेषु ।
 १७४६ चर सशये । १७४७ च्यु सहने । हसने च इत्येके । च्यावयति । च्युस
 इत्येके । च्योसयति । १७४८ मुवोऽवकञ्चने । अवकञ्चन मिथीकरणमित्येके ।
 चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । १७४९ कृपेभ कल्पयति ।

'आ स्वद सकर्मकात्' (ग सू २०१) । स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मस्य

एवाऽभावविज्ञोनात् । एवच 'धुपिर् विरुद्धने' इत्यत्र धुपिरित्यस्य इका निर्देशमा
 धित्य प्रथमान्तरमेवाग्रयणीयम् । 'इरित्वाद्द्वे'ति मूलं तु भावविरोधादुपपद्यमेवे-
 त्वास्ता तावत् । अ क क्रन्द सातये इति । आठ परः क्रन्दघात्रः आहानसातयेऽर्षे
 षिच लभते इत्यर्थः । यद्वा 'आठ इत्यन्तर धुपिरित्यनुवर्तते । 'क्रन्दसातये' इत्य-
 र्निर्देशः । तदाह—अ ये त्विति । लस शिल्पयोगे इति । कौशले इत्यर्थः । तसि भूयेति ।
 अत्र तसिः प्रायश्च अवपूर्वः । तदाह—अरतसयतीति । ज्ञा नियोगे इति । आहपूर्वः ।
 तदाह—भाषापयतीति । आदन्तत्वात् पुक् । अजिज्ञपत् । यत निवारणे । ताडक्याऽन्त-
 स्यादिति । यतो वा मैषो वा निवार । यातयति । अयीपतत् । अन्तु विशेषणे इति ।
 व्यावर्तने इत्यर्थः । उदित्त्वमिति । 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् कर्थायामिह्विकल्पपार्थ-
 मित्यर्थः । ण्यन्तात् णिच् अथयानात् इहविकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः ।
 न-वस्य निव्यण्यन्तत्वात् ण्यन्तात् अस्मिन्मित्यत आह—अत एवेति । च्यु सहने
 इति । च्यावयेति । अनुच्यवत् । मुवोऽवकञ्चने इति । अवकञ्चनसृष्टेर्भूषातोर्णिच् स्या
 दित्यर्थः । कृपेत्वेति । अवकञ्चनवृत्तेः कृपः णिच् इत्यादित्यर्थः । कल्पयतीति । 'कृपो
 षिच्' इति छान्दः ।

आस्वदः सकर्मकादिति । आठमिविधौ । तदाह—स्वदिमभिव्याप्येति । अत्र 'ण्यद

एव भिच् । १७५० प्रस प्रइयो । प्रासपति फलम् । १७५१ पुप घारये । पोष-
यत्यामरणम् । १७५२ दल विदारणे । दलयति । १७५३ पट १७५४ पुट
१७५५ झट १७५६ तुजि १७५७ मिजि १७५८ विजि १७५९ लुजि १७६०
मजि १७६१ लधि १७६२ त्रिधि १७६३ पिधि १७६४ कुसि १७६५ दधि १७६६
कुशि १७६७ घट १७६८ घटि १७६९ वृहि १७७० वर्ह १७७१ बरह १७७२
गुन १७७३ धूप १७७४ त्रिञ्ज १७७५ चीव १७७६ पुम १७७७ लोक १७७८
लोच १७७९ णद १७८० कुप १७८१ तर्क १७८२ वृत् १७८३ वृधु भाषार्याः ।
पाटयति । पोडयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति ।
घयटयति । २२७२ नाग्लोपिशास्त्रद्विताम् ७।४।२॥ णिच्यग्लोपिनः शास्तेः
श्रुदितां चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चरूपरे यौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्त-
यति । वर्धयति । उदित्वात्, वर्तति । वर्धति । १७८४ रुट १७८५ लजि
१७८६ अजि १७८७ दधि १७८८ मृशि १७८९ रशि १७९० शीक १७९१
रुशि १७९२ नट १७९३ पुटि १७९४ जि १७९५ चि १७९६ रधि १७९७ लधि
१७९८ ग्रहि १७९९ रहि १८०० महि च । १८०१ लधि १८०२ तड १८०३
नच च । १८०४ पूरी आप्यायने । ईदित्वं निष्ठायामिपिनषेधाय । अत एव णि-
ज्वा । पूरयति—पूरति । १८०५ रुज हिषायाम् । १८०६ श्वद आस्वादाने ।
स्वाद इत्येके । अस्तिस्वदत् । दीपेस्य स्वधोपदेशत्वात् अस्तिस्वदत् ।

आस्वादाने' इत्यस्य अकर्मकत्वादाह—सम्भवत्कर्मस्य इति । इदं आरभ्य आस्वदीयाः
सकर्मकाः । अस्तिस्वकर्मकः । १३ पुटेति । एकस्मिन्नेव धातवः । आद्याद्यवष्टान्ताः ।
आघट्टितीयौ पवर्गप्रथमादौ । चतुर्थाया एकादश इदित्वा । त्रिसिपिती इदुपधौ ।
अदुपधावित्येके । षोडशसप्तदशाविदितौ । अलुलोकत्, अलुलोचत् इत्यत्र
उपधादस्य प्राप्ते—नाग्लोपि । 'यौ बहुयुपधायाः' इत्यनुवर्तते । णावित्यावर्तते ।
एकमालोपिन इत्यत्राश्वेति । द्वितीयं तु निषेधे पानिमित्तम् । तदाह—णिच्यग्लोपिन
इत्यादि । अलुलोकदिति । क्रुदिवाः अग्लोपीति निषेधेन उपधादस्वामाधे सति लघुप-
रकत्वाभावात्प्राप्त्यासदीर्घ इति भावः । उदित्वादिति । 'वृत् वृधु' इत्युदित्वं 'उदितो
वा' इत्यण्यन्तात् षट्वायामिड्विकल्पामेम् । ण्यन्तासु णिच्चा ष्यवधानात् नेह्विक-
ल्पप्रसङ्गः । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इति भावः । पूरी आप्यायने । इपिनषेधा-
येति । अण्यन्तात् षट्वायामिपिनषेधार्थमीदित्वम् । ण्यन्तासु णिच्चा ष्यवधानाद्-
प्रसङ्गः । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः । श्वदधातुः धोपदेशः । तदाह—
अस्तिश्वदिति । आदेशसकारत्वात्तः । अन्यासेऽकारस्य संयोगपरकत्वेन गुरुत्वा-

'आ धृषाद्वा' (ग सू २०२) । इत् ऊर्ध्वं विभावितण्योः धृषधातुमभिध्या-
 प्य । १८०७ युज १८०८ धृच षयमने । योजयति-योजति । ज्योषीत् । पचं-
 यति-पचति । पचिता । अपचोत् । १८०९ अर्चं पूजायाम् । १८१० यह मर्षणे ।
 साहयति । 'स एवाय नाग सहति कलमेन्य परिभवम्' । १८११ ईर क्षेपे ।
 १८१२ ली प्रवीकरणे । लाययति-लयति । लेता । १८१३ वृजी वर्जने । वर्ज-
 यति-वर्जति । १८१४ वृम् आवरणे । वारयति-वरति-वरते । वरिता-वरीता ।
 १८१५ ञ वयोदानौ । जायति-जरति । जरिता-जरीता । १८१६ ञि च ।
 प्राययति-अयति । श्रेता । १८१७ रिच विभोजनसम्पन्नयोः । रेचयति-रेचति ।
 रेका । १८१८ शिप असर्वोपयोगे । शेषयति-शेषति । शेषा । अशिषत् । अय
 विपूर्वोऽतिशये । १८१९ तप दाहे । तापयति-तपति । तप्ता । १८२० तृप
 वृत्तौ । 'सदीपने' इत्येके । तर्पयति-तर्पति । तर्पिता । १८२१ छृदी सदीपने ।
 छुर्दयति-छुर्दति । छुर्दिता । छुर्दिप्यति । 'सेऽतिचि—' (सू २५०६) इति
 विकरणे न । साहचर्यात्तत्र रीत्यादिकस्यैव ग्रहणात् । चूर्णयति इत्यसदीपने
 इत्येके । चर्पयति । छुर्पयति । १८२२ दमी मये । दर्मयति-दर्शति । दर्मिता ।

आऽभ्यासदीर्घः । दीर्घव र्तिङ् । दीर्घमध्यम्य रित्यर्थः । अक्षोपदेशत्वादिति । इत्य
 मध्यम्यैव स्वरेः योपदेशोऽपि परिगणनादिति भावः । इत्यास्वदीयाः ।

भाषादेति । गद्यसुत्रम् । विभावितण्योः इति । विकल्पितभिष्ठा । प्रत्येतभ्या
 इत्यर्थः । आहभिध्यासाविति मत्वा आह—धृषधातुमभिध्याप्येति । यिजभाषपक्षे
 आह—अथोष्ठीदिति । अर्चं पूजायामिति । अयमनुदासोदिति साकटायन । अवर्तते ।
 अवर्तते । अल्प्य स्वादौ पाठः अनाप । अनेनैव सिद्धा । अथ परस्मैपदायें अवादाध्वः
 पाठ इति वाच्यम्, स्वादौ तस्याप्यारम्भनेपदायताया शाब्दायनसम्भवेन माध-
 योक्तेः । एवमत्रयानामाद्यधीयाणां स्वादौ परस्मैपदिषु पाठः प्रामादिक एवेवाह ।
 ली प्रवीकरणे लाययतीति । लीकोरिति नुक् तु न, सासाहचर्यात् हेतुमग्याधेवाऽस्य
 प्रवृत्ते । सेतेति । 'विभाषा क्षीयते' इत्याद्य तु न, तत्र रनाहयन्विकरणयोरेव यद्य
 निदेश इति भाष्यात् । वृन् आवरणे । वरिता-वरीतेति । 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । आ
 क्षीर्द्धि-त्रियात् । आरम्भनेपदे सु 'लिकसिचो' इति घेत् । वृषोष्ट वरिषाष्ट । इन्द्रमा-
 वपक्षे 'हरचे ति किरवाद्य गुण्य । न लिकि इति इटो न दीर्घः । अकृत । त्रि चेति ।
 इत्यान्वोऽप्यम् । रिच विभोजने इति । अनिडयम् । ततश्च यिजभाषपक्षे नेट् । तदाह—
 रेकेति । शिप अमर्षति । अयमप्यनिट् सदाह—वेष्टति । अशिषा-ति । 'शाल इगुपधा'-
 दिति कसः । अय विपूर्वोऽतिशये इति । वर्तते इति सेपा । अयमरसाद्विशिष्ट इत्यत्र
 अक इति गम्यते । एष एताविति । अनिट्सु श्यना निर्देशात् से । तदाह—ति

१८२३ इम संदभे । अयं वृदादावीदित् । १८२४ अय मोकथे । हिसाया इत्येके ।
 १८२५ मी गतौ । माययति-मयति । मेता । १८२६ अय्य बन्वने । प्रन्ययति ।
 प्रन्यति । १८२७ शीक आमर्षणे । १८२८ चीक च । १८२९ अर्द हिसायाम् ।
 स्वरितेत् । अर्दमति-अर्दति-अर्दते । १८३० हिसि हिसायाम् । हिसयति-हिसति ।
 हिनस्ति इति शनमि गतम् । १८३१ अर्ह पूजायाम् । १८३२ आचः पद पद्ये ।
 आसादयति-आसीदति । 'पामा—' (सू २३६०) इति शीदादेशः । आसत्ता ।
 आसात्सीत् । १८३३ शुन्य शोचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्यात् ।
 १८३४ छद् अपवारणे । स्वरितेत् । १८३५ छुप परितर्कणे । परितर्कणमूढो हिसा
 वा । परितर्पणे इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिरित्या । जोषयति-जोषति । प्रीतिसेव-
 नयोर्जुषत इति वृदादौ । १८३६ घूञ् कम्पने । यावित्यधिकृत्य 'घूञ्प्रीधोनुंख-
 क्तव्यः' (वा ४५१६) । घूनयति-घवति । घवते । केचित्तु 'घूञ्प्रीयोः—' इति
 पठित्वा प्रीणातिगाहचर्याद्घुनातिरेष तुकमाहुः । धावयति । अथ स्वादौ क्रयादौ
 वृदादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये—

'घूनोति चम्पकवनानि घुनोत्पशोकं चूर्तं घुनाति घुवति स्फुटितातिमुक्कम् ।
 वायुर्विघूनयति चम्पकपुष्परेणुन्त्यस्तानने घवति चन्दनमञ्जरीम् ॥'

१८३७ प्रीञ् तर्पणे । प्रीचयति । 'घूञ्प्रीयोः—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राय-
 यति-प्रयति प्रयते । १८३८ अय्य १८३६ अय्य संदभे । १८४० आप्ल लम्बने ।
 आपयति-आपति । आप्ता । आपत् । स्वरितेदयनित्येके । आपते । १८४१ तनु
 भद्रोरकरणयोः । उपसर्गाच्च दैव्ये । तानयति । वितानयति तनति वितनति । चन-
 भद्रोनहननयोः इत्येके । चानयति । चनति । १८४२ वद सन्देशवचने । वाद-
 यति । स्वरितेत् । वदति-वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदत्तः । ववदिय । ववदे ।
 वद्यात् । १८४३ वच परिभाषणे । वाचयति-वचति । वक्ता । अवाचोत् ।
 १८४४ मान पूजायाम् । मानयति—मानति । मानिता । विचारणे तु मौवादिको
 नित्यसन्नतः । स्वप्ने तु मानयते । (इत्याकुम्भीयः) । मन्यते इति दिवादौ ।

वेति । छ्दी सन्दीपने इति । ईदित्त्वं निष्ठायामिण्णिपेघार्थम् । घुवति स्फुटितेति । शक्ति
 रणस्य रूपम् । शरय छित्त्वाद्गुणाभावे षवत् । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणनतीति । 'घूञ्प्रीयोः'
 इति धातिस्वरानुगति भावः । हरदत्तेति । अनेन भाष्याऽऽम्भर्ताय सूचितम् । उपस-
 र्गान्धेति । दैव्ये तु उपसर्गादनुपसर्गाच्च परस्परानुपसर्गात्तुतादृशीयो वेदितव्य इत्यर्थः । यद्भो-
 पकरणधोरस्वपुसर्गादेवेति भावः । वच परिभाषणे । अवाचीदिति । 'अस्यतिवक्षी'ति

मनुते इति तनादौ च । १८४५ भू प्राप्तावारमनेपदी । भावयते-भवते । विच्-
 सन्नियोगेनैवात्पनेरदमित्येके । भवति । १८४६ गर्ह विनिन्दने । १८४७ मार्गं
 श्रन्वेपथे । १८४८ कठि शोके । उरूर्वोऽयमुत्कथयतापाम् । कथयते इत्यात्मनेपदी
 गत । १८४९ मृजू शौचालङ्कारयोः । मार्जयति-मार्जति । मार्जित-मार्ज ।
 १८५० मृष तितित्तापाम् । स्वरितेत् । मर्षयति-मर्षति । मर्षते । मृष्यति-
 मृष्यते । इति दिवादी । सेचने षापि मर्षति । १८५१ घृष प्रषहने । घर्षयति-
 घर्षति । इत्याधुषीया ।

श्रयादन्ता । १८५२ कम वाक्यप्रसङ्गे । अल्लोरस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धि ।
 कथयति । अग्नोपिरवान दीर्घसन्वद्भावौ । अन्वकथत् । १८५३ धर ईप्सायाम् ।
 धरयति । वारयतीनि गतम् । १८५४ गण सरुधाने । गणयति २५७३ ई च
 गणः ७।८।९।१० गणेर-भाषस्य ईत्साच्चरूपरे यौ चादत् । अजगणत्-अजी-
 गणत् । १८५५ शठ १८५६ अठ सम्यगवभाषणौ । १८५७ पठ १८५८ षठ
 प्राये । १८५९ रह त्यागे । अरहत् । १८६० स्तन १८६१ गदी देवशब्दे ।

लुका निदेशादल्लूनेति भवति । 'वचिस्वरि ति सम्प्रसारणम्-ह्रस्वात् इत्याधुषीयाः ।

अन्तादन्ता इति । अन्ते अन्तरी नेत्संज्ञकाः, नाप्पुञ्चारणार्थं
 इति भावः । तत्र कथयतीति च अतो लोपे 'कथि' इत्यस्मात् त्रिपि षापि गुणे अथा
 देशे कथयतीति रूपं षयति । तत्र गिवमाक्षिय उपधावृद्धिमाशङ्कथाह-अन्तोपस्य
 स्थानिवद्भावादिति । अच परस्मिन्निपनेनेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । स्थानिनि
 सति शास्त्रीयं यरुच्यं तदेव 'स्थानिवदादेशेऽनन्विद्योविशेषप्रतिदिश्यते । यत्
 स्थानिनि सति निमित्तव्याप्यताय भवति तद्व्यभिचारस्य अज्ञास्त्रीयत्वाद्यादित्येव ।
 अन्यथा 'नायक' इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐकारस्य आयादेशानापत्तेः । ईकारे रदा-
 निनि सति आयमास्य इत्येव तस्याभ्यैकारे अतिदेशप्रसङ्गात् । 'अच परस्मिन्' इत्यत्र तु
 स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयं कार्यं प्रसज्यते तस्य, अदमास्य चाज्ञास्त्रीय
 स्थान्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अतोऽत्र यकारादकारे सति प्रसक्तस्य उपधावृद्धय
 भावस्य अज्ञास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेश इति सिद्धम् । लुकि चलि 'अचकथत्' इत्यत्र सन्व-
 एवमात्रादुदाह-अग्नोपिरवादिनि । सन्वविषये जापमातोऽभ्यासदीर्घः सन्वार्थं भाषे-
 चत् इति पृथगुक्तिः । एव वरादी संपन्न ज्ञेयम् ।

गण सरुधाने । अठ अल्लोरस्य स्थानिवद्भावात् दीर्घसन्वद्भावोभावे 'अजगण'-
 दित्येव प्राप्ते अह-ई च गण । 'सन्वसल्लुनि' इत्यतः अक्षरे इति, 'अत्र लोप'
 इत्यतः । अभ्यासस्येति चानुवर्तते । उदाह-गनीरम्यासत्येति । 'आरुद्वार' इति
 पठ-अभ्यासस्येति चानुवर्तते । उदाह-चादिति । स्तनगदी देवशब्दे इति । प

स्तनयति । गदयति । अजगदत् । १८६२ पत गतो वा । वा चिञ्जन्तः । वा
 अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति-पतति । पतञ्चकार । अगतीत् । द्वितीये पात-
 यति । अपीपतत् । १८६३ पप अनुरसर्गात् । गताविरयेव । पपयति । १८६४
 स्वर आक्षेपे । स्वरयति । १८६५ रच प्रतियत्ने । रचयति । १८६६ कल गतौ
 सङ्ख्ययाने च । १८६७ चह परिकल्फने । परिस्कनं दम्भः शाठ्य च । १८६८ मह
 पूजायाम् । महयति । महति इति शशि गतम् । १८६९ सार १८७० कृप
 १८७१ धय दीर्घल्ये । सारयति । कृपयति । भययति । १८७२ स्पृह ईप्सायाम् ।
 १८७३ भाम कोषे । भयभामत् । १८७४ सूच पेशुन्ये । सूचयति । अघोरदेश-
 स्वात् पः । असुसुचत् १८७५ खेट भङ्गणे । तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यने ।
 १८७६ कोट क्षेपे । १८७७ गोम उालेपने । अनुगोमत् १८७८ कुमार कीडा-
 याम् । अचुकुमारत् । १८७९ शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । १८८० साम
 सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीपमत् । १८८१
 खेल कालोरदेशे । खेलयति । काज इति पृथग्घातुरित्येके । कालयति । १८८२
 पल्लूल लवनपवनयोः १८८३ वात मुखसेवनयोः । गतिमुखसेवनेषु इत्येके ।
 वातयति । अद्वातत् । १८८४ गवेप मार्गणे । अजगवेपत् । १८८५ वाष उप-

न्यगर्जने इत्यर्थः । स्तनश्च गदिरिति ह्रस्वः । गद्रीति इका निर्देशः । गरीत्यकारा-
 म्भात् इकि अलोपे गद्रीति निर्देशः । एवञ्च प्राकरनिक्रमदन्तत्वे न व्याह्रियते । पत
 गती वेति । गपावर्थे पतघातुः क्विच वा लमत इत्यर्थः । तदाह—वा चिञ्जन्त इति ।
 आष्टपीपराशभावात् विकस्रविधिः । यद्वा वाशब्दस्य अङ्गत्वे ष्वाङ्गव्या । क्विच्
 तु नित्य एव । तदाह—वा । अङ्ग इत्येके इति । प्रथमपथे तु अङ्गत्वेमेव तदाह—
 भाषे पतपतीति । अल्लोरस्य स्थानित्वात् क्विच् । पताञ्कारेति । मिजभावेऽप्यङ्-
 न्तत्वात् 'कास्वनेकाच्' इत्यमिति भावः । चङि-अपपतत् । अलोपित्वात् दीर्घ-
 सम्बन्धे । द्वितीये पातपतीति । तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वात्पुपघातृदिरिति भावः ।
 अघोरपतिनि । अलोपित्वात्दीर्घसम्बन्धे इति भावः । कृपयतीति । अङ्गत्वे स्वस्य
 धात्वन्तरत्वात् 'कृपो रो कः' इति न भवति । स्पृह ईप्सायाम् । आप्तुमिच्छा ईप्सा ।
 अरभामतिनि । चङि अल्लोरस्य स्थानित्वात्तान्नोपघादस्वः । सूच पेशुन्ये । अघोर-
 देशत्वादिनि । अनेकात्त्वादिति भावः । खेट मधये । तृतीयान्त इति । त्वर्गात्तृतीयान्त
 इत्यर्थः । साम सान्त्वप्रयोगे । सास्त्वप्रयोगः अकटुभाषणम् । असन्मदिति । अल्लो-
 पस्य स्थानित्वात्तान्नोपघादस्वः । मनु 'साम साम्वने' इति कथादेः प्राक् चुरादौ
 पाठो व्यर्थः अनेनेव सिद्धेरित्यत आह—साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीपमदिति ।
 पूर्वपठित्ते सामधातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वात् षपघादस्वः, दीर्घसम्बन्धे वे-

सेवायाम् । १८८६ निवास आच्छादने । १८८७ माने पृथक्कर्मणि । १८८८ समाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिष्वेवयोः इत्यन्ये । समाजयति । १८८९ ऊन परिहायो । ऊनयति । 'ओः पुययिज्' (सू २६७७) इति सूत्रे ष्ययोः इति वक्तव्ये वगंभ्रयाहारजकारप्रभे लिङ्ग 'यिचि अच भादेशो न स्यादित्येव कार्ये

त्ययोः । यद्यपि 'साम साजवप्रयोगे' इत्येव प्राक् सुरादौ पठितम् । तथापि सान्त्वनस्य सामप्रयोगादनन्तरत्वात्तद्योक्तिरिति भावः । गवेर भागणे । भागयाम् अन्वेपयाम् । चङि अक्षोपरथ स्थानिवत्त्वान्नोपधाहस्वः । तदाह—अजगवेपदिशि । निवास भाच्छादने । अनिनिवास्तु । ऊन परिहाणे । परिहायं न्यूनोभावः । ऊनयतीति । णवठो लोप इति भावः । ननु वृद्धि श्रुति ऊन इ अ त् इति स्थिते यिलोपे 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य नशाब्दस्य द्विवचने लोपे अरलोपित्वेन सन्वायामावाद्भ्यासे इत्त्वदीर्घयोर्भावे आदौ वृद्धौ औननदिति रूपं वक्ष्याति । तदनुपपन्नम्, द्वितीयप्रागेव परत्वात्तो लोपे कृते निशाब्दस्य द्वित्वे औननदित्येवमभ्यासे इकारध्वणप्रसङ्गात् । नच द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य 'द्विवचनेऽथोति निषेधः शङ्क्य, अलोपनिमित्तस्य यिचो द्वित्वनिमित्तत्वाऽभावात् इत्येत आह—ओः पुयञ्जीत्यादि । 'ओः पुयञ्ज्यपरे' इति सूत्रे 'ओः पययोःपरयोःरित्येव वक्तव्ये 'पु' इति पयगस्य 'ययिति' प्रत्याहारस्य जकारस्य च ग्रहणे लिङ्गमित्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह—यिचोत्वादि । द्वित्वे कार्ये यिज्जि-मित्तकः अच भादेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वणान्वयः । तथाहि 'ओः पुयञ्ज्य-परे' इति सूत्रम् । 'सनि परे यदङ्गं तय्ययवाऽभ्यासोर्ध्वस्य इकारः स्यात् अवर्णपरकेपु पवर्गयञ्जकारेषु परत इति तदर्थः । 'पूङ्-पिपावयिपति, 'भू-विमावयिवति, 'यु-विद्यावयिपति, 'रु-विरावयिपति, 'लृञ्-लिजावयिपति, 'जृ-जिजावयिपति इत्यु-दाहरणानि । अत्र द्वि' प्रत्यनिमित्ते यिचि 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वि-त्वात् प्रागेव परत्वाद्गुद्वयादादेशयो कृतयोः अभ्यासेत्वाकारस्य इत्त्वे सति 'सन्ध-त्वा' इत्येव इत्त्वसिद्धेः पवर्गयञ्प्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । पकारपकारप्रदस्य तु न व्यर्थम् । पिपावयिपति विद्यावयिपतीत्यत्र अक्षरीत्या 'सन्धत्वा' इति इत्त्वसिद्धावपि पिपविपते विद्यविपतीत्यत्र पृष्ठात्तोर्ध्वत्तोश्च अण्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्त्वार्थे तदावश्यकत्वात् । तत्र द्वि 'इको अङ्ग इति कित्वात् 'थयुक. किति' इति प्राप्तमिण-वेद्यभाषित्वा 'स्मिपृहृरञ्जशा सनि' इति सनीवन्तदंअरजदम्भिसृष्टयूष्मरज्ञपि-सनाम्' इति च सूत्राभ्यामिति कृते इडादेः सनो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनि-मित्ततया 'द्विवचनेऽचि' इति गुणाभादेशयोर्निषेधे सति 'पू' 'पु' इत्यनयोर्द्विवच-भ्यासे अकारामावेन 'सन्धत्वा' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या तत्र इत्त्वार्थे 'पययोःरिचावयवकम् & वगंभ्रयाहारजकारग्रहणं तु 'द्वित्वे कार्ये यिचि भादेशो न स्यादित्यत्र व्यर्थमेव । तदा-भ्यासे तु विमावयिपतीत्यादिषु यिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्यपचङ-

इति । 'यत्र द्विरुच्चावम्यासोत्तरखण्डस्याधोऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः ।' शापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्विरत्वम् । तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूननत् । १८६० ध्वन शब्दे । अदध्वनत् । १८६१ कृट परितापे । पर-

णमाधिरत्य णाच गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति अवर्णात्तानां द्वित्वे अम्यासे अच्चा-
 षाऽभावेन 'सन्वयत्' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणमर्थवत् । अतः द्वित्वे
 कार्ये षावच आदेशो नेति विज्ञापते इत्यर्थः । ननु 'कृत सशब्दने' अस्मात् यौ 'उप-
 षायाश्च' इति कृत द्वित्वे रपरत्वे कितं इत्यस्मात् लुङि चडि णिलोपे द्वित्वे हलादि-
 शेषे कस्य सुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उपधायां च' इति दीर्घं अचिकीर्तयित्वा इति रूपनि-
 ष्यते । तद्य युज्यते, द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया इत्याप्रागेव कृद्
 इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्त्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, कस्य सुत्वे, उत्तरखण्डे, कृत द्वित्वे, रप-
 रत्वे, उपधादीर्घे अचिकीर्तयित्वापत्तेरित्यत आह—यत्र द्विरुच्चावित्यादि । यत्र घातो
 चडि द्विर्घचने कृते अम्यासोत्तरखण्डस्य आधोऽच् अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये
 षावच आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः । यद्यपि घातोरवयवस्य एकाचो द्वित्वे कृते
 अम्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याऽधोभावादाधोऽजित् व्यर्थमेव । तथापि स्पष्टार्थं तदि-
 त्याहः । नच अम्यासोत्तरखण्डस्याधोऽजवर्णा लभ्यते इत्यत्र किमवर्णः द्वित्वप्रवृत्तवे-
 ल्यायां विवक्षितः यत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः १ नाघ', सुघातोर्णन्तात् सनि सुघा-
 वयिपतीत्यत्र 'क्षु' इत्यस्य द्वित्वे कृते अम्यासोत्तरखण्डे प्राक्पादशायामवर्णाऽभावे-
 कृद्गुणावादेशोनिषेधाऽप्रवृत्त्या द्विरघात् प्रागेव परत्वाद्बृहदुच्चावदेशयोः चाव् इत्य-
 स्य द्वित्वे विज्ञापयिष्यतीत्यापत्तेः । न द्वितीयः, ऊन इ अ च् इति रिपिति सति 'न'
 इत्यस्य द्वित्वे अम्यासोत्तरखण्डे अल्लोपे सत्यवर्णाऽभावेन णौ अल्लोपस्य निषेधा-
 प्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे सति 'नि' इत्यस्य द्वित्वे औनिन'दिरयाप-
 त्तेरित्यत आह—प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वेति । न त्वमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः ।
 सजातीये पुण्यजाम् अम्यासोत्तरखण्डे अवयोरवयवनिषेधादिति भावः । सिद्धमिति ।
 प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाऽभावात्तत् इत्यस्य न निषेध इति भावः ।
 एवं च 'सुक्षावधिपति' इत्यत्र 'क्षु' इत्यस्य द्वित्वे प्राक्पादशायामम्यासोत्तरखण्डे
 अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे सत्त्वात् णौ गुणावादेशयोर्भावयेद्वित्वे कार्ये निषेधः ।
 औननदित्यत्रापि यौ मवरयेवाऽल्लोपस्य निषेध इत्याह—प्रकृते त्विति । औननदि-
 त्यत्रेत्यर्थः । नशब्दस्येति । अल्लोपाप्रागेव नशब्दस्य द्वित्वाद्ययने प्राक्पादशायागु-
 त्तरखण्डे अवयोरामादल्लोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव द्वित्वं न तु निशब्दस्येति
 भावः । तत इति । नशब्दस्य द्वित्वाऽनन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भावः । अत्र नश-
 ब्दद्वित्वाद्यर्थमेव ऊनघातोरङ्गत्वं स्थितम् । पलाङ्गतरं सूचयन्नाह—मा भवान् ऊनन-

दाहे इत्यन्ये । १८९२ केव १८९३ माम १८९४ कुण १८९५ गुण चामन्त्रण्ये ।
 चात्कूटोऽपि । कूम्बति । सकेतयति । मामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्त
 रम्-केत धावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे । च
 कारात्केतेति । १८९६ कूण सङ्कोचने इति । १८९७ स्तेन चौर्ये । अतिस्तेनत् ।

आ गर्वादात्मनेपदिन । १८९८ पद गतौ । पदयते । अपरदत् । १८९९
 गृह ग्रहणे । गृहयते । १९०० मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगयति इति कण्ठ्वा-
 दि । १९०१ कुह विस्मारने । १९०२ शर १९०३ वीर विक्रान्तौ । १९०३ स्थू-
 ल परिवृद्धये । स्थूलयते । अनुस्थूलत । १९०५ अर्थ उपयाञ्ज्यायाम् । अर्थयते ।
 अर्थयत । १९०६ सप्त सन्तानक्रियायाम् । असप्तत । अनेकाक्षवाप्त योऽदेय ।
 सिसत्रयिषते । १९०७ गर्भ माने । गर्भयते । अदन्तत्वतामर्ष्याण्विचिक्र-
 पातोऽन्त उदात्त, लिटि आम् च फनम् । एवमर्षोऽपि । इत्यागर्वाया ।

१९०८ सूत्र चेषने । सूत्रयति । असुपुत्रत् । १९०९ मूत्र प्रक्षवणे । मूत्रयति-

दिति । अग्लोऽस्त्वान्नोपधाइस्व इति भाव । पाठात्परिचि । 'केव धावणे' इत्यादि
 ज्ञेयमित्यर्थः । नकात्केतेति । समुच्चयते इति शेष । अन्केचने लोचि । इतिप्रवृत्त पा-
 ठान्तरसमाप्तौ । स्तेनचौर्ये । अनेकाक्षवाप्त योऽदेयोऽपिमिति मत्वा आह—प्रतिस्तेनदि-
 ति । गृह ग्रहणे ऋदुपधोऽयम् । गृहयति इति । अत्रलोपस्य स्थानिवशात् गुण इति
 भाव । सुष्ठि अत्रगृहत् । अग्लोऽस्त्वान्न सम्प्रसारम् । मृग भवेने । मृगयते इति ।
 इहाप्यग्लोपस्य स्थानिवशात् गुण । 'मार्गं अन्वेषणे' इत्याद्युपोषस्य तु मार्गयति
 मार्गयति इति च गतम् । अर्थ उपयाञ्ज्यायाम् । अर्थयते इति । अर्थ इ इति स्थिते अतो
 लोपः । न तु 'अघो षित्ति' इति वृद्धि, वृद्धेर्लोपो बलीयानिति श्यायात् । 'अर्थवे-
 दयो'रित्यापुत्रत् न, तत्र प्रातिपदिकस्य प्रवृत्त्यात् । गर्भ माने । अभिमाने इत्यर्थः । अनु
 कथादावस्य पाठोऽयर्थ, अदन्तत्वे फञामावात् । नच सम्प्रसारनिवृत्तौ अग्लोपि-
 त्वाद्य अदन्तत्वमिति शङ्कयम्, लघुपरस्परभावादेव लदपमश्ते । नाऽप्यत्रलोपस्य
 स्थानिवशात् उपधावृद्धिनिवृत्तपथमदन्तत्वमिति शङ्कयम् । गकारादिकारसंज्ञानुव
 धावादेव सङ्ग्रहणेत्येत आह—मदन्तत्वतामर्ष्याण्विचिक्र इति ननु गतते इत्य-
 य निचभावेऽप्यदन्तत्वं निष्कृतमिति कथ तस्य विक्रमज्ञारकतेत्यत आह—पातोऽ-
 न्त उदात्त इति । तेन 'गर्भयते' इत्यत्र चकारादकार उदात्त फञति । अदन्तत्वाभावे तु
 चकारादकार उदात्तः स्यादिति भाव । निट्याम् चति । 'गर्वाङ्गळे, इत्यत्र 'कान्पने
 काच' इत्याम्प्रारयोऽप्यदन्तत्वस्य फञमित्यर्थः । अन्वया अनेकाक्षवाप्ताशदाय
 न स्यादिति भावः । एवमर्षोऽपि । 'मूत्र प्रक्षवणे' इत्यादावित्यर्थः । इत्यागर्वाया ।
 सूत्र चेषने । अनेकाक्षवादयोऽदेयत्वात्तस्य अदन्तत्वमिति न लोकोऽस्य निजिचिक्र-

मृत्रति । १९१० रुच पाकये । १९११ पार १९१२ तीर कर्मसमाप्तौ । अपपा-
 रत् । अतितीरत् । १९१३ पुट ससर्गे । पुटयति । १९१४ वेक दर्शने इत्येके ।
 अदिवेकत् । १९१५ कत्र शैथिल्ये । कत्रयति-कत्रति । कर्त इत्यप्येके । कर्त-
 यति-कर्तति । 'प्रातिपदिकाद्वात्वयै बहुलमिष्टवच्च' (ग सू १०३) । प्रातिपदि-
 काद्वात्वयै णिच्स्यात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुवद्भावरमावटिलोपविन्मत्तुक्लोप-
 यणदिलोपप्रत्यसनाद्यादेशमसशास्त्रद्वयणावपि स्युः । षट्माचष्टे षटयति । परत्वा-
 द्बृद्धौ सत्या टिलोपः । अपीपटत् । 'शी चङि-' (सू २३१४) इत्यत्र भाष्ये तु
 'इदेलोपो वलीयान्' इति स्थितम् । अपपटत् । 'तश्करोति तदानष्टे' (ग सू

२८५ । कत्र शैथिल्ये । कर्त इत्यपीति । अद्भुतत्वसामर्थ्यादस्य णिञ्चिक्त्वर इति मत्या
 आह—कर्तयति कर्ततीति । प्रातिपदिकाद्वात्वयै बहुलमिष्टवच्च । सुरादिमणसूत्रमिदम् ।
 'इष्ट'वदिति सप्तम्यम्बाह्वितिः । तेन भुवमाचष्टे भावयतांस्तत्र 'इष्ट्यस्य सिद्ध च' इति
 सिद्धान्तो न भवति । स्याद्-इष्टे षटि । अत्र 'वात्स्ये' इत्यनेन वरगम् । आद्यपानं
 दर्शनं वचनं अदशमिमादि गृह्यते । पुवद्भावेति । अतिशयेन षट्ठी षटिष्टेयम्, मर्यादेः
 इति पुवत्सम् । 'द्रष्टिष्ट' इत्यत्र 'र फूतो हलोरेल्लघोः' इति रभावः । अतिशयेन साधुः
 सार्चिष्ट इत्यत्र टिलोपः । अतिशयेन अग्नी अजिष्ट इत्यत्र 'विन्मतोऽङ्क्' इति विनो
 लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्टः इत्यत्र मत्तुपो लुक् । अतिशयेन स्यूळः ष्वविष्टः इ-
 त्यादौ 'स्यूळदूरयुव' इत्यादिना यथादिक्लोपः पूर्वस्य ध गुणः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्टः
 इत्यादौ 'प्रियस्थिरे त्यादिना प्रस्थाद्यादेशः । अतिशयेन अग्नी अजिष्टः इत्यत्र म-
 र्यादं कुत्वम् । एते इष्टे इव यावपि परतः स्युरित्यर्थः । षटयति । षट्माचष्टे इ-
 त्याद्यपि णिच् । इष्टवत्त्वात् टेरिति िलोप इति भावः । ननु उकारस्य टेलोपे सति
 अग्लोपिवात् स्रवत्त्वं न स्यादित्यत आह—परत्वाद्वृद्धौ सत्या टिलोप इति । 'अचो
 षिक्ति' इति उकारस्य वृद्धौ कृतायां औकारस्य टेलोपः । अकृतायां तु वृद्धौ उकार
 स्य टेलोपः । ततश्च 'इद्वादुत्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरन्त्या' इति न्यायेन टिलोपोऽ-
 नियायः, वृद्धिस्तु टिलोपे कृते सति नैव भवतीति साऽप्यन्वित्या । एवं च वृद्धिटिलोप
 योद्धमयोर्मध्ये परत्वात् उकारस्य वृद्धिः औकारः । सत्याऽवादेशान्नामगोव परत्वात्
 यागिनाहस्य वलीयसत्वाच्च औकारस्य टेलोप इत्यर्थः । एवञ्च अकारोपिवात् सन्व-
 रत्वमिति मत्या आह—अपीपटदिति । एतच्च 'मुण्डमित्र' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः
 षष्टम् । स्थितिः । तथा च वृद्धेः प्रागुकारस्य लोपे अग्लोपित्वाच्च सन्वस्त्वमित्यर्थः ।
 भाष्ये उभयथा दर्शनाद्विपद्वयमपि साञ्चिति षोध्यम् । सन्वेन्दुशेखरे तु 'वृद्धेः लोपो
 षलीयान्' 'शी चङि' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम्, 'मुण्डमित्र' इति सूत्रभाष्यं त्येक-
 देशुक्तिरिति प्रपञ्चतम् । अत्र पुंश्चावादिक्सुदाह्रियते । एतौमाचष्टे एतयति । पुवद्भा-
 वान् षीश्नकारोनिर्वाहः । इदमाचष्टे द्रष्टयति । 'र अत्त' इति रभावाः । अग्वियमाचष्टे

यादृशं कारकं घातावनन्तभूतं द्वितीयान्त यादृश च कार्यं कुतस्त्वादि
तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघत् । 'कर्तृकरणाद्वात्वर्थे' (ग सू. २०७)
कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चञ्जुरादिमात्रमित्यर्थः । अविना हन्ति अथपति ।
१६१६ शक दशने । १६१७ चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरणे इत्यर्थः । कदा-
चिद्दशने । चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने णिच् लभते । चित्रयति । १६१८ अंस
समाघाते । १६१९ वट विभाजने । १६२० लज प्रकाशने । वटि लजि इ-
त्येके । वटयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तस्ये वृद्धिरित्यन्ये । वण्टा-
पयति । लज्जापयति । शाकटापनस्तु कथादीना सर्वेषां पुकमाह । तन्मते
कथापयति गणापयति इत्यादि । १६२१ मिश्र सभ्रके । १६२२ सग्राम युद्धे ।
अयमनुदात्ते । अकारप्रश्लेषात् । अससङ्ग्रामत । १६२३ स्तोम श्लाघायाम् ।

स्वादि सत्सर्वं 'भाषयानात् कृत' इत्यस्योदाहरणे कंसवचमाचष्टे कंस घातयति, कस-
वधमाचष्ट कंसमजीघत्तदित्यादावपि भवतीति फलितम् । तत्र कारकमित्यनेन
कंसात् षष्ठी निरस्ता, उदाहृतहेतुमण्यन्तस्थले क्रुयोगाऽभावेन कर्मणि द्वितीयाया
एव सत्त्वात् । 'कार्यमित्यनेन तु कुतस्त्वरथे कपस्य अद्भिरविनाशपरचेति षोडशम् ।
भाषयानशब्दश्च कथञ्चिद्ब्रूतानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसवधादिकथापरः ।
तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमन्तीत्यादि तिष्ठति । 'द्वितीयान्तमित्यत्र द्वितीया-
प्रदणमुल्लङ्घ्यम् । तेन पुण्ययोगमाचष्टे पुण्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
कर्तृकरणाद्वात्वर्थे । इदमपि गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इत्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्तृ-
करणं कर्तृकरणं, न तु कर्ता च करणं च इति द्वन्द्वः श्यावयानात् । उदाह—कर्तृव्या
पारार्थमिति । अस्मिन्तफलोपपादनार्थमित्यर्थः । साधवत्तमामिति यावत् । नन्वेवं सति
'करणाद्वात्वर्थे' इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—न तु चञ्जुरादिमात्रमिति ।
कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्ती चञ्जुरादीन्द्रियमेव सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति

त्यनुवर्तते । उदाह—चित्र इत्ययमिति । कदाचिद्दशने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्-
शने इति । चित्र चित्रीकरणकदाचिद्दर्शनयोरेवैव सुवचम् । वटि लजि इत्येके इति ।
ननु कथादावनयोः पाठो इत्यर्थः । इदित्योत्तरयोः टकारजकारान्तयोरदन्तत्वस्याऽप्रसक्तो
फलामावाच्येयत आह—अदन्तेष्विति । अदन्तेषु पाठबलात् वट वज्जेति कदाचि-
ददन्तावमप्ययमर्थोऽज्ञाते । अदन्तत्वस्य च फलामावादतो लोपं धाधित्वा, 'अतो
मिश्रसि' इति वृद्धौ 'मतिर्ही' इति पुनित्यर्थः । फलितमाह—वण्टापयति । शाकटा-

अतस्तोमत् । १९२४ छिद्र कर्णभेदने । कारणभेदने इत्यन्ये । कर्ण इति घातन्तरमि-
त्यन्ये । १९२५ अन्व द्रव्यपघाते । उपसहारे इत्यन्ये । आन्दवत् १९२६ दण्ड दण्ड-
निगतने । १९२७ अद्भु पदे लक्षणे च । आद्य क्त । १९२८ प्रश्न च । आज्ञगत् ।
१९२९ सुख १९३० दुःख तत्कियायाम् । १९३१ रस आस्वादने हने हनयो । १९३२ व्यय
वित्तसमुत्सर्गो । आन्ययत् । १९३३ रूपा रूपाकियायाम् । रूपस्य दर्शनं करण वा रूप-
क्रिया । १९३४ छेद द्वेषो करणे । अचिच्छेदत् । १९३५ छुद्र अत्रारणे इत्येके । छुद्र-
यति । १९३६ लाम प्ररणे । १९३७ मग गात्रविचूर्णने । १९३८ वर्षं वर्षांक्रिया-
विस्तारगुणवचनेषु । वर्षाक्रिया वर्षाकरणम् । सुवर्णं वर्षयति । कथा वर्षयति ।
विस्तृष्यातीत्यर्थः । हरि वर्षयति । स्तोतोत्यर्थः । बहुलमेतन्निदर्शनम्' (ग १२०८)
अदन्तघानुनिर्देशनमित्यर्थः । बाहुलकादन्तेऽपि बोध्या । तद्यथा-१९३९ वर्ष्यं हरितमावे ।
अपवर्ष्यत् । १९४० विश्व दशने । १९४१ क्षिप्र प्ररणे । १९४२ वस निवासे । १९४३ तृष्य
आवरणे । एवमान्दोलयति । प्रह्वो जयति । विडम्बयति । अवधोरयति इत्यादि । अन्ये तु
दशगणोपाठो बहुलम् इत्याहु । तेनापठिता अपि सौत्राण्यैः कौटिलिका बोध्या । अत्ररे

यनस्तिरिति । अचिविशेषोऽयम् । समाम बुद्ध । गगमूत्रमिदम् । पुत्रधाधि संपामेति प्राति-
पदिक करोत्यर्थे णिच लभते इत्यर्थः । ननु 'प्रातिपदिकाद्वाच्य' इत्येव सिद्धे किमर्थ-
मिदमित्यत आह—मनुदात्तदिति । एतदात्मनेपदार्थमिति भावः । ननु संप्रामशब्दस्य
प्रातिपदिकस्य अकारान्तरत्वात् कथमनुदात्तत्वमित्यत आह—मकारप्रदेशादिति । संप्राम
शब्दादनुदात्तानुनामिकं पररूपस्य प्रदिल्लभ्य निर्देशादिति भावः । अनसुप्रामेति । ह्रस्वि
अङि संप्रामशब्दस्य वय तस्य अङ्गत्वात् तत् प्रागङिति भव । एतच्च भृशादिषु
कैष्ये स्पष्टम् । अगलोपिवाचोपधाद्भव । ह्रस्व दुःख तत्कियायाम् । सुखानुदृष्टे दुःखा
मुदृष्टे च कथापारे इत्यर्थः । सुख दुःखेति प्रातिपदिकाम्यात्करोतीत्यर्थे षिच् स्यादिति
यावत् । प्रातिपदिकाद्वाच्ये इत्येव आभ्यां षित्तिपादुः । बहुलमेतन्निदर्शनम् । गगमूत्र
मिदम् । एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निर्देशनं पाठ इत्यर्थः । तदाह—मदन्तेति । बहु-
लप्रथमस्य कल्पमाह—बाहुलकादिति । अपवर्ष्यदिति । अगलोपिवाच्य संप्राममिति भावः ।
अत्र प्रेणे षिपयति । अगलोपस्य स्थानिप्रशास्त्र गुण । एवमप्रेऽपि । वस निवासे । वप-
यति । अदन्तत्वाद्योरभावादिः । आग्नेयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अगलोपिवाचोपधाद्भव ।
तत्रैव 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यस्य कथाद्यन्तविषयत्वमुक्त्वा सतान्तरमाह—म ये
रिषति । भ्यादि, अदादि, उरोत्थादि, दिवादि, स्वादि, तुदादि, रथादि, तनादि,
मवादि सुरादिरिति दशगणो, तद्विभृता अपि सौत्रा उपमृतप, लौकिकाः प्रेङ्गो
आदप, वैदिका 'तद्वर्षांसि रात्रिभिरमुभन' इत्यादौ सुभाद्यस्य संगृहीता यत्रन्ती

भवाद्यादिचुराद्यन्तर्गतसूत्रसूची

सूत्राङ्कः	सूत्रम्	सूत्राङ्कः	सूत्रम्	सूत्राङ्कः	सूत्रम्	सूत्राङ्कः	सूत्रम्
२२३८	अवृत्तायं	२२९०	अभ्यासाय	२३०२	आयादय भा०	२३१६	उपसर्गोऽप्यती
२३१८	अष्टोऽयतर	२३१०	अभ्यासाय च	२३८०	आर्धधातुकं	२३००	उपसर्गास्तुभोति
२२१४	अचरत्ताय	२३२२	अभ्यासे चर्चं	२३८०	आर्धधातुकस्ये	२२८०	उपसर्गादिसमा
२२११	अधि विभा	२३११	अयामगताइवा	२३००	आर्धधातुके	२२९२	उपसर्गप्रतिपद्ये
२२१५	अजावेद्वितीय	२३१३	अतिपिपत्योश्च	२३१२	आर्धधातुके	२२४४	उत्त
२२१२	अजेय्येभ्रमयोः	२२७०	अतिङ्गीकरी	२२१९	कारिण्ये ङि-	२२१०	उक्तं
२२१४	अजोः सिचि	२२७२	अथाकारभ्रमना	२२५१	आह्वयः	२३६८	उक्त
२१७२	अङ्गायं गालव	२२३३	अभोतेभ्य	२२२७	इजादेशे रुहम	२३४१	उच्यते विजागृ
२२४८	अत आदेः	२२४२	असयोगाङ्गिड्	२२६६	इड ईडि	२२१४	उच्यते विभा० तात्
२२६७	अत उस्तायं	२२८२	असिद्धवृत्ता	२२२७	इटोऽत्	२२७४	ऊतियूति
२२८२	अत उपधाया	२२२५	अस्ति सिचो	२२८५	इडस्यतिभय	२२६४	ऊतुपधाया
२२६०	अत एकद्वयम्	२४७०	अस्तेभ्यं	२२४७	इयाः षीञ्चलु	२४४५	ऊतोतेविभावा
२३००	अतो वीर्षो	२२१५	अस्युत्तमः	२२२८	इयो गा लुङि	२४०१	ऊतोतेविभा
२२१२	अतो देय.	२३३८	अस्यतिवृत्ति	२४१५	इयो ययु	२२८३	ऊतस्यस्यताम्
२३०८	अतो लोपः	२२१०	अस्यतेरधुक्	२२८७	इतश्च	२२९६	ऊतश्च सयोगा
२३३०	अतो लोपः	२४३१	आ च द्वौ	२२६२	इति लुग्या	२३७९	ऊतश्च सयोगा
२२८४	अतो हलादेशे	२२१४	आङ्गादीनाम्	२४८२	इतिद्वय	२४०२	ऊतरोवक्
२२०२	अतो हेः	२२०४	आहुत्तमस्य	२२६९	इरितो वा	२२९६	ऊतो भाइज्ञान
२२६१	आसृष्टावर्	२३७१	आत औ यत्ताः	२४००	इपुगमिपयो	२४०६	ऊतस्योऽङ्गिगुण
२३७९	आस्यन्तात्	२२२७	आताः	२२७३	ई च गणा	२३६६	ऊतस्योः स्वे
२३२६	आयः सर्वेषाम्	२३६	आतो ङित	२४४०	ईद्वजनोऽव च	२३१०	ऊत इद्वतो
२४२३	अविश्रुतिम्	२३७२	आतो लोप	२४३९	ईश से	२२४३	एकाच उपदेशे
२२०२	अनघाने ङक्	२२१८	आत्मनेपदेश	२४१०	ईद्वययोः	२२०५	एकाचोऽङ्गे प्रथ
२२८२	अनघाने ङुट्	२४१९	आत्मनेपदेश	२३३४	इतश्च प्रथया	२२९३	एन ऐ
२४७८	अनिते	२२८९	आदिङ्गिड्वाः	२४४३	इतो ष्टुडिर्लुङि	२४०७	एतेऽङ्गि
२२१७	अनुदात्तङि	२३७०	आदेन ङादेशे	२४१४	इतोऽङ्गापूर्वस्य	२३१४	एहा
२४०२	अनुदात्तस्य	२२३१	आदि ङोट	२२९९	उपदेशोऽस्त्वना	२३७४	एङ्गिङि
२४२८	अनुदात्तोपदेश	२२१८	आमा	२२६५	उपधाया च	२२७७	ओ पुयञ्चययो
२३४९	अनुविपर्वणि	२२०९	आमेनः	२२७१	उपधायाश्च	२२१०	ओना रयनि
२४१७	अन्यस्तस्य च	२२४०	आम्यत्वयवत्	२४७२	उपसर्गाप्रादुः	२३१०	कमेनिङ्

सूत्राङ्कः	सूत्रम्	सूत्राङ्कः	सूत्रम्	सूत्राङ्कः	सूत्रम्	सूत्राङ्कः	सूत्रम्
२१६०	कर्त्तरि शप्	२२११	एत्वेः सिच्	२१६०	तिष्ठसीषि	२४००	न इषः
२१०६	कास्प्रत्ययादाम्	२१०४	जनसनसनां	२१६६	तिष्ठिारिषाव	२४०६	न म्नाः संवो
२२१६	किदाशिवि	२११२	जनिवष्योश्च	२१६४	तिस्रिस्त्रिस्त्रिय	२२२८	न माशयोगे
२६३९	किरवौ लघने	२४९८	जहातोश्च	२४८४	तिष्पनस्तेः	२६२९	न सिद्धि
२२४६	कुहोरुतुः	२४८०	जाप्रोऽविचि-	२४४०	तोषसहस्रुम	२३४८	न वृद्धस्यतु
२२३९	कुञ्जानुपपुञ्ज	२४८१	ज्ञसि च	२६३४	तृणादिभ्यः षः	२४१६	न षो डिदि
२३२०	कृपो रो लः	२४८९	ज्ञोत्यादिभ्यः	२४४४	तुष्टन्तुचममः	२२६३	न भासरदवादि
२२३३	कृष्टृष्टृष्टृ	२२९१	कृस्तन्मु-	२१९०	तुष्टोस्तातश्	२११८	नभोः पान्तस्य
२२९०	किञ्चित् च	२१९१	ज्ञाननोर्जां	२६४६	तृषह इम्	२१७२	नालोपिशा
२३३२	कृमाः परस्मैपदे	२२८९	ज्ञलो ज्ञि	२३०१	तृफत्रमत्रप्रः	२१०३	नाम्यस्तस्या
२६६४	कृपादिभ्यः	२१८०	ज्ञपरतयोर्घो-	२२३०	तेभ्राग्धातोः	२६०२	निर्जां प्रथार्णां
२३३७	कसस्यावि	२२६६	ज्ञस्य रन्	२२६१	थळि च सेदि	२१४८	निर्यं करोतेः
२३६३	गंसहनजनसन	२२९३	ज्ञेर्त्सु	२२३६	थासः से	२२८०	निर्यं हितः
२४०१	गमेरिट् परस्मै	२१६९	ज्ञोऽन्तः	२३९६	दशसजस्वजां	२६६०	निरः कृपः
२४६१	गाङ्गुटादिभ्यो	२२३३	दित् आत्मनेप-	२४०१	दधरतयोश्च	२४०३	निसस्तपता
२५६९	गाङ् द्विदि	२३३५	दो दे लोपः	२३८८	दधतेर्दिगि	२२६८	नेदि
२२२३	गातिस्थापुवा	२२८३	द्यालुत्तमो वा	२३३४	दयापासश्च	२११६	नेत्यङिति र्वेः
२४४८	गुणोऽपृष्ठे	२२६४	गिचश्च	२४६८	दध	२६६९	नेतराप्पुम्
२३८०	गुणोर्निसंवो	२३३२	धिधिद्रुष्म्यः	२३७३	दाधा ध्वदाप्	२२६९	नेर्गदनदपत
२३०३	गुपूष्विचिद्ध	२३३३	नेरनिदि	२६०६	दिवादिभ्यः	२३५५	पतः पुम्
२३९३	गुसिजिद्रयः	२२८६	यो नः	२६०७	दोढो पुष्चि	२१७३	परस्मै पदानां
२४१२	ग्रहिण्यावधि-	२३१४	णो चलुपपवा	२१९०	दोषीवेवीटाम्	२२७६	परिनिविभ्यः
२६६२	ग्रहोऽलिति	२११६	तज्जाभावात्मने	२३२८	दीनजनशुच-	२२४१	परेर्वर्जने
२४६२	घुमास्यागावा-	२११६	तनादितृष्म्य	२४२६	दीर्घं इष्यः	२३९९	परेश्च
२४७१	घ्वसोरेद्वाव	२१४७	तनादिभ्यरत	२३१८	दीर्घो लघोः	२१७१	परोवे द्विट्
२४३१	चक्षिणः कृपाञ्	२३३९	तनूकरणे तसः	२३४४	द्युतिस्वाप्योः	२३६०	पात्राप्मास्था
२३१६	चळि	२१९९	तस्यस्यमिपां	२३७६	द्युम्भ्यो ङळि	२१८९	पुगन्तलपूपच
२३२२	चिणो लुक्	२२८८	तस्मान्नुद् द्वि	२२४३	द्विषंघनेऽधि	२३४३	पुषादिपुता
२६१३	चिग् ते पद्ः	२१६९	ताभ्येक्वचन-	२४३६	द्विषश्च	२१७८	पूर्वोऽभ्यासाः
२१६९	चिरकुरोर्घी	२१९१	तासस्त्रयोर्कोप	२२६४	घात्वादेः पः	२१६३	प्रहासे च
२६६१	चट्ठोः शुद्धु-	२१९१	तासस्त्रयोर्कोप	२२४५	धि च	२२७६	प्राक्सिताद्दु
२२२१	चिट् लुटि	२३६२	तासि च वलुपाः	२३३२	धिनिवहृग्भयोः	२६६८	प्यादीनां हत्वः

सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्
२३५४	कषां च सता	२३	रधिवनोरधि	२१२६	दट्ट धेपे च	२५२६	वे दहन्वातेर्नि
२६२७	बन्ध्यातवम्	२१३२	राधो हिंसाम्	२१२८	लोटी लडवल्	२४२६	बेज्
२४२२	मुत्र ईदू	२३६७	रिङ्गपरिलङ्	२१२४	लोट् च	२४११	वेनो वधि
२४२०	मुत्र पञ्चोवासा	२१९२	रिच	२३३३	ओरप्रत्या	२२७४	धेरच स्वनी
२४५३	मुत्रो वधि	२४७९	रुद्रश्च पञ्चम्	२१००	ओनो पि	२३६३	डवयो लिङि
२१८१	मन्वेरा	२४७४	रुद्रादिभ्य ताव	२४१४	वच वम्	२३६२	शारे गित
२४९२	मिषोऽप्य	२४७३	रुद्रादिभ्य रन	२४०६	वधित्वरि	२५१९	कानामट्वा
२४९१	मीडोमृदुका	२१५२	ला कर्मणि च	२२६७	वङ्गप्रत्ययभ्य	२२२६	वपूर्वा क्य
२१७३	मुत्रोडाङ्गुल्	२१५६	ल परस्मैपदम्	२४२४	वनोर्वा	२३३६	राज इगुनवा
२२२४	मृषुषोन्तिङि	२४१३	लङ् शाक्याय	२१५१	वर्णमाने लट्	२१०४	शाम इदृङ्
२४९६	मृषामिर्	२१५३	लृश्च	२४१४	वङ्गास्यान्भ्यो	२४१०	शासित्वि-
२५३६	अप्यो रोपव	२२११	लिङ् म लोऽ	२३२६	वा जृन्मुत्र	२४०७	शाङी
२६०६	आज्जमाम्भय	२२१५	लिङ् संयुङ्	२३७८	वाऽप्यम्भ	२४४	शाङ् सार्धधा
२११७	अदिवनगोर्लं	२१३६	लिङ्गिणिचि	२३२१	वा आरभञ्जा	२४४२	शङ्को रुट्
२२१२	माङ्गि लृङ्	२२२९	लिङ्गिनिचि	२४३७	वा लिटि	२४२१	शङ्को इङ्
२३९४	मान्श्चत्वाभ्या	२३००	लिङ्गिचिवावा	२५३६	विङ् इट्	२५४२	शङ्को इङ्
२५६८	मिना इङ्	२१२८	लिङ्गिचिवावा	२४६६	विङ्गुर्लन्ति	२५५९	शेषात्कर्तरि
२३४१	मिङ्गुं	२२४१	लिङ्गिचिवावा	२४६४	विङ्गो क्यो वा	२२३०	शेषे प्रथम
२१८	मीनाविमितो	२४७७	त्रिटि घाञो	२२०८	विधिनिगम्य	२४१९	शेषे विनाया-
२४७३	सृष्टेर्घञि	२४७१	त्रिटि वयो य	२३४६	विनाया प्राप्ते	२४५४	शेषोत्त्वोर-
२२०३	मेर्नि	२३२४	त्रिटि च	२१२६	विनाया च	२४५४	शेषोत्त्वोर-
२५३८	मिषनेर्लुङ्	२४	त्रिटि च	२३५६	विनाया घे	२४५४	शेषोत्त्वोर-
२३०९	ध्वेरच	२४	त्रिटि च	२१०९	विनाया घे	२३८६	शेषोत्त्वोर-
२३७७	यनरान्तमावा	२३२७	त्रिटि च	२४११	विनाया लीय	२३८१	शेषोत्त्वोर-
२५९१	यसोऽनुत्सर्गा	२४१८	त्रिटि च	२४११	विनाया लुङ्	२४१४	शेषोत्त्वोर-
२२९	यापुट् परस्म	२३६६	त्रिटि च	२४२२	विनाया र	२४९०	शेषोत्त्वोर-
४४८	यीर्गर्गोर्दी	२२१२	त्रिटि च	२४	विनाया सृणि	२४११	शेषोत्त्वोर-
२१६२	पुत्रमघरादे	२४३४	त्रिटि च	२३२६	विनाया	२३२०	शेषोत्त्वोर-
२५३६	ये च	२२	त्रिटि च	२४४७	विनाया	२३४२	शेषोत्त्वोर-
२३१६	ये विनाया	२४२०	त्रिटि च	२३४७	विनाया	२१२२	शेषोत्त्वोर-
२३२७	रनेय	२१८	त्रिटि च	२३९१	विनाया	२३२२	शेषोत्त्वोर-
२६११	रघादिभ्यश्च	२३२२	त्रिटि च	२३९२	विनाया	२३२३	शेषोत्त्वोर-

सूत्राद्धा	सूत्रम्	सूत्राद्धा	सूत्रम्	सूत्राद्धा	सूत्रम्	सूत्राद्धा	सूत्रम्
२२७१	सदिरप्रते	२२३७	सिचि वृद्धिः	२२७२	इतमे	२२७४	इतस्तोऽचिगम्य-
२२६१	सरोः परस्य	२२२६	सिजिभ्यस्तवि	२२८०	रतभुसिबुस	२४३३	इतो वध लि-
२३०४	सनाद्यन्ता	२४८६	सिचि घातो द-	२३८५	रतुमुपुम्ब	२४३१	इत्तेजैः
२३६६	सन्धो	२३६९	सिवादीना	२३८६	रथाद्योरिच्च	२४२९	इल
२३१७	सन्धतः	२६२३	सुट्टापूर्वं	२२७७	रथादिभ्यम्या	२६६७	इल रतः
२३३१	सलितोर्जैः	२२१०	सुट्ट तिथोः	२३२३	रनुकमोरन -	२१७६	इलादिः शेष
२३१६	सवह्युत्तिचङ्	२४२४	सुतोतोः स्यमन	२३३७	रफुरसिस्कुल	१४४०	हिमाया प्रते-
२६२०	सपरिभ्यो	२४७७	सुविनिर्दुर्भ्यः	२२२०	रमोचरे लङ्	२६३०	हिनुमीना
२६६१	समवाये च	२४०५	सुजिदशोर्शस्य	२३८६	रयवासी लृष्टु	२४२६	हुसहभ्यो हेचि
२२६२	सवाभ्यां	२४७८	स्येवतरांती	२३८८	स्यदो जवे	२३८७	हुरनुवो सार्ध-
२३६०	सद्विहोरोश्-	२२०१	सेहंषिच	२२७६	स्वरातिस्ठि	२६३१	हरचलि
२२३४	सार्वधातुकम्	२६०६	सडसिचिभृत्	२१६८	स्वरितजित	२२१९	हायन्तक्षयचस
२१६८	सार्वधातुकार्थं	२३६८	सोट	२६२३	स्वादिभ्यः रतु	२३८०	इस्वाः
२३९२	सिचि च पर	२६६६	रतभुसिबुसु	२२२०	इ एति	२३६९	इस्वाद्वाङ्गाय

भ्याद्यादिचुराद्यन्तर्गतवार्तिकसूची

वार्तिकं	सूत्राद्धाः	वार्तिकं	सूत्राद्धाः	वार्तिकं	सूत्राद्धा	वार्तिकं	सूत्राद्धा	
अङ्गभ्यां-इय	२६९३	उत्तापद वे च्वा	४४२	हुमस्य	२६०३	इतसहस्रयोरिवे	१८४६	
अधिकरणाच्चति	२४६४	उपोत्तरागत	४४७	द्विद्वितेराध-	२४८३	नास्य यो वा	२४३७	
अन्तःशब्दस्या	२३३१	अनुपये	२२८२	३३२	दानेराजवे	२३१४	मानेनिशाने	२३६४
आह्वयाना कृत	२६७३	कमेरच्छेदङ्	२३१८	दुरः चरवणाय	२२३१	इवपत्रेऽडिटय	२४२०	
आलिख्यम इति	२३२०	कितेभ्योधिप्र	२३९४	धूर्जरीभोर्नुस्व-	२६७२	अथ्यामन्त्रित	३६६६	
आनुपूर्व्ये द्वे	२३४७	कृजोऽसुट	२६२३	वधेऽस्यविकार	२३९४	सहयानार्थं नमा	२४३३	
आशिचि	२२२९	२६८०	विहति रमाग	२६०२	मस्जर-रथापूर्वो	२६४१	सिञ्जोप एका	२२६६
इत्यदि	२४६२,	विहत्यजादौ	२४७३	मनोजिज्ञासाया	२३९४	सुक्वात्तुडिबु-	२२८९	
	२६०७, २६१६	गुपलिन्दायाम्	२३६४	लुलि वा	२४८३	रृष्टगमृश	२४०७	
इत्वोत्साम्भ्यां	२३९०	चयो द्विताया	२४३७	वर्जनं वशात्	२४३८	स्वप्नेऽस्यसंभया	२३९७	
इह हात्तजा वा	२२६८	ज्यज्ञोपाविषङ्	२३१३	बलाशवाधंभा	२२६२	स्वप्नेऽस्यसंभया	२३९७	
इपेस्वकारेभ्य	२६६०	विजोऽममायाभ्	२३९४	गुमुटा	२१८३, २६८७	स्वरादीष्वलोपेषु	२२१२	

धातु-सूची

धातु	धात्वङ्काः	धातु	धात्वङ्काः	धातुः	धात्वङ्काः	धातुः	धात्वङ्काः	धातुः	धात्वङ्काः
अक	७९२	अम	१७२१	इख	१४०	उच	१२२३	अन्फ	१३१६
अकि	८७	अय	४७४	इरि	१४१	उछि	२१६	अफ	१३१६
अक्ष्	६५४	अकं	१६४४	इगि	१५३	उछि	१२६४	अपी	१२८७
अग	७६३	अचं	२०४	इङ्	१०४६	उछी	२१६	अ	१४६७
अगि	१४६	अचं	१८०६	इट्	३१८	उछी	१२६६	न	१४६७
अधि	१०६	अजं	२२४	इण्	१०४६	उछा	१३०४	एजृ	१७६
अङ्क	१६२७	अजं	१७२६	इदि	६३	उठ	३३८	एजृ	२३४
अङ्ग	१६२८	अथं	१६०५	जि इन्धी	१४४८	उभ्रसञ्	१६२४	एठ	२६७
अचिञ्	८६२	अर्दं	२५	इल	१३५७	उभ्रसञ्	१७४३	एथ	२
अचुञ्	८६२	अर्दं	१८२६	इल	१६६१	उन्दी	१४५७	एपृ	६१८
अज	२३०	अवं	४१६	इवि	५८७	उन्म	१३२०	ओ	
अजि	१७८६	अर्षं	५१६	इप	११२७	उवज	१३०३	ओखृ	१२१
अट	२६५	अर्षं	५१६	इष	१३५१	उम	१३१६	ओगृ	४५४
अट्ट	२५४	अर्हं	७४०	इष	१५२५	उर्दं	२०	ओलटि	१५४२
अट्ट	१५६१	अर्हं	१७३२	इष	१५२५	उर्वी	५६६६	क	
अठि	२६१	अर्हं	१८३१	इच	६१०	उलडिञ्	१५४२	कक	४०
अड	३५८	अल	५१६	इखि	१४२	उप	४६६	ककि	४६
अट्ट	३५८	अलञ्	५१२	इङ्	११४३	उहिरू	७३६	कख	१२०
अण	४४४	अव	६००	इञ्	१८२	ऊ		कगे	७८४
अण	११७५	अवा	१५२३	इञ्	१०१६	ऊञ्	३३८	कगो	७९१
अत	३८	अगृ	१२५४	इञ्	१०१६	ऊन	१८८९	कच	१६८
अति	६१	अपञ्	८८६	इङ्	१६६८	ऊयी	४८३	कचि	१६६
अद्	१०११	अस	८८६	इर	१०१८	ऊर्जं	१०४३	कटी	३२०
अदि	६२	अस	१५६५	इर	१०१८	ऊर्जं	१०४३	कटे	२९४
अन	१०७०	असु	१२०६	इर	१०१८	ऊर्जं	१०४३	कठ	३३३
अनञ्	११७५	अह	१२७२	इर्यं	२१०	ऊर्जं	१०४३	कठि	२६४
अञ्	१८८	अहि	६३५	इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कठि	१८४८
अञ्	८६२	अहि	१७३८	इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कड	३६०
अञ्	१७३६	आ		इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कड	१३८०
अञ्	१४५८	आछि	२०६	इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कडि	२८२
अन्ध	१६२५	आप्लृ	१२६०	इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कडिञ्	३६०
अपि	३७८	आप्लृ	१८४०	इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कटि	१५८२
अभिञ्	३८५	आम	१०२१	इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कटृ	३४६
अम्	५६६	इक्	१०४७	इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३	कण	४४६
अम	४६५			इर्यं	५११	ऊर्जं	१०४३		

कण	७१४	कीट	१६४१	कुर्वे	२१	कन्यो	४८५	कसृ	१२०६
कण	१०१६	कील	६२४	कुल	८४२	कसर	६२६	कसृ	४४२
करघ	३७	कु	१०४२	कुशि	१०६६	कथ	८०१	कर	८११
कत्र	१२१२	कुक	६१	कुष	१६१८	कद	४७३	कर	१२६७
कथ	१८६२	कुङ्	६६१	कुस	१२१८	कदि	७१	कि	२३६
कदि	७०	कुङ्	१४०१	कुसि	१०६४	कदि	४७३	कि	१२७६
कदि	७४२	कुच	१८५४	कुसम	१०१२	काड केंद्र	१४२८	कि	१४०७
कनी	४६०	कुच	८६७	कुह	१६०१	कप	७७१	किज	२३७
कपि	३७१	कुच	१३६८	कुङ्	१४०१	कमु	४४३	किग	१४६३
कपृ	३८०	कुचु	१३६	कुज	२२३	कु क्रीप्	१४७३	किग	११२१
कमु	४४३	कुट	१३६६	कुल	१७०२	कीड	३६०	किप	१२८१
कने	२२८	कुट	१६६	कुल	१८६६	कुत्र	१३६४	किप	१२८१
कर्ण	१२२४	कुट	१२६८	कुण	१८६६	कुप	११८६	किप	१२४१
कर्ण	१२१२	कुट	१००३	कुल	२०२	कुप्य	१८६	कीड	३८२
कर्दे	६६	कुटि	३४२	कुज्	१२६३	कुना	८२६	कीड	२६७
कर्ष	४२०	कुटि	१८८४	(ह) कुज्	१४७२	कलथ	८०२	कीड	१६०७
कर्ष	६८१	कुट	१३८३	कुट	१३८३	कलद	७७४	(ड) कु	१०३६
कल	४६४	कुटि	३२२	कुती	१४३६	कलदि	७२	कुदि	१४४३
कल	१६०४	कुटि	१२८३	कुती	१४४८	कलदि	७७४	कुप	१३६०
कल	१८३६	कुटि	२७०	कुप	१८०७	कलप	१६२६	कुम	७६१
कल	४६८	कुटि	१३३१	कुपि	१०४६	कलमु	१२०७	कुम	१२३१
कला	१०२४	कुटि	१८२४	कुपृ	७६२	किलदि	१६	कुम	१६१६
कल	८६०	कुल	१६६८	कुवि	२६८	किलदि	७३	कु	१३४४
कल	१०२४	कुप	१११८	कुवा	१२२७	किलि	१२४२	कु	१२६८
कसि	१०२४	कुप	१६१४	कुप	२६०	किलि	११६१	कु	६१३
काधि	६६७	कुपि	४६	कु	१२८६	किलि	११६१	कुट	१८०६
काधि	१७०	कुदि	१६३६	कु	१४६६	किलि	१६२२	कु	१०३७
काट	१८८६	कुष	१८६	कु	१४८६	कलीड	३८१	कु	४८६
काय	६४७	कुष	१२४१	कु	१६२४	कलुड	६२८	कु	२१०
काय	११६२	कुष	१२३३	कुत	१८६२	कलुड	२०६	कु	४४४
काय	६२३	कुष	१०८०	कुत	१८६२	कलुड	२०६	कु	४४४
कि	११०१	कुषि	४२३	कुत	१८६२	कलुड	२०६	कु	४४४
किट	३०१	कुषि	१६६६	कुत	१८६२	कलुड	२०६	कु	४४४
किट	३१९	कुषि	१६६६	कुत	१८६२	कलुड	२०६	कु	४४४
कित	९३३	कुषि	१६६६	कुत	१८६२	कलुड	२०६	कु	४४४
किल	१३६३	कुषि	१६६६	कुत	१८६२	कलुड	२०६	कु	४४४

खट	३०९	गज	१६४८	गुद	२४	माम	१८६३	पृ	१६२१
खट	१६३३	गजि	२४७	गुध	११२०	मुचु	१६७	पृणि	४३६
खड	१६८०	गट	७७७	गुध	१२१७	गुमु	६३१	पृणु	१४६६
खडि	२८३	गडि	६६	गुन्क	१३१८	गडह	६२१	पृपु	७०८
खडि	१५८१	गडि	३६१	गुप	६७०	गडुचु	१६८	प्रा	१२६
खद	५०	गण	१८६४	गुप	१२३४	गडुन्नु	२०१	रु	
खनु	८७८	गद	६२	गुप	१७७२	गडेपु	३६६	रुडु	६५४
खनं	२२६	गदी	१८६१	गुपू	३६५	गलेपु	३७०	घ	
खदं	६०	गन्ध	१६८६	गुफ	१३१७	गलेपु	५१४	धक	६३
खयं	४२१	गम्ल	६८२	गुरी	१३६६	गलेपु	६१४	चक	७८३
खयं	५२२	गर्ज	२२६	गुर्द	२३	गलेपु	६१४	धकासु	१०७४
खल	५४६	गर्ज	१६६५	गुर्द	१६६६	गले	६०३	चक	१६१५
खय	१५३१	गर्द	५७	गुर्वी	६७४	घ		चविह	१०१७
खय	६८६	गर्द	१६६६	गुह	८६६	घ	१६६	चट	१७२२
खय	४६	गर्द	१६६६	गुर	१६६५	घट	७६३	चटे	२६४
खिट	३०२	गर्ग	४२२	गुरी	११५४	घट	१७२४	घटि	२७८
खिट	११७०	गर्ग	६८३	गृ	६३७	घट	१७६७	चग	७१६
खिट	१४३६	गर्ग	१६०७	गृ	१७०८	घटि	१७६८	चरो	८६६
खिट	१४४६	गर्ह	६३६	गृजि	२४६	घट	२६६	चदि	६८
खुड	६६४	गर्ह	१८४६	गृपु	१२४६	घप	६६२	चदं	८६६
खुड	२००	गल	६४६	गृह	१८६६	घरह	७१६	चन	१८४१
खुड	१३८७	गल	१७००	गृह	६५०	घिणि	४३४	चपु	११०
खुडि	१६८५	गलम	३६२	गृ	१४१०	घुड	६६२	चप	३९६
खुर	१३४२	गलह	६३७	गृ	१४६८	घुट	७४६	चप	१६२७
खुदं	२२	गवेप	१८८४	गेषु	३६६	घुट	१३८५	चपि	१६२०
खेद	१८४५	गा	११०६	गेषु	५०२	घुग	४३७	चमु	४६६
खेद	१८४५	गाड	६६०	गेषु	६१४	घुग	१३३८	चमु	१२७४
खेद	६३८	गाघ	४	गी	६१७	घुणि	४३६	चय	४७८
खेद	६०६	गाह	६४६	गोम	१८७७	घुर	१३४५	घर	६६६
खेद	६१२	गु	१३६६	गोण	२६७	घुपि	६६२	घर	१७४६
खेद	१८७५	गुन्	६४६	प्रथि	३६	घुपिर्	६६३	घर	१०४६
खोश	६५५	गुज	१३६६	प्रथि	३६	घुमिर्	१७२०	घर	१०८१
खोल	६५५	गुजि	२०३	प्रथि	३६	घुरी	११६६	घर	१०४६
खया	१०६०	गुटि	१६८४	प्रथि	३६	घूर्ण	४३८	घर	१०४६
ग		गुटि	१६८४	प्रथि	३६	घूर्ण	१३३६	घर	४२६
गज	२४६	गुण	१८६६	प्रमु	६३०	घृ	१३३६	घर	६४६
				प्रह	१६३३	घृ	१०६६	घल	८३२

धातुसूची ।

धातु	क्र.सं.	धातु	क्र.सं.	धातु	क्र.सं.	धातु	क्र.सं.
चञ्	१३९६	चुञ्	१६०२	ज	१०१	जुञ्	१२८८
चञ्	१६०८	चुञ्	१६३१	जञ्	२४२	जुञ्	१२९६
चञ्	८९२	चुञ्	११२८	जञ्	२४३	जुञ्	६८१
चञ्	८९९	चुञ्	१९५२	जञ्	२४३	जुञ्	३८६
चञ्	७२९	चुञ्	१६४२	जञ्	३०५	जुञ्	१४६४
चञ्	१६२७	चुञ्	६७३	जञ्	११०५	जुञ्	१८५५
चञ्	१८६७	चुञ्	१३२४	जञ्	११४६	जुञ्	१८५५
चञ्	८८०	चुञ्	१३२४	जञ्	३९७	जुञ्	११३०
चञ्	१७९५	चुञ्	१८२१	जञ्	१७१७	जुञ्	६१६
चञ्	१६३०	चुञ्	५३६	जञ्	३८८	जुञ्	६४४
चञ्	१२५१	चुञ्	२५६	जञ्	४७१	जुञ्	६१४
चञ्	३१५	चुञ्	१७४७	जञ्	७१६	जुञ्	१६२५
चञ्	१६७४	चुञ्	६५५	जञ्	१२९८	जुञ्	८११
चञ्	१५३५	चुञ्	४०	जञ्	१२४३	जुञ्	८११
चञ्	३९	चुञ्	१७४७	जञ्	८३३	जुञ्	१७३३
चञ्	१९१७	चुञ्	१७४७	जञ्	६९८	जुञ्	१४६६
चञ्	१२७७	चुञ्	१२२२	जञ्	६८८	जुञ्	१५६
चञ्	१३५५	चुञ्	१२३४	जञ्	१६६७	जुञ्	६४७
चञ्	५३३	चुञ्	१६३५	जञ्	१६६९	जुञ्	१२१६
चञ्	१८२८	चुञ्	१५७७	जञ्	१७१६	जुञ्	७७६
चञ्	३८४	चुञ्	८१३	जञ्	१००२	जुञ्	८०४
चञ्	१७७५	चुञ्	४७०	जञ्	५६१	जुञ्	८३१
चञ्	८०९	चुञ्	१५८६	जञ्	१४६	जुञ्	३०६
चञ्	१५६६	चुञ्	८५०	जञ्	१७९४	जुञ्	४७२
चञ्	५१३	चुञ्	१४४०	जञ्	४७२	जुञ्	१३००
चञ्	१६१३	चुञ्	१६२४	जञ्	१२७८	जुञ्	७१८
चञ्	१३७७	चुञ्	१३७८	जञ्	५६४	जुञ्	६८६
चञ्	१६६०	चुञ्	१३७८	जञ्	६६७	जुञ्	८६१
चञ्	१५६०	चुञ्	१३८८	जञ्	५६२	जुञ्	१४६४
चञ्	१३६२	चुञ्	१४१८	जञ्	१५७	जुञ्	११३१
चञ्	६२५	चुञ्	१३७२	जञ्	१३७६	जुञ्	१६३६
चञ्	३४७	चुञ्	१४४५	जञ्	१३२६	जुञ्	८३४
चञ्	१५९२	चुञ्	१८२१	जञ्	१६४७	जुञ्	१०३
चञ्	४०३	चुञ्	१८२१	जञ्	३२	जुञ्	१०४
चञ्	४२६	चुञ्	१६३४	जञ्	१८३५	जुञ्	८३५
चञ्	१६३६	चुञ्	११४६	जञ्		जुञ्	
चञ्	१५३४	चुञ्		जञ्		जुञ्	

पौञ्	१०१	तिग	१२६७	तुभ	१२४१	त्रिखिञ्	१५५	दसि	१५७६
पीथ	५६६	तिज	२७१	तुर	११०२	त्रिसि	१०५२	दसि	१७८७
पु	१०३५	तित्र	१६५३	तुर्वा	५७०	बुट	१३७५	दसु	१२१३
पुद्	१२८२	तिष्ट	३६२	तुल	१५६६	बुट	१६६६	दह	६६१
पुद्	१४२६	तिम	११२३	तुप	११८४	बुन्ध	४०७	हु दाम्	१०६१
णू	१३६७	तिल	५३४	तुम	७१०	बुन्फ	४११	दाम्	६३०
णेद	८७२	तिल	१३५४	तुहिर्	७३७	बुप	४०६	दान	६६४
णेवू	६१७	तिल	१६०७	तुज्ज	३५१	बुफ	४१०	दापू	५०५६
त		तिल	१६०७	तुग	१६६०	ब्रह्	६६५	दास	१२७६
तक	११७	तिहञ्	५३४	तुगी	११५२	श्रीकृ	६६	दास्य	८५४
तकि	११८	तीकृ	१०६	तुल	५२७	स्वमु	६५६	दास्य	८५४
तक	६६५	तीर	१६१२	तुप	६०४	स्वमि	१५०	दास्य	८५४
तक्षु	६५५	तीव	५६५	तुपु	१४६८	स्वच	१३०१	दिवि	५६२
तमि	१४६	तुज	२४४	तुपुदिर्	१४४६	स्वगु	१६२	दिवु	११०७
तट	३०८	तुज्ज	१५६६	तुन्फ	१३०८	निवरा	७७५	दिवु	१७०७
तड	१५७६	तुज्ज	२४५	तुन्धु	१३५०	निवप	१००१	दिवु	१७२५
तड	१८०२	तुजि	१६६६	तुप	१०६५	त्सर	५५४	दिग	१२८३
तडि	२८०	तुजि	१३६६	तुपञ्	१२७१	थ		दिह	१०१५
तधि	१३७६	तुजि	१३६६	तुप	१८२०	थुड	१३८७	दील	६०६
तनु	१४६३	तुट	१३७६	तुप	१३०७	थुर्वा	५७१	दीङ्	११३४
तनु	१८४१	तुड	१३८६	तुफञ्	१३०७	द		दीवीङ्	१००६
तनु	१६१	तुडि	२७६	जि तृपा	१२२८	दल	६०८	दीपी	११५०
तबू	१४५६	तुडु	३५१	तुह	१४५५	दल	७७०	हु	६४४
तप	११५६	तुग	१३३२	तुद्	१३४८	दघ	१२७३	(हु)हु	१२५६
तप	६८५	तुग्य	१६४३	तु	६६६	दग्ढ	१६२६	हुःख	१६३०
तप	१८१६	तुद	१२८१	तृ	६६६	दद	१०	हुल	१६००
तसु	१२०२	तुग्प	४०५	तेज	२३१	दध	८	हुर्वी	५७२
तय	४७६	तुग्प	१३१०	तेष्ट	३६३	दन्धु	१२७७	हुप	११८५
तर्क	१०८१	तुग्फ	४०६	तेष्ट	४६६	दन्ग	६०६	हुह	१०१४
तर्ज	२२७	तुग्फ	१३१२	तेज	६८६	दमु	१२०३	हुहिर्	७३८
तर्ज	१६८२	तुप	३०४	त्रफि	६७	दय	४८१	हुङ्	११३३
तर्द	५८	तुप	१३०५	त्रल	६६०	दरिद्रा	१०७३	हु	१२८०
तल	१६६८	तुफ	४०८	त्रवञ्	१५५	दल	५४८	हुङ्	११३३
तसि	१७३०	तुफ	१३११	त्रदि	६६	दल	१०५२	हुङ्	११३३
तसु	१२१२	तुफि	१६५८	त्रपि	८१६	दलिञ्	८१६	हु	११३३
ताप्	४८६	तुवि	४२८	त्रपुप्	३७३	दशि	१६५५	हुङ्	११३३
तिक	१२६६	तुभ	७५३	त्रस	१७४२	दसि	१०६५	हुङ्	११३३
त्रिकृ	१०५	तुभ	१५२१	त्रमी	१११७	दसञ्	१६०६	हुप	११६६

दपः	१२२१	घ		घोकं	५२३	निवाम	१२८६	पप	१८६३
दप	१३१३	घड	१५२४	घ्या	९२७	निष्क	१६८७	पसि	१६१६
दफः	१३१३	घणिः	४०३	घ्यै	९०८	नील	२२२	पा	२२२
दम	१२२३	घन	११०४	घ्रज	२१९	दती	१११६	पा	१०५६
दमी	१३२३	घवि	५१७	घ्रजि	२२०	न	५०९	पार	१६११
दमी	.					१	१४२५	पाल	१६०६
दांशर								पि	१४०२
दह								पिच्छ	१२५६
दहि	४३४	घच	६०२	घ्राच	६७१	हुपचप	१२५०	पिञ्ज	१२६७
द	८०८	घिचि	५२३	घ्रासू	१२५	पचि	२९६	पिजि	१०२८
द	१४२३	घिप	११०३	घ्राशुः	११४	पचि	१५४	पिजि	१२६७
द	२६२	घीट्	११३६	घ्राड	२८८	पट	२९६	पिजि	१०५८
द	६००	घुच	६०२	घु	१४३	पट	१०५३	पिट	३११
द	२२४	घुज्	१२५२	घु	१४३	पट	१२५७	पिठ	३२६
दो	११४८	घुवी	२७३	घु	१४००	पट	३३०	पिठि	२७४
दु	१०४०	घु	१३२८	घुवः	१४००	पठि	२८१	पिठि	१६७०
दुस	७४१	घुज्	१२२२	घ्रिह	७६	पठि	१६१५	पिवि	२८८
दु	२००	घुज्	१४८७	घ्रै	२०७	पण	४३६	पिदि	१४३७
दुम	४६६	घुज्	१२३६	घ्रज	२२१	पतः	११२६	पिच्छ	१४०२
दु	१०२४	घुप	२९६	घ्रजि	२२२	पत	१०६२	पिम	१२६८
दु	१०२४	घुप	१४७३	घ्रज	४५३	पति	८४०	पिसि	१४६३
दु	६७०	घुपी	११०३	घ्रन	८१६	पयः	१६५४	पिसु	७१६
दु	१२४	घुशः	१६६०	घ्रन	८८८	पयि	१२७५	पीड	११४१
दु	११४	घुशः	१६६०	घ्रजिः	८१६	पये	८४७	पीड	१२४४
दु	२५७	घुस	१६४०	घ्रजि	७५२	पद	१२६८	पील	५२५
दु	६४६	घड्	२६०	घ्राचि	६७२	पद	४४०	पीव	६६३
दु	२४५	घड्	१४१२	घु	२३३	पय	४७६	पुट	१३६७
दु	१३३७	घल	२१७	नह	१०२३	पर्ण	१६३६	पुट	१५५४
दु	११६७	घनि	२१०	नट	१२४२	पर्ण	२६	पुट	१६१३
दु	४२१	घज्	९००	नट	१७६२	पर्ण	४१२	पुटि	१०२३
दु	७८	घप	१२५१	(ह)नदि	६७	पर्ण	४१६	पुह	१२२६
दु	२०६	घि दपा	१२६६	नर्द	५६	पर्ण	२७७	पुह	१३८४
दु	१०१३	घि	१४६४	नल	१२०३	पल	८३६	पुठि	३२६
दु	२३४	घट	९०२	नाथ	७	पल्लू	१२८२	पुण	१३३३
						परा	१७२०	पुणः	१६३७

पुप	१११६	पू	१९४८	नि फला	२१६	वृहि	७३६	मुज	१४५४
पुधि	१७७६	वेल्	९४१	कुल	१३२०	वृहि	१७६६	मुजो	१४१७
पुधि	४४	वेवृ	९०४	कुल्ल	२३२	वृहिरु	७३६	मुवः	१७४८
पुर	१३४६	वेपू	६१२	फल्	९४२	वृहुरु	१३४७	मू	१
पुर्व	९७६	वेसू	७२०			वेहुरु	६४३	मू	१८४९
पुल	८४१	वै	६२०	वगुरु	४२६	मून्	१०४४	मूप	६८२
पुल	१६०१	वै	६२०	वद	९१	मूस	१६६४	मूप	१७३१
पुल	१६३७	वैणू	४६८	वध	६७३			मृजी	१७८
पुप	७००	ओ प्यायी	४८८	वध	१२४७			मृन्	८६८
पुप	११८२	प्यैल्	६६४	वन्धुरु	१२४०	मच	८६३	इमृन्	१०८७
पुप	१२२६	प्रच्छ	१४१३	वन्ध	१२०८	मच	१९२७	मृड	१३६९
पुप	१७६१	प्रथ	७६९	वर्ष	४१८	मज	९६८	मृशु	१७८८
पुप	११२२	प्रथ	१२२३	वर्ह	६३८	मजि	१७३४	मृशु	१२२४
पुस	१६३८	प्रस	७६६	वर्ह	१६६९	मट	३०७	मृ	१४६१
पुस्त	१६६०	प्रा	१०६१	वर्ह	१७७०	मट	७८०	भेपू	८८३
पृङ्	६६६	प्रीङ्	११४४	वल	८४०	मडि	२७३	भ्यस	६२८
पृज	१६४३	प्रीन्	१४७४	वल	१६२६	मडि	१२८८	भच	८६२
पृज	१४८२	प्रीन्	१८३७	वलह	६३६	भग	४४७	भण	४२२
पृयी	४८४	पुङ्	६६७	वतह	१७७१	भदि	१२	भन्मु	७६६
पृरी	११२१	पुङ्	३२४	वस्त	१६८४	भन्वो	१४२३	भन्मु	१२२९
पृरी	१८०४	पुपु	७०३	वाङ्	२८६	भर्त	१६८३	भन्मु	४६६
पृर्ण	१६३७	पुप	१९२७	वाह	६४२	भर्व	२८०	भमु	८६०
पृल	६२८	प्रेष्ट	६१६	वाह	३१७	भल	४६९	भमु	१२०९
पृप	६७५	प्रेणु	४२८	विट	६४	भल	१७०१	भरज	१२८४
पृञ्	१०८६	प्रोपू	८६७	विदि	६४	भवल	४९८	भ्राज	१८१
पृ	१२२८	प्लिह	६४२	विल	१३२६	मप	६६५	(ड) भ्राज	८२३
पृङ्	१४०२	प्ली	१९०३	विल	१६०६	मस	११००	(ड) भ्राज	८२४
पृच	१८०८	पृङ्	६२८	वुक्क	११६	भा	१०२१	भ्री	१६०२
पृची	१०३०	पृङ्	१११२	वुक्क	१०१४	भाज	१८८७	भ्रूय	१९९१
पृची	१४६२	पृङ्	१२१६	वुगि	१२८	भाम	४४१	भ्रून्	१८०
पृजि	१०२८	पृङ्	१२२८	वुध	८२८	भाम	१८०३	भ्रून्	८८४
पृड	१३२८	पृङ्	७०४	वुध	११७२	भाप	६१२	भ्रून्	८८४
पृण	१३२६	प्रा	१०२९	वुधिर	८७९	भास	६२४	भ्रून्	८८४
पृथ	१८२४			(ठ) बुन्दिर	८६६	भिष	६०६	भ्रून्	८८४
पृथ	७०९	फक	११६	वुस	१२१९	भिदि*	६४	भ्रून्	८८४
पृ	१०८६	फण	८२३	वुस्त	१६६१	भिदिर्	१४३१	भ्रून्	८८४
पृ	१४८६	फल	९३०	वृह	७३९	(भि) भी	१०८४	भ्रून्	८८४

मख	१३२	मस्क	१०२	मो	१८२५	मृङ्	१४०३	य	
मखि	१३३	डु मस्को	१४१५	मीङ्	११३७	मृञ्	१८४९	यच	१६३३
मखि	१४८	मह	७३०	मीम्	१४७६	मृचप्	१०६६	यत्र	१००२
मधि	१११	मह	१८६८	मीमृ	४६८	मृड	१३२७	यत	१७३६
मधि	१६०	महि	६३४	मील	५१७	मृड	१९१६	यती	३०
मच	१७१	महि	१८००	मीव	५६४	मृष	१३३१	यत्रि	१५३६
मधि	१७३	मा	१०६२	मुच	१७४४	मृद	७६७	यम	६८०
मठ	२३२	माधि	६६९	मुचि	१७२	मृद	१९१९	यम	६८८
मठि	२६३	माङ्	१०८८	मुचि	१७२	मृपु	८७४	यम	८१६
मठि	२७२	माङ्	११४२	मुच	१४३०	मृरा	१४२५	यम	१६२६
मठि	३२१	मान	१५२	मुच	२९०	मृष	११६४	यसु	१२१०
मठि	१९८७	मान	१८४४	मुचि	२९१	मृप	१८६०	या	१०४६
मम	४४८	मार्ग	१६१८	मुट	१३७४	मृपु	७७७	(डु)याचु	८६३
मत्रि	१६८०	मार्ग	१८४७	मुटि	१६१४	मृ	१४९२	यु	१०३७
मत्रि	४६	मार्ग	१८४७	मुठि	२३९	मेङ्	६६१	यु	१७७६
मये	८४८	माजं	१६४९	मुड	३२३	मेथळ	८६४	युगि	१९६
मद	१७०६	माङ्	८९९	मुडि	२७९	मेह	८६४	युज	२१४
मदि	१३	मिरपु	१२९७	मुडि	३२६	मेथ	८००	युज	११७७
मदी	८१५	मिति	१७५७	मुण	१३३४	मेथळ	८६६	युज	१८०७
मदी	१२०८	(डु)मिम्	१२९०	मुद	१६	मेपु	३७१	युजिर्	१४४४
मन	११७६	मिपुळ	८६८	मुद	१७४१	मेव	५०५	युम्	१४७६
मनु	१४७१	मिपुळ	८६८	मुद	१३४३	मना	६२६	युम्	१४७६
मन्य	४२	त्रि मिश	७४३	मुद	२१२	मचळ	६६४	युर्	३१
मन्य	१५११	त्रि मिश	१२४३	मुदी	५७५	मच	१६६२	युप	११७३
मम	८०८	मिदि	१०७१	मुप	१९३०	मच	१६६२	युप	१२३६
मय	४७७	मिद	८६८	मम	१२२०	मचु	१६६	यूप	६८०
मर्च	१६९०	मिदु	८६८	मुस्त	१६३२	मचु	१६६	योड	२६१
मर्व	४१९	मिउ	१३६४	मुह	११९८	मचु	१६६		
मवं	५७८	मिब	१४२९	मुह	१९७	मचु	१६६		
मळ	४९३	मिवि	५८९	मृत्र	११०६	मचु	१६६		
मळ	४९४	मिरा	७२३	मृळ	५२९	मचु	१६६		
मच	२९९	मिध	१९२१	मृळ	५२९	मचु	१६६		
मचय	५०८	मिध	१३९२	मृष	६७१	मचु	१६६		
मरा	७२४	मिपु	६९९	मृष	६९४	मचु	१६६		
मय	६९२	मिपु	६९९	मृष	६९४	मचु	१६६		
मली	१२२१	मिह	९९२	मृग	१९००	मचु	१६६		

रां	७८८	राघु	६२६	रति	१७८९	रवि	२३६	रिगि	१०३०
रखल	१७३८	रि	१४०४	रप	६९३	रविः	१२९६	रिप	१४३३
रधि	१००	रि	१२७५	रप	१२३०	रवि	१७८५	रिग	११७९
रधि	१७९६	रिः	१५५	रप	१६७१	रविः	१९२०	रिग	१२४१
रघ	१८९६	रिगि	१५४	रसि	१७९१	बो लजी	१२६०	रिह	१०१६
रट	२६०	रिघ	१८१७	रह	८२६	रट	२६८	ली	१८१२
रट	३३४	रिघिर्	१४४१	रुब	१९१०	रड	३५३	ली	१५०१
रडः	३३४	रिफ	१३०६	रुप	१२३३	रड	१२४०	लीह	११३६
रप	४४५	रिघि	५६५	रुप	६७८	रडिः	८१४	लुविः	१५९७
रप	७९५	रिग	१४२०	रैह	८०	रडि	१८-१	लुवि	१०१९
रधिः	८१६	रिप	६९४	रैह	८१४	बो लडि	१२४२	रुट	३१४
रद	५३	रिप	१२३१	रैह	२७२	रप	१००	रुट	७४८
रप	११९३	रिघः	१२७५	रैह	३८०	रवि	१३७	रुट	१३८१
रप	१२९	री	१९००	रैह	५०३	रवि	२५६	रुट	१७१२
रप	११६०	री	१९००	रैह	६२	(ड) लमपू		रुट	३२८
रप	४०१	री	१९३८	रैह	९०६			रुट	३३७
रप	४१३	रु	१०२४	रैह	३५५	रवे	१७५	रुट	७४६
रपि	४१४	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुट	११२२
रधि	३०	रु	१८०६	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रध	२७४	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रधिः	३२५	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रमु	८५३	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रप	४८२	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रवि	५९६	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रस	७१३	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रस	१६३१	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रस	७३१	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रह	१६५८	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रह	१८५९	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रहि	४३२	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रहि	१७९९	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
रा	१०५७	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
राकृ	१२२	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
राघु	११२	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
राकृ	८२२	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
राघ	११८०	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८
राघ	१२६२	रु	७४५	रैह	३५५	रवे	४१७	रुटिः	३२८

रुप	१६१०	वर	१८४२	वइ	१००४	वी	१०४८	वेष्ट	२६६
रुपू	३४३	वदि	११	वहि	६३३	वीर	१६०३	वेह	६४३
रुह	४६	वन	४६२	वा	१०००	वृसञ्ज	१२१६	(बी) वी	२२१
रुहू	१७७७	वन	४६१	वाचि	६६८	वृक	६२	व्यच	१२२३
रुच	१६४	वन	८०३	वाधि	२०८	वृच	६०४	व्यय	५६४
रुचू	१७७८	वनु	१४७०	वात	१८८३	वृक्	१००६	व्यथ	११८१
रुचू	३२७	वनु	१८६	वावृनु	११६०	वृञ्जि	१०२६	व्यथ	८८१
रुष्ट	२६८	वन्तु	१७०४	वाश	११६३	वृञी	१०२९	व्यथ	१६३२
		(ड) वप्	१००३	वास	१८८२	वृञी	१४६१	व्युष	१११४
		वप्	६६७	वाहञ्ज	६४२	वृञी	१८१३	व्युष	१२१६
		(ड) वम्	८४९	विविर्	१४४२	वृम्	१२६४	व्युषञ्ज	१२१६
वकि	८८	वय	४७६	विचङ्	८४२३	वृम्	१८१४	व्येम्	१००७
वकि	१२	वर	१८२३	विरङ्	१७७४	वृम्	१२२०	वज	२६३
वच	६३६	वर्च	३६२	वित्रि	१०२४	वृत्	७६८	मत्	४६१
वच	१३०	वर्जञ्ज	१२२१	ओ विञी	१४८६	वृत्	११६०	मत्	१२३७
वचि	१३१	वर्ण	१६२८	ओ विञी	१४६०	वृत्	१७८२	ओन्नरच्	१२६२
वचि	१४७	वर्ण	१६६६	विट	३१६	वृत्	७८३	वी	१६०४
वच	१०६३	वर्ष	६१३	विय	३३	वृत्	१७८	वीहू	११४६
वच	१८४३	वर्ह	६४०	विद्	१०६४	वृत्	१३२६	वीह	११२०
वज	२६२	वल	४७१	विद्	११७१	वृत्	१७०६	मह	१३६३
वज	१६१७	वलिञ्ज	८२६	विद्	१४६०	वृत्	७०६	हली	१६०२
वट	४७६	वलक	१२७१	विद्	१७०६	वृह	११४७		
वट	१८२८	वलक	१९१६	विद्	१४३२	वृ	१४६०	शक	११८७
वट	१९१९	ववग	१४३	विद्	१३२६	वृ	१४८६	शकि	८६
वट	३००	ववम	३२१	विल	१३८८	वेम्	१००६	शकल	१२६१
वटि	१८८६	वल्ल	४१३	विल	१६०६	वेणु	८७७	शच	१६६
वटिञ्ज	१९१६	वल्ल	६४१	विशा	१४२४	वेय	३४	शट	२६२
वठ	३३१	वरा	१०८०	विष	१२२६	वेञ्ज	८७७	शठ	३४०
वठि	२६२	वप	६२१	विपु	६२८	वेष्ट	३६७	शड	१६६४
वठि	२७१	वस	१००६	विष्ट	१०२६	वेल	१८८१	शठ	१६६२
वठिञ्ज	१६८६	वस	१७४२	विष्क	१६८१	वेल	२१६	शठ	१८८६
वथ	४४६	वस	१२१४	विष्क	१२४०	वेञ्ज	६४०	शठि	२७६
वथ	१६६१	वसु	१०१	विस	१२३७	वेवीहू	१००७	शथ	४१७
वद	१८०६	वक							

बादल	८५५	सीक	१०३२	इच्युतिर	४१	घठ	१२६२	विम	५४७७
बादल	१४२८	सीमृ	३५३	रमील	५१८	घठ	१२५६	विट	३४०
बाप	१०००	सील	५२३	रपैड	२६३	घडिळ	१५५५	विष	४७
बाप	११६८	सील	१८०६	शकि	८४	घम	१६२४	विषु	११६२
बाबद	१७१५	शुच	१८३	शगि	१२१	घल	५४६	विशु	४८
बाभ	१६६६	शुचिर	११६५	शण	७६८	घलक	१५००	विभिळ	४३१
बाभ	१२०१	शुच्य	५१३	शण	१५७८	घल	५५०	विमुळ	४३०
बाभो	८१८	शुड	३४१	शय	७६१	घस	१०६३	विल	१३६३
बाभर	१५५६	शुड	१६४५	शय	१५४६	दुजो रिव	१०१०	विविळ	२६०
बाभर	४२३	शुडिळ	३४१	शय	१८२४	घिता	७४२	विडु	११०८
बाभर	५८५	शुडि	३४४	शय	१८७१	घिदि	१०	पु	२४१
बाळ	४१०	शुडि	१६४६	शयि	३५	घिदि	१०	पु	२४१
बाळ	८४३	शुडि	११६१	शय्य	१५१०	घिदि	१०	पु	१०४१
बाळम	३१०	शुध	१३३६	शय्य	१५१२	घिदि	१०	पु	१२४७
बाळ	७२५	शुम	७४	शय्य	१८३८	घिदि	१०	पु	१५६२
बाभ	७२६	शुम	७४	शय्य	३६३	घिदि	१०	पु	१३४०
बाभ	६६०	शुम	७४	शय्य	१२०४	घिदि	१०	पु	११२९
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	१४०८
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	१०५३	घिदि	१०	पु	१०३१
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	११३२
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	२५
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	१०१८
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	४३१
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	४०३
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	५४३
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	२०१
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	२१५
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	११४७
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	७८२
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	७६०
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	४६१
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	३५६
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	५३०
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	१२५५
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	३६४
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	११२४
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	११२५
आळ	२६	शुम	७४	शय्य	८१०	घिदि	१०	पु	१०५

